

ana ben ölmedim

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRK ESİRLERİ

Cemalettin Taşkıran

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

2

Genel Yayın: 542

CEMALLETTİN TAŞKIRAN

ANA BEN ÖLMEDİM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRK ESİRLER

GÖRSEL YÖNETMEN

BİROL BAYRAM

GRAFİK TASARIM UYGULAMA

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASKI: EYLÜL 2001

2. BASKI: 1000 ADET, TEMMUZ 2006

ISBN 975-458-811-2

BASKI

YAYLACIK MATBAACILIK

(0212) 612 58 60

LİTROS YOLU FATİH SANAYİ SİTESİ NO: 12/197-2003

TOPKAPI İSTANBUL

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

MEŞELİK SOKAĞI 2/3 BEYOĞLU 34430 İSTANBUL

Tel. (0212) 252 39 91

Fax. (0212) 252 39 95

www.iskulturyayinlari.com.tr

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

ana ben ölmedim

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA
TÜRK ESİRLERİ

Cemallettin Taşkıran

Tarih

İçindekiler

İkinci Baskı İçin Önsöz

2001 Yılının sonunda basılan *Ana Ben Ölmedim*'in; tarihle ilgili, özellikle de ders notu ve ders kitabı niteliğinde olmayan bu çalışmanın 4000 adet satıştan sonra tekrar basılması benim için birkaç açıdan çok sevindirici.

Birincisi, esirler gibi belli bir alana yönelik çalışmanın bu derece ilgi görmesi, toplumumuzun bazı milli ve insanı değerlere hâlâ sahip olduğunu gösteriyor.

İkincisi bu ilgi, insanımızın tarihine ve geçmişine ilgi duyduğunu işaret ediyor. Böyle düşünüyor ve bundan da büyük memnuniyet duyuyorum.

Üçüncüsü, ülkemiz gibi okuma alışkanlığının çok da yaygın olmadığı bir yerde tarihin belli bir kesimine odaklanan bu çalışmanın gördüğü ilgi, okuyucu niteliğinin de değişmeye başladığının bir göstergesi sayılsa gerek.

Bu baskıda bazı küçük değişiklikler yapma fırsatı oldu. Öncelikle kitabın şekli değişti. Ayrıca, çalışma alanımızla ilgili yeni bilgi ve fotoğrafların bir kısmı kitabın ilk baskısından sonra ulaştı. Bu bilgi ve fotoğraflardan çalışmanın muhtevasına katkı sağlayacağını düşündüklerimizi yeni baskıya dahil ettik. Selanik ve Man adasındaki esirlerle Japon yarbay Tsomora ile ilgili bölümlerde bu ilaveler görülebilir. Ayrıca metnin bütünlüğünü bozmadan bazı dipnotlarda da ilave düzeltmeler yaptık.

Burada, kitabın ilk baskısı sonrasında övgü, takdir, eleştiri getirerek çalışmamızla ilgilenen ve Erzurum'dan Edirne'ye kadar telefonlarla, mektuplarla ve gazete yazıları ile ilgi ve duygularını ortaya koyan herkese çok teşekkür ederim. Ayrıca ki-

tabın ikinci baskısını yapmaya karar veren Türkiye İş Bankası Kültür Yayınlarına da teşekkür ederim.

Prof. Dr. Cemalettin Taşkıran
Ankara, 30 Mart 2006

İlk Baskının Önsözü

12. Türk Tarih Kongresi'ne verdiğim tebliğde, Birmanya'da bulunan Türk esir kamplarından birini ele almıştım. Çalışmalar ilerleyince, Birinci Dünya Savaşı'ndaki Türk esirlerinin biraz ihmal edilmiş bir konu olduğunu gördüm.

Daha çok anılar karşımıza çıktı. Oldukça etkili ve ilgi çekici bulduğumuz anılar, bizi bu konuyu ayrıntılı olarak araştırmaya yöneltti. Ne yazık ki birkaç yüksek lisans tezi ve birkaç doktora çalışmasının dışında bilimsel çalışma hemen hemen yapılmamış. Hemen hemen diyoruz, çünkü yapılan bilimsel çalışmaların bir kısmı doğrudan esirlerle ilgili değildi. Daha çok esirlerin mektuplarını ve bu mektuplardaki duygu, düşünce ve ifadeleri inceleyen çalışmalar vardı. Bu tezlerden yeri geldiğinde söz edeceğiz.

Batı ülkelerinde bu tür çalışmaların yapılıp yapılmadığını araştırdık. Özellikle İkinci Dünya Savaşı esirleriyle ilgili çok sayıda bilimsel çalışmanın yanı sıra, Birinci Dünya Savaşı esirleriyle ilgili çalışmalar da yapıldığını saptadık. Hemen belirtmeliyiz ki, bunlar daha çok, çalışma yapılan ülkenin esirleriyle ilgiliydi. Ne yazık ki, o çalışmalarda da Türk esirleriyle ilgili çok az bilgi var. Dikkatimizi çeken bir başka nokta da yayımlanmış anılar oldu. Bunların daha çok Rusya'da esir olan subaylar tarafından yazılmış olduğunu gördük. Rusya dışında esir olanların –birkaç tefrika dışında– anılarının yayımlanmamış olduğunu da saptadık.

Çalışmalarımız ilerledikçe, Birinci Dünya Savaşı'nda esarete düşen subay ve sivillerimizin sayısının bile tam olarak bilinmediğini fark ettik. Biz de bütün araştırmalarımıza rağmen

belirleyemedik. Ne resmi kayıtlarda, ne anılarda, ne de raporlarda kesin bir rakam veriliyor. Verilen rakamlar da birbirini tutmuyor. Genellikle yuvarlak rakamlardan söz ediliyor, daha çok da "yüz bin dolayında esir" deniliyor. Çalışmalarımız sırasında, bu sayının yaklaşık olarak iki katından fazla olduğu anlaşıldı.

Bütün bu saydıklarımız bizi Birinci Dünya Savaşı'ndaki esirlerimizin durumlarını araştırmaya yöneltti. 1998 yılı başında konumuzla ilgili verileri tespit etmeye, onlara ulaşmaya başladık. Bu çalışma 2000 Kasım'ına kadar devam etti. Yaklaşık üç yıllık çalışmalar sonunda esirlerimiz hakkında –tam doyurucu olmasa da– şimdiye kadar bilinenlerden çok fazla bilgilere ulaştık ve bunları bir araya getirdik.

Çalışmamızın arşiv ağırlıklı olmasına özen gösterdik. Ancak, ne yazık ki İngiltere'deki Public Record Office belgelerinde çok ayrıntılı bir çalışma yapma zamanımız olmadı. Burada hemen şunu belirtmeliyiz ki, Public Record Office'te yapılacak geniş çalışma, bu kitapta eksik bırakmak zorunda kaldığımız, ulaşamadığımız kısımları tamamlayacaktır. Fransa Dışişleri Bakanlığı arşivindeki bazı belgeleri de kullandık. Ancak Archive Nationale'de konumuzla ilgili fazla bir şey bulamadığımızı da belirtmeliyiz. Romen dostlarımızın yardımıyla, Romanya askeri arşivinde doyurucu ve ayrıntılı bir çalışma yaptık. Romanya'daki esirlerimizin ilk kez bir çalışmaya konu alındığını sanıyoruz. ABD'deki milli arşivden ve Dışişleri Bakanlığı arşivinden de doyurucu belgeler aldık. Bunlar, çalışmamızın önemli bir eksikliğini giderdi.

Ancak şunu hemen söylemeliyiz ki, en çok yardımlarını gördüğümüz ve çalışmamızın ana gövdesini oluşturan belgelere ulaştığımız yabancı arşiv, İsviçre Kızılhaç Cemiyeti arşivi oldu. Özellikle esir kamplarıyla ilgili raporlarda oldukça ayrıntılı ve doyurucu bilgilere ulaştık. Bir araştırmacı için büyük önem taşıyan inceleme, fotokopi verme, fotoğraf çoğaltma gibi konularda çok çok büyük kolaylıklarını gördük. Kendilerine teşekkür borçluyuz.

Türkiye'deki arşiv çalışmamız, geniş ölçüde Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı arşivinde yapıldı. Bu arşivde de Birinci Dünya Savaşı'ndaki esirlerimizle ilgili çok önemli belge ve bilgilere ulaştık. Tasnif edilmemiş olmasına rağmen, Kızılay arşivinden de çok yararlandık. Çalışmalarımıza yardım eden ve ulaştığımız belgelerin fotokopilerini veren Kızılay yetkililerine de şükran borçluyuz. Yurtiçinde çalıştığımız son iki arşiv ise İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile Ankara Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi oldu. Bu iki arşivden, az sayıda olmakla birlikte, önemli bilgi ve belgeler sağladık.

Arşiv çalışmalarından sonra bu konuda daha önce yayımlanmış veya hazırlanmış kitap ve tezlere, anılara yöneldik. Basılmamış olan, sözlü veya yazılı halde bulunan bazı anılara da ulaştık. Anlatılanları ve yazılanları bilimsel ve kronolojik bir süzgeçten geçirdik.

Çalışmamız sırasında, gerek anıları gerek bilimsel çalışması olanlarla elden geldiğince yüz yüze görüşmeye çalıştık. Böylece, yazdıklarının veya anlattıklarının dışında ellerinde farklı şeyler olup olmadığını araştırdık ve olanları bu çalışmamızda değerlendirdik.

Ulaştığımız bilgileri bir plan çerçevesinde, geniş olarak aktarmaya çalıştık. Gerekli görmedikçe araya girmekten ve yorum yapmaktan kaçındık. Çelişkileri, abartıları, yanlış yorum ve bilgileri ortaya koymak içn çaba harcadık.

Ve aşağı yukarı üç yıllık bir araştırma, inceleme, yazma çalışması sonunda elimizdeki çalışma ortaya çıktı.

Biliyor ve görüyoruz ki, bu çalışma, Birinci Dünya Savaşı'ndaki Türk esirleri hakkında her soruya yanıt verebilecek durumda değildir. Birçok eksikliği, belki yanlışlıkları vardır. Ama bütün eksiklik ve yanlışlıklarına rağmen, yine de çok önemli bir boşluğu dolduracağına inanıyoruz.

Biz inanıyoruz ki, bugün bu topraklarda özgür ve bağımsız yaşıyor ve gururla, iftiharla bayrağımızı dalgalandırıyorsak bunda en büyük pay Cumhuriyeti kuran Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşlarınındır. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı'nda

on ayrı cephede savaşarak şehit, esir ya da gazi olan erlerimize, subaylarımıza ve sivillerimize de borcumuz olsa gerektir...

İşte bu çalışma, esirlerimize ve şehitlerimize olan borcumuzun ödenmesinin ilk adımlarından biridir. Umuyor ve bekliyoruz ki, daha doyurucu, daha kesin ve daha ayrıntılı olarak atılacak yeni adımlar, bu ilk adımları izlesin.

CEMALETTİN TAŞKIRAN

I
Birinci Dünya Savaşı

Halep'de Akyol Fukani Mahallesi'nde camii şerif itisalinde, Binbaşı Nazım Efendi'nin kerimeleri Hamide ve Mahide Hanımlara,
Sevgili zevcem ve kerimelerim hanımlar

Endişem ve iştigalat-ı zihniyem daima sizsiniz ve ne halde olduğunuzdur. Paranız var mıdır, maaşınız nasıldır? İdareniz ne yoldadır? Mektebe ve namaza devamınızı terk etmeyiniz. Duadan geri kalmayınız. Allah cümlemizin hâmisidir. İnşallah görüşürüz. Bana mektup yazınız. Ve Osmanlı Hilâl-i Ahmer'i vasıtasıyla gönderiniz. (Hindistan'da Bellari'de Osmanlı Üsera Karargâhı'nda 5401 numaralı Binbaşı Nazım Efendi'ye) adresindeyim.

Baki gözlerinizden öper, sizi Allah'ın avn-i inayetine terk ederim. Yavrularım, Nusret Efendi'ye mektup yazınız. Ya Halep'e gelsin veyahut sizi İstanbl'a götürsün. Buralarını iyi düşünerek idare ve masrafınızı nazar-ı dikkate alarak münasibini yapınız. Çünkü şimdilik benim vazifem duadır.

Pederiniz

Hindistan'da Bellari'de Osmanlı Karargâhı'nda
5401 numaralı Binbaşı Nazım Efendi tarafından

Birinci Dünya Savaşı'ndaki Türk esirlerinin durumunu daha iyi anlamak için bu savaşın nasıl, kimlerle, nerelerde geçtiğini ve Osmanlı Devleti'nin bu savaşta çarpıştığı cepheleri ana hatlarıyla hatırlamamız yerinde olacaktır.

Birinci Dünya Savaşı, İttifak devletleri diye adlandırılan Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan ile İtilaf devletleri diye anılan Fransa, İngiltere, Rusya, Sırbistan, Belçika, Lüksemburg, Karadağ, Japonya, İtalya, Portekiz, Romanya, ABD, Yunanistan ve Brezilya arasında oldu.

1870'ten sonra Avrupa'da kara devletlerinin en güçlüsü haline gelen Almanya, sanayi alanında büyük bir hızla gelişti, deniz kuvvetlerini artırdı ve sömürge siyaseti izlemeye başladı. Doğu ve Batı Avrupa arasında, istila yolları üzerinde bulunduğundan ve gelecekte iki cepheli bir savaşa girmek istemediğinden, Başbakan Bismarck zamanında Rusya ile anlaşmaya önem verdi. 1881 yılında Almanya, Rusya ve Avusturya-Macaristan imparatorları arasında bir tarafsızlık antlaşması yapıldı. Fransa'nın Rusya'ya yaklaşmasını hoş görmeyen Almanya, 1881 yılında Rusya ile gizli bir protokol imzalayarak, Boğazlar meselesinde Rusya'yı destekleyeceğini vaat etti. Böylece Bismarck, Fransa'yı siyasi alanda yalnız bırakarak Almanya'nın gelecekte iki cepheli bir savaşa girmesini önlemeye çalışıyordu. Bismarck başbakanlıktan çekilince Rusya ile yapılan antlaşma yenilenmedi. Osmanlı İmparatorluğu'na yaklaşan Almanya ile İngiltere'nin bozulan ilişkileri gerginleşti. Sömürge siyaseti güden Almanya'dan uzaklaşan

İngiltere, Japonya'ya yaklaşmaya başladı. Fransa bu sırada silahlı kuvvetlerini güçlendirmeye başlamış ve Rusya ile ikili bir ittifak yapmıştı. İngiltere 1902'de Japonya, 1904'te Fransa ile dostluk antlaşmaları yaptı. 1904-1905 Rus-Japon savaşında yenik düşen Rusya, İngiltere ile de anlaşmak ihtiyacını duydu. 1907'de İran'ın nüfuz bölgelerine ayrılması ve Afganistan'ın İngiliz nüfuzuna bırakılması sonunda Fransa, İngiltere ve Rusya arasında bir üçlü antlaşma doğmuş oldu. Gittikçe artan siyasi gerginlik Birinci Dünya Savaşı'na kadar Avrupa'da sürekli bir silahlanma yarışı yarattı. Kara kuvvetleri bakımından Almanya, deniz kuvvetleri bakımından İngiltere güçlü durumdaydı. Ayrıca Almanya "Germen" siyaseti güdüyor, Rusya ise Slav birliğini kurmaya çalışıyordu. İngilizler Anglosaksonların üstünlüğünü iddia ederken, Fransa'da Almanya'dan öç alma düşüncesi yaygınlaşıyordu. Almanya gibi İtalya da kendi birliğini kurduktan sonra sömürge siyasetine yönelmiş, eski düşmanı Avusturya ile birleşerek sömürgeci devletlerle rekabete başlamıştı.

Avrupa'daki siyasi ve iktisadi gelişmeler yüzünden bloklaşan iki grup uzlaşmaz bir duruma girdi ve sürekli olarak silahlandı. Bu arada Rusya, Balkanlar'a ve İstanbul'a sarkmak istiyordu. Avusturya Balkanlar, Almanya Bağdat yönünde nüfuz siyasetlerini geliştirmeye çalışıyordu. İngiltere ise Almanya'nın deniz gücünü yıkmak, rekabetle başa çıkamadığı sanayi üstünlüğünü ve iktisadi durumunu savaşla geriletmek istiyordu. Bu sebeple İtalya'yı elden kaçırmak istemeyen İtilaf devletleri, İtalyanların Trablusgarp'a taarruzuna göz yumdu. Rusya'nın kışkırtmasıyla 1912'de patlayan Balkan Savaşı, İtilaf devletleri grubunu sevindirdi; çünkü böylece Almanya ile Avusturya'nın Balkanlar'a doğru yayılışı önlenmiş olacaktı. İngiltere Hindistan yolu üzerindeki Osmanlı İmparatorluğu topraklarını kontrolü altına almak, denizler ve ticaret yolları üzerindeki egemenliğini sürdürmek; Fransa Alsace-Lorraine'i Almanlardan geri almak ve Osmanlı Devleti'nin güneydeki topraklarından Suriye ve Kilikya'yı (Çukurova) ele geçirmek; İtalya Güney Tirol'ü ve Trieste'yi nüfuzu altına almak, işgal

ettiği Trablusgarp ve Bingazi ile Oniki Ada'da köklü olarak yerleştikten sonra Ege Bölgesi'nde ve Antalya üzerinde siyasi ve iktisadi isteklerini gerçekleştirmek amacındaydı. Almanya ise Berlin-İstanbul-Bağdat demiryolu hattı ile Türkiye'den yararlanmak ve yeni sömürgeler ele geçirerek iktisadi alanda güçlenmek isteğindeydi. Öte yandan Avusturya Balkanlar'a yayılmak, Sırbistan ise kendi bölgesinde genişlemek istiyordu. Yunanistan, Balkan Savaşı'nda Makedonya'nın en zengin kesimleriyle Epir bölgesini ve Ege'deki Osmanlı adalarını ele geçirmiş olmakla yetinmeyerek, Yunan megali idea'sının sınırlarını İstanbul ve Batı Anadolu'ya kadar uzatabilmek için İtilaf devletlerine yanaşmaktaydı. "Büyük Bulgaristan" projesini gerçekleştirmek isteyen Bulgaristan ise, Rusya'ya ve İtilaf devletlerine yaklaşan diğer Balkan devletlerinin aksine, üçlü ittifaka girmeyi kendi çıkarına uygun bulmuştu. Böylece savaşa elverişli ortam yaratıldığı bir sırada, ilk bakışta önemsiz gibi görünen bir kıvılcım, önce Avusturya ile Sırbistan arasında çıktı.

Savaşın Başlaması

Avusturya-Macaristan Veliahtı Arşidük Franz Ferdinand'ın Saraybosna'da öldürülmesi, 28 Haziran 1914'te savaşın başlamasına sebep oldu. Avusturya bu suikastten Sırbistan'ı sorumlu tuttu ve 23 Temmuz'da bir ültimatom vererek kabul edilmesi çok güç bazı şartların hemen yerine getirilmesini istedi. Sırbistan hemen hemen bütün isteklere boyun eğdiğini bildirdiği halde, Viyana hükümeti işi daha ileri götürerek Sırbistan ile ilişkilerini kesti, çok geçmeden de (28 Temmuz'da) Sırbistan'a savaş ilan etti. Savaş kısa zamanda yayıldı. Önceleri Almanlar savaşın Avusturya ile Sırbistan arasında sınırlandırılması tezini ortaya attılarsa da, diğer devletler açıkça Avusturya-Macaristan lehine olan bu görüşü kabul etmediler; ara bulma girişimleri de sonuç vermedi. Rusya ile Avusturya'nın seferberlik ilanından sonra Almanya 1 Ağustos'ta Rusya'ya, 3 Ağustos'ta Fransa'ya savaş açtı. Alman birliklerinin Belçika'yı işgali üzerine 4 Ağustos 1914'te İngiltere Almanya'ya savaş ilan etti.

1914 yılında bir yandan Almanya ile Avusturya-Macaristan; diğer yandan Sırbistan, Karadağ, Rusya, Fransa, Belçika ve İngiltere savaş halindeydiler. Bu sonunculara 23 Ağustos 1914'te –daha sonra İngiltere'nin müttefiki olup Almanya'nın Uzakdoğu'daki yerlerini ele geçirmek isteyen– Japonya da katıldı. Ağustosun ilk günlerinde İtalya ve Romanya'nın tarafsızlıklarını açıklamaları merkezi imparatorlukları hayal kırıklığına düşürdü, ama bu arada Almanya, Türkiye'nin ittifakını sağlamayı başardı.

İttifak devletlerinde savaş planları ve stratejik teşebbüs Alman başkumandanlığının elindeydi; oysa Almanya'nın karşısındaki devletlerde ortak bir savaş yönetimi ve kumanda yoktu. Moltke'nin, selefi Schlieffen'den devraldığı planda, Prittvittz'in zayıf birliklerine ve Avusturya-Macaristan kuvvetlerine Rusları mevzilerinde tutmak görevi verilmekte, bu sırada Fransa'ya karşı taarruz öngörülmekteydi. Fransız planında ise istihkâmlarının iki yanında Lorraine'e bir saldırı düşünülüyordu. Ruslara gelince, onların mümkün olduğu anda, kuvvetlerinin büyük bölümüyle Doğu Prusya'ya saldırıya geçecekleri açıkça bilinmekteydi.

Batı Cephesi

Bu cephede Alman sağ kanadı, Liege'i almayı ve Belçikalıları Anvers'e doğru itmeyi başardı. Ama bu toprakları elinde tutmak için ekim ayına kadar iki kolorduyu burada bırakmak zorunda kaldı. Asıl harekâta Lorraine'de girişildi. Fransızlar bu bölgede Morhange'i ele geçirmeyi başaramadılar, ama Nancy ve Charmes'da direndiler. 23 Ağustos'tan sonra Sambre nehrinin güneyinde General Bülow'un saldırısına uğrayarak yenilen Fransız generali Lanrezac, von Kluc kolordusunun Mons'ta İngilizlerin karşısında bulunduğunu öğrenince muharebeyi yarıda bırakmak zorunda kaldı. Bu yüzden Fransız ordularının toplu olarak geri çekilmesine yol açtı. Bu sırada Moltke duruma hâkim olduğunu sanıyordu, fakat Fransız Mareşal Joffre inisiyatifi yavaş yavaş ele aldı, Alman ilerleyişini Marne nehri üzerinde durdurdu; Almanları yeniden Aisne ve Vesle nehirleri gerisine püskürttü.

Doğu Cephesi

Galiçya'da Ruslar, Avusturyalıların saldırısı karşısında zor duruma düşmüşlerdi; buna karşılık Doğu Prusya'da Samsanov ve Rennenkampf kumandasındaki Rus ordularının ileri harekâtı Prittwittz'i geri çekilmek zorunda bıraktı. Belçi-

ka'dan iki Alman kolordusu getirilerek bu kesim güçlendirildi; fakat 22 Ağustos'tan sonra Prittwittz'in yerini alan General Hindenburg, Samsanov kumandasındaki Rus ordusunu Tannenberg'te imha etti ve Rennenkampf'ı da Doğu Prusya'dan attı. Bu başarıya rağmen Galiçya'daki Rus ordusu ilerlemeler kaydetti.

Bu arada batı cephesinde, Marne'deki başarısızlıktan sonra 15 Eylül'de Moltke'nin yerine geçen Falkenhayn Alman kuvvetlerinin bütün ağırlığını önce batıda kullanmaya karar verdi. İki taraf da birbirinin kuzey kanadında harekâta geçtier. Ne Picardie ne de Artois'da bir başarı elde edildi. Bundan sonra denize doğru bir yarış başladı. Flandres bölgesinde kanlı çarpışmalar oldu. General Foch Fransız, İngiliz ve Anvers'den çekilen Belçika kuvvetlerinin harekâtını yönetmekle görevlendirildi.

1914 yılı sonunda Moltke'nin planı gerçekleştirilemedi, ama Alman topraklarına da düşman giremedi. Sırbistan'ı alt edemeyen Avusturya'nın durumu ise farklıydı. Sırp ordusu Avusturyalıları Bosna, Tserve Rudnik'te yendikten sonra işgal edilen topraklarını, 13 Aralık'ta da Belgrad'ı kurtardı. Alman donanması İngiliz donanmasıyla karşılaşmak cesaretini gösteremedi. Almanya, Pasifik'teki sömürgelerini Japonlara karşı savunamadı. Fransa, Alman istilasını durdurmayı başardı; fakat topraklarının bir kısmının işgal edilmesi ve sonu belirsiz bir savaşın eşiğinde memleketin her alanında sonsuz çabalar harcamasını gerektiren şartlar, ülkenin ekonomik ve insan potansiyelini azalttı.

Osmanlı Devleti Savaşta

Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun milli hedefleriyle Alman politik askeri hedefleri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafi durumundan doğan bir uyuşma vardı. İki yüz yıldır sürekli olarak toprak kaybeden Osmanlı İmparatorluğu buna artık bir son vermek, Boğazları ve Doğu Anadolu'yu elinde bulundurmak, Arap Yarımadası ve Süveyş Kanalı'ndaki kontrolünü kuvvetlendirmek, İslam âlemindeki liderliğini sürdürmek, İran, Azerbaycan ve Türkistan'daki Türkleri kendi önderliğinde birleştirmek, böylece imparatorluğa eski saygınlığını kazandırmak isterken, Alman İmparatorluğu da Osmanlılardan yararlanarak halkının çoğu Müslüman olan İngiliz sömürgelerini ayaklandırmak, Süveyş Kanalı'nı kapatarak İngilizlerin batı cephesini sömürge askerleriyle takviye etmesine engel olmak istiyordu. Ancak Osmanlılar, Almanların Avrupa'da kazanacakları zaferden yararlanarak milli hedeflerini elde edeceklerini, Almanlar ise Osmanlıların Doğu Anadolu ve Mısır'da girişecekleri askeri harekâtın başarısından yararlanarak Avrupa'da zaferi daha kolay kazanacaklarını hesap ediyorlardı.

Aslında Osmanlı Devleti, Balkan Savaşı yenilgisinden sonra yoğun bir ittifak arayışı içindeydi. Avrupa'daki mevcut iki ittifak sisteminden hangisine katılmanın Türkiye için daha yararlı olacağı tartışılıyordu; devlet adamları değişik görüşlere sahipti. Bu nedenle İtilaf devletlerinden her birine ayrı ayrı başvuruldu, fakat olumsuz yanıt alındı. İtilaf devletlerini bir askeri ittifaka iten asıl neden, Almanya'nın gittikçe artan askeri gücünden duyulan korkuydu, ama Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasından elde edilecek çıkarların da bu it-

1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunun bir hat tamir müfrezesi.

İstihkâm erleri hazırlık sınavında.

1. Dünya Savaşı'nda Türk ordusunun bir piyade birliği.

1. Dünya Savaşı'nda bir Osmanlı askeri; Zonaro'nun tablosu.

tifakın oluşmasında önemli bir payı vardı. Bu nedenle İtilaf devletlerinin, paylaşmaya kararlı oldukları bir ülkeyi müttefik olarak aralarına almaları beklenemezdi.

Avusturya, Sırbistan ile yapacağı muhtemel bir savaşta kendisine yardımcı olacakları düşüncesiyle Bulgaristan ve Türkiye ile bir askeri ittifak yapılmasını istiyordu; fakat Almanya, Türkiye ile askeri ittifak konusunda duraksıyordu. Çünkü Türkiye'deki askeri heyetten aldığı raporlar, Türk ordusunun yakın bir gelecekte Alman askeri stratejisine yardımcı olacak duruma gelip gelemeyeceği noktasında kuşku yaratıyordu. Savaş sırasında Türkiye'nin Almanya'ya yük olmasından korkuluyordu.

Bütün bu düşüncelere rağmen, Saraybosna olayından sonra Avrupa'da genel savaş kaçınılmaz bir hal alınca, Alman devlet adamlarının Türkiye ile ittifakı daha ciddi bir şekilde ele aldıkları görüldü.

Resmi askeri ittifak önerisi ilk kez 22 Temmuz 1914'te Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Wangenheim'a iletildi. Aynı tarihte Sadrazam Sait Halim Paşa da Avusturya büyükelçisine ittifak teklif etti. Büyük bir gizlilik içinde sürdürülen görüşmelerden sonra, Türk-Alman askeri ittifakı 2 Ağustos 1914'te imzalandı.

Almanya 1 Ağustos günü saat 17.00'de Rusya'ya savaş ilan etmişti; antlaşma 2 Ağustos'ta imzalanmış olduğu için, imzalanan ittifaka göre Türkiye antlaşmayı imzaladığı gün Almanya'nın yanında harbe girmeyi kabul etmiş oluyordu. Buna rağmen Osmanlı İmparatorluğu 3 Ağustos 1914'te bir yandan seferberlik ilan ederken bir yandan da silahlı tarafsızlığını bildirdi.

Osmanlı İmparatorluğu silahlı tarafsızlığını ilan etmişti, ama Alman Başkomutanlığı Türkiye'nin bir an önce harbe girmesinde ısrar ediyordu. Türkiye ise seferberliğini ve ordusunun eksiklerini tamamlamadan, politik bakımdan Bulgaristan'ın durumu aydınlığa kavuşmadan savaşa girme niyetinde değildi.

Bu arada Akdeniz'de bulunan Goeben ve Breslau adlı iki Alman savaş gemisi, İngiliz donanmasının takibinden kaça-

rak 10 Ağustos 1914'te Çanakkale Boğazı'ndan içeri girdi. Gemiler Alman Deniz Bakanı Amiral Tirpit'ten bu yolda bir emir almışlardı. Bu, Türkiye için de sürpriz değildi. İngiltere'de yapımı tamamlanmış olan Sultan Osman ve yapılmakta olan Reşadiye dretnotlarının verilmemesi ihtimaline karşı (ki sonradan İngilizler bu parası ödenmiş gemileri vermediler), Avusturya donanması da kendi kıyılarını korumak için Adriyatik'ten ayrılmak istemediğinden, Akdeniz'deki iki Alman gemisinin Türk donanmasına katılmasıyla Karadeniz'de üstünlüğün sağlanması düşünülmüştü.

İtilaf devletleri bu gemilerin tarafsız Osmanlı Devleti'nin karasularından çıkarılmasını ya da enterne edilmesini istediler. Sonunda gemilerin Osmanlı Devleti tarafından 80 milyon marka satın alındığı, personelinin Türk mürettebatıyla değiştirileceği ilan edilerek mesele kapatıldı.

Yavuz ve Midilli adları verilerek Türk bayrağı çekilen ve mürettebatına Osmanlı üniforması giydirilen bu gemilerin Alman komutanı Amiral Souchon, aynı zamanda Türk donanmasının birinci komutanlığına atandı.

Osmanlı İmparatorluğu Eylül 1914 sonlarında seferberliğini tamamlamış bulunuyordu, ama silah ve cephanesi eksikti; araç gereç yokluğundan geri hizmet teşkillerinin büyük bir kısmı henüz kurulamamıştı.

Türk-Alman askeri ittifakından sonra Türk Genelkurmayı'nca hazırlanmış olan çeşitli sefer planlarında genellikle Türk ordusunun büyük kısmının batıda ve Boğazlar bölgesinde toplanması, Boğazların güvenliği sağlandıktan ve Bulgaristan ile Romanya'nın tutumu aydınlığa kavuştuktan sonra Rusya'nın güney kesimine taarruz edilmesi öngörülüyordu.

Türk ordusu bir kış muharebesine hazır olmadığından, ayrıca büyük kuvvetlerin Doğu Anadolu'da toplanması çok güç olduğundan, asıl kuvvetlerle Kafkasya'ya taarruz fikri benimsenmiyordu. Mısır'a taarruz, esaslı bir hazırlığı gerektirdiğinden sonraya bırakılıyor ve Süveyş Kanalı'nın öneminin bu bölgede muharebeyi göze almaya değer olup olmadığının düşünülmesi gerektiği ileri sürülüyordu.

Alman Genelkurmay Başkanlığı ise Türk ordusunun Kafkasya ve Mısır'a taarruz ederek Rus ve İngiliz kuvvetlerini buralara bağlamasını, böylece Avrupa'daki doğu ve batı cephelerinin takviyesine engel olmasını istiyordu.

Türk Genelkurmayı 1915 baharına kadar savaşa girmeme zorunluluğu üzerinde önemle dururken, Alman Başkomutanlığı Türkiye'nin bir an önce savaşa girmesinde ısrar ediyordu.

Daha harbin ilk ayında batıda ve doğudaki taarruzları durdurulan merkezi devletler, Türkiye'nin bir an önce harbe girmesi için baskı yapmaya başladılar. İtilaf devletleri ise, tarafsızlığını sürdürmesi halinde Türkiye'ye garanti vermeye hazır olduklarını bildiriyorlardı. Bu arada Amiral Souchon da mürettebatın denize alışık olmadığını bahane ederek, Türk donanmasının tatbikat için Karadeniz'e çıkmasına izin verilmesini ısrarla istiyordu.

Alman Başkomutanlığı'nın baskısına dayanamayan ve Türkiye'nin geleceğini Alman ordularının Avrupa'daki başarısında gören Osmanlı Ordusu Başkomutan Vekili Enver Paşa istenen izni 26 Ekim'de verdi. Yavuz (Goeben) ve Midilli (Breslau) ile birlikte on bir parçadan oluşan Türk donanması 27 Ekim sabahı Karadeniz'e açıldı; 29 Ekim sabahı Odesa, Sivastopol ve Novorosisk limanlarını bombardıman etti ve birkaç Rus gemisini batırdı. Böylece Türkiye fiilen savaşa girmiş oldu.

Türkiye her ne kadar bu olaya Rus donanmasının yol açtığını, ilk saldırının Rus gemilerinden geldiğini iddia etmiş ve Rusların bu hatalarını tamir etmelerini istemişse de bunun bir yararı olmamış, 1 Kasım'da Ruslar Türkiye'nin doğu sınırlarından taarruza geçmişler, İngilizler Akabe'yi bombardıman etmişler ve Urla iskelesindeki iki Türk gemisini batırmışlar, 3 Kasım günü de bir İngiliz-Fransız karma filosu Çanakkale Boğazı ağzındaki tabyaları kısa bir süre bombardıman etmişti. Bunun üzerine Osmanlı İmparatorluğu 11 Kasım 1914'te İtilaf devletlerine resmen harp ilan ederek merkezi devletlerin yanında fiilen savaşa katılmıştı.

Birinci Dünya Savaşı'nda Türklerin Savaştığı Cepheler

Birinci Dünya Savaşı'nda Türk ordusu on cephede savaşmıştır. Bu cepheler kısaca şöyledir:

Kafkas (Doğu) Cephesi: Karadeniz'den İran içlerine kadar uzanan, Türklerle Rusların çarpıştığı cephedir.

Irak Cephesi: Basra Körfezi'ne asker çıkararak Irak'ı işgale girişen İngiliz kuvvetleriyle çarpışan Türk kuvvetlerinin kurduğu cephedir.

Sina-Filistin-Suriye Cephesi: Türklerin Süveyş Kanalı'na yaptıkları iki taarruzun başarısızlığa uğraması üzerine İngilizlerin Filistin'i işgal amacıyla karşı taarruza geçmeleriyle meydana gelen cephedir.

Çanakkale Cephesi: İngiliz ve Fransız donanmalarının Çanakkale Boğazı'nı açmak için 18 Mart 1915'te denizden yaptıkları saldırının başarısız kalması üzerine Arıburnu ve Seddülbahir bölgelerine asker çıkarmalarıyla kurulan cephedir.

Çanakkale cephesinde gönüllü bir bombacı.

Avrupa Cepheleri (Galiçya, Makedonya, Romanya): Türkler, müttefiklerine yardım amacıyla bu üç bölgede cereyan eden savaşlara birer kolorduyla katılmışlardır. Her bölge ayrı birer cephedir.

Yemen ve Hicaz Cephesi: Arap Yarımadası'na egemen olmak isteyen İngilizlere ve onların kışkırttığı asilere karşı savaşların verildiği cephedir.

İran Cephesi: İran'da bölgesel olarak kurulan, daha çok gayrinizami harplerin cereyan ettiği cephedir.

Libya Cephesi: Trablusgarp ve Bingazi'de İtalyan işgaline karşı açılan ve bölge halkının teşkilatlandırılması suretiyle kurulan cephedir.

Çanakkale'de Arif Bey Çeşmesi'nden su alan Türk askerleri.

Çanakkale Cephesi

Avrupa'daki savaş 1915 yılı başında mevzi harbine dönüşünce, İngilizler bütün kuvvetlerini batı cephesine yığmaktansa, Çanakkale ya da Balkanlar'da ikinci bir cephe açarak savaşı hareket harbine çevirmeyi düşünmeye başladılar. Böylece Rusya'ya lojistik destek sağlanabileceği gibi Osmanlı başkentinin ele geçirilmesiyle Türkiye de Almanya'dan ayrılmak zorunda bırakılmış olacaktı. Ayrıca kararsız durumdaki Bulgaristan'ın merkezi devletlere katılmasının önleneceği de düşünülüyordu.

Çanakkale'de siperde düşman bekleyen Türk askerleri

İtilaf devletleri Çanakkale harekâtına on altı muhabere gemisi, altı muhrip, on dört mayın arama tarama gemisi ve bir uçak ana gemisi ayırmışlardı. Ayrıca dört hafif kruvazörle on altı muhribin, beş İngiliz, iki Fransız denizaltısının, altı deniz uçağı taşıyan uçak ana gemisinin de bu harekâta katılmasını kararlaştırmışlardı.

Başlangıçta sadece susturulmuş bataryaların tahribi için iki deniz piyade taburunun harekâta katılması planlanmışken, muharebenin giderek bir amfibi harekâta dönüşmesi üzerine İtilaf devletlerinin Çanakkale Cephesi'ne ayırdıkları kara kuvvetlerinin gücü, iki tümenli bir Anzak kolordusuyla iki İngiliz, bir Fransız tümenine yükseltilmişti. Muharebelerin devamı sırasında İtilaf devletleri on piyade tümeniyle bir Hint tugayını da bu cephede birbiri arkasından muharebeye soktu.

Müttefik donanmasının büyük taarruzu 18 Mart 1915 sabahı başladı. Bu taarruzun amacı, Çanakkale (Çimenlik) ve Kilitbahir tabyalarıyla mayın bölgesini savunan sabit ve seyyar bataryaları susturmak, mayınları tarayarak 800 metre genişliğinde serbest bir geçit açtıktan sonra Marmara'ya girmekti. Bu tarihte merkezde –Erenköy koyunda Nusret gemisinin döktüğü, keşfedilemeyen 26 mayın dahil– 11 sıra halinde döşenmiş 403 mayın bulunuyordu.

Muharebe 18 Mart 1915 günü durgun bir deniz ve sakin bir havada başladı. Muharebe gemileri, yukarıda açıklanan plana uygun olarak boğaza giriyordu. 11.15'te ilk mermilerini attılar ve menzili müsait olan bataryalardan karşılık görmeye başladılar. İlk isabeti alan Gaulois gemisinin burnu sulara gömüldü. Ardından Fransızların Suffren gemisi birkaç isabet aldı. Bu isabetler geminin bir taretini mürettebatıyla tahrip etti; bir bacasını uçurdu.

Cehennemi bir ateş muharebesi cereyan ediyordu. Özellikle Queen Elizabeth gemisinin 38 cm'lik mermileri çok etkili oluyor, yangınlar çıkartıyordu.

Muharebe bütün şiddetiyle devam ederken, saat 13.30 sıralarında Erenköy önlerinde bir düşman muhribinin batmak-

ta olduğu görüldü. Saat 14.00'te Fransız muharebe gemisi Bouvet, bordasında görülen yoğun bir dumandan sonra üç dakika içinde battı. Personelinin hemen tamamı gemiyle birlikte sulara gömüldü. Saat 16.30'da Irresistable gemisinin iskele tarafından yattığı ve hareketsiz kaldığı görüldü. İmdada koşan Ocean gemisi de kısa bir süre sonra aynı duruma düştü. Bu iki gemiden birincisi önce ağır bir mermi yemiş, sonra mayına çarpmıştı. İkincisi de aynı şekilde mayına çarptı. Irresistable ve Ocean akşama doğru Kumkale önlerinde topçu ateşiyle batırıldı.

Türk topçusunun isabetli atışları düşman gemilerinde büyük tahribat yapmış ve mayınlar son darbeyi vurmuştu.

Müttefik donanmasının boğazı terk etmesiyle, tarihin bu büyük "boğaz muharebesi" Türklerin kesin zaferiyle sonuçlanmış oldu.

Yaklaşık yedi saat devam eden çok şiddetli ateş muharebesi sırasında, müttefik donanması Türk mevzilerine tonlarca mermi yağdırmıştı. Müttefikler, boğazı donanmayla zorlayarak geçme umutlarını tamamen yitirmiş oldular.

18 Mart yenilgisinden sonra müttefikler karaya asker çıkararak Gelibolu yarımadasını ele geçirmeye karar verdiler. Böylelikle tahkimatı arkadan vurarak aşabileceklerini umuyorlardı.

Müttefik kara kuvvetleri yaklaşık 75.000 subay ve erle 140 toptan oluşuyordu. Ayrıca Mısır'da bulunan bir Hint tugayı da ihtiyat olarak tutuluyordu. Muharebelerin devamı sırasında Müttefikler bu Hint tugayından başka on tümeni daha Çanakkale Cephesi'ndeki savaşlara sokacaklardı.

18 Mart yenilgisinden sonra Müttefik deniz kuvvetleri de takviye edilmiş; donanmanın mevcudu 19 muharebe gemisi, 11 hafif kruvazör, 27 muhrip, beş torpidobot, bir balon gemisi, bir uçak ana gemisi, 29 mayın arama tarama gemisi ve yardımcı gemilerle 95 parçayı bulmuştu. Ayrıca sekiz İngiliz, dört Fransız denizaltısı da bu bölgede görev almıştı.

Çıkarma 25 Nisan 1915 sabahı başladı. Müttefikler, planları gereği, Saros Körfezi'nden Beşike limanına kadar

120 km'lik bir kıyı kesimi üzerinde faaliyet gösteriyorlardı. General Liman von Sanders, Saros Körfezi ve Anadolu kıyısına daha çok önem verdiği için, Arıburnu ve Seddülbahir'den çıkarmanın başladığına dair haberler aldıktan sonra da ihtiyatlarını kullanmakta duraksadı. Müttefiklerin aldatma hareketleri başarılı olmuştu.

Seddülbahir bölgesine çıkarma yapan 29. İngiliz Tümeni, 25 Nisan akşamına kadar 12 piyade taburunu kıyıya çıkarmayı başardı, fakat derinlikte ilerleyemedi.

Arıburnu bölgesine çıkan Anzak kolordusunun karşısında bir piyade bölüğü bulunuyordu. Bu bölük kahramanca savunmaya geçti ve tamamen eridi. Tümen komutanı, Maydos'ta bulunan 27. Alayını, kıyıya çıkan düşmanı denize dökmekle görevlendirdi; fakat bu alay uzunca bir yürüyüş yapmak zorundaydı. Ordu ihtiyatında bulunan 19. Tümenin komutanı Yarbay Mustafa Kemal (Atatürk) de kendi inisiyatifiyle 57. Piyade Alayı ve bir bataryayla duruma müdahale etti, Kocaçimen tepesi üzerinden yaptığı bir karşı taarruzla düşmanı geri çekilmek zorunda bıraktı. 27. Alayın güneyden yaptığı taarruz başarılı oldu. Aynı gün öğleden sonra 19. Tümenin diğer iki alayının da ileri yanaştırılmasıyla, Seddülbahir'de olduğu gibi bu bölgede de düşmanın derinlikte ilerlemesi durduruldu.

Bundan sonraki günlerde ve aylarda müttefikler, Çanakkale'deki Türk kuvvetlerini imha ederek boğazı açmak, Türkler de boğazı savunmak ve düşmanı denize dökmek amacıyla gittikçe artan bir gayretle savaştılar. Çok kanlı muharebeler cereyan etti. Bu muharebelerde müttefiklerin üstün kuvvetlerle yaptığı saldırılar Türk piyadesinin inatçı savunması karşısında kırıldı. Türklerin yaptığı karşı taarruzlarda düşmanın çok üstün deniz topçusu karşısında ilerleme kaydedilemediği için, savaş kısa sürede bir mevzi harbine dönüştü. İki çıkarma grubu bütün çabalara rağmen birleşemedi. 1915 Ağustos'u başlarında, yani ilk çıkarmadan üç ay sonra Anzak grubu hâlâ 3 km genişlik ve 1,5 km derinliği olan dar bir sahadaydı; Seddülbahir grubu da ancak 5 km kadar ilerleme sağlayabilmişti. Müt-

Çanakkale'de cephe gerisinde istirahatteki bir birlik (en üstte). Türk esirleri, Anzak askerleri gözetiminde yol yapımında çalışıyorlar (üstte). Çanakkale'de Türk esirleri (altta).

tefik kuvvetleri komutanı General Hamilton, bu sıkışık durumdan kurtulmak ve harekâtı canlandırmak için emrine yeni verilen 9. İngiliz kolordusuyla 7-8 Ağustos 1915'te Anzak grubunun kuzeyindeki Suvla limanına bir çıkarma yaptıysa da, Anafartalar Grup Komutanı Albay Mustafa Kemal (Atatürk) komutasındaki Türk birliklerinin 9 ve 10 Ağustos günleri yaptığı karşı taarruzlar sonucu bu hareket de durduruldu.

Bu başarısızlık yüzünden, müttefik kuvvetler komutanı General Hamilton 27 Ekim'de görevinden alındı ve yerine General Munro atandı. Kasım ayında İngiliz Harbiye Nazırı Lord Kiçiner Çanakkale'ye geldi, cepheyi gezdi. Bu sırada Sırbistan yolu da açılmış olduğundan, Almanya'dan gönderilecek ağır silahlarla takviye edilecek Türk birliklerinin taarruzları karşısında Çanakkale'de tutunmanın çok zor olacağı hesap edildiğinden, İngilizler Gelibolu yarımadasını boşaltmaya karar verdiler. Boşaltma işine 12 Aralık'ta başlandı. 20 Aralık 1915'te Anafartalar ve Arıburnu bölgesi boşaltılmıştı. Türk birlikleri, boşaltmanın zamanında farkına varmadıkları, daha doğrusu müttefik birliklerinin geri çekileceğini hiç düşünmemiş oldukları için başarılı bir müdahalede bulunamadılar.

9 Ocak 1916 gecesi, Seddülbahir'deki son birliğin de geri çekilmesiyle, Çanakkale Cephesi'ndeki muharebeler Türklerin zaferiyle sona ermiş oldu.[1]

Çanakkale Savaşları'nda 57.263'ü şehit, 11.178'i kayıp, 97.874'ü yaralı, 7.084'ü hava değişimi ve 20.297'si hastalık sonucu ölüm, 14.000'i hastaneye götürülen olmak üzere toplam 207.696'sı savaş dışı kalmış askeri zayiatımız vardır.[2] 10.000'in üzerindeki kayıpların çok büyük bir çoğunluğunu İngilizler ve Fransızlar tarafından esir alınan Türkler oluşturmaktadır.[3] İngilizler Kabatepe, Suvla koyu ve Seddülbahir muharebelerinde aldıkları esirleri önce Limni adası Mondros limanına, oradan gemilerle Mısır'a götürmüşlerdir. Bunların büyük bir bölümü de Mısır'dan Kıbrıs adasındaki esir kamplarına götürülmüştür. Fransızlar ise Seddülbahir ve Kumkale'deki muharebelerde esir aldıkları Türk askerlerini önce Mondros limanına, sonra Korsika adasına, daha sonra da bir kısmını Fransa'ya götürmüşlerdir.

Kafkas (Doğu) Cephesi

Doğu Cephesi'nde harekât 1 Kasım 1914 günü Rus ordusunun sınırı geçerek saldırmasıyla başladı. Bu cephede Türklerin 3. Ordusu vardı. 3. Ordu Komutanlığı'nın toplam gücü 189.562 insan, 60.877 hayvandı.

1 Kasım'da sınırı geçerek Erzurum yönünde ilerleyen Rus kuvvetleri, 7-12 Kasım 1914 tarihlerinde cereyan eden Köprüköy ve 17-20 Kasım günleri cereyan eden Azap muharebelerini kaybederek geri çekilmek zorunda kaldılar. Fakat ağır zayiat veren 3. Türk Ordusu, geri çekilen düşmanı takip edemedi; aksine, daha elverişli bir arazide toplanmak, takviye kuvvetlerinin gelmesini beklemek ve yeni bir Rus taarruzunu karşılamaya hazır olmak amacıyla 8-10 km kadar geri çekildi.

Avrupa'da savaşın mevzi harbine dönüşmesi ve Galiçya'da Avusturyalıların Ruslar karşısında zor durumda kalmaları üzerine Türk Başkomutan Vekili Enver Paşa, müttefiklerinin Avrupa'daki yükünü hafifletmek için Alman Başkomutanlığı'nın da etkisiyle Doğu Cephesi'nde Rus kuvvetlerinin imhasını hedef alan büyük ölçüde kuşatıcı bir taarruza karar verdi ve bu amaçla 14 Aralık 1914'te İstanbul'dan Köprüköy'e geldi; kış şartlarını göz önüne alarak taarruzun bahara bırakılmasını öneren 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'yı görevinden alarak 3. Ordu komutanlığını kendi üstlendi. 22 Aralık 1914-15 Ocak 1915 tarihleri arasında cereyan eden Sarıkamış muharebelerinde Türk ordusunun uyguladığı plan, bir kolorduyla düşmanın cephede tespitini, iki kolorduyla kuzey kanadı kuşatarak düşman

Burma'daki esir kampında bulunan Mehmet Ali Ağa'ya, Konya'dan Helvacı Hacı Rasim tarafından paket gönderildiğini bildiren, arkası Hilâl-i Ahmer Usera Komisyonu Riyaset-i Aliyesi'ne hitaben yazılmış kartpostal.

Mısır'da, Heliopolis esir kampında bulunan İsmail Ağa'ya, Konya merkez jandarmalarından Hasan tarafından 10 lira gönderildiğini bildiren kartpostal.

Kafkasya'da Rusların elinde esir bulunan Konyalı İsa oğlu Veli'ye, Konya jandarma alay erkân bölüğünden Abdurrahman tarafından Kızılay aracılığıyla 500 kuruş gönderildiğini bildiren kartpostal.

cephesinin 30-35 km gerisindeki Sarıkamış'ın ele geçirilmesiyle büyük düşman kuvvetlerinin imhasını öngörüyordu. Tamamen karlarla örtülü, 2000-3000 metre yüksekliğinde dağlık ve yolsuz bir arazide, o günün koşulları altında kış donanımından yoksun yaya ve atlı birliklerle yapılan bu hareket çok riskliydi. Nitekim Türk kuvvetlerinin büyük bir kısmı soğuktan donarak öldü. Sarıkamış'a girebilen 300 kişilik bir kuvvet de Ruslar tarafından geri atıldı. Böylece 3. Türk Ordusu tamamen elden çıktı. Bu savaşlarda Rusların zayiatı 32.000, Türklerinki ise 60.000 kadardır. Ruslar, Türklerden 200 subay 7.000 eri esir, 20 makineli tüfekle 30 topu ganimet olarak aldılar. Savaş sonunda esir sayısı 15.000'i buluyordu. Böylece Doğu Anadolu'nun kapıları Rus ordularına açılmış oldu.

1915 Nisan'ının sonlarında Rus ordusu, Türk savunma mevziini iki yanından kuşatarak çökertmek ve Erzurum'u ele geçirmek amacıyla Tortum ve Malazgirt bölgelerinden Erzurum yönünde taarruza geçti. Bu arada Van yöresindeki Ermeniler de ayaklanarak Türk ordusunu geriden vurmaya başladılar. Bu durumda Osmanlı İmparatorluğu, Ermeni azınlığını başka bölgelere göç ettirerek 3. Ordunun kalanını güvence altına almaya çalıştı.

Kuzey kanatta cereyan eden Birinci (27 Nisan-12 Mayıs 1915) ve İkinci (10-12 Haziran 1915) Tortum muharebelerinde Türk ordusu başarılı bir savunma yaptı. Türklerin bu iki muharebede verdikleri toplam 3.000 kişilik zayiata karşılık, Ruslar 4.500 kişi kaybetti. Ancak güneyde, Malazgirt bölgesindeki Rus taarruzları başarılı oldu. 11 Mayıs'ta Malazgirt, 16 Mayıs'ta Van Rusların eline geçti. 1915 yılı sonunda 3. Türk Ordusu güneyde oldukça büyük bir araziyi kaybederek Van Gölü batısında (Ahlat) Azap-Tortum hattına çekilmiş bulunuyordu.

1915 sonunda Rus ordusunun mevcudu 700.000 kişiye çıkarıldı. 3. Türk Ordusu ise ancak 64.000 kişilik kuvvetiyle 300 km'lik bir cepheyi savunmak zorundaydı. Türklerin de takviye almasına fırsat vermeden Türk cephesini

1. Dünya Savaşı sırasında Dr. Besim Ömer Bey'in Yüzbaşı M. Şemsettin Fuat Bey'e yaptırdığı, Kızılay yararına satılan kartpostallardan bazıları.

yarmak, Erzurum'u ele geçirmek isteyen Ruslar, 11 Ocak 1916'da bu kez mevzinin orta kesiminden Köprüköy-Erzurum yönünde taarruza geçtiler. Uzun ve kanlı savaşlardan sonra Erzurum düştü (16 Şubat 1916). Güney kesimde de Muş, Rusların eline geçti (17 Şubat 1916). Türk ordusu Erzincan yönünde geri çekildi. 1916 ve 1917 yıllarında cereyan eden savaşlar sonunda Ruslar, Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını işgal ettiler, Trabzon ve Erzincan'ı aldılar. Tirebolu-Kemah-Kiğı-Muş-Bitlis hattına kadar ilerlediler, fakat ağır zayiat verdiler. Rus ordusunun morali bozuldu. Bu yılın sonlarında komünizm akımı, Kafkas Cephesi'ndeki Rus erleri arasında da yayılmaya başladı. Mart 1917 başlarındaki Sovyet devriminden sonra iktidara gelen Kerenski hükümeti müttefikleri yanında harbe devam etmeye karar verdiyse de, artık Rus ordusunun savaşa devam edecek hali kalmamıştı. Ekim devriminden sonra Bolşeviklerin harpten çekilme kararı alması üzerine, 16 Aralık 1917'de Ruslarla Erzincan mütarekesi yapıldı. 1915 yılı Nisan ayından 1917 Mart-Nisan aylarına kadar Doğu Cephesi'ndeki muharebelerde 40.000'e yakın Türk askeri Ruslara esir düştü.[4]

Doğu Cephesi'nde verdiğimiz zayiat ve esir çok fazladır. 1914 yılı Kasım ayında yapılan Köprüköy muharebelerinde Türk ordusu 7.000 zayiat vermiştir ki, bunun büyük bir çoğunluğu Ruslara esir düşen Türk askerleridir.[5] Sarıkamış Harekâtı'nda 75.000 zayiatımız vardır; bunun 15.000'i esirdir.[6] Malazgirt'teki muharebelerde Temmuz 1915'te 6.000 esir verilmiştir.[7] 1916 yılından sonraki muharebelerde Ruslara yine çok sayıda esir verilmiştir. 1916 yılı Ocak ayında Erzurum'da Köprüköy muharebelerinde 5.000 esir verilmiş,[8] Ruslar Erzurum'a girince 6.500 Türk askerini esir almışlardır.[9] Temmuz 1916'da Bayburt, Kelkit ve Erzincan'da Ruslar 17.000 Türk askerini esir almışlardır.[10] Türk 2. Ordusunun 1916 yılı Temmuz-Eylül ayları içerisinde Erzincan ve Erzurum'a yaptığı harekâtta Ruslara 3.000 esir verilmiştir.[11]

Fransa'daki Türk esiri Ali Osman'a amcası Yunus Ağa tarafından Kızılay aracılığıyla gönderilen çamaşır ve parayı bildiren kartpostal

Galiçya Cephesi'nde 15. Kolordunun mevcudu 32.000'dir. Galiçya'daki muharebeler sonunda bu mevcut 12.000'e düşmüştür. Verilen zayiatın çoğu Ruslara esir olanlardır. Bunların sayısı 10.000'den fazladır.

Romanya Cephesi'nde Türk ordusunun 6. Kolordusu savaşmıştır. Bu cephedeki savaşlarda 6. Kolordu 412 şehit, 1.620 yaralı ve 605 kayıp vermiştir. Bu kaybın küçük bir kısmı Ruslara, önemli bir kısmı Rumenlere esir olmuştur.

Sonuç olarak, Ruslarla yapılan savaşlarda Sarıkamış'ta 75.000, Erzurum ve diğer savaş alanlarında 100.000 kadar kayıp verildiğine göre, Rus cephelerindeki toplam Türk kaybının 200.000'e yaklaştığı sanılıyor. Bunun 60-70.000'i esir, geri kalanı şehit ve yaralılardır.[12]

Savaş içerisinde aktif bir rol alan, şehit esir ve yaralılarla çok yakından ilgilenen Kızılay Cemiyeti, Genelkurmay Harp Tarihi Kurulu'na, Rusya'daki Türk esirlerin sayısını 60.000 olarak bildirmektedir.[13]

Ayrıca Ruslar Türk askerlerinin dışında, savaş yapılan bölgelerdeki sivil halktan da esir almışlardır. Bir araştırmaya göre Rusya'da 100.000'in üzerinde sivil savaş esiri vardır.[14]

Türk esirlerinin Rusya'daki çok dağınık olan kamplara götürülmeleri büyük farklılık gösterse de, esirlerimiz genellikle Sarıkamış ve Kars istasyonlarıyla Tiflis İstasyonu'ndan Azerbaycan, Moskova, Ukrayna, Astrahan ve Sibirya içlerine sevk edilmişlerdir.[15]

Sina-Filistin ve Suriye Cephesi

Süveyş Kanalı, Alman Başkomutanlığı'nın harekât planlarındaki önemli hedeflerden biriydi. Almanlar kanalı ele geçirerek İngiltere'nin Hindistan'la bağlantısını kesmek ve böylece İngilizlerin Hindistan'dan getirecekleri askerlerle Avrupa Cephesi'ni takviye etmelerine engel olmak istiyorlardı. Türkler de Mısır'ı tekrar etkileri altına almakla İslam âlemindeki saygınlıklarını artıracaklarını umuyorlardı; fakat, kanala taarruz edebilmek için yaklaşık 200 km genişliğindeki Sina Çölü'nü aşmak gerekiyordu. Bunun için de çok kuvvetli ve düzenli bir lojistik desteğe ihtiyaç vardı. Lojistik destek konusu ise Türk ordusunun en zayıf yanıydı. Buna rağmen Türk Başkomutanlığı, Almanların baskısıyla çok kuvvetli lojistik desteğe ve özel donatıma ihtiyaç gösteren bir harekâta girişmekten çekinmedi. Filistin Cephesi'nde cereyan eden askeri harekâtı I. Kanal Seferi, II. Kanal Seferi ve İngiliz genel karşı taarruzu olarak üç bölüm halinde özetlemek mümkündür.[16]

I. Kanal Seferi

Kanal harekâtıyla Suriye'de bulunan 4. Türk Ordusu görevlendirildi ve ordu komutanlığına Bahriye Nazırı Cemal Paşa atandı. Hem Suriye'yi savunmak hem de kanalı ele geçirmek görevini alan ordu komutanı, elindeki kuvvetlerin yetersiz olduğunu belirterek emrine en az iki tümenin daha verilmesini istedi. Bunun üzerine Türk Başkomutanlığı, daha önce (2 Kasım 1914) 4. Ordu emrine girmek üzere İzmir'den yola çıkarılmış olan 10. Tümene ek olarak Tekirdağ'daki 8. Tümenin

Sina-Filistin cephesinde Osmanlı ordusunun çölde su ikmali.

Sina-Filistin cephesinde bir Türk sahra topçu bataryası.

Sina-Filistin cephesinde bir Osmanlı piyade birliği mevzide.

de Suriye'ye gönderilmesine karar verdi, ayrıca Hicaz'da bulunan 22. Tümenden de yararlanılmasına müsaade etti. Böylece 4. Ordunun kuvveti 9 tümene çıkmış oluyordu. Fakat hem Suriye ve Filistin kıyılarının savunulması ve iç güvenliğin sağlanması bakımından, hem de Sina Çölü'nde büyük kuvvetlerin lojistik desteğinin sağlanmasında karşılaşılan büyük güçlükler yüzünden, bu kuvvetin ancak üçte biri kanal harekâtına katılabildi.

Kanala taarruz görevi 8. Kolorduya verildi. 14-15 Ocak 1915 gecesi asıl kuvvetiyle Birüssebi'den hareket eden ve üç koldan kanal yönünde ilerleyen seferi kuvvet, 25. Piyade Tümeniyle muharebe grubundan 69. ve 80. Piyade alaylarından kurulmuştu. 10. Tümen ikinci kademeyi oluşturacak ve 20 Ocak'ta Birüssebi'den hareket ederek 5-6 günlük mesafeyle orta yürüyüş kolunu takip edecekti.

Seferi kuvvet ocak ayı sonlarında kanalın doğu kıyısına vardı. Geçişin 2-3 Şubat gecesi Timsah Gölü ile Acıgöl arasındaki bölgeden yapılmasına ve birinci kademede dört piyade taburunun geçirilmesine karar verildi. Burası kanalın İngilizlerce en kuvvetli tutulan kesimiydi. Geçişi yapacak olan dört piyade taburunun karşısında yedi İngiliz piyade taburu bulunuyordu. Ayrıca İsmailiye'de ihtiyatta tutulan İngiliz kuvvetleri, özellikle süvari tugayı kısa sürede bu kesime yetişebilecek durumdaydı. Geçiş aracı olan tombaz kayıklar çok azdı. Mevcut tombazların büyük kısmı, daha ilk geçişte makineli tüfek ateşiyle işe yaramaz hale geldi. Şiddetli ateş karşısında tombazların geri getirilmesi çok zordu. Kanalı geçebilen 500-600 kişilik Türk kuvveti imha edildi. İkinci kademedeki 10. Tümenin bir alayı (28. Alay) kanala yanaştırılarak şiddetli bir ateş muharebesine girişildiyse de sonuç alınamadı. Bunun üzerine muharebe meydanında bulunan 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa, Sina Çölü'nü boşaltarak Gazze-Birüssebi-Maan hattına çekilmeye karar verdi. Böylece I. Kanal Seferi başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.

Birinci Kanal Harekâtı'nda, kanala taarruz eden Türkler 192 şehit, 566 yaralı ve 717 kayıp vermişlerdir. 717 kaybın

tamamı İngilizlere esir olan Osmanlı askerleridir. İngiliz kaynakları da aldıkları esir Türk askeri sayısını 716 olarak belirtmektedir.[17] Bu esirler, daha çok Mısır'daki Maadi esir kampına götürülmüşlerdir.

II. Kanal Seferi

Birinci Kanal Seferi'nin başarısızlıkla sonuçlanmasından hemen sonra, kanala tekrar taarruz etmek için hazırlıklara başlandı; fakat İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin 25 Nisan 1915'te Gelibolu yarımadasına çıkarılmaları üzerine Suriye'deki üç tümenin Çanakkale Cephesi'ne gönderilmesi, kanala taarruzun ertelenmesine yol açtı. Bununla birlikte hazırlıklara devam edildi.

Demiryolu yapımı hızlandırıldı. Sina yarımadasına kadar 264 km'lik hat döşendi. Yeniden yapılan ya da onarılan karayolunun uzunluğu 570 km'yi buldu. Çanakkale'ye gönderilen tümenlerin yerine yeni tümenler kuruldu. Su sorunu önemle ele alındı. Yeni kuyular açılarak motorlu tulumbalarla donatıldı. Ayrıca 38 km uzunluğunda su borusu döşendi. Muhabere ve irtibat işlerine de önem verildi; 100 km uzunluğunda telgraf hattı yapıldı.

Bütün bu hazırlıklara rağmen birlikler, kanala taarruz için gerekli modern silah ve araçlara sahip değildiler. Bu arada Sırbistan yolu da açılmış olduğundan, Türk ordusunun silah ve gereç eksikliğini gidermek amacıyla Almanya'dan altı makineli tüfek bölüğü, 15 cm'lik bir obüs bataryası, 10 cm'lik bir top bataryası, dört uçak savar takımı, iki filodan kurulu bir hava grubu, bir muharebe ve iki telsiz takımı, dört kamyon takımı, 21 cm'lik bir havan bölüğü, iki seyyar hastaneyle Avusturya'dan 12 toplu bir dağ taburu gönderildi. Bu kuvvetler "Paşa Kolu" kapalı adıyla anılıyordu; fakat bu birliklerin taşınması çok zaman aldı, ancak temmuz ayı ortalarında tamamlanabildi.

İngilizler Çanakkale'yi boşalttıktan sonra, kuvvetlerini ilk önce Mısır'da toplamışlardı. Buradaki kuvvetleri on üç tü-

mendi ve toplam mevcudu 300.000 kişiyi buluyordu. Fakat mart ayından sonra çölde hareket yapılamayacağını düşünerek, Mısır'daki kuvvetlerinin bir kısmını Avrupa ve Selanik Cephesi'ne, bir tümenlerini de Irak'a gönderdiler. Bununla beraber İngilizler, Sina Çölü'nü geçerek Filistin'e taarruz için hazırlanmaktaydılar. Kuvvetlerinin bir kısmını kanalın doğusuna geçirmişler, çölde demiryolu yapımına başlamışlardı.

Bu arada Arap milliyetçileri Osmanlı Devleti'ne isyan etti (Haziran 1916). İsyan harekâtını Mekke Şerifi Hüseyin ile oğlu Faysal yönetiyordu. Türk ordusu Hicaz'daki kuvvetlerini takviye etmek zorunda kaldı. Buna rağmen isyan bastırılamadı. 9 Temmuz'da İslamın kutsal kenti Mekke, isyancıların eline geçti.

İşte II. Kanal Seferi böyle bir ortam içerisinde yapıldı. Seferi kuvvet komutanlığına Alman Albayı von Kress atanmıştı. Emrine verilen kuvvet, bir piyade tümeni (3. Tümen) ile Alman "Paşa Kolu"ndan ve bağlı birliklerden oluşuyordu. Mevcudu 20.000 kişi kadardı. İkmal işleri 5.000 deveyle sağlanacaktı.

Bu kez harekâtın hedefi kanalı geçmek değil, doğu kıyısını ele geçirmekti. Fakat gerekli lojistik destek sağlanmadan temmuz ayında yapılacak çöl harekâtıyla bu amaca bile ulaşılamayacağı kısa sürede anlaşılmış ve İngilizleri Mısır'da büyük kuvvetler bulundurmaya zorlayacak bir taciz harekâtıyla yetinme kararı verilmişti.

Seferi kuvvetin öncüsü 16 Temmuz 1916'da Elariş'ten hareket etti. Büyük kısım iki koldan güçlükle ilerledi ve 4 Ağustos 1916'da Nomarı Muharebesi başladı. İngilizler tahkimli bir mevzide savunuyorlardı.

Seferi Kuvvet Komutanı von Kress, düşmanı, bir piyade alayıyla cepheden tespit ederken iki piyade alayıyla güney kanadından kuşatmaya karar verdi. Kuşatma manevrası başlangıçta başarıyla uygulandıysa da düşman süvarisinin karşı taarruzları, kuşatma yapan kuvvetlerin ağır zayiat vermelerine yol açtı. 39. Piyade Alayı komutanı ve 500 erle bir dağ bataryası esir oldu. Burada 42. Tümenin de muharebeye girmek için ha-

zırlandığının haber alınması üzerine von Kress 4 Ağustos akşamı geri çekilmeye karar verdi. Çekilme kararı zamanında ulaştırılamadığından, iç kanattan kuşatma yapan 32. Piyade Alayı, gece mevziinde kalarak, üstün düşman taarruzlarına kahramanca karşı koydu, ancak gün ağarırken teslim oldu.

İngilizler çekilen Türk kuvvetlerini üstün kuvvetlerle takip etti (altı süvari tugayı, iki piyade tümeni). İki kuvvet birkaç kez muharebeye tutuştu. En son 9 Ağustos'ta cereyan eden muharebeden sonra, İngilizler takip harekâtını durdurdular. Türk kuvvetleri 14 Ağustos'ta Elariş'te toplandı. Böylece bir ay devam eden II. Kanal Seferi de sonuçlanmış oldu. Bunun, taktik bakımdan başarısız bir harekât olmakla beraber, İngilizleri kanalın güvenliği için Filistin'in istilasına, dolayısıyla bu bölgeye büyük kuvvetler ayırmaya zorlamış olmasından dolayı Alman yüksek sevk ve idaresinin amacına hizmet etmiş olduğu söylenebilir.

II. Kanal Seferi'ndeki Türk zayiatı, harekâta katılan Alman ve Avusturya birlikleri de dahil 4.000, İngilizlerin zayiatıysa 1.130 kişidir. Bu 4.000 zayiatın büyük bir kısmı İngilizlere esir düşen Türk askerleridir.

İngiliz Genel Karşı Taarruzu

II. Kanal Seferi'ndeki yenilgiden sonra Türklerin Sina yarımadasında örtme kuvvetleri bırakarak çekilmeleri üzerine İngilizler ilk hedef olarak çölü geçmeye ve eski Türk sınırına kadar ilerlemeye karar verdiler. Bundan sonra da Güney Suriye'nin işgalini düşünüyorlardı.

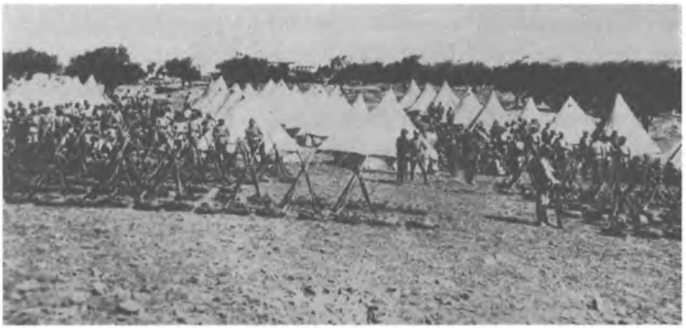
Çöldeki Türk örtme birlikleri çok zayıftı ve mevsim de daha büyük kuvvetlerin kullanılmasına elverişli değildi; bu nedenlerle İngilizler, çölü geçmek üzere kurdukları Doğu Seferi Kuvvetine üç piyade, üç süvari tümeni tahsis etmişlerdi. Doğu Seferi Kuvveti çölde yapılacak demiryolu ve su tesislerine ayak uydurarak yavaş yavaş ilerleyecek, Türk örtme birlikleri İngiliz süvarisi tarafından kuşatılarak imha edilecekti.

Süveyş Kanalı yolunda yürüyüşte bir Osmanlı birliği ve deve kolu.

İngilizler planları gereğince, zayıf örtme kuvvetlerini atarak 1916 yılı sonlarına doğru Elariş'e yaklaştılar ve Sina bölgesinde büyük kuvvetler topladılar. Nihayet 22 Aralık 1916'da, deniz kuvvetlerinin de desteğiyle taarruz ederek Elariş'i ele geçirdiler. Böylece Sina Çölü'nü Türk kuvvetlerinden tamamen temizlemiş oldular. Bunun üzerine Türk birlikleri, Gazze-Şeria-Birüssebi hattında savunma için tertiplenerek mevzilerini belirtmeye başladı. Bu mevzi, 4. Türk Ordusunun iki piyade ve bir süvari tümeninden oluşan 22. Kolordusu tarafından tutulmuştu. Diğer iki kolordu Adana, İskenderun ve Suriye kıyılarını korumakla görevlendirilmişti; İngilizlerin İskenderun bölgesine ya da Suriye kıyılarına bir çıkarma yapmasından korkuluyordu.

İngilizlerin teşvikiyle 5 Haziran 1916'da başlayan Arap ayaklanması, Sina yarımadası boşaldıktan sonra daha da genişledi; çünkü bu arada Araplar Kızıldeniz'de bazı kıyı kesimlerini ele geçirmişler ve deniz yoluyla İngilizlerden yardım almaya başlamışlardı. 1917 Temmuz'unda Akabe limanının Arapların eline geçmesiyle karadan da temas sağlanacak ve Araplar İngilizlerle birlikte Türklere karşı savaşacaklardı.

Süveyş Kanalı yolunda çadırlı ordugâhta bir Osmanlı taburu.

İngilizler ilk önce Türk mevziinin kuzey kanadındaki Gazze'yi ele geçirmek istediler. 26 Mart 1917 günü üç piyade, iki süvari tümeni ve bir hecin süvari tugayı ile taarruz ettiler (I. Gazze Muharebesi). Gazze'yi savunan Türk kuvvetleri iki piyade alayı, bir piyade taburu ve dört bataryadan oluşuyordu. Muharebenin devamı sırasında 3. ve 16. Piyade Tümenleriyle bazı topçu birlikleri de bu bölgeye sevk edilmiş, 53. Tümen güneye kaydırılmıştı. Fakat irtibatın yetersizliği yüzünden bu birliklerin hareketi gecikmiş, Gazze'deki zayıf Türk kuvvetleri, üstün İngiliz kuvvetlerine karşı akşama kadar savaşmak zorunda kalmışlardı. Buna rağmen çok üstün bir savunma yapan Türk kuvvetleri karşısında ağır zayiat veren İngilizler 27 Mart günü muharebeyi keserek geri çekildiler. 3.000 kişilik kuvvetiyle 18.000 kişilik İngiliz kuvvetinin taarruzlarına karşı koyan Gazze garnizonunun bu zaferde şeref payı çok büyüktür. I. Gazze Muharebesi'nde Türklerin zayiatı yaklaşık 1.500, İngilizlerinkiyse 2.700 kişi kadardır. İngilizler 19 Nisan 1917'de donanmanın da desteğinde ve daha geniş bir cepheyle taarruzlarını yineledilerse de (II. Gazze Muharebesi) başarı sağlayamadılar. Yaklaşık 6.500 kişilik zayiat vererek çekilmek zorunda kaldılar. Türklerin zayiatı 2.000 kişi kadardı. Türkler I. ve II. Gazze muharebelerinde İngilizlere 2.500-3.000 esir vermişlerdir.

Gazze muharebelerinden kısa bir süre önce Bağdat'ın İngilizlerce işgali (11 Mart 1917) Arap ve İslam âleminde çok kötü bir etki yapmış, Türklerin ve Almanların saygınlıklarını yitirmelerine, İngilizlerin etkilerini artırmalarına yol açmıştı. Alman Başkomutanlığı, bu kötü durumun düzeltilmesi için, yani daha çok siyasi nedenlerle Bağdat'ın geri alınmasını çok istiyordu. Bu harekât için gerekli askeri ve maddi yardımı yapacağını Türk Başkomutanlığı'na vaat etti.

Bu amaçla Galiçya, Makedonya ve Romanya'dan ana yurda dönen birliklerle yeni kurulan tümenlerden yararlanılarak Halep'te 7. Türk Ordusunun kurulmasına ve Irak'taki 6. Türk Ordusuyla bu yeni kurulan 7. Ordunun bir ordular grubu halinde birleştirilmesine karar verildi. Adı da Yıldırım Ordular Grubu oldu. Ordular Grubu komutanlığına, harpten önce Prusya harbiye nazırlığı, 1914'ten 1916'ya kadar Alman orduları genelkurmay başkanlığı görevlerinde bulunmuş ve son olarak Romanya'daki 9. Alman Ordusuna komuta etmiş olan General von Falkenhayn atandı. Almanlar, Yıldırım girişimi için üç piyade taburu, üç makineli tüfek bölüğü, üç süvari ve üç bomba takımıyla hava birlikleri ve fenni birliklerden oluşan ve "Asya Kolu" kapalı adıyla anılan tugay çapında bir kuvvet de tahsis ettiler. Ayrıca beş milyon Alman altını verdiler. Falkenhayn'ın karargâhında 65 Alman, 9 Türk subayı bulunuyordu. Bütün bunlar Almanların, büyük İngiliz kuvvetlerini kanala bağlamak isterken kendilerini de ne derece bölgeye angaje etmiş olduklarını göstermesi bakımından ilginçtir.

Bu hazırlıklar yapılırken, Arap ayaklanması ve İngilizlerin kuvvetlerini artırmaları yüzünden Filistin'deki durum daha ciddi bir tehlike halini aldı. Bu gelişme karşısında 7. Ordunun Filistin'de kullanılmasına karar verildi. Filistin Cephesi'ndeki harekât Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığı tarafından yönetilecek, Irak'taki 6. Ordu da bu komutanlığa bağlı kalacaktı. 4. Ordu ise Suriye ve Batı Arabistan genel komutanlığına atanan Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın emrinde kalarak kıyıların ve geri bölgenin güvenliğini sağlayacaktı.

31 Ekim'de İngilizler taarruza geçti. Gazze, Birüssebi Meydan muharebelerinde Türk mevzii yarıldı (7 Kasım). Türk birlikleri kasım ayı ortasında Kudüs-Yafa hattına çekildi; fakat burada da İngiliz taarruzlarını durdurmak mümkün olmadı. 8 Aralık 1917'de Kudüs düştü. Türk birlikleri Kudüs'ün kuzeyine çekilmek zorunda kaldılar.

Kudüs'ün düşmesi üzerine Yıldırım Ordular Grubu Komutanı General Falkenhayn görevden alınarak yerine Liman von Sanders atandı ve Türk kuvvetleri yeniden teşkilatlandırıldı. 1918 yılı başlarında Yıldırım Ordular Grubu on piyade, bir süvari tümeninden oluşan ve 28.000 kişiyi bulan kuvvetiyle yaklaşık 100 km'lik bir cepheyi savunmaya çalışıyordu. Yafa ile Lut Gölü arasındaki bir mevzide tertiplenmişti. Türkler bu mevzide uzun süre tutunmayı başardılarsa da, lojistik desteğin yetersizliği, açlık, susuzluk ve özellikle hastalık yüzünden mevcut 23.000'e düştü.

Nihayet 19 Eylül 1918'de büyük kuvvetlerle üç grup halinde taarruza geçen İngilizler bu cepheyi de yardılar (Nablus Meydan Muharebesi). 20 Eylül'de İngiliz süvarisi Nasıra'daki Yıldırım Ordular Grubu Karargâhına kadar girdi. 21 Eylül'de Ordular Grubu Komutanı Der'a'ya kadar çekilme kararı verdi.

7. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa (Atatürk), düşman süvarisini Bisan'da durdurmayı başardı; böylece Türk kuvvetlerinin Şeria nehri doğusuna geçişini güvence altına almış oldu. Çekilme 10 Ekim'e kadar devam etti. 1 Ekim'de Şam düştü. Bu yenilgi üzerine Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Liman von Sanders komutayı Mustafa Kemal Paşa'ya bırakarak karargâhıyla Adana'ya çekildi. 25 Ekim'de Halep, İngiliz ve Arap kuvvetlerinin eline geçti. Mustafa Kemal Paşa, emrindeki kuvvetlerle (beş piyade tümeni) İskenderun-Cerabulus mevziinde İngiliz taarruzlarını durdurmaya çalıştı. Bu hat Türk İstiklal Harbi sırasında milli sınır olarak kabul edilmiştir.[18]

II. Kanal Harekâtı ve sonrasında meydana gelen savaşlarda Türkler, İngilizlere 90.000'den fazla esir vermişlerdir. Esir

sayısı başlarda 500-1.000 arasındaydı. Daha sonra bütün bir tabur, bütün bir alay sayısı kadar esir verilmiş ve bu böyle, sayı artarak devam etmiştir. Refahiye muharebelerinde Türkler, İngilizlere 1.600 esir vermişlerdir.[19] I. Gazze Muharebesi'nde Türklerin İngilizlere verdiği esir sayısı 1.061'dir.[20] Gazze ve Birüssebi'nin İngilizlerin eline geçtiği savaşlarda ve ondan sonrakilerde İngiliz generali Allenby 10.000 Türk askerini esir almıştır.[21] Nihayet Filistin Cephesi'ndeki son kesin saldırı sırasında İngilizlerle Yıldırım Ordular Grubu arasındaki savaşlarda, 1918 yılı Eylül ve Ekim aylarındaki muharebelerde 75.000 Türk askeri esir olmuştur. İngilizler bu esirleri önce Mısır'daki, daha sonraları Hindistan ve Burma'daki kamplara göndermişlerdir.[22]

Irak Cephesi

Türkiye'nin Almanya safında harbe gireceğinin belli olması üzerine, 23 Ekim 1914'te İngilizler Bahreyn adasına asker çıkarmışlardı. Irak ve Basra bölgesi, zengin petrol yatakları ve Abadan'daki rafineriler bakımından İngiltere için çok önemliydi.

Barış zamanında Osmanlı İmparatorluğu'nun Irak'ta ikişer tümenli iki kolordusu vardı. Erlerin hemen hepsi Araptı; moralleri bozuk, devlete bağlılıkları zayıf, eğitim düzeyleri çok düşüktü. Yığınak planına göre Musul'daki 12. Kolordu İstanbul'a, Bağdat'taki 13. Kolordu da Doğu Cephesi'ne hareket edecekti. Nitekim, seferberliğin uygulanması sırasında Bağdat'taki 4. Ordu Müfettişliği, "Irak ve Havalisi Komutanlığı" adını aldı ve Irak'ın savunulması seyyar jandarma ve hudut birliklerine bırakıldı. Fakat İngilizlerin bölgedeki girişimleri üzerine 13. Kolordunun ve Basra'daki 38. Tümenin yerinde bırakılmasına karar verildi. İstanbul'a gitmesi planlanan 12. Kolordu da, Suriye'de kurulan 4. Ordu emrine gönderildi. Deniz gücü olarak, Marmaris gambotuyla 6 silahlı motor ve 6 nehir vapurundan oluşan bir de nehir filosu vardı.

Türkiye ile Rusya arasında harp başlayınca bu tugay, donanma himayesinde Fav ve Behemşir Kanalı yoluyla Muhammara bölgesine birer müfreze çıkararak Basra'nın denizle irtibatını kesti. Sonra gemilerle Şattülarap'a girerek kuvvetinin büyük kısmını Abadan güneyindeki Saniye mevkiine çıkardı (8-10 Kasım). Zayıf Türk kuvvetlerinin baskın taarruzları başarılı olmadı.

Türk kuvvetleri bu mevzinin 8 km kuzeyindeki Kütüzzeyn mevziinden Basra'yı savunmak istedilerse de, İngiliz birliklerinin ve özellikle nehir filosunun üstün ateş gücü karşısında ağır zayiat verdiler. Arap erlerin firar etmesi ve Arap halkının düşmanca hareketlere girişmesi de buna eklenince, Irak ve havalisi komutanı Basra'yı savunmaktan vazgeçti ve elindeki çok zayıf Türk kuvvetleriyle Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği Kurna bölgesine çekildi. İngilizler 23 Kasım'da Basra'yı işgal ettiler; 4 Aralık 1914'te de üstün kuvvetlerle Kurna mevziine taarruza başladılar. Beş gün devam eden çetin savaşlardan sonra 38. Tümen komutanı, 48 subay ve 930 erle kayıtsız şartsız teslim oldu (9 Aralık 1914). Geri kalanlar kuzeye doğru çekildiler. Artık Dicle yolu İngiliz kuvvetlerine tamamen açılmıştı.

Bundan sonraki günlerde her iki taraf da Irak'taki kuvvetlerini takviye etti. İngilizler Bağdat'ı işgal etmek, Türkler Basra'yı geri almak amacıyla Dicle nehri boyunca birkaç kez ileri harekâta giriştilerse de sonuç alamadılar. Nihayet 28 Eylül 1915'te cereyan eden Birinci Kutülammare Savaşı'nı kazanan İngilizler, Türk birliklerini Bağdat'ın hemen güneyindeki Selmanıpak mevziine çekilmek zorunda bıraktılar. Bu, aşağı yukarı 150 km'lik bir çekilmeydi. O günün koşullarına göre oldukça güç olan bu çekilme hareketini başaran Türk kuvvetleri, sağ kanadı Dicle dirseğine dayalı olan Selmanıpak mevziini işgal ettiler. Bu sırada Türk kuvvetleri Doğu Cephesi'nden ve Suriye'den gönderilen birliklerle takviye edildi. Irak Umum Komutanlığı'nın kuvveti, dört piyade tümeni, bir süvari tugayı, iki aşiret tugayına çıkmıştı. Dolgun mevcutlu dört piyade ve bir süvari tugayından oluşan İngiliz kuvvetlerine General Townshend, Türk kuvvetlerine Nurettin Paşa komuta ediyordu.

İngiliz kuvvetleri, 22 Ekim 1915 sabahı iki kolla cepheden, iki kolla da kuzeyden kuşatıcı şekilde taarruza geçtiler. Cepheden taarruz eden İngiliz birlikleri, iki km'lik bir girme yapmayı başardılarsa da, 51. Türk Tümeninin 23 Kasım günü kuzeyden yaptığı karşı taarruzun gelişmesi üzerine geri çekilmek zorunda kaldılar. Zayiatları 4.000 kişiydi.

Bu kez İngilizler 150 km'lik bir geri çekilmeyle tekrar Kutülammare mevziinde savunmaya karar verdiler ve bunu başardılar da. Fakat iki kolordu halinde tensik edilmiş ve Doğu Cephesi'nden bir tümenin daha gelmesiyle güçlenmiş olan Türk kuvvetleri, İngilizlerin peşini bırakmadı; sıkı bir takiple İngilizlerden iki gün sonra (5 Aralık 1915) Kutülammare önlerine vardı ve buradaki İngiliz tahkimli mevziini kuşattı. Kuşatma 4,5 ay sürdü. İngilizler kuşatılan kuvvetlerini kurtarmak için çok çalıştılar, fakat başaramadılar. Nihayet, 29 Nisan 1916 günü General Townshend ve kuvvetleri kayıtsız şartsız teslim oldu. 5 general, 481 subay, 13.300 er teslim alındı. İngilizler Kutülammare'de bu kuvveti kurtarmak için 4,5 ayda 23.000 kişi zayiat vermişlerdi. Ölenler ve teslim olanlarla İngiliz zayiatı 40.000 kişiyi buluyordu. Türklerin bu savaşlardaki zayiatıysa 300 subay, 10.000 erden ibarettir. Bu 10.000'den fazla zayiatın çok büyük bir kısmı, İngilizlere esir düşen Türk askerleriydi.[23]

Rusların da bölgeye girmesi ve kuvvetlerini takviye ederek bir süvari kolordusuna çıkarmaları üzerine, Irak Cephesi'ndeki Türk ordusu iki ayrı yöne karşı savaşmak zorunda kaldı. Güneyden İngilizler Bağdat'ı almak için, doğudan Ruslar Musul'u ele geçirmek için taarruz ediyorlardı. Rus taarruzları Revandiz'de durdurulduysa da, İngilizler Bağdat'ı aldılar (11 Mart 1917). Türklerin Bağdat'ı geri almak için harcadıkları çaba sonuç vermedi. İngilizler de Musul'u ele geçirmek için yaptıkları taarruzlarda fazla başarılı olamadılar. 22 Aralık 1917'de Ruslarla silah bırakışması yapıldıktan sonra yükü biraz olsun hafifleyen Türk ordusu, Musul'u başarıyla savunabildi. İngilizler, ancak 30 Ekim 1918'de imzalanan silah bırakışması koşullarını ileri sürerek Musul'a girdiler (3 Kasım 1918). Türk ordusu Irak Cephesi'nde yaptığı muharebelerde İngilizlere toplam 20.000'den fazla esir vermişti. Bu esirlerin büyük bir kısmı Mısır'a, Hindistan ve Burma'ya götürülmüşlerdir. Ayrıca İngilizler, Bağdat'ta esir Türk askerlerinden amele taburları oluşturmuşlar ve onları Bağdat'taki kamplarda tutmuşlardır.[24]

Avrupa Cepheleri

Başkomutan Vekili Enver Paşa, harbin kesin sonucunu Avrupa cephelerinde alacağı düşüncesiyle toplam mevcudu 100.000'i aşan, seçkin ve yetişkin subay ve erlerden oluşan üç Türk kolordusunu, Doğu Avrupa'daki müttefik cephelerinin takviyesinde kullanmaya karar verdi.

Alman Başkomutanlığı'yla varılan anlaşma sonucunda 15. Kolordunun Galiçya, 6. Kolordunun Romanya, 20. Kolorduyla 177. Takviyeli Piyade Alayı Muharebe Grubunun Makedonya Cephesi'ne gönderilmesi kararlaştırıldı. Uzun hazırlıklardan sonra 15. Kolordunun ilk birliği 1916 Temmuz'u sonlarında, 6. Kolordunun ilk birliği 1916 Eylül'ünün ikinci haftasında, 20. Kolordunun ilk birliği eylül sonlarında, 177. Piyade Alayı ise 1916 Aralık'ında müttefik kuvvetler arasındaki yerlerini almış oldular.

Galiçya Cephesi

1916 yılı Temmuz ayında Alman kesiminde, Rus topraklarından Almanları çıkarmak ve İtilaf devletlerinin Verdün'deki yükünü hafifletmek için Rusların yaptıkları yarma taarruzu başarılı olmamıştı.

Avusturya-Macaristan kesimindeyse Ruslar, Brossilov taarruzuyla (4 Haziran) Avusturya-Macaristan ordusuna ağır bir darbe indirmiş ve 50 km genişliğinde bir yarma yaparak 100.000'den fazla esir almışlardı. Alman, Avusturya ve Macaristan kuvvetlerinden oluşan ve Orgeneral Graf von Bothmer komutasında bulunan Güney Ordusu, Rus taarruzunu

güçlükle durdurabilmişti. 15. Türk Kolordusu işte bu sırada Galiçya'ya geldi ve Güney Ordusu emrine verildi.

15. Kolordu, 22 Ağustos 1916'da Güney Ordusunun savunma cephesinde, Alman Hofmann Kolordusuyla 1. Bavyera İhtiyat Tümeni arasında yaklaşık 20 km'lik bir cephenin savunma sorumluluğunu üzerine aldı. Kolordunun karşısında Rusların 3. Türkistan Tümeni bulunuyordu. Kolordu bu mevzide başarılı bir savunma yaptıysa da, Güney Ordu Komutanlığı'ndan aldığı bir emirle genel duruma ayak uydurarak 6 Eylül 1916 günü 15-16 km'lik bir çekilme yapmak zorunda kaldı. 20. Tümen çekilme sırasında ağır zayiat verdi. Bu tümenin bir bölüğü tümüyle Ruslara esir oldu.

Ruslar, 7 Eylül sabahı iki tümenle 15. Kolordunun yeni mevzilerine taarruz ettiyse de karşı taarruzlarla geri atıldı. İki gün süren bu muharebede kolordunun zayiatı şehit, yaralı ve kayıp olmak üzere 1.500 kişiyi buldu.

16 Eylül'de Ruslar, kolordu bölgesine dört piyade tümeniyle taarruz edip bir ara zehirli gaz da kullandıysa da, o gün ve ertesi günü akşama kadar cereyan eden muharebeler sonunda, kolordu ağır zayiat vererek mevzide tutunmayı başardı.

Bir aydan kısa sürede Türk kolordusunun 95 subay, 7.000 er kaybettiği düşünülecek olursa, yapılan fedakârlığın büyüklüğü daha iyi anlaşılır.

30 Eylül günü, düşman 3. Kafkas Kolordusuyla 15. Türk Kolordusuna taarruz etti. Mevziin bazı kesimlerine girmeyi başardıysa da akşama doğru geri atıldı. Kolordunun bu muharebedeki zayiatı 45 subay, 5.000 erdir. Düşmana da ağır zayiat verdirilmiş ve 500 esir alınmıştır.

5 Ekim günü düşman, üstün topçu ateşiyle yeniden taarruza başladı. Taarruzunu 6 Ekim günü de sürdürdü. Çok çetin çarpışmalar oldu. Kolordu cephesine 13 Rus alayı taarruz ediyordu. Buna rağmen 15. Kolordu düşman taarruzlarını durdurdu.

Türk birlikleri 15 subay, 3.000 er zayiat vermişlerdi. Düşman zayiatının bundan dört beş kat fazla olduğu tahmin ediliyordu.

Ruslar kasım ve aralık aylarında taarruzlarını birkaç kez daha tekrarladılarsa da başarı elde edemediler. 1917 Mart'ından itibaren de, ihtilal nedeniyle Rus ordusu muharebe gücünü yitirmeye başladı.

Mayıs 1917'de 15. Kolordunun yurda dönmesine karar verildi. Haziran ayı içinde 19. Tümen döndü. 20. Tümen bir süre daha kaldı ve Müttefiklerin temmuz ayında yaptıkları genel karşı taarruza katıldı. 8-9 Ağustos 1917 gecesi, bölgesini 24. Alman İhtiyat Tümenine teslim ederek 11 Eylül 1917'de İstanbul'a döndü.[25]

Türk Kolordusu, Galiçya'da Ruslara 10.000'den fazla esir vermişti. Bu esirler bin bir güçlükle Kazan-Moskova-Sibirya gibi çok uzak bölgelere götürüldüler.

Romanya Cephesi

Birinci Dünya Savaşı'ndan çok önce Üçlü İttifak devletlerine bağlanmış olan Romanya, savaş patlak verince tarafsızlığını ilan etmişti. Bu durumda her iki blok da Romanya'yı kendi tarafına kazanmak için çaba harcıyordu. Romanya, Avusturya-Macaristan'ın elinde bulunan Rumenlerle meskûn Transilvanya ve Arat üzerinde öteden beri hak iddia ettiği için, giderek İtilaf devletlerine yaklaştı. Nihayet, Rusların 1916 Haziran başlarında yaptıkları Brossilov taarruzuyla Avusturya-Macaristan Cephesi'nde kazandıkları büyük başarı üzerine, 17 Ağustos 1916'da bu devletlere katıldı ve 27 Ağustos 1916'da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na savaş ilan etti.

Savaş ilan eder etmez Avusturya-Macaristan sınırını geçen Rumenler, kısa sürede Transilvanya'nın üçte birini işgal ettiler ve Karpatlar'daki Avusturya-Macaristan Cephesi'ni geriden vurabilecek bir durum yarattılar. Bunun üzerine diğer müttefik cephelerinden (Alman, Avusturya, Bulgar, Türk) ayrılacak kuvvetlerle Rumen ordusuna taarruza karar verildi (28 Temmuz 1916). Müttefik kuvvetlerin harekâtı Alman genel karargâhınca bir elden yönetilecekti. Müttefik kuvvetler komutanlığına, Alman genelkurmay başkanlığı görevinden alınan Orgeneral Falkenhayn getirildi.

Romanya'daki subaylar toplu halde.

Türk Başkomutanlığı, Romanya Cephesi'nde savaşmak üzere 15. ve 25. tümenlerden kurulan 6. Kolorduyu ayırdı. Ağustos 1916 başlarında Edirne'de toplanıp eksiklerini tamamlamaya çalışan 6. Kolordu, karargâhıyla Sofya'da bulunan Mackenzen ordusu emrine verildi. Kolordunun Bulgaristan'a taşınmasına 1 Eylül 1916 günü başlandı. Taşınma 6 Ekim 1916'da sona erdi.

Demiryollarının yetersizliğinden taşıma işi çok uzadığı için, 6. Türk Kolordusu, Mackenzen ordusunun 12 Eyül 1916 günü başlayan Dobruca taarruzuna parça parça katılmak zorunda kaldı. Bu muharebelerde Türk birliklerinin verdiği toplam zayiat 412 şehit, 1.620 yaralı, 605 kayıp olmak üzere 2.637 kişidir. Dobruca muharebelerinde 500-600 kişi Rumenlere esir düşmüştür.

Ekim 1916 ortalarından itibaren 6. Kolordu, tam mevcuduyla cephede sorumluluk aldı. Bütün savunma ve karşı taarruz harekâtına katıldı ve başarı kazandı.

6. Kolordu, gelişinde olduğu gibi, cepheden parça parça ayrıldı. 25. Tümen, 4-25 Aralık 1917 tarihleri arasında İstanbul'a döndü. Sonra 15. Tümen, Haziran 1918'de Köstence'den vapurla Batum'a taşındı.[26]

Romanya'da istasyon kumandanlığı.

Makedonya Cephesi

Bulgaristan'ın müttefiklerine katılması ve Sırbistan'a harp ilan etmesi (23 Eylül 1915), Alman ve Avusturya-Macaristan kuvvetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'yla Balkanlar üzerinden kara bağlantısını kurmak amacıyla Eylül 1915 sonlarında Sırbistan'a taarruz etmeleri ve Belgrad'ı ele geçirerek Niş doğrultusunda ilerlemeleri, Bulgarların da Niş-Üsküp hattına doğru harekete geçmeleri üzerine İtilaf devletleri de Yunanistan'la anlaşarak Selanik'e kuvvet çıkarmışlardı. 1915 yılı sonunda Sırp ordusunun arta kalanını, 1916 yılı başında da Çanakkale'den çektikleri kuvvetleri buraya getirmişlerdi. Böylece Balkanlar'da, Sırp cephesi yerine bir Makedonya cephesi kurulmuş oldu.

5 Ekim 1915'te Selanik'e ilk çıkarılan kuvvet, 10. İngiliz tümeniyle 156. Fransız tümeninden oluşuyordu ve 20.000 kişilikti. Bu kuvvet 27 Ekim 1915'te 57. ve 122. Fransız tümenleriyle takviye edildi.

Selanik'te toplanan kuvvetlerden ve Yunanistan'ın tutumundan kuşkulanan Bulgaristan, 26 Mayıs 1916'da harekete geçerek Rupel Geçidi'ne el attı. Ağustos 1916'da iki tümenle 4. Yunan kolordusuna taarruz ederek 469'u subay olmak üzere 7.346 kişiyi esir aldı ve Struma nehrine kadar olan bölgeyi ele geçirdi.

Romanya'da Osmanlı Zabitan Yurdu.

Alman başkomutanlığının isteği üzerine, bir Türk piyade tümeninin de bu cepheye gönderilmesine 12 Eylül 1916'da karar verildi. Türk Başkomutanlığı, 50. Piyade Tümenini bu göreve ayırdı.

21 Eylül-25 Ekim 1916 tarihleri arasında kademeli olarak Drama bölgesine nakledilen 50. Piyade Tümeninin 11.979 mevcudu vardı.

Türk tümenine, 2. Bulgar Ordusu emrinde olarak, Tahinos Gölü kenarındaki Doksamboz'dan Ege Denizi kıyısındaki Leftera koyuna (Kavala'nın batısı) kadar olan bölgenin gözetleme ve savunma sorumluluğu verildi. Savunma bölgesinin büyük kısmını Ege kıyılarıyla Tahinos Gölü kıyısı teşkil ediyordu. Gölle Ege arasında 10-12 km genişliğinde bir berzah vardı. 80. İngiliz Piyade Tugayı, 31 Ekim 1916'da bu berzahtan Türk mevzilerine taarruz ettiyse de geri çekilmek zorunda bırakıldı. 50. Tümenin bu savaştaki zayiatı 19 şehit, 90 yaralı, 4 kayıp olmak üzere 113 kişiden ibaretti.

Makedonya Cephesi'nin Struma ile Vardar kesiminde genellikle bir durgunluk görülmekte, buna karşılık Manastır kesiminde İtilaf devletlerinin yaptığı taarruzlar gittikçe şiddetini artırmaktaydı. Bu kesimde Bulgarlar geri çekiliyordu. Bunun üzerine, Türk kuvvetlerinin iki tümenli bir kolordu haline getirilmesine ve ayrıca 11. Alman Ordusu emrine takviyeli bir piyade alayı gönderilmesine karar verildi.

İstanbul'da bulunan 46. Piyade Tümeniyle Makedonya'ya gönderilmiş olan 50. Piyade Tümeni ve 16. Depo Alayından oluşturulan 20. Kolordu, 25 Kasım 1916-11 Ocak 1917 tarihleri arasında Makedonya'ya gönderildi.

20. Türk Kolordusu 2. Bulgar Ordusu emrinde Serez batısından Ege kıyılarına kadar olan bölgeyi savundu ve 177. Alay, 11. Alman ordusunda kurulan Mürettep Tümen emrinde savaşlara katıldı. Her iki birlik de katıldıkları savaşlarda büyük başarılar sağladılar.

Irak ve Filistin cephelerinde durumun kritikleşmesi üzerine, 20. Kolordu (50. Tümen hariç) Nisan 1917'de yurda döndü. 50. Tümen ise Haziran 1917 ortalarında yurda dönerek Halep'te görev aldı.

177. Piyade Alayı 5 Mayıs 1918'e kadar 11. Alman Ordusu emrinde kaldı; 28 Haziran 1918'de yurda hareket etti.[27] Bu cephede çok az, sayıları onlarla ifade edilebilecek esir verildi. İngilizlerin bu esirleri Selanik'teki esir kamplarına götürdüğü sanılmaktadır.

Diğer Cepheler

Osmanlı İmparatorluğu tüm bu cephelerden başka Arap yarımadasında Hicaz, Asir ve Yemen'de; Kuzey Afrika'da Libya'da; sınırlı olarak da İran'da cepheler açmıştı.

Hicaz-Asir-Yemen Cephesi

Fahrettin Paşa, İngilizlerin Nablus yarmasından sonra Filistin Cephesi'ndeki Türk kuvvetlerinin Halep bölgesine çekilmek zorunda kalması üzerine, İngiliz ve Arap kuvvetleri tarafından Medine'de muhasara edilmişti. Türk kuvvetleri ile irtibatının kesilmesine ve hiçbir ikmal desteği alamamasına rağmen, bir avuç kuvvetiyle Medine'yi kahramanca savunmuş ve Çöl Kaplanı unvanını almıştı. Ayrıca muhasaradan önce Medine'deki kutsal emanetlerin büyük bir kısmını, kurduğu özel bir ekiple İstanbul'a ulaştırmayı başarmış, ileri görüşlü bir komutandı. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından

"Möwe"'de Türk Sivil esirleri toplu halde bayraklarıyla...

habersiz olarak Medine'nin savunmasını, İstanbul'dan mütarekeyi tebliğe gelen heyetin bölgeye ulaşmasına kadar sürdürdü. 13 Ocak 1919'da Medine'yi teslim etti ve esir oldu. Bir gün Bir-i Derviş'te misafir edilmiş, ertesi gün Kahire'deki esir kampına gönderilmek üzere Bir-i Derviş'ten Yanbaulbahir'e sevk edilmişti. Fahrettin Paşa'nın birlikleri de üç ayrı kafile halinde, 13 Ocak 1919'dan 7 Şubat 1919'a kadar Yanbaulbahir'e ve buradan da İngiliz gemileriyle Mısır'daki ve Kıbrıs'taki esir kamplarına gönderilmişlerdir.[28]

Fahrettin Paşa Mısır'da 6 ay kalmış, 6 ay sonra "harp suçlusu" olarak Malta adasındaki esir kampına sürülmüştür. Burada iki yıl Polvarista (Fort Salvatore) kışlasında tutuklu kalmıştır.[29]

İngiliz kışkırtması ile 10 Haziran 1916'da başlayan Arap taarruzları sonucunda Arapların eline geçen Mekke'de esir olan 27 subay, Mısır'daki esir kamplarına gönderildiler. Bunlar 1920'de yurda döndüler.

Galip Paşa, Araplar tarafından muhasara edilen Taif'te, çok zor şartlar altında üç buçuk ay dayandı. Daha sonra, 22 Eylül 1916'da Taif'i Araplara teslim etmek zorunda kaldı ve esir edildi.

Asir Cephesi'nde 21. Tümen, 19 Ocak 1919'da İngilizlerle yapılan bir protokolle teslim oldu ve Asir bölgesini boşalttı.[30] Yemen Cephesi'nde ise 7. Kolordu Komutanı Ahmet Tevfik Paşa, kurmay başkanı, 40. Tümen Komutanı Yb. Galip, aileleri ve hizmet erleri teslim olduktan sonra, 25 Mart 1919'da Aden'e bir gemiyle getirildiler; Aden'de yedi ay esir kaldıktan sonra Kasım 1919'da, bir İngiliz yolcu gemisiyle doğrudan İstanbul'a gönderildiler. Bunlardan ayrı olarak İngilizler 20 Mart 1919'da, Kisna Goda adlı yolcu gemisiyle 601 Osmanlı askerini Aden'de Kamaran adasına gönderdiler.[31]

Yemen'deki Türk askerleri beş kademede buradan ayrıldılar. 3.256'sı er, 627'si subay ve sivil memur, geri kalanı da saptanamayan olmak üzere, İngilizlere 4.100 dolayında esir verildi.[32] Esirler bir müddet Yemen'de kaldıktan sonra, Mısır'daki esir kamplarına gönderildiler. Tabipler, eczacılar ve

sağlık personeli Mısır'daki Turra kampına sevk edildi, geri kalanlar diğer kamplara dağıtıldılar. Kadınlar ve çocuklar ise Kahire Kalesi'ndeki kampa yerleştirildiler.

Libya Cephesi

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı sempatisi devam eden Libya halkının direniş ve mücadele azminin artırılması, İtalyanların bölgeden kovulması ve Mısır'daki İngiliz kuvvetlerine bağlanması planlanıyordu. Böylece Libya'da kaybedilen Osmanlı hâkimiyeti yeniden sağlanacak ve müttefik Almanların karşısına diğer cephelerde daha az İngiliz kuvveti çıkmış olacaktı. 14 Kasım 1914'te padişah Sultan Reşat tarafından ilan edilen "Cihad-ı Mukaddes" (Kutsal Savaş) çağrısının bölgeye ulaşmasıyla İtalyanlara karşı direnişler arttı. 1915 Ocak'ında Fizan'dan ve Temmuz'da iç bölgelerden tamamen temizlenen İtalyanlar kıyıya atıldı. Arkasından, İtalyanlar karşısında boşta kalan birliklerle Mısır batı hudutlarına baskınlar yapıldı ve İngilizlerin Sollum ve Seydi Barani'yi boşaltarak Matruh şehrine çekilmeleri sağlandı. Bu başarılar üzerine Osmanlı hükümeti, Trablusgarp'ı yeniden ilhak ettiğini açıkladı (15 Ekim 1915) ve İstanbul'dan Sollum bölgesine Teşkilat-ı Mahsusa personeli ile takviyeli bir piyade taburu gönderdi. 1915 sonları ile 1916'da Nil vadisinde bulunan İngilizlere birçok baskın düzenlendi. Matruh'ta toplanan İngiliz kuvvetlerine taarruz edildi, ancak İngilizlerin Sollum'u tekrar işgal etmeleri önlenemedi. Zuvara, Trablusgarp ve Hosm şehirlerinde kuşatılmış durumda bulunan İtalyanlar, 1917'nin Ocak ve Nisan aylarında çemberden kurtulmak için birkaç defa taarruza geçtilerse de başarılı olamadılar. 1917 Eylül'ünde, Nuri Paşa kuvvetlerinin Trablusgarp istikametindeki başarılı taarruzları karşısında bu niyetleri de tamamen suya düşmüş oldu. Nuri Paşa, 3 Ocak 1918'de Kafkas İslam Ordusu komutanlığına atandı ve yerine 17 Mayıs 1918'de Şehzade Osman Fuat, Afrika grupları komutanı olarak bölgeye geldi. Bu ta-

rihten sonra, küçük çarpışmalarla İtalyanların 1918 Eylül'ünde denedikleri birkaç çemberden kurtulma harekâtından başka bölgede önemli olay cereyan etmedi.

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanması üzerine, çarpışmalara son verilmesi ve bölgedeki Türk subay ve erlerinin teslim olması gerektiği İstanbul'dan bildirildi. Ancak bölgedeki subaylar teslim olmayı kabul etmeyerek direnmeyi sürdürdüler ve yerli liderlerden oluşan bir hükümet kurulmasını sağladılar.

İstanbul'dan, Trablusgarp'ta direnmenin sürdürülmesi halinde anavatanın bazı yerlerinin İtilaf devletlerince işgal edileceği yolunda gelen haberlerden sonra, buradaki Türk subay ve erleri 1 Mart 1919'dan itibaren bölgeyi terk etmeye başladılar. Yüz kadar Türk askeri Fransızlara teslim olduysa da, Fransızlar bunları İtalyanlara teslim etti.[33]

İran Cephesi

İran cephesi, büyük çaplı çarpışmalar yapılmamasına rağmen, Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlerle yapılan muharebelerin cereyan ettiği bir cephedir. Bölgesel olarak kurulmuş ve İngilizlere karşı gayrinizami harp yapılmıştır.

Özellikle harbin sonlarına doğru, 1918 yılı Ağustos ayında Birinci Kafkas Ordusu Nahcivan, İran Azerbaycanı ve Tebriz bölgesinde görevlendirilmiştir.

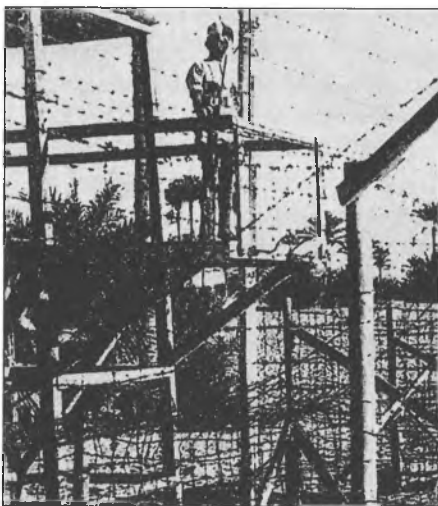
Kâzım Karabekir Paşa'nın komutanı olduğu kolordunun 11. Tümeni Ağustos ayının 16'sında Tebriz'e gönderildi. Bizzat Karabekir Paşa da Tebriz'deydi.[34] Burada bulunan İngiliz müfrezesi, yerli halkı Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaktaydı.

Osmanlı birlikleri Eylül 1918 başlarında İngilizlerle çarpıştılar. İngilizler yenildiler ve iki uçak kaybettiler.

İran'daki Osmanlı birlikleri daha sonra "Tahran'ı işgal etme" emrini aldılar. Ancak savaşın sonu belirli hale geldiğinden, Karabekir, Tahran'ı işgalden vazgeçti ve Ekim 1918 sonlarına doğru, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından önce, birlikleriyle İran'ı boşaltarak Nahcivan'a geldi.[35]

II
Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri

Dersaadet Hilal-i Ahmer vesatat-ı aliyesiyle 47. Fıkra 148. Alay, makineli tüfek mülazımı Bursalı Cevdet Efendi

Sevgili kardeşim,

Aynı kıt'ada nasıl bir his ve gayretle çalışırken, zalim, merhametsiz talih; sizi temin-i istikbal için müsait mevkide

bıraktı; bizi de uzaklara attı. Bu da kifayet etmiyormuş gibi ta buralara kadar sürükledi getirdi. Mamafih ne ehemmiyeti var. Bunlar hep vazife içindi. Cevdet; çoktandır mektup göndermek istiyorum. Fakat adresiniz gerçi malum ise de; tebdil-i kıt'a gibi ahval hasebiyle meçhuliyet de baid değil mi? Mamafih eski ve büyük hukuk-ı biraderane yine sizi ta'ciz etmek ve aramak azminden de geri durmadı. Kardeşim; Remzi Efendi de buradadır. Fakat o zabittir ve birçok arkadaşlar dahi hep beraberiz. Bu mektubuma cevap her halde beklerim ve cevap alabilirsem badema; sizi ta'cizden usanmam. Samimiyetle ellerinizden sıkarım.

Eski Zağralı
Mehmet Bahaddin

Hindistan'da Bellari Üsera Karargâhı'nda
2848 numaralı zabit vekili Mehmet Bahaddin

14 Kasım 1914 tarihinde halife sultan tarafından "cihad" ilan edilmesiyle, Osmanlı Devleti'nde savaş hazırlıkları hızlandırılmıştır. Bu arada çok sayıda insan da silah altına alınmıştır. Henüz savaşın başlarında, silah altına alınan er sayısı 2.000.000'u bulmaktadır. Genelkurmay ATASE Başkanlığı arşivindeki bir belgede "... Seferberlikten Temmuz 1331'e [1915] kadar silah altına alınan efrad: 1.943.720 kişidir. Celb edilen gayrimükelleflerle [yükümlü olmayanlarla] birlikte takriben 2.000.000 kişi..."[36] denilmektedir.

Dört yıl süren Birinci Dünya Savaşı'nda, silah altına 1270-1316 doğumlu erkekler alınmıştır. Hatta Mondros Mütarekesi'nden sonra bile, bu tarihlerde doğanlardan silah altına alınmayan ortaokul son sınıf, lise ve eşiti okullar mezunlarının da çağrılmaları, Harbiye Nezareti (Savunma Bakanlığı) tarafından uygun bulunmuştur.[37] Bir yandan da ateşkesin imzasıyla savaş bitmiş sayıldığından, 1282-1300 doğumluların tamamının terhis edileceği duyurulmuştur.[38]

Esirlerimizin Sayısı

Birinci Dünya Savaşı'nda 1285-1315 doğumlulardan müstahfız, yedek, muvazzaf ve ikinci tertip er olarak toplam 2.608.000 kişi silah altına alınmıştır. Bu rakama Birinci Dünya Savaşı'ndan önce silah altında bulunan 1307-1309 doğumlular da dahildir.[39]

Bu 2.608.000 kişiden, 1915, 1916, 1917 ve 1918 yıllarını kapsayan dönemler içinde, 30 Ekim 1918'de imzalanan

Türklere esir düşen İngilizlerin bir kısmı Çankırı esir kampında

Mondros Mütarekesi'ne kadar 400.000 yaralı, 240.000 hastalık sebebiyle ölüm, 35.000 alınan yaralar sonucu ölüm, 50.000 savaş alanlarında şehit, 1.560.000 hasta, firar, esir ve kayıp olmak üzere toplam 2.285.000 kişi muharebe dışı kalmıştır.[40]

Bunların içerisinde hasta, firar, esir ve kayıpların sayısı insanı şaşırtacak kadar yüksektir: 1.560.000 kişi. Ne yazık ki arşiv kayıtlarından tam olarak bunların ne kadarının firar ettiği, ne kadarının esir olduğu ve ne kadarının tedavi edildikten sonra birliklerine gönderildiği tespit edilememiştir.[41] Fakat bu 1.560.000 kişinin içerisinden en az 200.000'inin esir olduğu tahmin edilmektedir.

Esirlerin tam sayısını tespit edebilmek oldukça zordur. Bu zorluk savaş yıllarında da yaşanmıştır. Bırakalım bütün esirleri, sadece Rusya'da bulunan esirlerin tam sayısı bile belirlenememiştir. Savaş içerisinde Kızılay, merkezi Rusya'daki esirlerin durumlarını incelemek, onlara bazı ayni ve nakdi yardımlar ulaştırmak için, delege olarak Yusuf Akçura Bey'i 13 Ocak 1918 ile 1 Şubat 1919 tarihleri arasında Rusya'ya göndermiştir. Yusuf Akçura, dönüşünde faaliyetleriyle ilgili bir rapor vermiş, bu rapor daha sonra da

yayınlanmıştır.[42] 20 Kasım 1919 tarihli raporda, Yusuf Akçura Bey bile sadece Rusya'da bulunan esirler için tam bir rakam verememiş ve "... tahminen 60-70 bin Osmanlı vatandaşının Rusya'da esir bulunduğunu dikkate almıştır..."[43] gibi bir ifade kullanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nda en çok esir verdiğimiz ülke İngiltere'dir; ancak İngilizlere verilen esirlerimizin tam sayısını söyleyebilmek de mümkün değildir. Konuyla ilgili olarak gerek Genelkurmay ATASE Başkanlığı arşivinde, gerek Kızılay arşivinde bazı önemli belgelere ulaştık. Ancak bu belgelerden esirlerimizin sayısını tam olarak çıkarmak mümkün olmamıştır. İngiliz arşivlerinden elde ettiğimiz raporlarda ise, kamp yetkililerinin daha çok esir kamplarında teftiş veya ziyaret sırasında verdiği rakamlar yazılmıştır. Bu rakamların toplamı da esirlerimizin sayısını vermekten uzaktır. Zira İngilizler kamplarda devamlı değişim yapmışlar, bu yüzden de kamp mevcutları sabit kalmamıştır.

Genelkurmay ATASE Başkanlığı'ndaki bir belgede "... Umumî harpte muhtelif muhasım [düşman] ordulara verdiğimiz umum esirler atideki [aşağıdaki] cetvelde gösterilmiştir. Bu rakamlar zabit ve nefer olmak üzere bütün esirlerimizi camidir [kapsamaktadır]."[44] şeklinde bir açıklama yer almaktadır. Bu belgeye göre rakamlar şöyledir:

Hükümet		Esirlerin Toplamı	Hangi cephelerde esir olduğu
İngiltere	Filistin Cephesi	91.988	Çanakkale, Yemen, Sina, Kanal, Hicaz
	Irak Cephesi	20.595	
Rusya		20.352	Kafkasya, Romanya, Galiçya
Fransa		804	Çanakkale, Tunus
İtalya		100	Trablusgarp, Bingazi
Toplam		133.839	[45]

Bu belgede rakamlar kesin gibi verilmesine rağmen, belgenin sol üst köşesinde cetvelin yanında yetkililerce düşülmüş şöyle bir not vardır: "Bu cetvel hatalıdır. Hilal-i Ahmer'den tashih edilmesi lazımdır."[46] Gerçekten de cetvelin çok hatalı, yani çok eksik olduğu anlaşılmaktadır. Kızılay'ın Rusya'ya gönderdiği temsilci Yusuf Akçura, Rusya'daki esirlerin sayısını 60-70 bin olarak verirken,[47] bu cetvelde bu sayı 20.352 olarak gösterilmektedir. Ayrıca cetvelin altındaki yazı okunduğunda, bu cetveli hazırlayanların da bu rakamlardan tatmin olmadıkları anlaşılmaktadır. Cetvelin devamındaki yazı aynen şöyledir:

"*Hemen hemen bir vilayetin ahalisi miktarına muadil [eşit] olan bu rakamlardan en ziyade İngiliz hissesinde oluyor ki, İngiltere ordusuna verdiğimiz esirlerin mecmuu [tamamı] 112.583'e baliğ olmaktadır [varmaktadır].*

Yemen kolordusunun ve Hicaz fırkasının umumî harpteki mücerret vaziyeti ve Şeria Muharebesi'nden sonra Suriye Cephesi'nde olan vasi mikyasta ric'atımız [geniş ölçüde bozguna uğramamız] ve bu ric'at esnasında vukua gelen bazı kargaşalıklar dolayısıyla İngiltere ordusu, ordumuzdan, fazla esir almıştır. Çanakkale Cephesi, Suriye gibi küllî [büyük] miktarda esir almaya müsait bir cephe olmadığından, İngilizlere verdiğimiz esirlerin ekseri [çoğunluğu] sırasıyla Suriye, Yemen, Hicaz cephelerinde verilmiştir. Yukarıdaki cetvelde zikredilen 133.839 esirden 7.864'ü zabitana [subaylara] ait bulunmaktadır. Fakat bu adet mutlak değildir. Şimdiye kadar vürud eden [dönen] esir zabitlerimizin adedi 8.231'dir ki, aradaki fark, İngilizlerin bazı zabitlerimizi tanımayıp nefer [er] addedişinden ve [bunların] sevk listelerinde nefer arasında gösterildiğinden münbaistir [ileri gelmektedir]."[48]

Yukarıdaki cetvelin eksiklikleri vardır. Bu eksiklikleri şöyle sıralayabiliriz:

- Rusya'daki esirlerin ancak üçte biri cetvelde gösterilmiştir. Cetvelde gösterilmeyen 50.000'den fazla Türk, Ruslara esir olmuştur.

• İngilizlere esir olanların da tamamı cetvelde yoktur. Sözgelimi Aden'deki esirlerden hiç bahsedilmemiştir.

• Romanya Cephesi'nde Rumenlere esir düşen askerlerimiz cetvelde yoktur.

• Türk askerlerinden akıbetleri bilinmeyenler, resmi kayıtlarda kayıp olarak gösterilmiştir. Bu kayıpların bir kısmı şehit, büyük bir kısmı da esirdir.

Örneğin daha sonra jandarma albayı rütbesine kadar yükselen Ethem Hulûsi oğlu İbrahim Sırrı (Tekin), Çanakkale Savaşları'nda kaybolmuş, akıbeti bilinmediği için jandarma personel başkanlığınca "kayıplar" arasında sayılmıştır. Ancak annesi Nefise Hanım bir dilekçeyle oğlunun Kahire'de Mehmet Ali Paşa Kalesi'nde esir olduğunu bildirdikten sonra, İbrahim Sırrı esirler arasına dahil edilmiştir.[49]

Genelkurmay ATASE arşivinde bulunan bir başka belgede de özellikle İngilizlere esir düşen askerlerimizin bulunduğu karargâhlar belirtilmiştir. Bu belgeye göre, İngilizlerin elindeki esirlerin bulunduğu karargâhlar şunlardır:

1. Mısır Karargâhları: Seydi Beşir, Kuesna, Zegazik, Tora, Telil Bekir, Helyopolis, Bilbeis.
2. Elcezire Karargâhları: Basra-Elmacil.
3. Malta Karargâhları.[50]
4. Hindistan Karargâhları: Belari.
5. Hindiçin Karargâhları: Tatmiyo, Meiktila, Sumerpu.

Bu karargâhlardan başka Selanik'te, Adalarda, Suriye'de, Kıbrıs'ta da bir kısım esirimiz bırakılmıştır.[51]

Ancak bu bilgiler de eksiktir. Sözgelimi Mısır'daki Maadi kampı, Kale'de bulunan esirler, Ras el Tin kampı, İskenderiye kampı listeye alınmamıştır. Ayrıca Hindiçin'de bulunan esir karargâhlarından Burma'da (Birmanya=Myanmar) bulunan Thatmiyo ve Meiktila sayılmış, ancak Rangoon ve Schwebo-o'da bulunan kamplar listeye alınmamıştır.

Bütün bu eksiklikleri de dikkate alırsak, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda verdiği esir sayısının

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRK ESİRLERİ

Cepheler-Muharebeler	Verilen Esir Sayısı (Yaklaşık)	**Esir Alan Ülke**
Çanakkale	8.000	İngiltere
Çanakkale	2.000	Fransa
Sarıkamış	15.000	Rusya
Doğu Cephesi (Erzincan-Erzurum civarı)	40.000	Rusya
Galiçya	10.000	Rusya
Romanya	605	Romanya
I. Kanal Harekâtı	717	İngiltere
II. Kanal Harekâtı	3.000	İngiltere
I. ve II. Gazze Muharebeleri	3.000	İngiltere
Refahiye (Irak Cephesi) Muharebesi	1.600	İngiltere
Gazze-Birüssebi Savaşları (Filistin)	10.000	İngiltere
Filistin (Yıldırım Ordu Grubunun Savaşları)	75.000	İngiltere
Kurne (Irak Cephesi) Muharebesi	1.000	İngiltere
Kutülammare Muharebesi	8.000	İngiltere
Bağdat-Musul Muharebeleri	10.000	İngiltere
Makedonya Cephesi Muharebesi	30	İngiltere
Asir Cephesi	10.000	İngiltere
Yemen Cephesi	4.100	İngiltere
Trablusgarp Cephesi	100	İtalya
Toplam	202.152	

200.000 dolayında olduğunu söyleyebiliriz: Dönen esirlerin toplamı yaklaşık 134.000'e ulaşmaktadır. Buna Rusya'daki esirlerden eksik gösterilen 50.000 kişiyi de ilave edersek, rakam 184.000 kişiyi bulur. İngilizlerin elindeki esirlerin eksik olanlarını ve diğer yerlerdeki (Romanya'daki, Korsika'daki esirler gibi) esirleri de ilave edersek, toplam esir sayısının 200.000 civarında olduğu söylenebilir.

Esir Verilen Ülke	Esir Sayısı (Yaklaşık)
İngiltere	134. 447
Rusya	65.000
Fransa	2000
Romanya	605
İtalya	100
Toplam Esir Sayısı	202.152

Bu durumda, ATASE Başkanlığı'nda bulunan –daha önce sözünü ettiğimiz– belgelerdeki rakamları nasıl açıklayacağız?

Bunun açıklamasını iki tamamlayıcı bilgiyle yapabileceğimizi sanıyoruz:

1. Bu belgelerde geçen rakamlar, belgelerin kaleme alındığı 1921 yılına kadar, kaçarak veya mübadele yoluyla Rusya, İngiltere, Fransa ve İtalya'dan dönen esirlerin sayısını verir. Bu rakamlara daha sonra dönenler ve hiç dönmeyenler dahil değildir.

2. Bu rakamlar ve bilgiler söz konusu ülkelerden gelen resmi kayıtlara dayanmamakta olup, daha çok dönenlerin verdiği tahmini bilgiler göz önüne alınarak hazırlanmış olmalıdır. Türk yetkililer kendi ellerindeki esirlerin sayısını ve bulundukları yerleri bildirmelerine rağmen, maalesef kendi esirlerinin bulunduğu ülkelerden sayı, liste veya bulundukları yerler hakkında resmi bir bilgi alamamışlardır. Kızılay arşivinde bulduğumuz bir belgede Türk yetkililer, Türk esirlerin listelerinin, sayı ve yerlerinin bildirilmesi için Dışişleri Bakanlığı nezdinde teşebbüste bulunulmasını Kızılay'dan istemekte, aksi takdirde yeni bir liste ve bilgi verilmeyeceğini bildirmektedirler:

"Osmanlı Ordu-yı Hümayûn
Başkumandanlığı Vekâleti
Galata-Çepnilian
9 Ocak 1916
Şube 6 Numara: 10974

Hilal-i Ahmer Cemiyeti Riyaset-i Âlisi'ne
(Kızılay Derneği Yüksek Başkanlığı'na)

Nezdimizde bulunan esirlerin miktarı ile bulundukları mevkileri gösterir, Ekte sunulan cetvelin bir sureti Amerika Büyükelçiliği'nden görevlendirilen bir memura verilmiş ve esirlerin işlemlerinin karşılıklı anlaşmalar esasına dayanarak yapılması, savaşan devletlerce kabul edildiği beyanıyla aynı surette hasım [düşman] devletler nezdinde bulunan esirlerimizle ilgili, miktarları ve bulundukları yerler hakkında bir listenin verilmesi gerektiği söz konusu memura tarafımızdan ifade ve beyan edilmekle beraber, karşılık görmediği takdirde esirlerin miktarına ait ikinci defa tarafımızdan bilgi ve liste verilmeyeceği kesin bir şekilde izah edilmiştir.

Esirlere ait listelerin karşılıklı anlaşmalar esasına riayet edilmek üzere Dışişleri vasıtasıyla yürütülmesini önemle rica ederim.

Menzil Genel Müfettişi
Mirliva (Tuğgeneral)"[52]

Konumuz dışı olmakla birlikte, Türkiye'deki esirler konusu üzerinde çalışmak isteyenlere yardımcı olacağı düşüncesiyle bu yazının ekindeki listeyi de buraya alıyoruz (bkz. s. 65'teki tablo).

Bu listeler 1916 yılı Ocak ayına kadar yapılan muharebelerde, Çanakkale ve Irak cephelerinde alınan esirlerle ilgilidir. Daha sonraki muharebelere ait bilgi ve belgeler –Kızılay arşivinde tasnif çalışmaları olmadığından– maalesef bulunamamıştır. Oysa sadece, 29 Nisan 1916'da Irak Cephesi'nde Kutülammare'de Türk birlikleri, İngiliz ordusun-

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRKİYE'DEKİ ESİRLER							
Sıra No	Esirlerin Bulundukları Merkez	İngiliz Subay	İngiliz Er	Hint Subay	Hint Er	Fransız Subay	Fransız Er
1.	Eskişehir	70	64	–	–	–	–
2.	A. Karahisar	64	512	2	336	9	8
3.	Ankara	–	460	–	–	–	–
4.	Kocaeli	–	88	–	–	–	–
5.	Bursa	13	6	–	329	–	–
6.	Samatya (İst.)	–	29	–	3	–	–
7.	Tavşanlı	–	–	–	–	–	–
8.	Kastamonu	131	40	–	–	–	–
9.	Konya	–	–	139	45	–	–
10.	Kırşehir	4	2	–	–	–	–
11.	Kütahya	–	–	–	–	–	–
12.	Manisa	–	67	–	–	–	–
13.	Yozgat	99	30	–	–	–	–
14.	Musul	–	1	–	–	–	–
15.	Toros	–	283	–	728	–	78
16.	Re'sül-ayn	–	–	–	4.044	–	–
41.	2. Ordu Nezdinde	383	1780	141	2896	9	109
Toplam Esir Miktarı		2663 İngiliz subay ve erler		8437 Hintli subay ve erler		118 Fransız subay ve erler	
Genel Toplam						10.628[55]	

ER VE ERBAŞ ESİRLER

Hükümet	Cephe	Esir Ad.	Hangi Cephede Esir Olduğu
İngiltere	Filistin	86.149	Çanakkale, Yemen, Sina, Kanal, Hicaz
İngiltere	Irak	19.283	Bağdat, Musul, İran
Rusya		19.715	Kafkasya, Romanya, Galiçya
Fransa		772	Çanakkale, Tunus
İtalya		56	Trablusgarp, Bingazi.
Toplam		125.975	[56]

dan 11.188 kişiyi esir almışlardır ki,[53] bunların başında bulunan tanınmış İngiliz Generali Townshend, Mondros Mütarekesi görüşmelerine kadar Büyükada'da tutulmuştur.

Ancak Türk esirlerle ilgili olarak belgelerde verilen rakamlar dönen esirlere ilişkin rakamlar da olsa, bu belgeler bizim için önemlidir. Zira o dönemde bu rakamlara dayanarak bazı istatistiki çalışmalar hazırlanmıştır ki, bu rakamlar oran olarak çok şey ifade edebilir.

Genelkurmay ATASE arşivinde bulunan belgelere göre, Birinci Dünya Savaşı'nda esir olan Türk erlerinin cephelere dağılımı yukarıda yer alan tablodaki gibidir.

Aynı arşivde, esir olan Türk subayların rütbelerine göre dağılımı da s. 67'de yer alan tablodaki gibidir.[54]

Bu cetvelin altında bulunan açıklamada "... Bâlâdaki [yukarıda cetvelde gösterilen] esir zabitlerimiz 10 Nisan 1337 [1921] tarihine kadar avdet edenlerden [dönenlerden] olup bundan sonra avdet edenler, ki adetleri pek azdır, bu hesaba dahil olmadığı gibi elyevm [halen] usera kargâhları [esir kampları] veya düşman memleketlerinde bulunanlar dahil değildir..."[57] denilmektedir.

ZABİT ESİRLER (SUBAYLAR)

Hükümet	Cephe	Esir Adedi	Hangi Cephede Esir Olduğu
İngiltere	Filistin	5.839	Çanakkale, Yemen, Sina, Kanal, Hicaz
İngiltere	Irak	1.312	Bağdat, Musul, İran
Rusya		637	Kafkasya, Romanya, Galiçya
Fransa		32	Çanakkale, Tunus
İtalya		44	Trablusgarb, Bingazi.[60]
Toplam		7.864	

Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde İngilizlerin, Rusların, Fransızların, İtalyanların, Rumenlerin elinde bulunan esirlerimizin bulundukları kamplardan söz ederken, esir sayılarının tekrar gündemimize geleceğini belirtelim.

ESİR TÜRK SUBAYLARININ RÜTBELERİNE GÖRE DAĞILIMI

[illegible]	Cephe	Rütbeler								
		Ferik	Mirliva	Alb.	Yb.	Bnb.	Yzb.	Ütğm.	Tğm.	Zab Veki
[illegible]	Filistin	1	3	16	99	226	701	814	2.067	72
[illegible]	Irak	–	–	–	17	35	173	152	443	26
[illegible]	–	–	1	3	5	92	120	144	156	9
[illegible]	–	–	–	–	–	-	5	5	6	1
[illegible]	–	–	–	–	2	5	13	7	8	
[illegible]		1	4	19	123	358	1.012	1.122	2.680	1.10

Esirlerin bir kısmı, tarafların anlaşmaları sonucu, daha savaş devam ederken değiştirilmiştir.[58] Savaş içerisinde karşılıklılık esası dikkate alınarak özellikle tarafların subayları ve sağlık personelini serbest bıraktıkları ve ülkelerine gönderdikleri de olmuştur.[59] Ancak bunların sayılarının çok fazla olmadığı da bir gerçektir.

Esirlerimizin Esir Kamplarına Götürülmeleri

Esirlerin yaşadıkları sıkıntılar arasında esir kamplarına götürülüşlerini de saymak gerekir. Romanya'da, Galiçya'da, Sarıkamış'ta ve Doğu Anadolu'da Ruslara esir olan Türkler, esir kamplarına yerleştirilecekleri bölgelere götürülünceye kadar büyük sıkıntı çekmişlerdir.

Romanya ve Galiçya'da Ruslara esir düşenler, çok uzun ve çok zahmetli yolculuklardan sonra Kazan ve Sibirya'da bulunan esir kamplarına götürülmüşlerdir.[61] Genellikle yaya olarak, zaman zaman da trenlere bindirilerek, daha doğru bir tabirle trenlere tıkılarak götürülmüşler, tren yolu olmayan yerlerde ise genellikle yürütülmüşlerdir.

Doğu Anadolu'da Ruslarla savaşırken esir edilen Türkler, yine yürütülerek önce Azerbaycan'ın Hazar denizindeki Nar-

Sivas'ta bulunan esir Rus zabitlerinden bir grup

Son Punoh mıntısındaki muharebelerde alınan Rus esirlerinden bir takım...

gin adasına getirilmişlerdir. İnsani yaşam şartlarının son derece yetersiz olduğu bu adada uzun süre kaldıktan sonra, daha uzun süre kalacakları Rusya içerisindeki kamplara götürülmüşlerdir.

Türk esirleri, gerek Nargin adasına getirilişleri, gerek bu adadan ya da Galiçya üzerinden Rusya içlerine götürülüşleri sırasında Müslüman Türklerin yaşadığı bölgelerde halktan sevgi, sempati, yardım görmüşler, Rusların ve özellikle de Ermenilerin yaşadığı bölgelerden geçişlerde ise sözlü ve fiziki saldırılara uğramışlardır.[62] Ancak Kafkasya bölgesi dışında yaşayan bazı Ermenilerin Türklere yiyecek yardımında bulundukları, hatta bazılarının Türk esirlerin kaçmalarına yardım ettikleri bile olmuştur.[63]

Esir alınan Türkler sorgulanıyor ve sorgulanmalarının ardından en yakın demiryolu istasyonuna yaya olarak götürülüyorlar, istasyonlarda "tepluşki" adını verdikleri yük vagonlarına bindiriliyorlardı. Her vagonda oturmak için üst üste iki sıra bank vardı. Vagonun ortasında bir demir soba, bir köşesinde tuvalet olarak kullanılan bir kova bulunuyordu. Ruslar genellikle vagonlara kapasitelerinin çok çok üstünde esir dolduruyorlardı. Kışın vagonların içinin dışarıdan farkı yoktu, zira yakmak için odun veya kömür bulmak çok zordu. Yolculuklar bazen aylarca sürüyordu.

Malazgirt ve civarında Ruslardan aldığımız ilk kafile-i usera

Bunlardan daha kötüsü, Osmanlı savaş esirlerini taşıyan tepluşkilerin pencere ve kapılarının dışarıdan tahtalarla çakılarak kapatılmasıydı. Bu da, buradaki esirlerin çoğunun ölümüne sebep oluyordu. Örneğin 1915 kışında, Sibirya'nın Priamur bölgesine gönderilen 800 Osmanlı esirinin sadece 200'ü kampa ulaşmıştı.[64] Geriye kalanlar soğuktan, açlıktan ve izdihamdan ölmüşlerdi. Yine bu tür kapı ve pencereleri tahtalarla çakılı tepluşkilerden iki tanesi Samora'daki kamplara gönderilmişti. Samora'ya gelen yük vagonları boş bir hatta çekilmişti. Pencere ve kapılar kapalı olduğundan, Samora'daki görevliler vagonlarda yiyecek ve malzeme olduğunu düşünmüşler, fakat günler sonra Rus askerler tepluşkileri açtıklarında, bu iki vagonda 68 Osmanlı esiri olduğunu görmüşlerdi. Bu 68 esirin sadece 8'i yaşıyordu.[65]

Hazar denizinde, Bakü yakınındaki Nargin adası bir toplama merkezi olmakla birlikte, Türk esirleri burada çok uzun süre kalıyorlardı. Esirler kirli, yıpranmış taş binalarda tutuluyordu. İçerisi haşerat, dışarısı yılan doluydu. Esirlerimize taş kırdırıyor, yılan öldürtüyorlardı. Yiyecek durumu da iyi olmadığı için, bu adada çok sayıda Osmanlı esiri ölmüştü.[66] Bir grup esir, 7 Mayıs 1915 tarihinde Kızılay Cemiyeti Baş-

Muhtelif Harb Cephelerinde alınan İngiliz ve Fransız userasından bir kafile daha

kanlığı'na müracaatta bulunmuş ve yaşadıkları sıkıntıları şu şekilde anlatmışlardı:

"... *Sıcak olağanüstü derecede, hararet gölgede 42 derece olduğu halde, aşağıdaki barakalarda 240 asker yatmaktadır. Geceleri, çaresiz askerler sıcaktan boğulacak dereceye gelir. Kapının yanına teneffüs için çıksalar, muhafız asker, tüfek dipçiği ile vuruyor. Subayların barakalarındakinden biraz farklı içtiğimiz su. Rus doktorları, bunun gayet zararlı bir su olduğunu itiraf ediyorlar.*

Burada geçirilen esaret hayatı Avrupa'da değil, Çin'de bile yoktur. Askerlere birer kat sivil elbise verildi ise de 20 gün sonra parçalanıyor. Ayakkabılar da öyle. Bu mazlum yavrulara yardıma kalkışanları hapsediyorlar ve paralarını alıyorlar. Hani insaniyet ve medeniyet!

Sonsuz hürmetler ve vatanıma bûseler ve secdeler.
Selimiye'nin 8/3 (tertipten)
Yanyalı Erkânı"

Zavallı esirlerimiz, mektuplarına koğuşların krokisini de eklemişler ve altına not düşmüşlerdi.[67]

Özellikle Ruslara esir düşen Türkler, sürekli kalacakları kamplara götürülünceye kadar çok büyük sıkıntı çekmişler ve önemli bir kısmı da yollarda, toplama merkezlerinde, vagonlarda can vermişti.

Çanakkale'de batırılan İngiliz E-15 denizaltısının esir edilen mürettebati, viskonsül Palmers ile birlikte...

İngilizler ise, Süveyş'ten ve Çanakkale'den aldıkları esirleri Mısır'da hazırladıkları kamplara götürmüşlerdir. Bu kamplardan daha sonra söz edilecektir. Ancak esirlerin çokluğu nedeniyle, 1914 yılı sonundan başlayarak Kıbrıs, Malta, Hindistan, Burma (Myanmar) gibi çok uzak ve çok farklı bölgelere de esir kampları yapımına başlamışlardır.

Türk esirler önce Basra ve Bağdat'taki toplama kamplarında tutulmuş, daha sonra Mısır'daki kamplara deniz ve kara yoluyla götürülmüştür. Basra'dan doğrudan doğruya Hindistan ve Burma'daki kamplara da önce deniz yoluyla, sonra demiryoluyla ulaştırılmışlardır.[68]

Esirlerden biri, Lapseki'nin Mecidiyeköy'ünden Habip Turgut, hatıralarında şöyle anlatıyor: "Mısır'da üç sene kaldım. Mısır'dan vapurla Hindistan'a götürdüler... 36 gün denizde gittik... Vapurun içinde. Hindistan'da da 25 ay esir durduk. Emin Muhis Efendi diye bir zabit vardı başımızda..."[69] Bunların getirilişlerinden ilgili bölümlerde ayrıntılı olarak söz edilecektir.

İngilizler ayrıca Kıbrıs ve Malta adalarına da esir kampları kurmuşlar ve Mısır'daki kamplardan bazı esirleri bu adalara deniz yoluyla taşımışlardır.

Fransızlar ise, daha çok Çanakkale ve Tunus'tan Türk esiri almışlardır. Bu esirler önce Limni adasının Mondros şehrinde tutulmuşlar, oradan Korsika adasına götürülmüşlerdir. Daha sonra Fransa'da çalıştırılmaları kararlaştırılan bu esirler gemilerle Korsika adasından Marsilya'ya taşınmışlar, Marsilya'da bir süre tutulduktan sonra tren yoluyla Fransa içlerinde bulunan çalışma kamplarına gönderilmişlerdir. Fransızlara esir düşen Türklerden söz ederken, konu daha ayrıntılı olarak açıklanacaktır.

İngilizlere ve Fransızlara esir olan Türkler, Ruslara esir olan silah arkadaşlarına göre daha az sıkıntı çekmişlerdir. Yolculuk kimi zaman uzun sürse de, yiyecek ve sağlık şartları bakımından çok büyük sıkıntı yaşamamışlardır. Yollarda can verenlerin sayısının Rusya'daki esirlere göre oldukça düşük olduğu sanılmaktadır.

Romanya, esir aldığı Türkleri Moldavya'da bulunan esir kamplarına götürmek üzere önce Jalamitza bölgesine getiriyordu; fakat burada bir hazırlık yoktu. Toplanma bölgesi olarak kullanılan bu yerdeki şartlar çok ağırdı. Daha sonra, esirler buradan yürüyerek 40 günlük bir yolculuk yapıyorlar ve Moldavya'daki kamplara ulaşabiliyorlardı, ancak ulaşamayanlar da vardı. Çok ender olarak da Moldavya'daki kamplara trenle götürülüyorlardı.

Osmanlılar, Trablusgarp ve Bingazi'deki muharebelerde İtalyanlara 100 dolayında esir vermişlerdi; ancak bu esirlerin İtalya'da nereye, nasıl götürüldükleri, nasıl döndükleri hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

III
İngilizlere Esir Düşen Türkler

İngilizlere esir düşen Türk askerleriyle ilgili bilgilerin önemli bir kısmını Kızılhaç örgütünün raporlarında buluyoruz. Önce bu raporlar hakkında kısa bir bilgi verelim:

Kızılhaç'ın Esirlerle İlgili Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı'ndaki esirlerle ilgili ayrıntılı bilgileri uluslararası Kızılhaç örgütünün arşivinde bulabiliyoruz. Hemen hemen her ülkenin esirleriyle ilgili olarak hazırlanmış geniş raporlar bu arşivde yer almaktadır.

Uluslararası Kızılhaç örgütü, oluşturduğu gruplar aracılığıyla hemen hemen bütün savaş esirlerinin bulunduğu kamplar hakkında bilgi almıştır. Cenevre'de Kızılhaç arşivleri, Türk esirler hakkında da çok önemli bilgiler içermektedir.

Müstecip Onbaşı'nın nişanı ile avlanan "Turkuaz" tahtelbahirinin (denizaltısının) esir mürettebatı...

1917 yılı başlarında Hindistan ve Burma'daki İngilizlerin Türk savaş esirleri ve Hindistan'da ikamet eden siviller için kurduğu kamplar, merkezi Cenevre'de bulunan Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin üç temsilcisince ziyaret edilmiştir. Bay F. Thormeyer, Em. Schoch ve Dr. F. Blanchod, Şubat'ın 12'sinde Bombay'a gelip, 20 Mayıs'ta Kolombo'dan ayrılana kadar kamplar üzerine bilgiler edinmişlerdir. Ulaştıkları sonuçlar M. Thormeyer'in raporunda toplanmış ve ortaklaşa hazırladıkları bir resmi raporla uluslararası komiteye sunulmuştur. Rapor yüzlerce sayfa uzunluğundadır ve ziyaret edilen her kampa dair sistematik bilgiler içermektedir. Bilgiler birkaç başlık altında toplanmıştır: yükseklik ve iklim, esirlerin sayıları ve sınıfları, görevli personel sayısı, sorumlu subayların isimleri, yerleştirme ve konaklama bilgileri, talimler, beslenme istihkakı, giyim, hijyen, yıkanma, aydınlatma, su kaynakları, sağlık düzenlemeleri ve dezenfeksiyon, tıbbi bakım, hastaneler, disiplin, eğlence faaliyetleri, posta hizmetleri ve sansür, paket servisi, havale işlemleri, para yardımları, tarafsız gözlemcilerin yaptığı önceki incelemeler, camiler, kiliseler ve din hizmetleri.

Çalışma, İngilizlerce Hindistan topraklarında kurulan on kampın hepsine uygulanmıştır: Sumerpur'daki Hıristiyan ve Türk ordusu mensubu Müslüman savaş esirleri kampı, Ahmednegar'daki gözaltındaki siviller kampı, Belgaum'daki düşman uyruklu kadın ve çocuklar kampı, Bellary'deki Türk savaş esirleri kampı, Kalküta'daki istasyon kampı, Kataphar'daki gözaltına alınan siviller kampı, Burma Thayetmyo'daki Türk savaş esirleri kampı, Shwebo'daki nekahat kampı, Meiktila'daki yeni kamp ve Rangoon'daki karantina kampı.

Hindistan ve Burma'daki İngiliz esir kampları

Kızılhaç komisyonunun Hindistan ve Hindi Çin'deki esir kampları ile ilgili genel değerlendirmesi şöyledir:

Savaşın başlangıcından itibaren Cenevre Kızılhaç Komitesi dikkatini önemli ve üzücü bir konu olan savaş esirleri üzerine yöneltmiştir.

Bazı Türk esirlerin İngilizler tarafından trenlerle kamplara götürülüşü.

Uluslararası Komite, aynı zamanda savaşan ülkelerde bulunan esir kamplarına inceleme gezileri düzenlemiştir. Bu ülkelerin hükümetleri işinin ehli, tarafsız kişilerce yapılan bu ziyaretlerin önemini kavramışlardır; birinci el incelemelerin sonucu olarak, basında ve başka yerlerde adaletten daha öte bir duyguyla ele alınan bir konu hakkında kesin bilgi sağlanabilmektedir.

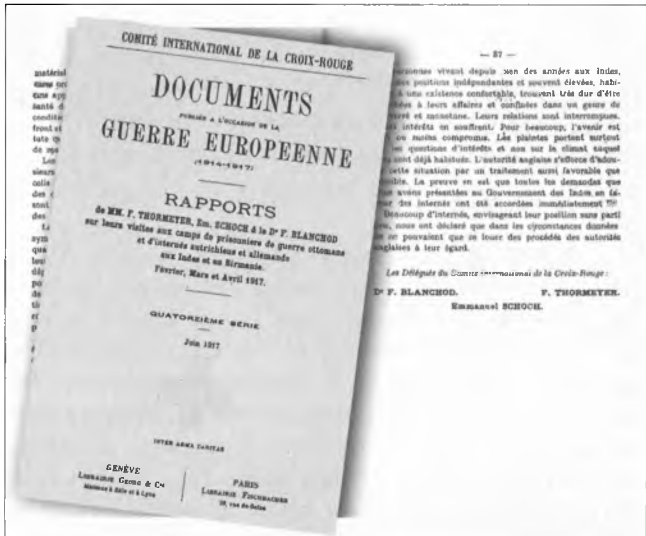
1917 yılının ilk aylarında Uluslararası Komite, Mısır, Hindistan ve Burma'daki savaş esirleri kamplarına bir delegasyon gönderdi. Bu delegasyonun hazırladığı Mısır'daki kamplarla ilgili rapor, Cenevre'de basıldı. İsviçre misyonu Dr. F. Blanchod, F. Thormeyer ve E. Schoch'tan oluşuyordu. Bu gruptaki ilk şahıs, Fas'taki Alman esirleri ve Almanya'daki Fransız esirleri de ziyaret etmişti.[70] M. Thormeyer, Almanya, Rusya, Sibirya ve Türkistan'daki kamplarda bulunmuştu. Önceki incelemeler, delegelerin farklı ülkelerdeki esirlerin maruz kaldığı muameleyi karşılaştırması için bazı standartlar oluşturmalarını sağlamıştı. Mısır'a 1915 yılı Aralık ayının sonunda gelen Thormeyer, Maadi, Seydi Beşir ve Bilbeis'teki

Hindistan'daki Türk esir kamplarını gösteren harita.

kampları, Kahire Kalesi'ndeki toplama binalarını, Ras-el-Tin'de Alman sivil esirler için kurulan toplama kampını ziyaret etti.

Schoch ve Thormeyer, Bombay'a 12 Şubat'ta ulaştılar. Hindistan hükümeti onları karşıladı, ikametleri boyunca ağırladı ve görevlerini yerine getirmeleri için yardımda bulundu. Delhi'de delegeler birçok sivil ve askeri yetkiliyle görüştüler ve çoğundan aynı yardımı gördüler. Bu yabancı ülkede rahatça seyahat etmeleri için yanlarına bir İngiliz subayı

COMITÉ INTERNATIONAL DE LA CROIX-ROUGE

DOCUMENTS

PUBLIÉS A L'OCCASION DE LA

GUERRE EUROPEENNE

(1914-1917)

RAPPORTS

de MM. F. THORMEYER, Em. SCHOCH & le Dr F. BLANCHOD
sur leurs visites aux camps de prisonniers de guerre ottomans
et d'internés autrichiens et allemands
aux Indes et en Birmanie.
Février, Mars et Avril 1917.

QUATORZIÈME SÉRIE

Juin 1917

INTER ARMA CARITAS

GENÈVE
Librairie Georg & Cie

PARIS
Librairie Fischbacher

— 87 —

Dr F. BLANCHOD. F. THORMEYER.
Emmanuel SCHOCH.

Kızılbaç Teşkilâtı'nın Burma ve Hindistan'daki esir kamplarını denetleyen heyetinin Fransızca raporları.

verildi. Subay Hindistan'ı bildiğinden, özellikle iletişim ve yerel âdetler konularında görevlerini zorlaştıracak birçok dertten ve endişeden uzak kaldılar.

Delegeler kamp incelemeleri sırasında hiçbir kısıtlamayla karşılaşmadılar. Tüm kamplara ve toplama bölgelerine serbestçe girdiler. Başka ülkelerde böyle bir serbestlik tanınmamıştı. Ayrıca esirlere özel olarak soru yöneltme, kayıtları ve raporları inceleme ve aynı kampa tekrar geri dönerek dilekçe ve şikâyetleri alma serbestliğine sahiptiler. İngiliz yetkililer, bu ziyaretlerin amacının, esirlerin içinde bulunduğu şartların iyileşip iyileşmediğini anlamak olduğunun farkındaydılar. Delegelerden tüm gözlemlerini iletmelerini istiyorlar ve tüm önerileri dikkate alıyorlardı. Hindistan'da savaş esiri kampları askeri yetkililerin elindeyken, toplama kampları sivil eyalet hükümetlerince kontrol ediliyordu. İsviçre misyonunca ilk ziyaret edilen kamp, Sumerpur'daki, birkaç bin Türk esirinin yaşadığı kamptı. Eninpura istasyonundan ayrıldıktan sonra, kayalık tepelerle çevrelenmiş ve ortasından kurak mevsimlerde kuruyan bir nehir geçen bir ovadan gidiliyordu. Birbirine paralel olarak birkaç sıra halinde dizilmiş, içinde Türklerin oturduğu kulübeler ile idari binaların bulunduğu büyük bir avlunun etrafı dikenli tellerle çevrilmişti. Geniş sokakları olan, tek tip binalı, kendi aydınlatma, su ve kanalizasyon sistemine sahip, bir erzak pazarı ve postanesi olan küçük bir kasabaydı burası; hiç kadın ve çocuk yoktu; sadece kötü kaliteli üniformalar giymiş, günlerini boş boş geçiren erkekler yaşıyordu. Yemek zamanlarında, mutfak ve yemekhanelerin etrafına insanlar üşüşünce biraz hareketlilik gözleniyordu. Her kulübenin etrafında bulunan verandalarda oturan esirler, zar oyunları veya domino oynuyor ya da fincan fincan Türk kahvesi içip sohbet ediyorlardı. Tartışma konuları genellikle İngilizce gazetelerdeki haberler, politika veya kamp dedikodularıydı. Türkler, iyi organize olamamış farklı gruplar kurmuşlardı.[71]

Delegelerin kampa gelişi, kamp yaşantısının monotonluğuna karşı büyük bir olaydı. Bu delegeler kulübeleri ziyaret

ettiler, yatakları ve battaniyeleri saydılar; lavaboları ve tuvaletleri incelediler, beslenme istihkakını öğrenmek için mutfağa, fiyatları öğrenmek için kantine gittiler, suyun, ekmeğin, etin ve kahvenin tadına baktılar; postanede, revirde ve hastanede uzunca bir süre kaldılar. Sonra esirler, kısımlara göre sıraya dizildi. Her kısımda Türkçe dışında yabancı bir dil; Fransızca, İngilizce, Almanca ve hatta Rusça bilen birisi vardı. Bu kimseler arkadaşları için sözcülük yaptılar. Her kampın tercümanı vardı; fakat imkân olduğu sürece esirlerle doğrudan görüşüldü. Delegeler yakıcı güneşin altında şikâyet ve istekleri dinlediler; notlar aldılar; incelemeler yaptılar; isimler, tarihler ve adresler kaydettiler. O anda oluşturulan tercümanlar grubunun yardımıyla oldukça fazla sayıda askerle görüştüler. Bu prosedür her kısım için tekrar edildi. Daha önemli konular kamp bürosuna taşındı ve daha fazla incelendi. Daha sonra şikâyetler başlıklar altında toplandı ve kamp yöneticileriyle tartışıldı. Hangi ülkeden olursa olsun, bir esir acı çektiği için şikâyet eder; özgürlüğünü kaybetmesi onu üzer. Bir İngiliz askeriyle aynı istihkaka sahip olsa bile, İstanbullu bir hamal veya Karadenizli bir balıkçı yiyeceklerden şikâyeti başarabilmektedir. Koyun etinin ana yemek olduğu yerlerde herkes sığır eti istiyordu; sığır etinin çok olduğu yerlerde ise koyun eti... En fazla şikâyet haberleşme konusundaydı. "Ailemden hiçbir haber alamadım" söylemi sürekli işitiliyordu. Mektup alamayan esirler postanenin suçlu olduğunu varsayıyorlardı. Diğerleri mahvolan işlerinden, boşa heba olan topraklarından endişe duyuyorlardı. Herkesin kendi derdi vardı. Hafifletemeyecekleri, birkaç yatıştırıcı ve cesaret verici söz söylemekten başka bir şey yapamayacakları bu dertleri dinlemek, delegeler için zor bir denemeydi.

Delegelerin başlıca görevi, savaş esirlerine uygulanan muamelenin uluslararası düzenlemelere uyduğundan emin olmaktı. Yerleşme, hijyen, kıyafet, yiyecek, iş, tıbbi müdahale, haberleşme ile ilgili kurallar dikkatle incelendi. Temelde her kamptaki esirlerin genel durumu aynıydı. İklimin

Translated by
Faith Simpkins Tufts

REPORTS OF
de MM. F. THORMEYER, Ed. SCHOCH and le Dr. F. BLANCHOD.
CAMP AT SUMERPUR.

Lodgings-- The constructions of the camp at Sumerpur were established from the plans and under the direction of the engineer, Mr. Davies. The barracks of the prisoners are all of the same type. The buildings, 55 metres long and 9. metres 75 wide are constructed on a base of stone, forming a long veranda, sheltered by a light roofing. A dividing wall separates the interior into two longitudinal rooms, and the awnings keep the place cool. In the case of Turks, caste is recognized.

Feeding-- The beds are placed to allow for sufficient ventilation and each section houses 70 men. The rooms and streets are lighted until eleven o'clock.

Following is the table of ration:

White flour (cereals)	gr. 453,6
Rice	226,8
Lentils	85,---
Potatoes (in place of vegetable)	111,4
Onions	56,70
Salt	23,70
Sugar	31,03
Tea	7,75
Wood to burn	1360.---
Meat (sheep)	186,18
Condiments	4,---

No complaint has even been made of the food. Other than food, the prisoners receive 453,6 gr. of soap a month, 40 cigarettes a week, 2 boxes of matches a week.

There is also a canteen from which can be bought the luxuries.

Clothing-- They are furnished free of charge the following clothes: 1 pair of shoes, 2 pajamas, 2 blouses, 2 chemises, 2 towels, 1 fez or hat. In winter they add 1 warm pair of pajamas, 1 flannel chemise, 1 union suit. They are replaced as soon as worn out.

Medical-- A hospital is attached to the camp and the sick men are taken care of extremely well, and the medicine is of the best. The general health of the prisoners is good, considering that a great many arrived in poor condition.

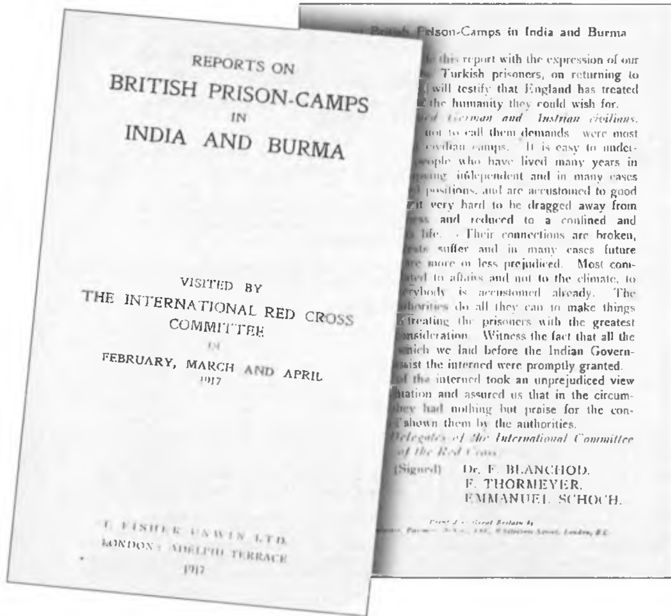
The climate of Sumerpur is dry and healthful. Few mosquitoes are found in that region. The average summer temperature is 90° Fahrenheit, and that of winter 56°. Seventeen inches of rain fell in 1916.

In 1916 there were in camp (these statistics are for one year): 74 cases of malaria, 73 were cured by quinine, 1 ch[redacted] death. They were all treated until the germs had entirely disappeared from the blood. 23 cases of dysentery (abdominal), rarely bacterial. Few cases were discovered since capture. They were treated by emetine injection. 22 cases were cured, 1 died. 31 cases of diarrhoea, 27 cured, 4 died of debility. 4 cases of trachoma were admitted to the hospital as not contagious, or as ulcer of the eyelids. A number of the lighter cases were treated at the dispensary.

Seven cases of tuberculosis, all arriving sick from Mesopotamia. 22 cases of scrofula came to camp. All were actually cured. There were no cases of cholera, no pest, no brain typhoid nor typhoid fever.

Uluslararası Kızılhaç Heyeti'nin Hindistan'daki Sumerpur Türk esir kampı ile ilgili raporunun İngilizcesi (ABD Dışişleri arşivinden alınmıştır).

esirlerin sağlığı üzerindeki etkisini en iyi gösteren önemli bir etmen olan hastane kayıtları dikkatlice incelendi. Genel olarak esirler, içinde bulundukları iklimi çekilmez buluyorlardı. Burada sıcaktan şikâyet ediliyordu; başka yerde nemden, başka bir yerde kuraklıktan, başka bir yerde ise yağ-

REPORTS ON
BRITISH PRISON-CAMPS
IN
INDIA AND BURMA

VISITED BY
THE INTERNATIONAL RED CROSS
COMMITTEE
IN
FEBRUARY, MARCH AND APRIL
1917

T. FISHER UNWIN LTD.
LONDON: ADELPHI TERRACE
1917

Prison-Camps in India and Burma

this report with the expression of our
Turkish prisoners, on returning to
will testify that England has treated
the humanity they could wish for.
German and Austrian civilians.
not to call them demands were most
civilian camps. It is easy to under-
people who have lived many years in
independent and in many cases
positions, and are accustomed to good
it very hard to be dragged away from
and reduced to a confined and
life. Their connections are broken,
suffer and in many cases future
more or less prejudiced. Most com-
to affairs and not to the climate, to
everybody is accustomed already. The
authorities do all they can to make things
treating the prisoners with the greatest
consideration. Witness the fact that all the
which we laid before the Indian Govern-
assist the interned were promptly granted.
the interned took an unprejudiced view
situation and assured us that in the circum-
they had nothing but praise for the con-
shown them by the authorities.
Delegates of the International Committee
of the Red Cross.
(Signed) Dr. F. BLANCHOD.
F. THORMEYER.
EMMANUEL SCHOCH.

Kızılhaç Teşkilâtı'nın Burma ve Hindistan'daki esir kamplarını denetleyen heyetinin İngilizce raporları.

murdan... Esir kampları İngiliz birlikleri için seçilen kışlalarda yer aldığı için, esirler arasındaki hastalık ve ölüm oranları İngiliz askerlerinkinden fazla değildi, yerli halktan daha düşüktü. Hindistan ikliminin uzun vadede zayıflatıcı ve bitkin düşürücü etkisinin, esirlerin genel sağlığı üzerinde hissedilmediği söylenebilirdi.[72]

Delegeler notlarını sınıflandırdılar, raporlarını hazırlayıp ilgili yerlere ulaştırdılar. Sumerpur'dan ayrılıp Alman ve Avusturyalı siviller için kurulmuş büyük bir toplama kampı olan Ahmed Nagar'a geldiler. Güneyde Belgaum'daki, kuzeyde Kataphar'daki sivil kamplar da ziyaret edildi.

Gözaltındaki siviller için üzülmemek imkânsızdı. Birçoğu Hindistan'da uzun süredir bulunuyordu. İş hayatına

atılmış, büyük ticari şirketleri yönetmiş veya yüksek maaşlı işlerde çalışmışlardı. Rahat Hindu hayatına alışmışlardı. Birkaçı İngiliz kadınlarla evlenmiş, bazıları artık tarafsız olduklarına inanmışlardı. Evlerini, işlerini bırakıp toplama kampına yerleştirilmeleri, geleceklerinin ve menfaatlerinin tehlikeye girdiğini görmeleri, gerçekten dayanılması güç bir şeydi ve neden kendi ülkelerine gitmekte ısrarlı olduklarını açıklıyordu. Onlara, bu yaşananların tüm savaşan ülkelerde olduğunu ve savaşın binlerce insanı daha kötü etkilediğini hatırlatmak belki yerindeydi; fakat buna karşılık olarak, diğer insanların çektikleri acıların kendi acılarını hafifletmediğini söylüyorlardı.[73]

Sivillerin gözaltına alınması savaşın ortaya çıkardığı bir tedbirdi. Gerekli sertliğe gereksiz bir katılık eklemek adaletsiz olacaktı. İngiliz hükümeti, kurallara uygun olmak şartıyla tüm iyileştirmelere müsaade ederek, gözaltına alınmışlığın yarattığı rahatsızlığı en aza indirmeye çalışıyordu. Her ne kadar çok az kişi, gördükleri muamelenin olanaklar çerçevesinde iyi olduğunu kabul ediyorduysa da, yapılan ayrıntılı araştırmalar yerleşim, hijyen ve yiyecek koşullarının mükemmel olduğunu, esirleri çalıştırma ve eğlendirme imkânlarının sağlandığını, gözaltındakilere nezaketle davranıldığını ve şikâyetlerin çoğunun kamp yöneticilerinin denetimi dışındaki konularla ilgili olduğunu gösteriyordu. Diğer ülkelerdeki toplama kamplarını gezmiş delegeler için temiz, ferah ve rahat banyoları olan meskenleri görmek, düzenli ve malzemesi bol mutfakları ziyaret etmek, konser ve toplantı salonu ve hatta bir tiyatro bulmak, tenis, futbol maçları, atletizm ve eskrim çalışmaları izlemek ve tüm bunlardan önemlisi gözaltındakilerin görünüş ve kıyafetlerinin iyi bir muameleye tabi tutulduklarını görsel olarak ortaya koyduğunu görmek, oldukça tatmin ediciydi.

Gözaltındakilerin ailelerinin yerleştirildiği Belgaum'da her mesken, rahatça döşenmiş bir aile evi havası veriyordu. Gözaltındakilerin almasına müsaade edilen hoş mobilyalar, halılar, resimler, kitaplar ve piyanolar ev hayatı izlenimi yaratı-

yordu. Etrafta serbestçe dolaşmalarına müsaade edilen gözaltındaki şahıslar, esaret altındaki düşman vatandaşlarından çok, tatile gelmiş ziyaretçiler gibi gözüküyorlardı. Bir İngiliz okulu ücretsiz olarak çocukları eğitiyordu. Gözaltındakilerin kendi olanakları ile bir Alman müdür yönetiminde kendi okullarını açmalarına bile izin verilmişti. Bu kampta da "Verilen istihkak az, özel ilişkilerimizde güçlükler yaşıyoruz, nadiren haber alıyoruz" gibi bazı şikâyetler vardı. Pazara gitmek sağlık nedenlerinden dolayı yasaklanmıştı, ama herkes pazara gitmek istiyordu. Tüm bu şikâyetlerin altında sıkıntı ve özgürlüğün kaybedilmesinin yol açtığı doğal insani karamsarlıklar vardı.

Hükümetin sivilleri yerleştirme ve korumada yaşadığı güçlükler düşünüldüğünde, esir değişiminin gerçek bir rahatlama getireceği kuşkusuzdu, eğer birtakım güçlükler söz konusu olmasaydı... Gözaltına alınanların çoğu Hindistan'da kalmak istiyordu ve kendi ülkelerine geri dönmenin başlarına gelebilecek en kötü felaket olduğunu düşünüyorlardı.

Hindistan'daki kampları iki ay boyunca ziyaret eden İsviçre delegeleri daha sonra Burma'ya geçtiler. Burma'da Mezopotamya'dan gönderilen Türk esirler için bazı önemli kamplar kurulmuştu.

Esirleri bu kadar uzun bir mesafeden taşımak dikkatli bir organizasyon gerektiriyordu. Özel olarak hazırlanmış botlar konvoylar halinde Basra'dan Karaşi'ye geliyor, oradan da esirler demiryoluyla Kalküta'ya taşınıyordu. Burada kurulan istasyon kampında esirler birkaç gün kalıyor, yükleme noktasında yapılan muayeneye ek olarak burada da muayene ediliyorlardı. Hasta ve şüpheli şahıslar özel bir hastaneye gönderiliyor, kalanlar ise buharlı gemilerin çektiği mavnalara bindiriliyordu. Bu küçük filo Irrawady nehrinde akıntıya karşı yol alıyordu. Kamp yerine konvoylar botla ulaşıyor veya yolculuk demiryoluyla tamamlanıyordu.[74]

Thatmyo, Irrawady nehrinin sağ yakasında kurulmuş büyük bir kamptı. Yüksek yamaçlar ve oluşan kum adacıkları

nehrin akıntısını yönlendiriyordu. Uzakta mavi renkli dağlar ufku sınırlıyordu.

Delegeler kampa geldikleri gün, Türk esirlerin düzenlediği, etrafı ağaçlarla çevrili büyük bir dikdörtgen çimenlikte yapılan atletizm yarışmalarını izlediler. Bir tarafta kamp yetkilileri, Türk subaylar, kasabadan gelen davetliler ve hatta bayanlar vardı. Diğer üç tarafta Türk askerler toplanmıştı. Yarışlar, atlama, güreş ve diğer spor karşılaşmaları izleyicilerden alkış aldı. Kazananlar, davetliler önünde toplandılar ve Türk albaydan para ödülleri aldılar. Beden kabiliyeti artmış ve alkışlardan cesaret almış esirler, boş durmanın yarattığı tembellikten ve yorgunluktan uzaktılar. Asker mizaçlı, kuvvetli yapılı, keskin bakışlı, atik ve onurlu kişilerdi. Spor karşılaşmaları üç gün sürdü. Fakat delegeler, işlerinin yoğunluğundan kampta sadece bir gün kaldılar.[75]

Kampın karışık bir nüfusu vardı. Subaylar arasında bile farklı şahıslar ayırt edilebiliyordu. Delegeler, diğer ülkelerde olduğu gibi, subayların rütbeleri ne kadar yüksekse fikirlerin de o kadar ılımlı olduğunu, gördükleri muameleyi daha iyi takdir ettiklerini saptadılar. Genç subaylardan eğitiminde eksiklikler olan bazıları daha sert eleştirilerde bulundu; büyük çoğunluk ise durumlarından memnun olduklarını ifade etti.

Askerler iyi muamele gördükleri konusunda görüş birliğindeydiler; fakat Kızılhaç delegeleri önünde küçük dertlerini anlatma fırsatı kaçırılmayacak kadar değerli olduğu için, bu fırsatı kullanmaktan geri kalmadılar.

Genelde para sorununun ön planda olduğu görülüyordu. Dertleri dinlemek için uzun seanslar yapıldı. Şikâyetlerde yöneticilere karşı bir kötüleme yoktu. Savaşta acı çekmişler, ailelerinden ayrılmışlar, işleri bozulmuştu; fakat bu kaderdi ve kimsenin suçu değildi. Hareketsiz kamp ortamı onları fazla etkilemiyordu. İş verildiği zaman biraz para kazanma isteğiyle uysalca yapıyorlar, fakat genelde günlerini kendi istedikleri gibi geçirmeyi tercih ediyorlardı.

Kamp otoriteleri, cami olarak kullanmaları için bir bina tesis etmişti; imamlar burada hizmet veriyordu. İbadetlerini yapanlar azdı.[76]

Genel olarak Türk esirlerin davranışları iyi ve ciddi, taşkınlıklar çok azdı. Cepheden kampa yeni gelenler olunca, disiplin kurallarına uymayanlarda dikkat çekici artışlar izleniyor, ancak birkaç gün sonra yeni gelenler de kurallara uyuyorlardı. Cezalandırmalar katı bir adalet ve mümkün olan tüm insanlıkla yerine getiriliyordu. Delegeler, kaba ve sert muamele edildiği yolunda bir şikâyet almadılar.

Delegeler, İngilizlerin esirlere yakın gelecekte dostları olacakmış gibi davrandıkları görüşündeydiler. Refahlarına harcanan özen, istihkaklarını artırmaya yönelik istekleri, yararsız zorlamalardan kaçınmaları, insanlık ve uygarlık ilkeleriyle uyuşuyordu.[77]

Raporda daha sonra Hindistan ve Burma'daki kamplar birer birer ele alınmaktadır.

Ele alınan kamplarla ilgili bilgiler izleyen bölümlerde yer almaktadır.

Sumerpur Kampı (Rajputana Eyaletinde)

Bu kamp, 3-4 Mart 1917 tarihlerinde ziyaret edildi. İçlerinde Mezopotamyalı Arapların çoğunlukta olduğu Müslüman Türk savaş esirlerini barındırıyordu.

Sumerpur kampında imamlık yapan ve subay sayılmayan iki müftü ve iki kadı var. Hemen hemen tüm siviller askerlikle yükümlü, sadece devlet yöneticileri, kadılar, dini başkanlar ve bazı yüksek kademe memurları hariç.

Sumerpur kampındaki yiyecek düzenlemeleri, esirlerin kendi yemeklerini hazırlamaları prensibi üzerine kurulu. Yiyecekle ilgili durumların neredeyse hepsinin dini bir anlamı olduğu doğuda bu prosedür, hem esirleri memnun ediyor, hem de kamp yetkililerini birçok şikâyet ve zorluktan kurtarıyor. İngilizlerin diğer milletlerin dini duygularını incitmekten kaçınmak için gösterdikleri dikkate iyi bir örnek: İnek ve öküzlerin kutsal hayvanlar sayıldığı bağımsız bir Hindu devleti olan Rajputana'da bulunan Sumerpur kampında sığır eti, kamp komutanı ve memurlarının masasında asla bulunmaz.

Her sabah kısım çavuşları ve kışla hizmetinde bulunan personel, istihkakların alındığı yere giderler. Bu bina yaklaşık 4 adım yüksekliğinde duvarlı kemerlerle çevrili, iyi inşa edilmiş yuvarlak bir yapıdır. İçeride tartıların bulunduğu bir koridor vardır. Erzaklar bitişik bir depodan getirilip çok temiz tutulan taş bir masa üzerine konulur. Belirli bir ölçüye ve bir kısımdaki adam sayısına göre bölüştürülen istihkak hademelere verilir ve kısım mutfaklarına gönderilir. Esirlerin kendilerinin seçtiği bir aşçı tarafından yemekler hazırlanır.[78]

Aşağıdaki tablo bir esirin günlük istihkakını gösteriyor.[79]

Buğday yemeği (atta)[80]	453.6 g
Pirinç 226.8 g Mercimek	85.0 g
Tereyağ (manda sütünden)	28.35 g
Sebze	226.8 g
Patates (sebze yerine)	113.4 g
Soğan	56.70 g
Tuz	23.27 g
Şeker	31.03 g
Çay	7.75 g
Odun	1360.0 g
Et (oğlak)	186.18 g
Baharat	4.0 g

Tüm bu erzak, yerli müteahhitlerce sağlanıyor ve İngiliz yetkililerce görünüş, kalite ve miktar açısından kontrol ediliyor. Hepsi en iyi kalitede. Daha da önemlisi, esirler arasında yapılan bir soruşturmada yiyeceklerle ilgili hiçbir şikâyet alınmadı.

Yiyecek istihkakına ek olarak her esire ayda 1 pound, 453.6 g sabun, haftada 40 sigara ve iki kutu kibrit veriliyor. Bazı maddelerin İngiliz askerlere verilenden fazla olması dikkat çekici.[81]

Giyim hakkında hiçbir şikâyet alınmadı. Doğu geleneklerine saygı duyulduğundan, esirler elbise ve başlık konusunda büyük bir serbestliğe sahip. Sabah yürüyüşünde erkeklerin kıyafetlerinde çok fazla çeşitlilik gördük. Asker ceketleri, sivil yelekler, gömlekler, uzun pamuklu cübbeler, Türk frakları, fesler, türbanlar, kepler, kıvrık şapkalar, nakışlı takkeler vb. Her esirin küçük ince bir kimlik levhası var. Bunu elbisenin üzerine takmak zorunda değiller; çoğu cebinde taşıyor. Esirler, ayaklarına doğaya özgü terlik giymeyi tercih ediyorlar. Özetlemek gerekirse, esirlerin kıyafeti bol, temiz, rahat ve zevklerine uygun.[82]

Kampın tıbbi hizmetleri, Londra Saint Bartholomew Hastanesi'nde çalışmış Hintli bir doktor olan Yüzbaşı Wadia'nın

Savaşta Bağdat -Basra-Küt-ül Amare'de çarpışan ve İngilizlere esir düşerek Hindistan'a götürülen 1308 doğumlu Halil Bey. Esarette bile dik durmayı başaranlardan... (Merhum Halil Beyin Hindistan'da İngiliz esir kampında çekilen fotoğrafı)

elinde. İki yerli doktor ona yardımcı oluyor. Sağlık memurları Hindistan'da tedavi uygulayabiliyorlar. (İngiltere'de yasak.) Doktor yüzbaşı Arapça ve Farsça konuşuyor. Tercümanlık yapan iki Ermeni, Fransızca, İngilizce ve Arapça konuşuyorlar. Şu anda Bombay'dan kampa bir dişçi getirilmesi söz konusu. Ücretinin yarısı İngiliz yetkilileri tarafından, yarısı da tedavi olacak hastalar tarafından karşılanacak.

Tüm teçhizat iyi korunuyor. Malzeme olarak cerrah çantası, gözlükçü çantası, pens çantası ve sterilize malzemeler çantası var. Tahlil yapmak için bir mikroskop kullanılıyor. Oldukça fazla ilaç stoku var. Hastane, kampla aynı zamanda, Haziran 1915'te açılmış. Esirlerin çoğunun Mezopotomya'daki savaştan yorgun ve zayıf bir durumda geldiği

düşünülürse, kamptakilerin genel sağlığının iyi olduğu kabul edilebilir.

Bütün esirler, İngiliz ve yerli askerler gibi kolera ve çiçek hastalığına karşı aşılanıyor, fakat tifo aşısı uygulanmıyor; kamptaki esirlerin hiçbirinde bu hastalığa rastlanmamış.

1916 yılında salgın olmayan hastalıklardan 31 kişi ölmüş. Bu da 1916 yılı için toplam 44 ölüm ve %1 ölüm oranı anlamına geliyor.[83] Savaşan değişik ülkelerdeki esir kamplarından alınan oranlarla yaptığımız bir karşılaştırma da, ölüm oranının Sumerpur'da çok düşük olduğunu gösteriyor.[84]

Sayıları tamamlamak için, 1915 yılının son 6 ayında gerçekleşen 16 ölümü de eklemek gerek. Ölen esirler kendi dinlerinin kurallarına göre gömülüyorlar.[85]

Disiplin: Komutanın ve subayların esirlere karşı olan tavrı mükemmel gözüküyor. Esirler 40 İngiliz ve 225 Hintli asker tarafından gözetim altında tutuluyor. Görüşülen birçok esir, gördükleri muameleden dolayı herhangi bir şikâyette bulunmadılar. Fiziki şiddet ve kabalığa dair bir şikâyet de iletilmedi.

Disiplin Cezaları: Aşağıdaki düzenlemeler, Hindistan'daki tüm esirler için geçerli. Kamp komutanı her türlü cezayı uygulama hakkına sahiptir. Hiçbir esir, kendisine suçu iletilip savunması alınmadan cezalandırılamaz. Komutan, 14 günü geçmemek şartıyla hücre hapsi verebilir. Cezalı durumdaki esir, azaltılmış istihkak alır. Fakat hiçbir esir, kamp doktorunun onayı olmadan 24 saatten fazla hücre hapsine ya da azaltılmış istihkaka maruz bırakılamaz.

Hapis cezası kamp hücrelerinde uygulanır. 14 gün ceza almış bir esir, 7 gün geçmeden tekrar hücre cezasına çarptırılamaz. Hücredeki esirlerin çalışmasına ve günde en az iki saat gezmelerine izin verilir.

Hafif cezalar olarak, komutan sigara içilmesini, kamp eğlencelerine katılımı yasaklayabilir; paralarını vermez, en ağır kışla hizmetlerini verir, mektup gönderme ve almalarını sınırlayabilir.

Cezalar: En çok kavga, hırsızlık ve mal satımından dolayı veriliyor. Kimse kamptan kaçma girişiminde bulunmamış.

Din ve Dinlenme: Esirler, dinlerini uygulamada serbestler. İçinde imamların Kur'an okuduğu bir camileri var. Ara sıra Hıristiyanların kutlamaları için, kampa bir Fransız papaz geliyor.[86]

Kahire'deki Ermeni Piskoposu Mgr. Thargom Kaushagian, 1916 yılının yıl başında kampı ziyaret etmiş. Müzik ve şarkı söylemek serbest. Yakınlarda evlerine gönderilen Ermeniler iyi bir orkestra kurmuşlar.

Her türlü oyuna izin veriliyor. Doğulular tavla, domino ve kâğıt oyunlarını spora tercih ediyorlar. Esirlerin çoğunun okuma yazması yok. Daha iyi eğitimli siviller, onlar için Kur'an ve gazete okuyorlar.

Haberleşme ve Para Havaleleri: Aylık ortalama para havalesi tutarı 2000 rupi kadar. Havalelerin çoğu Mezopotamya'dan geliyor ve kısa sürede transfer ediliyor; Türk Kızılayı'ndan gelen paraların ulaşması iki ayı buluyor. Bir esir, kendisine gönderilen paranın hepsini bir seferde alabiliyor. Bazı siviller bir seferde 500 rupi alabiliyor. Hiçbir kesinti yapılmıyor. Paralar resmi kura göre ödeniyor. Parasını alan esirin imzaladığı alındı belgesi Türkiye'ye gönderiliyor. Parasının hepsini bir seferde almak istemeyen esirler için hesap açılıyor; yatırılan para, çekilen para ve alındılar hesaba kaydediliyor.[87]

Paketler: Ortalama olarak Mezopotamya'dan ve Uluslararası Cenevre Kızılhaç Savaş Esirleri Şubesi vasıtasıyla, Avrupa'dan haftada 15 kadar paket geliyor. Paketler kampa iyi durumda ulaşıyor. Sadece Mezopotamya'dan gönderilen paketler teslimden önce açılıyor: Alkol, eter, esans ve gazete yasak.

Mektuplar ve Kartpostallar: Esirler haftada bir, herhangi bir dilde ve diledikleri uzunlukta mektup yazabiliyor. Mektuplar kamp tercümanınca sansürleniyor. Esirler, kartpostal gönderme hürriyetine sahiplerse de bunu pek tercih etmiyorlar. Yetkililer ücretsiz olarak esirlere kâğıt ve zarf veriyorlar.

Haberler kampa uzun sürede gelse de, esirlerin de yüzde 50'si kampa geldikten sonra ailelerinden haber alabilmişler. Mardin'den gelen esirler ailelerinden hiçbir haber alamadıklarını belirtiyorlar.

Sumerpur kampındaki Türk esirler 1919 yılı Eylül ayı sonunda Bellary esir kampına nakledilmişlerdir.[88]

Belgaum Kampı (Bombay Eyaleti)

Alman ve Avusturyalı sivil esirlerin bulunduğu kamplardır. Bu kamplarda 214 Alman ve Avusturyalı sivil barındırılmaktadır.

Bellary Kampı

Hindistan'da Türk esirleri barındıran bir başka kamp da Bellary kampıdır. Bu kamp 26 Kasım 1916'da Irak bölgesinden 65 Türk subayının getirilmesiyle açılmıştır.[89] Kızılhaç heyetinin bu kampla ilgili raporunda dikkati çeken noktalar şunlardır:

11 Mart 1917 günü Dr. Blanchod ağır hasta olduğundan, bu tarihten itibaren esir kampları M. Schoch ve Thormeyer tarafından ziyaret edildi. Ziyaret tarihi 12 Mart 1917'dir.

Kampın Genel Görünümü: Bellary kampı bir buçuk ay önce kurulmuş. Kamp, Bombay şehrinin güneydoğusunda, Bellary şehrinin yaklaşık 3 km kadar yakınındadır. Dağlarla çevrili, 800 m yükseklikteki vadidedir.

Esirler: Bu kamptaki esirlerin hepsi Osmanlı esirleri olup, esir mevcutları aşağıdaki gibidir:

66 subay, 1 doktor, 2 astsubay, 68 er ve erbaş olmak üzere 137 esir.[90]

Mart ayı sonunda 500 esirin daha kampa getirileceği bildirildi. Kamp 4.000 kişilik olup, devam eden inşaatlar bitince kapasitesi 5.000'e ulaşacaktır.[91] Komutanı Yarbay T. M. Kirkwood, yardımcısı ise Binbaşı Mackie'dir. Yeni kurulmuş olan kamp, şimdiye kadar tarafsız bir heyet veya şahıs tarafından ziyaret edilmemiştir.

Binalar: Türk subayların barındığı lojmanlar denetlendi. Binalar taş ve briketten inşa edilmiş. Banyo ve benzeri tesisleri var. Odalar yeterli genişliktedir. Erlere tahsis edilen bölümler 50'şer kişilik; astsubaylar için de odalar hazırlanmış. Bü-

Merhum Halil Beyin Hindistanda İngilizlerin esir kampında posta görevi yaptığı sırada çekilen fotoğrafı

tün kolaylık tesisleri uygun yerlerde sağlık şartlarına göre yapılmış. Binalar petrol lambası ile, salonlar gaz lambası ile aydınlatılmaktadır.

Yatakhane: Kamp idaresi subaylara temiz bir yatak, masa ve sandalye sağlamış. Dileyenler kendi paraları ile ilave eşya alabilmektedir. Erlerin yatma yerleri ise normaldir.

Gezinti: Kamptaki esir subaylar, kampın içinde ve dışında beş kilometrelik bir alanda serbestçe dolaşabilmektedirler. Gezintiler sabahleyin saat 06.45 ile 11.00 arası, öğleden sonra 14.00 ile 19.00 arasında yapılmaktadır. Erler, kamp dışına özel izinle çıkabilmektedirler.

Sağlık Hizmetleri, Su: Kampın su ihtiyacı, civar bir tepeden yer altı boruları ile getirilmektedir. Kalitesi iyi olan bu su-

yun bakteriyolojik kontrolü yapılmaktadır. Erlerin temizlikte kullandıkları su, öküzlerin çektiği bir kuyudan sağlanmaktadır. Sıcak su, dört adet ısıtıcı kullanılarak elde edilmektedir. Helalar briketten yapılmış, yeterli seviyededir. Mobil paravanlar kullanılmakta ve her gün ilaçlanmaktadır.

Muayene ve Tedavi: Bellary kampındaki hastalar, birkaç yıl önce İngiliz birlikleri için inşa edilmiş olan yeni bir hastanede muayene ve tedavi edilmektedirler. Bu hastane, mimari bakımından olduğu kadar iç düzeni bakımından da dikkat çekicidir. Salonu geniş, yüksek ve aydınlıktır. Başhekimi Dr. Bnb. Shaw I.M.S'dir. Başhekim yardımcıları Bağdatlı Türk doktoru Yzb. Farac Nareşah, Dr. Yzb. Gonsalwez S.M.D. ve Operatör M. Subramanian'dır. Türk doktor Basra'da çalışıyormuş. Durumundan çok memnun olduğunu ve aynı rütbedeki yerli doktorlardan daha iyi bir durumda olduğunu belirtiyor. Yardımcısı sağlık personeli, yerli hemşirelerden sağlanıyor. Hastanede tecrit odası bulunmakta. Mikrobik vakalara karşı pansuman malzemeleri, ilaçlar ve dezenfeksiyon vasıtaları yeterli düzeydedir.[92]

Gerek duyulan malzemeler Madras'tan getiriliyor. Bellary şehrindeki askeri dişçi de, ihtiyaç halinde kampa çağrılıyor. Protez malzemeleri Madras'a ısmarlanıyor. Ciddi ameliyatlar, Bellary şehrindeki sivil hastanede yapılıyor. Bizim ziyaretimizin sırasında 6 Türk subayı, aşağıdaki hastalıklardan muayene ve tedavi göreceklerdi: 1 romatizma, 1 plenresie, 2 conjoctivit, 1 fıstulre, 1 dycpepsie.

Kampın açılışından bu yana görülen hastalıklardan birincisi malaria (sıtma); birkaç hafif vaka, tropikal değil. Kininle tedavi ediliyor. İkincisi, yağmur mevsiminde görülen birkaç diarrhoea (ishal) vakası. Üçüncüsü esirlerin beraberinde getirdikleri trahom; enjeksiyon ve smith likörüyle tedavi edilmiş. Ayrıca basilsiz bir sarılık vakasına rastlanmış. Kampta ne tifüs ne de dizanteri vakası meydana geldi. Kampın açılışından bu yana Türk esirlerden ölen olmamış. İçecek olarak soda ve sodalı viski, subayların her

İngilizler, Türk esirlerine şahsi eşyalarını koyabilecekleri orta boy bir sandık büyüklüğünde çelik kasalar da verdiler. Her kasanın üzerinde esirin ismi ve esaret numarası yazılıydı. Esirler bu kasaları esaret hayatları süresince kullandılar. Hatta bir kısmı, esaret dönüşü bu çelik kasaları Türkiye'ye beraberinde getirdi. Yukarıda gördüğünüz kasanın üzerinde Osmanlıca "-m- Ali Rıza 4022" yazılı (-m-'nin ne olduğu anlaşılamamıştır). Bu kasa, Hindistan'daki Bellary Türk esir kampında bulunan Balıkesirli Piyade Kolağası (önyüzbaşı) Mustafa oğlu Ali Rıza'nın esaretten dönerken Türkiye'ye getirdiği kasadır. Fotoğraf, Kolağası Ali Rıza'nın torununun oğlu Semih Canova'dan alınmıştır.

ay birer şişe konyak, cin ve viski satın alma hakları bulunmaktadır. Sadece sert likör satışı yasaktır.

Kantin: Kampın kantininde her çeşit yiyecek, giyecek ve çeşitli eşya bulunmaktadır. Kantin, bir sivil şahıs tarafından işletilmektedir ve fiyat listesi asılıdır. Kantin ile ilgili şikâyetler, doğrudan kamp komutanına yapılmaktadır. Bazı malların fiyatları şöyledir: Çaylar (453 g) 60 Fr (2,10 İngiliz Lirası); kahve (453 g) 1,60 Fr (2 İngiliz Lirası); Bisküvi (0,80 g) yarım lira... Şeker ve petrol fiyatları kura göre değişmektedir. Etin kilosu 30-40 centim, patatesin kilosu 10-20 centim, soğanın kilosu ise 10 centimdir. Bir fincan kahve 5 centim, sütlü çay 10 centimdir.[93]

Giyim: Subaylar elbiselerinin ücretlerini ödüyorlar. Hepsinin özenli giyindikleri görülmektedir. Ancak giyim masraflarını fazla bulmaktadırlar. Subayların hepsi fes, erler normal

elbiselerini giymektedirler. Üzerlerinde harp esiri olduklarını gösteren hiçbir işaret bulunmamaktadır. Kampta yırtık ve sökükleri tamir eden yerli bir terzi görevlendirilmiştir.

Çalışma: Esirler kendi odalarının hizmetinden başka işlerde çalıştırılmamaktadır. Kampa daha fazla esir geldiğinde bahçe işlerinde çalıştırılmaları planlanmaktadır.

Disiplin Cezaları: Kampın kuruluşundan bu yana, aralarındaki bir kavga nedeniyle 7 gün gezintiden men cezasının dışında kimseye ceza verilmemiştir. Şimdiye kadar üç olay mahkemeye intikal etmiştir. Bunların ikisi kaçmaya teşebbüs, diğeri ise nöbetçiye saldırı suçlarıdır. Suçlular odalarında göz hapsinde olup, mahkemeye çıkarılmalarını beklemektedirler. Fakat her gün bir buçuk saat gözetim altında gezebilmektedirler.

Kamp komutanı ile esirler arasında çok iyi ilişkiler gözlenmektedir. İngilizce ve Fransızca konuşan iki esir, kamptan memnun olduklarını ve bir şikâyetleri bulunmadığını ifade etmişlerdir.

Posta Hizmetleri: Esirler haftada bir, İngilizce ya da diğer bir dilde mektup yazabilmektedir. Mektupların uzunluğu konusunda bir sınırlama konulmamıştır. Türkçe basılmış kartpostallar kullanılmıyor. Gelen mektup ve kartpostallar esirlere verilmektedir. Bu mektup ve kartpostallar çok nadir gelmektedir. (Bir buçuk ayda 70 adet.)

Bu kartpostalların hepsi eski kamp Sumerpur'dan gönderilmiş, Türkiye'den hiç gelmemiştir.

Buradakilerin çoğu Mezopotamya'da esir düşmüşler ve iki yıldan beri ailelerinden hiçbir haber alamamışlardır. Onlara mektuplarını Kızılhaç'ın uluslararası komitesine göndermeleri ve oradan İstanbul'daki Kızılhaç bürosu vasıtasıyla ailelerine ulaştırılacağı söylendi. Bağdat ile haberleşme çok güç ve oldukça yavaştır.[94]

Posta Havaleleri: Aynı sebeplerden, esirler şimdiye kadar ailelerinden hiç para alamamışlardır. Kızılhaç Bellary kampındaki esirlere 4 Mart'ta 258,15 rupi ve 9 Mart'ta 552,7 rupi göndermiştir.

Koliler: Kampın kuruluşundan bu yana sadece bir adet koli alınmıştır.[95]

İbadet ve Eğlence: Esirler arasında hoca (imam) bulunmamaktadır. Birçoğu Kur'an okumakta ve namaz kılmaktadır. Kamp komutanlığı, esirlerin ibadetlerini yapmaları için bir yer tahsis etmiştir. Ancak onlar kahveyi (lokanta) bu amaçla kullanmaktadırlar. Esirlere, haftada üç adet renkli basılmış gazete verilmektedir. Birkaç kültürlü subay, her gün İngilizce gazete okumaktadır. Yakında Mısır'da basılmış Türkçe bir gazeteyi alabilecekleri bildirildi. Birçok subay Kızılhaç'tan Türkçe kitaplar talep etmiştir. Kampta müzik ve şarkı söylemek serbesttir. Tercih edilen oyunlar ise satranç, domino ve damadır. Kamp komutanlığı esirler için bir futbol sahası tahsis etmişse de esirler bu oyunla pek ilgilenmemektedirler.

Esirlere Yardım: Esir subaylara her gün 3 rupi verilmektedir. Bu para ihtiyaçlarını karşılamaya (yiyecek, giyecek) yetmektedir. Erlere ise hiç para verilmemekte, muhtaç olanlara yiyecek, giyecek, sigara ve sabun gibi maddeler verilmektedir. Bunun dışında emir erleri, subaylara verdikleri hizmet karşılığında bir miktar para kazanabilmektedir. Esirlerin günlük istihkakları dışında paraya gerçekten ihtiyaçları vardır. Kamptan ayrılmadan önce, kamp komutanlığına ihtiyacı olan askerlere dağıtılmak üzere Kızılhaç adına 400 rupi verildi. Heyetin ziyareti kamptaki esirler üzerinde çok olumlu tesir yaptı. Esirler, Kızılhaç'ın diğer ülkelerindeki Türk esirlerini de ziyaret edeceği haberini alkışlarla karşıladılar...

Tıbbi Bakım: Esirler Karaçi'de gemilere bindirilmeden önce tıbbi otoritelerce dikkatlice inceleniyor; hastalık belirtisi görülen ya da çok zayıf durumdaki esirler buradaki hastanede alıkonuluyordu. Esir taşıyan her gemide bir doktor da bulunuyordu. Eğer grup kalabalıksa, ikinci bir doktor kampa kadar onlara eşlik ediyordu. Kalküta istasyon kampında tıbbi inceleme yapılıyor ve hastalar yerli birliklerin hastanesine gönderiliyordu.[96] 1916 yılı sonu ile 1920 yılı başına kadar Bellary kampında 300 dolayında er ve 6 subay şehit olmuş ve orada defnedilmişlerdir.[97]

Bellary kampı ile ilgili olarak, bu kampta esir olan yedek subay Muhittin Erev'in verdiği bazı bilgileri de buraya almalıyız:

"... Kamp hayli büyük ve şu kısımlardan müteşekkil: Zabitan, siviller, efrad. Bundan başka bir ofis ve hastane, iki satış mağazası, birkaç terzi var... Esirlerin arasında ta harbin başlangıcında Korna'da (Kurne) esir olanlar var. Buraya en son gelenler ise Fırat cephesinde esir düşenler...[98]

Hastanede bir defa sabahları esir zabitler sıraya dizilirler, yoklama yapılırdı.[99]

... Efrad kampındaki kemani Ömer'in, zabitandan olan epeyce talebesine mukabil, ud öğrenmek isteyenlere de Avni Bey ders veriyor ve şarkı meşk ediyordu. Ayrıca, saz öğrenenler de eksik değildi. Ud, saz, efraddan sanatkâr olanlarca yapılıyor, keman gibi çalgılar da, Kerim ve Memduh mağazalarından tedarik ediliyordu. Zabitan arasında, Yüzbaşı Neşet Bey'in notalarıyla mandolin çalması müstesna, diğer keman ve ud meraklıları pratikten ileri gidemiyorlardı. Razi Bey isminde bir zat çok güzel nısfiye (ney) üflüyordu. Bambu kamışından nısfiyesini kendi açmıştı.

Ara sıra, kampın sahnesinde arkadaşlar, keman, ud, nısfiye refakatinde konserler veriyorlardı.[100]

Kamp kumandanı Biduel cenapları idi...[101]

... Boş vakitlerimizi dedikodu ile geçirmektense, Fransızcaya çalışmayı münasip gördük...[102]

... Fransızca kursu nihayete erdiği vakit, İngilizce öğrenmeye karar verdik...[103] *... Bir seneyi mütecaviz bir zaman zarfında, kısmen ilerlettiğimiz İngilizceyle Fransızcadan İngilizceye tercüme edilen bazı romanları sökebilecek bir seviyeye geldik...*[104]

... İngilizceye oldukça hâkim bulunan eski esirlerden Binbaşı Cemal Bey, Madras'ta çıkan ve bizim kampa gönderilen Madras Times adlı İngiliz gazetesinden Türkiye'ye dair kısımları Türkçeye çeviriyor; 'Ajans' başlığı altında, el yazısı ile, kamp arkadaşlarının memlekette olup bitenden haberdar olmalarını temin ediyordu...[105]

... Hindular sığır eti yemediği için sığır etinin ucuzluğunu dikkate alan Kayserili efrad, ne yapıp etmişler, Hintlilerden sorup soruşturup, nihayet pastırma için lüzumlu baharatı, bilhassa çemeni bulmuşlar, yakında Kayseri pastırması arz-ı endam edecek...[106]

... Niğde'nin 'Fertek' nahiyesinden olması gereken bir kısım efrad da külliyetli miktarda muz almışlar. Bundan cibre hazırlamışlar ve iptidaî vasıtalarla imbik meydana getirerek muz rakısı yapmaya muvaffak olmuşlardır...[107]

... Günün birinde, kampın bir general tarafından teftiş edileceği haberini aldık. Bunun üzerine, Celâl, Yusuf Adil, Hüsnü beyler, muhtelif ihtiyaçlar hakkında Fransızca olarak bir muhtıra hazırladılar ve teftiş günü bunu generale verdiler.

Kısa bir müddet sonra, her gün, iki-üç saat Belary kasabasına gitmekliğimize ve kamp civarında dolaşmamıza müsaade edildi...[108]

... Kampımızda, büyük rütbeli olarak Bağdatlı Miralay Ahmet, Kaymakam (Yarbay) Hüseyin Yetimi (Hasan olacak) ve Gani beyler bulunuyordu. Odalarında, inzivaya çekilmiş gibi yaşarlardı. Zabitanın herhangi bir ihtiyacı ile alâkalanmadıkları gibi elem ve meserretlerine de iştirak etmekten adeta çekinirlerdi. Bu yüzden zabitan tamamıyla başsız kaldı..."[109]

Genelkurmay ATASE Başkanlığı'nda bulunan 71 sayfalık dosyada, Hindistan'daki Bellary kampı anlatılmaktadır.[110] Bu çalışmada, sözü geçen dosyadan başka alıntılar yer alacaktır. Ancak bu çalışma 'rapor' olarak adlandırılsa da, bir raporun ötesinde nitelikler taşımaktadır. Çalışmanın başlığı "Bellary (Hindistan) Kampı Layihası"dır.[111] 5.000'e yakın Osmanlı esirinin tutulduğu Bellary kampı hakkında en doğru bilgileri bu rapor vermektedir.

Raporu yazan, Irak Cephesi'nde savaşırken İngilizlere esir düşen ve 1916 yılı sonlarından 1920 yılı başına kadar Hindistan'da Bellary karargâhında esaret hayatı yaşayan 156. Alay Komutanı Yarbay Hasan Yetimi'dir.

Hasan Yetimi, bu raporunu ilgililere (muhtemelen esaret sonrasında) teslim etmiş ve rapor da Genelkurmay ATASE arşivine ulaşmıştır.

Yarbay Hasan Yetimi raporunda, Bellary Osmanlı esir karargâhının açılışından başlayarak,[112] esirlerin gelişleri, tercümanlar, karargâhın yerleşim durumu, karargâhın yönetimi[113], hastanelerde hastalara yapılan muameleler, subay ve eratın kamptaki durumları, yoklamalar, esirlerin çalıştırılması, kamp içinde ve dışında yapılan geziler, kamp idaresi ile ilişkiler, kampta verilen cezalar, kamplarda kullanılan su ve buna bağlı sıkıntılar, kamptaki yaşantı ve kampın boşaltılmasına ait bilgiler verilmektedir.

Daha önce özetlediğimiz Kızılhaç raporundaki bilgiler çok geneldir ve kamp, hemen açılışı sonrasında ziyaret edildiği için kamp yaşantısı ve idaresi hakkında yeterli ayrıntıları kapsamamaktadır. Bu yüzden, bu iki rapordaki bilgileri birleştirmek yerine ayrı ayrı aktarmayı daha uygun bulduk.[114]

Bellary (Hindistan) Kampı Layihası

Bu bölümde 1916 sonlarından 1920 başına kadar Hindistan'da Bellary karargâhında geçen esaret hayatı hakkındaki 156. Alay Komutanı Yarbay Hasan Yetimi'ce hazırlanan71 sayfalık layiha aktarılmıştır.[115]

Hindistan'da Esir Karargâhları ve Bellary Karargâhının Açılış Tarihi ve Esirlerin Birbiri Ardı Sıra Bu Karargâha Gelmeleriyle Ermeni Tercümanların Çalışmaları

İngilizler, Irak bölgesinde savaşın başlangıcında esir aldıkları Osmanlı subay ve erlerini birbiri ardısıra Hind-i Çin içinde Burma eyaletinde Tatmiyo denilen esir karargâhına sevklerini sürdürmüşlerdir. Kurna Muharebesi'nde esir düşen 37. Tümen Komutanı ve Basra Vali Vekili rahmetli Albay Suphi Beyin askerlerin kazanılmış olan haklarını kavmiyet ve milliyet esasına göre istemesi ve beslenme işlerinin düzenlenmesi amacıyla İngiliz karargâh komutanına yaptığı başvuru üzerine ihtiyaçların belirtildiği biçimde verilmesinden sonra, oyun sırasında bir Türk subayının Arap erini tokatlaması üzerine subaylar arasında anlaşmazlık ve çekememezlik çıkmıştı. Bundan dolayı İngiltere hükümeti milliyetçilikten doğan ayrılık esası konusunda bilgi edinerek, Osmanlı uyruğu altında kayıtlı olup esas kayda itiraz etmeyen Türk ve Arap subaylarını Tatmiyo karargâhında yerleştirmişlerdir. Kürt ve Arap kayıt olunup milliyetlerini ortaya koyan subay ve erleri ayırarak, Bombay'ın kuzeyindeki Rapnonan eyaleti içindeki Sumerpur yöresinde açılan karargâha aktarmışlardır. Ondan sonra esirlerin gönderilmesinde bu milliyet yönünün esirler-

den araştırılarak esir göndermelerin düzenlendiği, adı geçen karargâhlardan Bellary karargâhına nakil olunan esir subay ifadelerinden anlaşılmıştır.

Adı geçen esir karargâhında 1917 miladî takvim yılı sonlarına doğru Mekke Şerifi Hüseyin'in Osmanlı hükümetine başkaldırdığı ve İngilizlerle işbirliğine katıldığı tarihten başlayarak, subay ve erleri Şerif ordusuna göndermek için tercümanlar aracılığıyla yüreklendirmeleri ve yüksek derecede makamlar vaat etmeleri, subaylardan bir bölümünün bu teklife olumlu bakmaları ve büyük bir bölümünün onları engelleme girişimleri gibi çekişmeler başgöstermişti. Bunun üzerine, İngilizlerin isteklerine taraftar görünen subaylar ile erler orada bırakılıp karşıt düşüncede olan 65 kadar subayla nöbetçi asker, 1916 yılının Kasım ayının yirmi altıncı günü Bellary karargâhına ulaştırılmıştı. Bu esirler, Bellary karargâhına ulaşan esir topluluğunun birinci grubunu oluşturmuştur.

Anılan tarihten sonra Kutülammare civarında ve Bağdat etrafında ve Deli Abbas ve Karatepe yörelerinde yapılan muharebelerde esir düşen ve kendilerini Türk kaydettiren üstsubay, subay ve erler ile önceki anılan mevzilere kadar düşman yayılması içindeki yerlerde kalmış ve başlangıçta İngiltere Hükümetince savaş esiri olarak tanınmış olan memurlar ve emeklilerden Türk olanlar veya Türk din görevlileri ve ileri gelenleri ile halkın bir kısmı, yapılan ihbar üzerine yakalanarak birbiri ardı sıra 1917 miladî yılı ortasına kadar bu karargâha gönderilmiştir. Remadiye Grubu komutanı ve Türk kayıtlı bulunan üstsubay ve subaylar ve Tatar Taburu, 1918 yılı ortalarında da 50. Tümenin üstsubay ve subayları buraya ulaşmışlardır. Kürt ve Arap subay kafilesini üç pavyona yerleştirerek ve bunları bir tel örgüsü ile çevreleyip Türk subaylarıyla karışmalarını yasaklamışlar, her iki kısımdaki subayları dört Ermeni tercümanı aracılığıyla Şerif ordusuna gitmeye teşvik etmek amacıyla rütbe yükseltimi ve en üst düzeyde işlem sözü vermişlerdir.

Bunun neticesi olarak iki kısımdan on beş kadar subayı ve o miktar kadeti (subay adayı öğrenci) kendi tarafına çekme yönünde başarılı olduklarından, bunları birinci kafile olmak üzere 1916 senesi sonunda, yine aynı sayıda subayı ve kadeti 1918 senesi başlangıcında adı geçen orduya göndermişlerdir. Bu Ermeni tercümanların, aslında Adana ve Halep illerinden olup askeri yükümlülükler kanununun kapsamında olduklarından, Kıbrıs'a kaçtıkları ve orada tercümanlığı kendi istekleriyle kabul ederek Hindistan'a gönderildikleri, Suriyeli ve Bağdatlı biri Hıristiyan diğeri Yahudi iki tercümanın Osmanlı askerlik şubelerine bağlı olduklarını kabul etmeleriyle doğrulanmıştır. Ermeni tercümanlar da yaptıkları çalışmada başarı sağlamak ve öç almak amacıyla isimlerini Celâl Ahmed, Rabit Zühdi şeklinde değiştirerek İslam olduklarını ve Türklerle aynı mezhep ve rütbede bulunduklarını ifade eyleyerek daha pek çok hizmetleri sürekli yapmışlardır. Erlerden bile altı-yedi kadarına, Ermeni doktorlardan yüzbaşı Gaberil Efendi'nin yardım ve koruyuculuğuyla Hıristiyan dinini kabul ettirmede başarılı olmuşlardır.

Karargâhın Bölümleri ve İç Düzeni

İngiltere hükümetince Hindistan'ın Madras eyaletine ve Bankalur iline bağlı Bellary kazası merkezinin üç mil kuzeyinde Demirmogor-Tahvintakar demiryolu hattı üzerinde bulunan karargâh, aslında 9. İngiliz Tümeni'nin yerleşimi amacıyla doğudan batıya doğru uzanan ve birbirine paralel hatlar üzerinde kurulmuş otuz kadar kârgir binadan oluşur. Bunlara daha sonra esirler için yirmi kadar kârgir pavyon ve türlü türlü kârgir depo, mutfak, çamaşırhane ve eczane, kapasiteli bir hastane ve böbrek tedavi ünitesi ve tutukevi ve diğer birimler eklenmiştir. Çepeçevre iki sıra dikenli tel örgüyle ve nöbetçi devriyeleriyle çevrilmiş ve böbrek tedavi ünitesiyle hastaneye ve tren istasyonuna gidebilmek için değişik kapıları bulunan bu yerler 1,5 kilometrekarelik bir arazi üzerindedir.

Bu kârgir pavyonlarda batı tarafında altısı üstsubay ve subaylara, ikisi ikinci ve üçüncü sınıf sivil esirlere, ikisi kadetlere, diğer ikisi hastalarla bir miktar sağlık erine, on kadarı erlere, birisi bakkal, terzi, kunduracı ve diğerleri gibi esnafa ve bu esnaf pavyonuna yakın olan diğer birisi İngiliz Karargâh Komutanlığı'nın yazı işleri dairesine ayrılmış ve geri kalanı boş olarak bırakılmıştır. Bu şekilde kısımlara ayrılmış pavyonlar grubuyla mutfak ve çamaşırhane içten de tel örgüyle ayrılmış, karışma ve katışma yasaklanmıştır. Komutanlığa, içteki hastane pavyonlarıyla dışarıdaki hastaneye dıştan çevrili teller arasındaki yol ile ulaşım sağlanmıştır.

Komutanlık yazı işleri dairesiyle karargâhının güvenliği ve yönetimi, yarbay rütbesinde İngiliz üst subaylarından birinin emrine verilmiştir. Bu şahıs genel olarak güvenlik ve yönetim konusuna bakmak ve üst makam ile haberleşmekle görevlidir. Emri altında yardımcı olarak bir yüzbaşı bulunup, o da esirlerin kayıtlarını tutmak, güvenliği sağlamak, yoklamalarını yapmak ve angarya erlerini düzenlemek gibi işlere bakar; kısacası esirlerle ilgili işleri ve haberleşmeyi yönetir ve izler. Esirlerin ödenek ve maaşlarını yürütür ve düzenlemeleri kontrol eder.

Bunlar da karargâh komutanının maiyetini oluştururlar ve komutanlık yazı işleri dairesinde kalırlar. Adı geçen dairede dördü Ermeni biri Hıristiyan ve diğer biri Yahudi olmak üzere altı er, bir tercüman, birkaç kâtip ve yazıcı ile posta memuru, askeri polis ve sıhhiye erleri ve sadece kapılarda önemli noktaların nöbetçilik görevini yerine getiren Britanyalı bir bölük derecesinde muhafızlar ve ikinci derece nöbet yerleriyle angaryaya çıkan erleri muhafaza etmekte görevli iki bölük derecesinde Hindu, askeri karargâhı komutanlığının emrindedirler.

Hastaneler, Hastaların Beslenme ve Tedavisi, Ölüm Oranları

Karargâhın doğu tarafı dışında, ayrı bir yerde ve havadar bir noktada kurulmuş bulunan hastane her bakımdan dü-

zenlidir. Eczanesiyle, yüz kadar subay ve üç yüz kadar eri tedaviye yeterli oda ve koğuşları kapsayan iki katlı kârgir bina, bütünüyle Osmanlı esirlerinin tedavisine ayrılmıştır. Başlangıçta bu binanın askeri amaçla kullanıldığı, binanın girişinde İngiliz ve Hindu askerlerin tedavisine ayrılmış pavyonlar olduğu söylenmektedir. Bu hastane yarbay rütbesinde bir baştabibin başkanlığında, değişik rütbelerde İngiliz ve Hintli doktor ve eczacı ile yönetilmektedir. Osmanlı esirleri ve sıhhiye erleri de gerek bu pavyonda ve gerek karargâh içindeki hafif hastaları tedaviye ayrılan pavyonlarda görevlendirilerek, bunlara rütbelerine göre İngiliz doktoru ve sıhhiye eri gibi fazla maaş verilmekteydi. Sabahları saat 7'den 9'a kadar hastaneye başvuran subay ve erlerin ayak vizitesi yapılarak ilaçları verilir ve hastaneye gönderilmesi gereken hastalardan hafif olanları pavyonlara, ağırları ve ameliyat edilenleriyle üstsubay ve subaylar büyük hastaneye yazılır. Kendi odalarında tedaviyi arzu eden üstsubay ve subay için ara sıra doktor gönderilir. Hastanede tedavi olunan üstsubay ve subaylara verilen yiyecek ve beslenme ödeneğinden bağış olarak günlük iki buçuk rubyesi alınarak hastane yönetimince beslenme giderlerine harcanır.

Erler hastanede kaldığı sürece, hastane mutfağına devredilen aynı cins tayınla beslenmeleri sağlanır. Bunlara gerektiğinde süt, şıra, gazoz ve buz verilir. Depo ücreti olarak gerek subay ve gerek erlerden bir şey istenmez ve kesinti yapılmaz.

Karargâhın açılışından salıverme zamanına kadar geçen süre içindeki ölüm miktarı, beş ile altı subay ve üç yüze yakın erden oluşmaktadır. Bu sayı, yaklaşık mevcut kuvvetin yüzde biri oranındaydı. Ölenler, karargâhın kuzeybatı tarafında tel ile sınırlandırılmış yere gömülür ve her mezarın baş tarafına ismi, birlik ve esaret numaralarıyla ölüm tarihini belirten levhalar dikilmiştir.

Disiplinin sağlanması amacına yönelik işlemlerin şiddeti ve haberleşmenin son derece ağırlığı ve ailelerinden felaket

ve kötü haber belirtir mektuplar almalarından dolayı, subaylardan iki ve erlerden on tanesi sinir hastalığına yakalanmışlar; subaylar tedavi amacıyla Madray tımarhanesine gönderilmiş, erler ise karargâh komutanlığı yazı işleri dairesi girişinde kargir bir yerde tedavisiz bırakılmıştır.

Esirlerin Yoklamaları

Esir subay ve erlerle sivil esirlerin, her hafta salı günü saat 08.00'de özel sayım yerinde, komutan ve yardımcısı tarafından tercümanın kılavuzluğuyla sayım şekliyle yoklamaları yapılır. Yarbay ve daha üst rütbede bulunan üstsubay ile birinci sınıf sivil esirler yoklamadan ayrı tutulmuşken, ateşkesten sonra binbaşı rütbesindeki subaylar da yoklamadan dışta tutulmuştur. Genel olarak kadetler ile erler her gün sabahları 06.00 ve akşamları 16.00'da, komutanlık dairesi önündeki yoklama meydanında bölük ve tabur halinde toplanarak, komutan veya yardımcısı hazır olduğu halde İngiliz başçavuşu tarafından bunların sayımları yapılırdı. Karargâhın iç bölümünde, İngiliz erleri veya askeri polisin gözetim ve kılavuzluğunda ve Hindu askerinin kontrolü altında olmak üzere hizmet yerlerine gönderilerek iki saat kadar çalıştırıldıktan sonra yoklama yerlerine geri döndürülürler. Er işlem bölüğü ve hastanelerde görevli sıhhiye erleri angaryadan ayrı tutulmuş ise de, ondan fazla kalan ve bölük halinde bulunan diğer sıhhiye erleri aynı üstsubay yanındaki nöbetçi erleri gibi haftada iki gün yoklamada hazır bulunurlar. Geri kalan erler, bunların dönüşüne kadar yoklama alanında ve bazı günler karargâh dışında üç mil uzaklık içinde yürüyüş yaparlar. Sonra hepsi pavyonlarına konulurlar.

Kadetler angaryadan ayrı tutulmuşlarsa da, iç ve dış yürüyüşü aynı erler gibi yaparlar ve bunlar arasında tutuklu bulunanlar, erlerin bir yere kapatılması işleminin aynısını görürler. Haftada bir gün, âdet olduğu üzere cuma günleri öğleden önce saat onda, bütün erlerin çamaşır ve eşya yoklaması kendi pavyonları önünde, nöbetçi erlerin eşyası

yoklama alanında, komutanın kendisi ve yardımcısı tarafından birbiri ardınca yapılır ve arkasından izin verilir. Binbaşı ve daha üst rütbedeki üstsubayların nöbetçi erleri sadece cuma ve salı günleri sabah yoklamasından, angarya ve yürüyüşten bağışık tutulmuş olup, sayımın bitmesiyle birlikte özel görevlerine geri gönderilirler. Bütün subayların ve sivillerin nöbetçi erleri de, akşam yoklamasından bağışık tutulur.

Erlerin yoklamasının yapılış şekli âdet olduğu üzere belli bir disiplin içinde sürmekte ise de, kimi vakit günde üç dört yoklama yapıldığı ve bir keresinde dörder kez yoklama yapıldığı görülmüş ve mevcut sayı bazı zaman fazla bazen de eksik gelmiş; sayının fazlalığında dışarıdan yabancı bir kişinin erleri ayartmak için gelip aralarına katıldığı ve sayının eksikliğinde ise firar olduğu sanılmıştır. İngilizlere özgü bir kaygıdan, daha doğrusu başçavuşun sersemliği yüzünden yoklamaların yinelendiği anlaşılmış ve sonunda hastaneye giriş çıkıştan ileri gelen bu farkın gerçek sebebi anlaşılarak, yoklamalardaki sıkı kontrole son verilmiştir.

Ara sıra da nöbetçi erlerin ve polislerin olaylara yol açanları belirleyip yakaladıkları ve silah arama amacıyla askerleri yoklama meydanına topladıkları, bu sebeple de subayların o günler askersiz bırakılarak huzursuz edildikleri de olmaktadır.

Ramazan ayında ve bayramında ve öteki kutsal günlerde, yoklamaların yapılması konusunda kesinlikle değişiklik yapılmaz, izin verilmez, esirlerin özel günleri gözetilmez. Subay nöbetçi erleri akşam yoklamasından ayrı tutulmuş iken, 1919 yılına rastlayan Ramazan bayramının ikinci günü esir askerler nöbetçi askerlerle bayramlaşmak için tel örgünün bir noktasından gedik açarak geçtiklerinden, nöbetçi erlerinin on gün akşam yoklamasına çıkmaları emri verilmiş ve kutsal bayramda gerek erlerin ve gerekse subayların bu şekilde başı ağrıtılmıştır. Şu ceza işleminin barış zamanına rastlaması, açıklama gerektirmez.

Esir Erlerin Angaryada Kullanılması

Karargâh içinde mutfak ve çamaşırhanelerin pis sularıyla pavyonların kullanılmış suları dışarı akıtılmak ve oradan bir genel su yoluyla uzaklaştırılmak üzere karargâh içinde kârgir su yolları düzenlenmiş ve bunun için sonradan bu su yollarının kenarlarında uygun yerlere büyük demirden kovalar bırakılmıştı. Her gün sabah ve akşam yoklamasında asker esirlerden ayrılmış olan fırça, süpürge vs. türlü aletleri taşıyan angarya postaları, İngiliz sıhhiyecilerinin gözetiminde olarak bu su yollarında birikmiş pis suları genel su yoluna akıtıp süpürmek ve iki üç günde bir asit hipoklorit (çamaşır suyu) eriyiğiyle su yollarını dezenfekte edip, kovalarda birikmiş pislikleri demirden yapılmış arabalara boşaltarak özel alanda yakarak ortadan kaldırmak ve meydan içinde görülen zararlı maddeleri toplayıp süpürmek ve yabanî otları yolup yakmak ve karargâhın tel örgüsü dışında üç mil uzaklığa kadar olan arazide bulunan dikenleri, yabani ve faydasız ağaçları sökmek ve araziyi düzlemek, sel suları yollarını açmak, binek ve yük hayvanı ahırlarındaki hayvanları dışarıya çıkarmak ve temizlemekle görevliydiler.

Bunlar ayrıca karargâh eczanelerinin birikintileri için dışarıda çukurlar açıp kapamak ve İngiliz askerlerinin kaldığı karakolları, komutan ile karargâh subay kurulunun ve hükümet memurlarının konutu olan özel evlerin bahçelerini düzenlemek ve temizlemekle birlikte, araba ve kovalarla sularını taşımak ve trenle gelen ve giden İngiliz ve Hindu askerlerinin ve Osmanlı esirlerinin ağırlıklarını taşımak, İngiliz kulübünün garsonluğunu yapmak ve son zamanlarda karargâh iç ve dışındaki yüksek havuzları doldurmak ve akıtmakla da görevlendirilmişlerdi.

Sözün kısası, bu gibi hizmetler için sabah ve akşam iki üç saat çalıştırılmakta ve tel örgü dışına giden postalar silahlı Hint askerlerinin kontrolü ve İngiliz askeri polisinin kılavuzluğuyla gönderilmekte idi.

Bunlardan başka Bombay yöresinde tren yolunun toprak düzeltimi ve silah ve mühimmat fabrikasının sağlam te-

mel kazısı için ikişer tabur derecesinde düzenlenip gönderilerek dörder beşer ay süreyle bu işlerde görevlendirilmiş ve çalışan erlere söz verilen gündelik tamamen verilmemiştir.

Karargâhın temizlik işleri ve çöp birikintilerinin buna özgü fıçı arabalarla yapılması ve bu arabaların dışarıda angarya erlerine açtırılan çukurlara atılması işini önceleri ücretli Hindu işçiler yaparken, karargâh komutanının onlara verilen maaşın esir askerlerden istekli olanlara verileceğini duyurması üzerine askerler arasında birçok istekli ortaya çıktığından Hindu işçilerin bu hizmeti askere devrolunmuştur.

Bir süre sonra arabaların öküzleri alınarak bunlar da erlere çektirilmiş, ancak ücretlerin ödenmemesi nedeniyle erler bir daha bu arabaları çekmeyeceklerini ve öteki angarya hizmetlerini yapmayacaklarını söyleyerek direnmişlerdir. Gelen müfettiş, şikâyet edilen konuyu ele alıp subayların bu konuda verdikleri tutanağı inceleyerek eczanelerin temizliği, arabalara öküz satın alınmasıyla taşıma işinin yerli ameleye yaptırılmasını uygun görmüştür. Öteki şikâyetlerin Osmanlı hükümetince İngiliz esirlerine yapılan işleme uygun bulunduğunu ve o hizmetin zorla esir askerlerce yapılması gerektiğini açıklamıştır. Bu konuda direniş gösteren erler ikişer ve üçer ay süreyle hapsolunmuş, olaylara ön ayak olduğu iddiasıyla Ahmet Çavuş ismindeki tabur komutanı, üç sene hapis cezasına çarptırılıp tutuklu olarak Madras cezaevine gönderilmiştir.

Daha sonra İngiliz komutanı, esirleri hor görüp milli onuru aşağılamak için yeniden bu hizmeti erlere gördürmek üzere tercümanları aracı olarak kullandığı ve öncekinden daha aşağı maaş önerdiği için, erler paraca zorunluluklarını dile getirmekle birlikte, son zamanlara kadar beş altı rubye (para) karşılığında, bu sefil hizmeti yerine getirmeyi sürdürmüşlerdir.

Ramazan-ı şerif ve kutsal bayram günlerinde angaryalardan sadece arazi düzeltmek gibi bir ikisinin durdurulduğu, genel olarak iç ve dış angaryaların eskisi gibi devam ettiği görülmüştür.

Esir Subayların İngiliz Komutanına Dilekçe ile Başvurusu, Aileleriyle Haberleşmesi, Sansür İşlemi

Esir subay, herhangi bir konudaki dilekçesini Türkçe ifade ile karargâh komutanlığına hitaben ve özel kâğıt üzerine yazarak her gün belirli saatte nöbetçi tercümana teslim eder. Önemli ve acele durumlarda kendisinin komutana başvurması, ilerde açıklanacağı üzere, subayların temsilcisi aracılığıyla olur.

Tercümanlar bu dilekçeleri sunacakları zaman, çok kısa olarak tercümesini dilekçenin altına yazarlar ve tarih ve nöbet sırasına bakmayarak uygun gördüklerini, önem derecesinde komutana sunarlar. İşlemlerin hızlandırılması ve değerlendirilmesi, dilekçe sahibi ile tercüman arasında yapılan anlaşma ve ücrete bağlıdır. Esirler, ailelerine her hafta iki mektup yazmak iznine sahiptirler. Kâğıt ve zarf, kalemde (idarî kısımda) posta çavuşları aracılığıyla esirlere dağıtılır, kâğıdın üzeri komutanlık dairesinde yazılır ve doldurulur. Asker esirlere, basılı kartpostalların açık yerlerine birkaç kelime yazdırılır. Bazen bunlara arkadaşı çavuşlar tarafından kâğıt ve zarf verilir. Hazırlanan mektup ve kartlar, kalem dairesinin (idarî kısmın) kapısı önünde, girişte bulunan posta kutusuna atılır. Sansür memuru tercüman bunları sansür ettikten sonra, haftada bir defa Bombay'a gönderilir. Orada da sansürden geçtikten sonra gönderme yerlerine ulaştırılır. Yolda ara merkezlerde de yeniden kontrole bağlı olduğu bilinmektedir. Bu güçlük içerisinde, mektupların gönderiliş tarihi ve usullerine göre en çabuk gelen yüzde beş ayrı tutulursa, ortalama olarak İstanbul'dan üç-dört ve Bağdat'tan bir buçuk-iki ay içinde mektup gelip gittiği ve bunun iki misli kadar süre de geçebildiği anlaşılmış olur. Sandığa atılan mektupların dörtte birinin, hatta yarıya yakınının karargâh sansürünün, diğer dörtte birinin Bombay ve ara merkezlerin sansürünün işlemleri sonucu yok edildiği görülmekte ve bütün bunlar bilinmektedir.

Ermeni Tercümanların Öç Alma Fırsatı, Gazete Verilmesi

Sansür kontrolünde tercümanlar işe yarayacak bilgileri İngilizlere bildirmektedirler. Esirleri bunaltmak için ellerinden gelen kötülüğü yapma konusunda kesinlikle fırsat kaçırmamış, esirlerin özel haberleşmelerini ertelemiş veya kesintiye uğratmışlardır. Mektupların geç gelip gitmesinden yapılan şikâyet ve müfettişler geldikçe yapılan yalvarmalar, fazlaca bir etki yapmaktan uzak kalmıştır. Karargâh yetkilileri bu gecikmenin asker, erzak ve askeri malzeme sevk ve ulaştırma işlerinden kaynaklandığı; Osmanlı hükümetinin merkezlerinde yavaşlık olup, kendi postahanelerinde kesinlikle mektup gecikmesinin söz konusu olmadığı yanıtlarını almışlardır.

Esirliğin başlangıcında karargâh komutanlarının, subayların ve hastane doktorlarının bir kısmı, günlük ve haftalık resimli gazeteleri esirlere vermek suretiyle incelik göstermiş ve zaman zaman bu uygulama sürmüştü. Son dönemin karargâh komutanı 15 günlük Madras Meil gazetesi verilmesini onaylamış, bu gazetenin düzenli bir şekilde esirlere verilmesini sağlamıştı. Yerine geçen son karargâh komutanı dört beş ay süreyle gazeteyi verdikten sonra, erlere haber sızdırıldığını gerekçe göstererek gazeteyi göndermemek ve bazı sütun ve yapraklarını çıkarıp göndermek gibi uygun olmayan hareketlerde bulunmaktadır. Tercümanlar da, aksine, gelen Ermeni gazetelerinden aktardıkları İstanbul'un durumu, Osmanlı ülkesinin bölünmesi, yönetiminin kontrol altında tutulması gibi söylentilerden birçok iğrenç haberler yapıp esirleri incitmişlerdir. Sonraları düzenli ve doğru haberler alınmış ve İngiliz karargâh kurulunun insaf ve insaniyetine övgüde bulunulmuştur.

Irak ve Suriye gibi düşman kuşatmasında olan yerlerden eşya ve paranın eksik gelmesinden ve teslim sırasında, teslimdeki zorlukla birlikte, bağış adı altında rüşvet verilmesi gereğinden dolayı, esirlerce büyük sıkıntılar yaşandığı ilgililerce bilinmektedir.

Karargâh Komutanının ve Emrindeki Subayların Esirleri Cezalandırma Konusunda Yetki Dereceleri ve Tuhaf Hükümleri

Esir subay ve erlerden birinin karargâh düzenine aykırı tutum ve davranışlarda bulunması durumunda veya nöbetçi ve polisler bu harekete yeltenenleri belirleyip ele geçirdiklerinde, karargâh komutanı veya muavini, yetkisini kullanarak verilecek cezayı tespit eder. Asıl cezası emir olunmuş subaylar çadırda ve erler hapishanede, yanlarına gözetici katılmak suretiyle tutukluluk süresini tamamlarlar. Erlere sigara, kamp idaresi tarafından (istihkak olarak) verilmişse, serbesttir; sigara dışarıdan sağlamışsa bu hak yasaklanır.

Yetki cezaları için İngilizlerde bir sınır ve karar yoktur. Bir teğmen veya yüzbaşı, bir binbaşı veya yarbayın üstünde olarak ceza belirlemeye yetkilidir. Bazı cezaların pek tuhaf olduğu görülmüştür. Örneğin ödeneklerin dağıtımı zamanında ve nöbet sırasında hazır bulunamayan bir esir subayın ödeneği, subay dağıtım devam ederken veya sona ermesini bekleyerek başvurduğunda, geçerli özrü olsa bile on beş gün veya bir ay sonraya geciktirilir.

Geçerli özür belirtemeyenler o kadar gün sabah yoklamalarında yazı işleri dairesi önüne gidip makama gelecek yöneticiyi bekleyerek ve geldiğinde resmi saygıyı göstererek, ceza tamamladıktan sonra ödeneklerini alırlar.

Erlerden biri tel örgüde bir gedikten sürünerek bir başka tarafın sınırları içine geçtiğinde, o gedikten aynı şekilde altmış yetmiş defa geçirilir; cezayı emreden subay, suçu işleyenle birlikte geçiş yerine gelir ve göz önünde geçiş sayısı tamamlattırılır. Bu tuhaf cezalar, sadece esirlere özgü değildir. Örneğin Hindu askerlerinden birisinin, yetki sınırları içinde cezalandırılması için arkasındaki torbaya yirmi otuz kıyye (25-38 kg) kum doldurulup, her saatte değiştirilen nöbetçi eşliğinde güneş altında yoklama meydanı içinde dört beş saat durmadan yürütüldüğü gözle görülen olaylardandır.

Esir erlerden biri aynı şeyi yaparsa, örneğin yoklamaya bir defa geç gelirse, hem tutuklanır, hem de iki ay süreyle hiç durmadan angarya hizmetinin en zoru ona yaptırılır.

Temizlikte ve buna benzer konularda görülen ufak bir kabahatte, bu kusurları işleyenler bilinmiş olsa bile, ceza sadece ona özgü olmayıp bütün birliğe yaygınlaştırılır ve subaylardan birisi yoklamada geciktiğinde ertesi gün yoklama tekrar yapılır.

Sürekli Gezici Askeri Mahkeme Üyeleri ve Müfettişler

Esirler ceza yetkilerinin Harp Divanı hükümlerine ve insanlık ölçülerine göre ağır olduğuna kanaat eylediğinde, Harp Divanı hükmünü tercih de kendisine kalmıştır.

Harp Divanı, karargâh komutanının veya yardımcısının başkanlığında üç dört İngiliz subayından ve bir tercümandan oluşur. Bir olay ortaya çıkınca hemen toplanır. Bir veya iki toplantıda hüküm verilir. Verilen hükümler iki üç ayda bir defa komşu yerlerden gelen iki üç üye önünde incelenir ve kabahat türünden ise onanır. Küçük ve büyük suç hükümlerine, suçlunun tekrar sorgulanmasından ve şahitlerin dinlenmesinden sonra kesinlik kazandırılır. Adam öldürme suçu işlendiğinde, evrakları Harp Divanı'nca nizamiye mahkemelerine bırakılır. Suçlunun cezası, Harp Divanı'ndan verilen hükmün onay tarihinden başlar. Hükümden önceki sürenin hesaplanması kuralı geçerli değildir.

Müfettişler: İngilizlerce teftiş ve denetime oldukça özen gösterildiği, iki buçuk yıllık esirlik süresinde yedi sekiz müfettişin gelmesiyle kanıtlanmıştır. İlk kez general rütbesini taşıyan Bankalor valisi gelmiş, bütün şikâyetler incelenmiş ve esirlerden de durum sorulmuştur.

Bunu izleyen dönemde Hindistan'daki genel karargâhlar müfettişinin yardımcısı, ondan sonra müfettişin kendisi ve daha sonra öteki yardımcısı gelip, subay ve erlerin yoklamalarında bulunarak şikâyeti gerektiren bir durum olup olmadığını esirlerden sormuşlar ve bu ifadeleri karargâh

kuruluyla görüştükten sonra yanıtını vermişler ve birkaç noktayı da görüşmek üzere sonraya bırakmışlardır.

Esirlerin ileri sürdükleri konular, angarya uygulamaları, mektupların olabildiğince kısa süre içinde gidiş gelişinin sağlanması, üstsubay ve subaylara eskisi gibi serbestlik tanınması, yiyecek ve genel levazım maddelerinin subaylardan birkaçı aracılığıyla dışarıdan satın alınması veya karargâh dükkânlarında indirim yapılması, yetki cezalarında o sınıfın cezalandırılmasıyla yetinilerek herkese üzüntü verilmemesi gibi hususları kapsıyordu.

Yukarıda ayrıntılı olarak açıklandığı gibi, erlerin pislik arabalarını çekmemesi hususunu Bankalor valisi göz önüne alıp genel karargâha başvurmuş ve adı geçen vali ile birlikte öteki müfettişler mektupların gecikmesinin asker nakliyatı dolayısıyla doğal gibi göründüğünü ve bunun bir süre sonra düzeleceğini, serbestiyet konusunun Almanya hükümetinin kendi esirlerine yaptıkları uygulamadan kaynaklandığını, yiyecek ve genel levazım maddelerinin dışarıdan satın alınmasının Bellary'deki bulaşıcı hastalık dolayısıyla mümkün olamayacağını, cezalandırma konusunda ise karargâh kurulunun yetkisine karışılamayacağını söyleyerek geçiştirmişlerdir.

Onlardan başka karargâh yazı işleri dairesi gibi konuların inceleme ve kontrolü için değişik günlerde birçok müfettişler gelip gitmiş ise de, bunlar esirler ile karşılıklı görüşmemişlerdir. Geçen yıl ortalarında Madras genel valisi de genel savaş borcunun sağlanmasına yönelik olarak halkı isteklendirmek amacıyla Bellary'ye geldiğinde, karargâhı içeriden ve dışarıdan dolaşmış, ancak esirlerle görüşmemiştir.

Bellary Karargâhının Suyu ve Su Kıtlığı Dolayısıyla Esirlerin Diğer Karargâha Ulaştırılması

Bellary kasabası içinde ve yakınında akarsu bulunmadığı ve üzerinde eski kale kalıntısı bulunan tek parça bir kayadan oluşan dağın batı tarafında 150 metre uzunluğunda, 40 metre eninde, 8-9 metre derinliğindeki eski su havuzun-

dan içeceğin sağlandığı görülmektedir. Bundan başka kasaba etrafındaki birçok küçük havuz ve yerlerde birikmiş büyük sular, hayvanların sulanmasına ve halkın diğer ihtiyaçlarına hizmet etmektedir.

İngilizler, su ihtiyacını daha mükemmel şekilde sağlamak için kasabanın beş altı mil batı tarafında uzanan dağ silsilesinin yağmur sularını, etrafı çevrili bir yere çekmek üzere düzenekler yapmışlardır. Toplanan bu yağmur suyunun yukarıda belirtilen büyük havuza akışını sağlamak üzere taş ve tuğladan yapılma bir kanal açmışlar ve halkın büyük havuzu kirletmesine meydan vermemek için etrafını tel örgü ile çevirip, ona birleşik başka küçük bir havuzu halkın kullanımına bırakmışlardır. Bu küçük havuzun suyu azaldıkça, büyük havuzdan oraya yeterli oranda su akıtılır. Halk buradan fıçılı arabalar ve büyük potalarla evlerine su taşır. Zengin olanların evlerinde birer de kuyu kazdırdıkları söylenmektedir. Adı geçen büyük havuz önünde bir su makinesi (pompa) bulunmakta olup, bu makine ve borular vasıtasıyla karargâha getirilen su, pavyon gruplarındaki çeşmelere gelir ve esirler sularını bu çeşmeden alır. Harbin devamı süresince gazın kıtlığı yönünden makineler fazla işletilmediğinden ve çeşmeler sürekli akmadığından, her zaman su almak mümkün değildir. Yağmurların gecikmesinden dolayı su açısından ileriye yönelik önlemlere uyulduğu bahanesi uydurularak, çeşmeler, sabah ve akşam yağmurların varlığı oranında on beş dakika, yarım ve bir saat aktıktan sonra kesilir. Hindu nöbetçilerin ve İngiliz polis erlerinin denetimi altında nöbetleşe su dağıtılır. Su kıtlığının ortadan kaldırılması için çevredeki havuzlardan esir erlere çektirilen fıçı arabaları ile de bozulup fena kokan sular taşınarak dağıtılmış ve erler, bunlarla çamaşırlarını yıkamak ve temizliğini yapmak zorunda kalmıştır. Esirlerin su yüzünden uğradığı güçlükler yetmiyormuş gibi, Hindu nöbetçileriyle polisler ufak bir kabahatten dolayı su tenekelerini ve su küplerini kırmak şeklinde de zarar vermeye çalışmış-

lardır. Boş bir gaz tenekesi önceleri dört kuruşa ve bir su küpü üç kuruşa olmak üzere karargâh dükkânlarında satılırken, son zamanlarda bir teneke on ve bir küp sekiz kuruşa çıkarılmıştır. Bu suyun, makine ile akıtılacağı zaman çeşme başlarında mikrop bulaşmasını önlemek için gerekli ilaçlamanın yapıldığını inkâr etmek mümkün değildir.

Karargâhın beş yüz metre kuzeyinde İngilizler tarafından özel olarak yaptırılan derin ve geniş ve her yönüyle kapalı bir kuyudan makine ile çıkarılan özel bir su, borularla büyük hastaneye ve İngiliz muhafızların askeri pavyonlarına akıtılır. Hastalar ve İngiliz askerleri, bu suyu içerler ve kullanırlar. Esir subaylardan bir kısmına, ofis kurulu ile işini uyduranlara, bu sudan almaları için paso verilir. Bu karargâhta zaman zaman baş gösteren su sıkıntısının yok edilmesi amacıyla, 1918 yılı başlangıcında esir erlerden binini Burma eyaleti içindeki Meiktila karargâhına, aynı yılın ortalarında bin eri de Irak'ta bazı toprak işlerinde kullanılmak üzere Basra'ya gönderdiler.

Esirlerin Kadetlere (Subay Adayı Öğrencilere), Sakat ve Hasta Erlere Yardımları

Asteğmenlerle subay adaylarına hükümetimizce aylık verildiği halde, İngiliz ordusunda böyle uygulama olmadığından, bunlara erler gibi sadece tayın ve elbise verilmekle yetinilmektedir. Kadetlerden bir kısmının takım ve bölük komutanlığı görevinde iyi ve faydalı hizmetler yaptıkları subaylarca bilindiğinden, ileride subaylık şerefine ulaşacakları açık olan bu gençlerin paradan yoksun bırakılmamaları uygun görülmüştür. Bunlardan bir kısmı, rastlantı eseri olarak Basra karargâhında kendisini teğmen kaydettirdiğinden ödenekten yararlanma yolunu bulmuştur. Kalanlarının da korunması konusu, önceleri Tatmiyo ve Sumerpur karargâhlarındaki üstsubay ve subaylarca etraflıca düşünülmüş; aldıkları ödenekten derecelerine göre ikişer, üçer, beşer rubye verilmesi büyük çoğunlukla benimsenmiş ve

aralarında bir yardım komisyonu oluşturularak, kadetlere aydan aya yardım toplayıp dağıtmak ve kutsal günlerde erlere sigara, şeker ve sakatlara bir miktar harçlık çıkarılması yolunda uygulama başlatılmıştı. Bellary karargâhında da bu yöntemin kabul edilmesi birinci kafileyi oluşturan Kürt ve Arap subayları tarafından önerildiği ve bu gelmekte olan üstsubay ve subaylarca da olumlu karşılandığından, burada da bir komisyon oluşturulup aydan aya subayların ödeneğinin düzenli bir hale getirilmesinin ardından, belgelere dayalı yardım parası verilmeye başlanmıştır. Kadetlere nakit ve erlere sigara dağıtımı, sakatlara doktorluk yapılmış, manevi güçleri artırılmış ve kutsal gün ve gecelerde mevlit okutturularak şehitler anılmıştır.

Bu durum, yedi sekiz ay süreyle düzenli bir şekilde sürdü. Ondan sonra, Thatmyo karargâhından buraya naklen gelen ve bu karargâhta pek büyük bir rol oynayan 10. Alay 2. Tabur Yaveri İhtiyat Asteğmeni Razi Efendi'nin (İstanbul'da Üsküdar taraflarında bakkallık ile uğraştığını saklamaktan vazgeçip söylemesiyle anlaşılmıştır) çıkar sağlamak amacıyla bu işe karışması genel güvenliği olumsuz yönde etkilediğinden, ikide bir komisyonların değişmesi ve subaylardan pek çoğunun aralık aralık yardım parası vermesinden kaçınması yüzünden bu düzen bozulmuş ve sonunda da yok olup gitmiştir.

Esir Karargâhındaki Üstsubay ve Subayların Özel Uğraşları ve Eğitim Çalışmaları

Ümitsizlik ve kederin bünyede yaptığı etkileri değiştirmek için, en etken aracın okuma ve ilim öğrenme olduğu açıktır. Ancak esarete uğramış üstsubay ve subaylar beraberlerinde eşya ve kitap getirme konusunda başarılı olamamış ve bu yönden güç durumda kalmışlardır. Buraya Türkçe eserler getirilmesi imkânsızlığıyla beraber Hindistan halkı çoklukla İngilizce eserlere istek gösterdiği ve bu dille konuştuğundan, üstsubay ve subaylar, genellikle bildikleri dil olan Fransızca ve Almanca yazılmış eserler de sağlayama-

dıklarından, İngiliz dilini öğrenmenin yararlı olacağını düşündüler. Sumerpur karargâhındaki Kürt ve Arap subaylardan bir kısmı, ihtiyat eczacı yüzbaşılarından Musullu Beşir Efendi'nin Beyrut kolejinde İngilizceyi güzel öğrendiğini ve kendilerine ders vermeye istekli bulunduğunu açıkça anlatması üzerine, adı geçenin seçimi çerçevesinde en fazla yararlanılacak kitap ve sözlükleri getirterek, İngilizceyi ondan öğrenmeye başladılar. Dört beş aylık eğitim süresi içinde kendi kendilerine bu dili öğrenmeye devam edebilecek yeteneği kazanmış olduklarından, adı geçen subayın özverili çalışmaları ve emekleri üzerine Bellary karargâhına birbiri ardı sıra gelen esir subayların bir kısmı, adı geçen seçkin eserlerden gereği kadarını sipariş ederek getirttirip İngilizceyi onlardan öğrenmeye çalışmışlardır. Bir kısmı da Fransızca ve Almanca bazı eserlerin getirtilmesini sağlayarak bu dilleri ilerletmeyi seçtiler. Öğrenmeye devam edenler pek verimli bir uğraş sahibi oldukları ve başarılı çalışmalar yaptıklarından, büyük bir övgüyle adı geçen Beşir Efendi'ye takdir duygularını sunmuşlardır.

İngiliz ve Hindu askeri, saat beşten yediye kadar yoklama meydanında futbol, kriket, hokey oyunları oynamakta ve bazı günler karşılıklı turnuvalar düzenlemekte, bazen de Bellary ve civar kasabalardaki gençler bu turnuvalara çağrılmaktaydı. Adı geçen subaylar tarafından gösterilen kibarlık ve destekler sebebiyle esir subaylar ve kadetler arasında zamanında ülkemizde bu oyunlara devam edenlerden 18. Kolordu Ağır Topçu Bataryası'ndan Yüzbaşı Kâmil ve daha birkaç teğmen efendi ve kadet, onlarla oyunlara katılmışlardır. Genç subaylarımız arasında bu oyunlara heves uyandığından adı geçen Kâmil Efendi'nin girişimini üstsubay ve subayların onaması üzerine, gönüllü sürekli üye kabul edilmek ve onay veren üstsubay ve subaylar fahrî üye tanınmak suretiyle bir "İdman Yurdu" (spor kulübü) düzenlenmiş, sürekli ve fahri üyelerin aylık birer rubye vermesi ve yönetim kurulunca toplanılacak paraların adı geçen yurda gerekli aletlerin ve diğer araçların

satın alınmasında ve ara sıra verilecek konferans giderlerinde kullanılması hususuna karar verilmiştir. Ardından kadetler tarafından bir yan kuruluş oluşturulması istenildiğinden, her iki derneğin ihtiyacı olan araç gereçler sipariş edilip getirildikten sonra derneklerin sürekli üyeleri oyunları ilerletmeye ve bazen aralarında bazen de İngiliz ve Hindu askeriyle karma turnuvalar düzenleyerek takdir kazanmaya başladılar.

Karargâha birbiri ardı sıra ulaşan esir subaylara, hoş geldiniz karşılaması olarak çay ziyafetleri düzenlenmesiyle dostluk ilişkilerinin geliştirilmesine ve ara sıra idman ve sağlığı koruma konusunda konferanslar verilerek iyi geçimin sağlanması ve geliştirilmesine, dikkat ve özen gösteriliyordu. İdman yurdunun sürekli üyesi otuz beşti; fahri üyesi yüz elliyi aşıyordu. Genç subayımız yararlı bir uğraşla zaman geçirmekte olup, bunun sonucunda da karargâhta sakinlikten doğan bir sessizlik hâkimdi.[116]

İki subay pavyonu arasındaki meydanlıkta birkaç adet jimnastik aleti bulunduğundan, beş on subay sabah ve akşam serinliğinde jimnastik yapmakta, on-on beş subay da çeşitli türde saz ve çalgı aletini sağlayarak ara sıra onlarla eğlenmekteydi. İlk zamanlarda iskambil kâğıdı ve tavla gibi oyunların yanı sıra, açıkça kumar oynayanlar görülmekteydi. Zaten küçük topluluklar şeklinde gelen esir subayların para ve eşyası İngilizlerce yolda alıkonulmakta ve bunlar elbise ile diğer gereçlerden yoksun bir halde karargâha gelmekteydiler. Zorunlu ihtiyaçlarını ve beslenme sorununu düşünerek çok sade ve idareli bir hayat ile esirlere arkadaşlık yapıyorlardı.

Bundan önceki bölümde ismi geçen 10. Alay 2. Tabur Yaveri Asteğmen Razi Efendi, eski işini hatırlayarak kazançlı bir iş aramakta ve ara sıra yardım komisyonu üyeleriyle bir araya gelerek çalışmakta iken, İdman Yurdu'nun yukarıda belirtilen düzenli yönetiminden çıkar sağlamaya yöneldi. Çalgı çalmakla meşgul subayların çalışmalarını nota ile ilerletmeleri, bunun için Kızılay aracılığıyla İstan-

bul'daki musiki cemiyetinden yeteri kadar notanın getirtilmesi gerekliliğini kendisinin "telli" çalmaktaki yeteneği bakımından ortaya attı. Adı geçen derneğe bağlı olup kadetler arasında bulunan 9. Alay 1. Tabur'dan Yedeksubay Avni Efendi ud, keman, kanun çalmayı bildiğinden adı geçenin öğretmen olarak atanması ve saz ile uğraşanlarca bir "musiki derneği" kurulması halinde pek değerli yararlar sağlayacağı ve ara sıra müsamereler düzenlenmesi, araç gereçlerin artırılması yoluyla elde edilecek fazla gelirle, sakat ve muhtaç erlerle kadetlere yardım parası toplanabileceğini sevecen bir anlatımla ortaya koydu. Sonunda derneğin başkanlığı konusunda değişik kişilere teklif götürülüp, bir tüzük düzenlendi. İsteklilerin ayda beşer rubye öğrenim ücreti vererek sürekli üye sayılması, fahrî üyelik isteğe bağlı ise de bunun için fazla teşviklerde bulunulmaması öngörüldü. Bunlar tüzüğe geçirilip, 142. Alay Komutanı Binbaşı Ahmet Bey bu işin düşünceden eyleme geçmesine bir araç oldu. Musiki derneği, Razi Efendi'nin para ve arzusu çerçevesinde, Ahmet Bey'in propagandasıyla karargâh içinde bir süre sonra boy gösterdi. Tüzükte, isteklilerin birkaç ay nota ile uğraşmalarından sonra on beş günde bir ve çok ilerleme halinde haftada bir konser verilip, gelirinin kadetler ile sakat ve muhtaç erlere dağıtılacağı belirtilmişti. İkinci haftadan başlayarak müsamereler düzenlenip subaylara çağrılar başlamış ve birkaç gün sonra yeniden konser verileceği duyurularak, üçüncü konsere İngiliz karargâh kurulu çağrılıp konserler sıklaştırılmıştı. Çağrıya uyanlar batı müziğine uygun parçalar çalmalarını eleştirdiler; derneği yönetenlerin sadece subaylardan para çekmek amacı güttükleri ve ayrıca saz çalanların dinleyiciler karşısındaki utangaçlığını başka bir anlama yorumlayarak çekingenliklerini yok edecek birkaç şişe viski iznini önermek için Razi Efendi'nin çıkarları ve isteklerine alet oldukları etrafa yayılmaya başladı; böylece konserlere olan ilgi azaldı. Adı geçen efendinin müzik derneğinin devamlılık göstermeyeceğini anlamasıyla birlikte, üstsubaylardan sözü geçer olanlara

başvurularak, sakat ve muhtaç erlerle kadetlere yardım parası toplamak için dernek üyelerinin her çeşit eziyet ve zorluklara katlanarak çalıştıklarından söz edildi; onların konuya ilgi göstermelerini sağlayacak önlemlerin alınmasını istemekten geri durmadı. Ancak bunların işe yarar bir etkisi olmadı. Adı geçen, sonunda kontrolünden çıkan İdman Yurdu'na bir darbe vurmak, değerini azaltmak ve yok etmek düşüncesiyle yurt üyeleri arasında gayrımeşru ilişkiler bulunduğunu şurada burada duyurup yayarak, istediklerini korkutmak ve gözdağı vermek amacıyla kabadayı özentisi içindeki birkaç subayla düşüp kalkmaya ve onlara dayanmaya başlamıştı. Bir gece, subay pavyonunun en işlek yerine asılan imzasız bir sayfada gizli komite oluşturulduğu, bu komitenin vereceği emirlerin herkes tarafından kayıtsız şartsız yerine getirilmesinin zorunlu olduğu, karşı gelecek olanların yola getirileceği ve gerektiğinde vücutlarının yok edileceği hususunun kararlılıkla uygulanacağı herkes tarafından okunmuştur. Esir subaylar, bunu düzenleyenin Razi Efendi olduğunu kuvvetle tahmin etmişlerdir.

1917 yılı ikinci yarısının sonlarında esir subay hayatı şimdiye kadar ayrıntılı olarak sunulan çerçevede geçip gitmekte, aralarındaki anlaşmazlık dolayısıyla birkaç subayın birbirlerine, erlere ve kadetlere rahatsızlık verici davranışlarından ve birkaçının da çok gizli ve hafif kumar ve içkiyle uğraşmasından, bir kısmının ötekilere saygıda kusurda bulunmaları ve dağınık ve perişan kıyafetle dolaşmalarından söz edilmekteydi. Esirler üzerindeki baskıların artırılması cihetiyle, bu sırada müfettişlere yapılan şikâyet üzerine, İngiliz komutanlık kurulunca başvuruda bulunanlara karşı bütünüyle ters, soğuk ve çirkin davranış gösterildiğinden, en büyük düşmanlık adı geçen kurula yöneltilmiş bulunuyordu. Komutanlık katına başvurunun yeni ilkelere bağlanması, esirler arasında iyi ilişkiler kurulması ve bu düzene titizlikle uyulmasını sağlamak için 142. Alay Komutan Vekili Binbaşı Ahmet Bey'in arzusuyla bir onur kurulu oluşturulmasından zaman zaman söz edildi. Bu karga-

şalıkta karargâh içerisinde taraf tutma sebebiyle 44. Alay'dan Teğmen Kemal Efendi yüzünden, 44. Alay ve 9. Alay yüzbaşılarından Kâzım ve Refik Efendiler arasında atışma olmuştu. Binbaşılardan bir ikisinin bunların başka karargâha naklini İngiliz komutanlığından istemelerinden ve daha bilinmeyen bazı sebeplerden dolayı bu üç subay da içlerinde olduğu halde altı pavyondan değişik rütbede otuz beş subay, buradan Tatmiyo karargâhına naklolundu. Bundan bir süre sonra, 1917 Ekim ayı içinde Fırat grubu Remadiye'de tamamıyla esir olduğundan, adı geçen grubun bütünüyle bu karargâha götürüleceği, Kürt ve Arap subayların diğer karargâha nakledileceği haberleri yayılmaya başladı.

50. Tümenin Subay Kurulunun Karargâha Birbiri Ardı Sıra Gelişiyle Ortaya Çıkan Tartışmalar

1918 yılı Haziran'ında Fırat Menzil Müfettişi Yarbay Mahmut ve 50. Tümen'e bağlı 169. Alay Komutanı Yarbay Servet Beylerin gelişinden bir iki hafta sonra, tümenin üstsubay ve subaylarıyla kadetleri karargâha katılıp Tümen Komutanı Yarbay Nazmi Bey ile kurmay başkanı ve beraberindeki subayların Tatmiyo'ya gönderildiği ve tümene bağlı birliklerin Irak'ta kullanılmak amacıyla orada bırakıldığı anlaşıldı. Üstsubaylar arasında 157. Alay Komutanı Binbaşı Şevki, 169. Alay 3. Tabur Komutanı Binbaşı Tahsin, 169. Alay binbaşılarından Nazım ve Lütfü, 157. Alay binbaşılarından Ömer Fevzi Efendilerle 50. Tümen İdare Reisi Binbaşı Galip Efendi bulunup, geri kalanlar kıdemli ve kıdemsiz yüzbaşı, muvazzaf ve yedek teğmen olarak yüze ulaşmakta, yirmi beş kadar da kadet bulunmaktaydı. Bunlar, sınıflara göre düzenlenmiş pavyonlara yerleştirildiler. Üstsubay ve subaylar tarafından, bu yeni gelen subay topluluğuna karşılama töreni yapılmıştır. Yeni gelenler de bu törene karşılık olarak bir süre sonra ziyarete başladılar.

Öteden beri karargâhta ötekini berikini eleştiren, onları sıkıştıran Razi Efendi'ye yardım eden ve yukarıda ilgisi do-

layısıyla isimleri geçen Yarbay Gani ve Binbaşı Ahmet Beyler, az süre içinde yeni gelen Yarbay Servet Bey ile Binbaşı Tahsin ve Nazım Efendilere kendi görüşlerini onaylatmakta başarılı oldular. Onlar tarafından her birimize tek tek başvuruluyor ve Albay Ahmet Bey'in yaveriyle aleyhinde devam eden dedikodudan meydana gelen ve Binbaşı Cemal Bey'in Ermeni tercümanlar ve karargâh kurulu ile ilişkilerinden ve ahlâksızlığından söz ve şikâyet olunup, 50. Tümen subaylarının bu akıma kapılmaması için kendilerine gerekli uyarıların yapılmasından geri durulduğu dile getiriliyordu. Bu sırada Razi Efendi de bu tümen subaylarından kendisiyle aynı düşünceyi paylaşanları İdman Yurdu'na karşı kışkırtarak yurdun yönetimini bunlara bırakmak için çalışmaktaydı. Bütün bunlardan ve tümen üstsubaylarının propaganda ile karargâhın bütün iç yönetimine egemen olunması fikrini izlemelerinden dolayı, yeni dedikodunun baş gösterdiği anlaşılmış ve bunun ardından yurt kurulunca yeniden seçim yapılacağı duyurulup bütün subaylara çağrı yapılmış ve yurtta genel toplantı düzenlenmişti. Adı geçen tümenin doktorlarından yedek Yüzbaşı Hamit Efendi tarafından bir söylev verilerek, yurdun eski yöneticileri arasındaki iletişimsizlik ve her türlü hoş karşılanmayacak uygunsuzluktan söz edilmesinden sonra toplantı düzenlendi. Adı geçen doktor yurt başkanlığına seçilip, eski ve yeni üyelerden yönetim kurulu oluşturulmasıyla birlikte, yeni kurul adına aynı doktor tarafından tekrar bir söylev verilerek, uygunsuzlukları görülenlerin yurt üyeliğinden kayıtlarının silineceği yolunda görüş bildirilmesi üzerine tartışmanın alevlenmesi ve yeni kurulun ileri sürdüğü görüşlerin onaylanmaması yüzünden istifa etme zorunluluğunu açıklamaları sebebiyle, bu genel toplantıdan beklenilen amaç elde edilememiştir.

Kanlı Olaylar ve Olayları İnceleme Kurulunun Oluşturulması Konusunda Görüşmeler

Seçim hiç olmamış sayılarak herkes dağıtıldıktan sonra, muhalifler birbiri aleyhine oldukça ağır ifadelerle mektuplar ya-

zıp birbirlerinin pavyonuna atmaya ve öte beriye kâğıt asıp birbirini sergilemek gibi çok çirkin durumlar ortaya çıkmıştır. Devam eden sert tartışmalar sonunda yurt başkanlığı görevini yapmaya razı edilen topçu Yüzbaşı Kâmil Efendi ile üyelerden yukarıda ismi geçen Fırat Grubu'nun İdare Reisi Yardımcısı Yüzbaşı Mustafa Efendi arasında, Remadiye Grubu Harekât Şube Müdürlüğü muvazzaf teğmenlerinden Kâmil Efendi yüzünden olaylar meydana geliyor. Adı geçen teğmen ile 181. Alay 3. Tabur asteğmenlerinden olup, teğmen kaydettirilen Zeki Efendi arasında hoş olmayan ilişkilerden ve Topçu Yüzbaşısı Kâmil Efendi'nin adı geçen teğmen Kâmil Efendi'ye ilgisinden söz edildi. Yüzbaşı Mustafa Efendi, deniz teğmenliğinden piyadeye nakleden Tatar Taburu Ağırlık Komutanı Mehmet Efendi ile bir odada kavga edip, bu Mehmet Efendi Teğmen Kâmil Efendi'nin İstanbul'dan komşusu bulunduğuna ve onun korumasında olarak Mustafa Efendi'ye yaklaşması Yüzbaşı Kâmil Efendi'nin öfkesine sebep olduğundan adı geçenlerden yüzbaşı Mustafa ve Kâmil Efendiler arasındaki kıskançlık artmıştı. Her ikisi dava için tekrar tekrar komutan Albay Ahmet Bey'le temsilci Cemal Efendi'ye birbirini şikâyet ve büyük bir olaydan kaygılarını açıkladıkları ve dile getirdikleri halde ilgililer tarafından, aynı çürük düşünceye sahip ve toplum gözünde şüpheli kişiler oldukları gerekçesiyle, hareketleri şikâyet konusu olmaya değer görülmedi. Sonunda, bir gece Mustafa Efendi, Kâmil Efendi'yi görüşmek üzere çağırdı ve onun da bu çağrıyı kabul etmesi ile, her ikisinin karşılıklı pavyonlarda kaldıkları odaların ortasındaki alanda birbirlerine saldırdılar. Yüzbaşı Kâmil Efendi hafif bir şekilde yaralandı ve Teğmen Mehmet Efendi öldürüldü. Her iki yüzbaşı Mustafa ve Kâmil Efendiler karargâh komutanlığınca tutukevine atılmış, ölü hastaneye nakledildikten sonra ertesi gün esirler daha dikkatli kontrol edilmiştir. Bu arada esirler arasında, topçu Yüzbaşı Kâmil Efendi'nin katil olduğu söylentisi yayılmıştır.

Adı geçenlerin, karargâh komutan yardımcısı yüzbaşının başkanlığındaki askeri mahkemede sorguları yapıldı;

Albay Ahmet ile temsilci Binbaşı Cemal Efendi tanıklık için askeri mahkemenin çağrısına uyarak tanıklık görevini yaptılar. Seyyar askeri mahkeme üyelerinin gelmesiyle duruşmaya tekrar bakıldı ve aynı tanıklar bu askeri mahkemeye de çağrıldı. Sonunda tutuklular sivil tutukevine nakledildiler. Orada da davanın görülmesinin ardından, her ikisi de salıverildi ve karargâha geri gönderildiler. Bu cinayet olayı üzerine İdman Yurdu dağıldı. Razi Efendi saz derneği ile yurdu işgal ve temsil kurulunu tamamlayarak daha iyi konumda olmak ve kendine bağlı olanları daha çok artırmak için çalışmaya başladı. Esir subaylar tarafından kadetler ile hasta ve muhtaç erlere ayrılan yardım parası aylık 600-700 rubyeye ulaşmakta iken, açılan Fransızca ve İngilizce dershanelerinden, tiyatro ve temsil gelirlerinden elde edilen yardım parası, birkaç ay bin rubye derecesine yükseldi. Ancak tiyatro gereçleri ve temsil kurulu masrafları ve ücretler gibi giderler yapıldığından, bu paranın oranı asla artmıyordu.

Razi Efendi bu rağbet dolayısıyla artan gelirden ve Remadiye grubuyla 50. Tümen subaylarının esir düştükleri sırada İngilizlere teslim ettikleri, her birinin bin, on bin, hatta yüz bin kuruşu aşan kişisel paralarının gelmesinden de yararlanmanın yollarını aradı. Bilgili kişilerden faydalanarak onlara esirleri teşvik için konferanslar verdirmek ve kâğıt paraların asıl değeriyle yardım parası kabulünün de mümkün olacağını duyurarak bir yardım parası defteri açmak planını düzenlemiş ise de, Rakım Efendi tarafından verilen konferanslarda beklediğini bulamamasından ve bu gibi girişimlerin çıkar sağlamaya yönelik olduğu yavaş yavaş herkes tarafından anlaşılmasından dolayı, yardım parası toplanmasına pek az kişi katıldı. Toplanan yardım parasının miktarı 2.500 kuruşu aşamadı, böylelikle de adı geçenin planı boşa çıktı.

Razi Efendi, yukarıda bildirilen çerçevede çalışmakta, sık sık Yarbay Gani ve Servet Beylerle onların dostu olan binbaşıları ziyaret etmekteydi. Adı geçen Servet Bey, Albay

Ahmet Bey'in yerine kendisini ve temsilci Binbaşı Cemal Bey'in yerine de 50. Tümen'e bağlı binbaşılardan birini geçirerek, karargâhın bütün kaderini eline almak hırsı ve arzusuyla çalışıyordu. Buna en çok ümit ve cesaret veren de, Albay Ahmet Bey'in, ona karşı komutanlık nüfuzuyla bu derece disiplini sağlamaya gücü yettiği ve ondan fazlasını sağlayamadığı yolundaki özür dileyen ifadesiydi. Karargâh içinde güvenilir ve sağlam bir muhalefet sağlamak yoluyla, arkadaşlarını rahatsız eden, şeref ve onura aykırı fiilleri alışkanlık edinen sınırlı sayıdaki şahısları korkutma ve gözdağı verme yoluyla sağlam önlemler alınması mümkündür. Bu da ancak subayların örnek gösterilecek bir hareket biçimini seçmelerine bağlı bulunduğundan, adı geçen Yarbay Servet Bey ile arkadaşları binbaşıların tek tek her birimize yaptıkları başvurularında bu çerçevede görüşler ortaya konulmakla birlikte, karargâhta bir emekli general ve muvazzaf bir albay, dört de yarbay rütbesinde üstsubay ve subay bulunduğundan, bunlardan bir durumu inceleme kurulu oluşturulmuş, ara sıra toplanmış ve işi olanlarla şikâyetlerin buraya iletilmesi istenmiş, kurulun kararları ilgililere bildirilmiş ve karara karşı koyan ve dik başlılığı alışkanlık haline getirenlerin veya İngiliz karargâh komutanlığına başvurusu beğenilmeyenlerin bu tutumları ile isimleri kaydedilmişti. Vatana dönüldüğünde, hükümetimizin yetkili kurumlarına bilgi sunulması birkaç toplantıda tarafımızdan uygun bir şekilde önerilmiş ve binbaşıların disiplin yönetmeliklerine göre verilecek cezalar kapsamına alınması onaylanmamıştı. Yarbay Servet ve Gani Beyler, kurulca verilecek kararlarda çoğunluğu elde etmek arzusuyla, arkadaşlarından birkaç binbaşının kurula alınması düşüncesini ileri sürülmüşlerdi. Albay Ahmet Bey'in ister istemez karargâhta tek söz sahibi olarak kalmasını ve topluluktaki anlaşmazlıktan yararlanmayı fırsat bilen Mahmut Bey'in de bizim düşüncemize katılmasından dolayı, oyların eşitliği üzerine her ikimiz de bu konudaki görüşmelerden çekildik;

istedikleri sayıda binbaşıyı kurula almak suretiyle kurulun oluşturulmasını onlara bırakıp, bundan böyle hiçbir şeye karışmayacağımızı ve kimsenin başvurusunu kabul etmeyeceğimizi kesinlikle dile getirdik.

Bern Sözleşmesi'nin Ulaşması, İngiliz Karargâh Komutanının Çalışmaları ve Albay Ahmet Bey ile Temsilci Binbaşı Cemal Efendi'nin Ona Arka Çıkmaları, Maaşlarının Artırılması

1918 senesi başlarında Bern şehrinde, hükümetimizle İngiltere hükümeti arasında esir değişimi hakkında sözleşme görüşmelerinin yapıldığını gazeteler duyurmuştu. O yılın temmuz ayı içinde bu sözleşmenin İngilizce sureti gelmiş, Türkçe suretinin beklenildiği söylentisi yayılmıştı. Bu söylentinin yayılmasından bir ay geçtikten sonra, karargâh komutanı adı geçen sözleşmenin 12. maddesine göre yardım komisyonunun oluşturulması için erler ve kadetlerden birer üye seçileceğini bildirdi. Biri doktor diğeri imam olmak ve subaylarca büyük rütbede bir başkan ile yüzbaşı veya teğmen rütbesinde bir üye bulunmak üzere komisyona gireceklerin belirlenmesi gereğini anlatmak amacıyla, temsilci Cemal Efendi'yi Albay Ahmet Bey'in yanına göndermişti. Yukarıda kimliği açıklanan tercüman Celal Efendi, sık sık Albay Ahmet Bey'i ziyareti sürdürmüş, anılan albay karargâh komutanının istek ve tavsiyelerine göre Cemal Efendi'yi başkan ve 40. Alay 3. Tabur Komutanı Yüzbaşı Necmeddin, 40. Alay 3. Tabur Tabibi Yüzbaşı Emin, 40. Alay 2. Tabur İmamı Halil Efendileri üye olarak atamış ve isimlerini bir pusulaya yazmış, bunu Binbaşı Cemal Efendi'ye vererek adı geçen komutanlığa sunmuştur. Genel olarak esirler, bu sözleşmenin uygulanmasından çok büyük ümit beslemiş iken, işin başlangıcında İngilizlerin tehlikeli girişim ve sürekli izlemelerinden kaygılanarak adı geçen 12. maddenin aynen ilan edilmesini önerdiler. Bunun üzerine karargâh komutanı, Albay Ahmet Bey tarafından dü-

zenlenen pusula gereğince yardım komisyonu kurulmasını kabule yanaşmayarak, adı geçen maddenin Türkçe tercümesinin günlük emirde yayımlamakla birlikte, temsilci Binbaşı Cemal Efendi'nin başkan seçilmesinin sıkıntı yaratacağını 8 Ağustos 1918'de duyurdu.

Bu duyurudan yardım komisyonunun seçimle oluşturulacağı ve temsilci Cemal Efendi'nin atanmasıyla esirlerin haklarının İngiliz emelleri ve çıkarlarına feda edileceği herkes tarafından anlaşılmış ve tercümanın sık sık ziyareti ve Albay Ahmet Bey'in girişimleri sonucunda aleyhinde yeni bir akım daha baş göstermesiyle adı geçen albay, bunu düzeltmek için girişimde bulunmuştu. Ancak emrin 2 numaralı bendinde, oy pusulasında herkesin kimliğiyle ilgili bilgileri işaretlemesi yazılı bulunduğundan ve söz konusu bend, esirler arasındaki cereyanı şiddetlendirdiğinden, en özverili ve vatansever subaylarımızdan 51. Tümen Emir Subayı Yardımcısı Topçu Yüzbaşısı Cemal ve 9. Alay 1. Taburdan Yüzbaşı Hüseyin Kaptan Efendiler ile birkaç arkadaş karargâh içinde birçok bildiriler yazıp dağıtarak, seçimin esenlikle yapılmasını sağlamak, esirlerin haklarını korumak çabalarını arkadaşlarına anlatmaya çalıştılar. Esirlerin bu şekilde gerçekleri öğrenmeleri ve seçim gününü beklemesi dolayısıyla Ahmet Bey, foyasının meydana çıktığını ve İngiliz emellerine daha fazla hizmet edemeyeceğini anlayarak, Servet Bey'i kendisine vekil olarak atadığını ilandan çekinmeyerek hastaneye savuştu. Adı geçen albayın hastaneye girişinden birkaç gün geçtikten sonra, aylığına yüz rubye ve temsilci Cemal Efendi'nin aylığına elli rubye zam yapıldığını ve tercüman Cemal Efendi'nin maaş artışı sağlamakla beraber, unvanının komutan müşavirliğine yükseltildiğini belirtir emir geldi. O tarihten itibaren kendilerine düzenli aylık bağlanmıştır.

Ancak Ahmet Bey bu hareketlerinin karşılığını en iyi şekilde gördü. Çok tehlikeli bir acı ile iki ay hastanede kalıp, ameliyat yapılmasına cesaret edemeyerek kalıcı bir hastalığa tutuldu.

Dördüncü Yardım Komisyonu Başkanlığına Seçim Yapılması, Ona Bağlı İkinci Komisyonun Seçimle Oluşturulması

Karargâh komutanının, Üçüncü Yardım Komisyonu Başkanı Mahmut Bey'in istifasının kabulüyle yeniden bir başkan seçimi hakkında yayımladığı günlük emirden birkaç gün sonra, Albay Ahmet Bey'in duyurusu üzerine, belirlenen günde ve odasının önünde üstsubayların toplanma yerinde seçim yapıldı. 57. Alay Komutan Vekili Binbaşı Ömer Şevki Efendi 210 oydan 162'sini alarak başkan seçilmiş, ancak üstsubay ve subaylardan ikisinin bu seçime katılmadığı oy toplamıyla saptanmıştı.

Adı geçen Şevki Efendi'nin çoğunlukla kazandığı bildirilip başkanlığa atandığının duyurulmasından bir gün sonra, yeni başkanın önerisi ve üstsubayların uygun görmesiyle, yardım komisyonunun yanında bulunacak ve kararlarını uygulayacak ikinci komisyon için iki yüzbaşı ve iki teğmen seçilip, onların isimleri de duyuruldu.

Önceki yardım komisyonları böyle bir ikinci komisyona ihtiyaç duyarak seçimsiz oluşturulmuşlardı. Komisyonun bu kez seçimle belirlenmesi, bazı suçları söylemeye bahane sayılmaması gibi görüşlere ve yeni başkanın kanaat ve teklifine dayanmaktaydı. Üstsubay kurulu, bu yeni yardım kuruluna her konuda yardım sözünde bulunmuş ve komisyon da üstsubay kurulunun görüş ve onayını aldıktan sonra karar vermişti.

Kadetler ramazan bayramındaki gürültülü dağıtımdan sonra akçe alamadıklarından, bir yazı ile arzu ve isteklerini subaylara yansıtmak yoluna başvurmuşlardı. Yardım komisyonuna geçici olarak Yarbay Servet ve Gani Beylerle binbaşılardan temsilci Cemal ve Nazım Efendiler aday gösterilmişler ve seçim günü subaylar tarafındaki seçime katılmak için kurullara ve Albay Ahmet Bey'e başvurmuşlar; kabul edilmemelerinden ve Binbaşı Ömer Şevki Efendi'nin başkanlığa atanmasını pek uygun görmemelerinden dolayı ağırlıklarını hissettirmişlerdi.

Komisyonların İşe Başlamalarıyla Birlikte İstifa Etmeleri

Şu hal ve durum karşısında oluşturulan yardım kurulu, ofis kasasında kendi hesabına bulunan dört bin rubye üzerine bordrolarını düzenlemek için kadetlere yedişer, sakat ve muhtaçlara ikişer, bütün erlere yarımşar rubye dağıtılmasını ve okulların para ihtiyacının sağlanmasını tartışırken, erlerin temsilcisi yarımşar rubyenin azlığını dile getirmiş ve Ahmet Efendi bu fikri desteklemiştir. Kadetlerin temsilcisinin yedi rubyeden az olmamasında ayak diremesi üzerine, kurul başkanı tartışmayı sonuca bağlayamadığından, subaylar kurulunun görüşlerinin alınması için görüşmelere ara vermişti. Henüz üstsubaylar toplanmadan, işin incelenmesinden ve konuşulmasından önce, kadetlerin ve erlerin defterin birçok sayfasını subay pavyonlarına attıkları, bunların da Albay Ahmet Bey'e daha çok saldırdıkları ve kurul görüşmelerini eleştirdikleri haber alındı. Yeni başkan Şevki Efendi, subaylar kurulunun kararının sonucunu beklemeden, sabahleyin kendisinin ve bütün ikinci kurul üyelerinin ve erlerin temsilcisiyle birlikte Halil Efendi'nin istifasını duyurmuş; dolayısıyla beslenen bütün ümit ve tasarılar hayal olmuştu.

Yardım Parasının İstanbul'a Geri Gönderilmesi İçin Girişimler

Adı geçen Şevki Efendi, kurul görüşmelerinde karşılaştığı güçlükleri Albay Ahmet Bey'e açıkladı. Konunun subaylar kurulunca ele alınıp yanlış karar alındığını ve o karar üyelere kabul ettirildiği takdirde istifa etmek zorunda kalınacağını ve kasadaki paraların İstanbul'a geri gönderilmesinden başka çıkar yolun kalmadığını bildirdi. Albay Ahmet Bey aleyhindeki yayından dolayı kadetlere kırgın olup, adı geçen kurulca bir çözüm yolu bulunabilir düşüncesiyle dedikoduya son vermek yolunu onaylıyor görüntüsü vererek, istifada acele etmemesini önerdiği halde, Şevki Efendi yayınların yoğunluğundan ürküp istifasını duyurmak zorunda kalmıştı.

Gazete Yayımıyla Uğraşanlar Hakkında Son Sözler

Yukarıda anlatıldığı üzere subay tarafında başlangıçta imzalı ve imzasız saldırı veya gözdağı anlamlarını kapsayan evrak yazarak öteye beriye asan veya bırakanlar, Püsküllü Bela, Köpük ve buna benzer isimler altında gazeteler yayımlamaya başladılar. Onlardan alıntılar yapan kadetlerden Tulû (Doğuş) ve erlere atfen Kara Günler adı altında yayınlar yapmakla uğraşanların isimleri ek numara 6'ya yazılmıştır.[117]

Askerlerin Esirlikteki Hayatı

Esirliğin devamı süresince esir erler paraca ve angarya hizmetinin güçlüklerinden dolayı ağır hayat şartları altında günlerini geçirmekteydiler. İçlerinden yüzde beşine aileleri tarafından para gönderildiğinden, yüzde beşi de sıhhiye efradından olup İngilizlerden maaş aldığından, bu gibiler sıkıntıdan uzak bulunmaktaydı.

Ailelerinden harçlıkları gelen erlerin ellerine, memleketlerinde teslim edilen yüz kuruşa karşılık ancak yetmiş kuruş civarında bir miktar geçebiliyordu. Geri kalan, kur değişimi sırasında yok oluyordu. Subay hizmetinde görevlendirilenlere üstsubay ve subaylarca aylık üç beş rubye ya da daha fazlası veriliyordu. Bir kısmı da kahvecilik, yoğurtçuluk ve tütüncülük gibi perakende alışverişle uğraşarak geçimlerini sağlıyorlardı. Bütün bunların sayısı ise, genel sayıya oranla yüzde on civarındaydı.

Özetle, erlerin yüzde yirmisinin paraları vardı. Geriye kalan yüzde sekseni, güçlükle hayatını sürdürüyordu. Birliklerdeki erler manga manga ihtiyaçlarını gördüklerinden, bir kısım er yiyeceklerinden ve bir kısmı da yeni elbise ve çamaşırlarından ayırarak onları satmak suretiyle para elde etmeye çalışıyor; bunların gelirleri, ancak şeker ve tütün ihtiyaçlarını sağlayabiliyordu. Üstsubay ve subayların erlere yardımları bölümünde birazcık açıklandığı gibi, bunlara kutsal günlerde tütün ve şeker dağıtılmak suretiyle gönüllerinin hoş tutulması iyi

bir etki bırakmıştır. Yardım kurullarının oluşturulmasından sonra Yarbay Gani ve Mehmet Beylerin başkanlığı dönemlerinde, bunların yardım parasını kendi çıkarlarına kullanması yüzünden ortaya çıkan dedikodular sırasında esir erler, daha orduda iken subayların haklarına gözlerini diktiklerini ve esirlikte de gelen yardım parasını kendi çıkarlarına kullandıklarını, pek acıklı bir şekilde dile getirmekten çekinmemişlerdir.

Önceki bilgilerden anlaşıldığı ve yukarıda açıklandığı üzere esir erler, kendi bölük ve tabur komutanları ve çavuşlarının komutası ile İngilizlerin şiddetli disiplin ve baskısı altında yasal ve kanun dışı her çeşit angarya hizmetini yapmışlardır. Bazen bir erin biraz gecikmesi ve yoklama sırasında en ufak kusur ve hatası görülmesi üzerine, bütün bölüğün iki üç hafta fazlaca angaryaya çıkarılmak ve taş kırdırılmak gibi cezalara çarptırıldığı da olmuştur. İçlerinden ofisce aylık beş on rubye ücretle atanan ve kullanılan polis ve posta erlerini Ermeni tercümanların casusluğa özendirdikleri, erler aleyhinde bilgi toplamak gayretinden geri durmadıkları görülmüştür. Ancak esir erler gözdağı vererek, bu girişimlerini boşa çıkarmakta başarılı olmuştur. İngiliz polis erlerinden birkaçı ve özellikle karargâhın başçavuşu, intikam ve düşmanlık duygularıyla bazılarına vurmak ve iteklemek gibi hareketlere cesaret etmişse de, bu hareketler karşılık görmüştür. Bu polisler, bazen esir erlerden dayak bile yiyordu.

Esir erlerin şiddetli cezalara uğramalarına karşın onurlarını ve ağırbaşlılıklarını korumaları, gerçekten anılmaya değerdir. Sözün kısası, esir erlerin sayısı beş bine yakın olduğu halde, esirliğin devamı süresince aralarında sadece birkaç kavga ve yaralama olayından başka bir şey meydana gelmemiştir.

İngilizlerin gözünde esir Osmanlı erlerinin, kadet ve subaylardan daha fazla askeri duygu ve milli onurlarını koruduklan açıktır. Esir askerlere İngilizlerce maaş verilmediği, bunların para yönünden sıkıntıları olduğu biliniyorken, perakende alışverişte bulunanlardan aylık paso ücreti olarak iki rubye alınmakla birlikte, bazı aylarda buna ek ola-

rak bir rubye rüşvet istenilmiştir. İngilizlerin resmen kabul edip uyguladıkları şu işlem de, iktisaden acımasızca bir yol izlemeyi amaçladıklarını ispatlar:

Yukarıda açıklandığı üzere erlerin beslenmeleri, alışkanlıklarının aksine, sadece pirinç ile az miktarda sığır etiyle sağlanıyordu. Esirlik süresince bir kere olsun koyun eti verilmemiştir. Taze sebze az ve pahalı bulunduğundan, sebze olarak verilen şeyler öyle pek de yarayışlı olmayan yonca, acı patlıcan, çok az miktardaki patatesten ibaretti.

Yerleşim yönünden esirler taş döşemeli kargir pavyonlar içindeydi. Esir erlere, ince beyaz kumaştan elbise ile bir pamuk battaniye veriliyordu. Altlarında ve üstlerinde iki ot minder vardı. Yağmurluk yoktu. Bunlardan dolayı pek çoklarının romatizma, solunum sistemi hastalıkları ve bağırsak bozuklukları gibi hastalıklara yakalanmış olarak vatana döndükleri kayda değerdir.

Erlerin aileleriyle haberleşmeleri oldukça kötü, en küçük bir fayda sağlamayacak şekilde düzenlenmiş ve basılı kartpostallara yalnız adresiyle sıhhatte bulunduğunu yazmaları istenerek, bundan başka bir şey yazmaya izin verilmemiştir. Bu kurala uymayanların kartları sansür tarafından iptal olunurdu. Kurallara uygun kartpostal yazanlardan senede bir defa yanıt alanlar kendisini mutlu saydığından, esirlik süresince mektup alamamaktan şikâyetçi olanlara pek çok rastlanmıştır.

Bellary Karargâhındaki Esirlerin Çeşitli Tarihlerde Yer Değiştirmeleri ve Sonradan Devam Eden Terhis İşlemleri

1917 yılı sonuna doğru açılan bu karargâhtaki esirlerin sayısı yavaş yavaş artınca, bunlar arasında emekli ve muvazzaf savaş esirlerinden felçli bir halde ve diğerlerinin yardımıyla doğal ihtiyaçlarını giderecek derecede sakat bulunan dört-beş subay, 1918 Şubat'ında; Bern Sözleşmesi'nde ismi açıkça belirtilen Bağdat Karantina Müfettişi Doktor Mehmet Emin Bey ile 130 kadar sakat er 1918 Temmuz'unda

ve 70-80 kadar değişik derecede sakat er 1918 Eylül'ünde yer değiştirmek suretiyle bu karargâha gönderilmişti. Ateşkesi izleyen devrede 50-60 dolayında sıhhiye eri 1918 Kasım'ında, Bağdat ili sıhhiye müfettişi mülkiyeden doktor Nizameddin ve emekli askeri doktorlardan Binbaşı Muzaffer Bey 1918 Aralık'ında, 50. Tümen ile esir düşen tabip binbaşılardan İbrahim ve Sabri beylerle diğer üç doktor yüzbaşı 1919 Nisan'ında ve dört yedek doktor yüzbaşı 1919 Mayıs'ında, 130 kadar sıhhiye eri ve iki Ermeni yedek doktor yüzbaşı 25 Eylül 1919'da vatana geri gönderilmiştir. Ateşkesten sonra Irak'ta yerleşmiş şeyhler ve halktan esir alınanlarla Irak'ta doğmuş ve aileleri orada yerleşik emekli muvazzaf ve yedek subaylarla mülkî memurlardan esir bulunanlar, birbiri ardı sıra gönderilmek suretiyle terhis olunmuşlardır.

Hindistan'ın öteki karargâhlarında da bu yolla sevkiyat yapılmış olup, geri kalan Türk ırkından esirler Tognung ve Sumerpur karargâhlarından Bellary karargâhına nakledilmişlerdir.

Tatmiyo karargâhındaki esirlerin mübadele ve terhisten sonraya kalan Türk kısmı, önceleri Meiktila karargâhına nakledilmiştir. Tatmiyo karargâhı kaldırılıp bunların da şu günlerde Bellary karargâhına götürüleceği ve bu karargâhın Bombay'a yakınlığı sebebiyle sevkıyat merkezi kabul edilerek esir kafilelerinin çok geçmeden terhise başlanacağı hakkında haberler ve söylentiler dolaşmaktadır.

İngilizler, esir değişimi konusunda pek tedbirli ve ağırkanlı hareket etmektedirler. Malûlleri tekrar tekrar muayeneden sonra değişime uygun gördüklerini ayırmışlar ve ateşkesten sonra terhis işlemlerinde de her şeyden önce yüksek maaş verdikleri doktorlarla sıhhiye erlerini, bunu izleyen devrede istila edilen yerlerde kalıp ailelerine değişik derecede maaş tahsis edilen değişik sınıflara bağlı esirleri geri göndererek, savaş giderlerini hafifletme konusunda ekonomik çıkar gözetmişlerdir."

Yarbay Hasan Yetimi'nin raporundaki bilgiler bunlar.

Türkiye'nin Yeni Delhi Büyükelçiliği askeri ataşesince, 1-5 Kasım 1968 tarihleri arasında Hindistan'ın Karnataka eyaletinin Bellary şehrindeki Türk şehitliği ziyaret edilerek bir rapor hazırlanmış ve Milli Savunma Bakanlığı'na gönderilmiştir.

Söz konusu raporda özetle aşağıdaki bilgilere yer verilmiştir:

Şehitlik, Hindistan'ın Karnataka eyaletinin Bellary şehrinde, şehir merkezine yaklaşık 5 km mesafede, Hindistan Hava Kuvvetleri'ne ait bir havaalanının hemen yanındadır.

I. Dünya Savaşı'nda Süveyş Cephesi'nde, aralarında Ferik Abdüssellam Paşa'nın da bulunduğu 2.000 Türk askeri (bu sayı daha sonra 5.000'i geçmiştir) İngilizlerce esir alınarak Hindistan'ın ulaşımı en güç noktalarından biri olan Bellary'ye götürülmüştür. Mahalli halktan, Müslüman Cemiyeti başkanı ve çocukluğundan beri şehitlerimizin durumunu bilen 88 yaşındaki Şeyh Hacı Adem Sahab'ın ifadesine göre, bu askerlerimiz verimli çalışmadıkları için İngilizlerce vurularak öldürülmüşlerdir. Abdüsselam Ağa Paşa, işi bırakıp namaz kıldığı gerekçesiyle İngilizlerce vurularak öldürülmüştür.[118]

Şehitlerimiz, daha sonra Türk mezarlığı adıyla anılacak olan ve bugünkü Türk şehitliğinin bulunduğu bölgeye, mahallî Müslüman halkça gömülmüştür. Daha sonra Hint Hava Kuvvetleri'ne ait hava alanını genişletme çalışmaları sırasında, mezarların çoğu tahrip edilmiştir. Bölgede 600 mezar yeri tespit edilebilmişse de, şehitliğimizde yalnızca biri Abdüsselam Paşa'ya ait olmak üzere iki mezar bulunmaktadır. Diğer mezarın kitabesinde bir şey yazmadığından, kime ait olduğu bilinmemektedir.

Mahallî halktan Müslüman Cemiyeti Başkanı Hacı Adem Sahab'ın yakın ilgisi ve Yeni Delhi Büyükelçiliği'ni bilgilendirmesiyle, 1968 yılından beri anılan mezar yerleriyle ilgilenilmiş ve 1997 yılında 171.000 ABD doları harcanarak güzel bir şehitlik yapılmıştır.

Hindistan'daki Diğer Kamplar

Kalküta'daki İstasyon Kampı

Kamp, Kızılhaç heyetince 28 Mart 1917'de ziyaret edildi. Irak Cephesi'nden getirilen Türk esirler için geçici bir kamptı. İngiliz askeri yetkililerin Burma'ya gönderdiği esirler, gemiyle Mezopotamya'dan Karaçi'ye getiriliyor ve sonra trenle Kalküta'ya gönderiliyordu. Esirler Kalküta'da Rangon'a gönderilmek üzere gemilere bindirilirken bazı gecikmeler olduğu için, orada bir istasyon kampı kurulmuştu; esirler burada 1-4 gün kalıyorlardı.[119]

Bu kamp, Kalküta'nın tarihî kalesi Fort William'daydı ve İngiliz birlikleri için bir istasyon olarak kullanılıyordu. Etrafı ağaçlarla çevrili geniş çim alanlar, üç ayrı bölüm oluşturan bu kapalı alanla esirlere ayrılmıştı.[120]

Kataphar Kampı

Türklerin dışındaki sivil esirlerden 36 kişiyi barındırmaktaydı.[121]

Tognung Kampı

Bu kamp hakkında arşivlerde ve hatıralarda yeterli bir bilgiye ulaşılamamıştır. Yb. Hasan Yetimi raporunda, 1919 yılı sonunda yalnızca Türk ırkından olan esirlerin Tognung kampından Bellary kampına nakledildiğini bildirmektedir.[122]

Burma'daki Esir Kampları

Savaş yıllarında Hindi Çin olarak anılan Burma'daki kampların önemlilerinden biri, Thatmyo kampıdır. Burma'ya Birmanya da denilmiş, ülke son olarak Myanmar adını almıştır.

Birmanya'da Thatmyo neresidir? Oraya Türkler niçin gitmiş, nasıl gitmiştir? Sayıları kaçtır? Nasıl ve ne kadarı dönebilmiştir?

Bu soruların yanıtlarını araştırdık. Dışişleri Bakanlığı'ndan aldığımız bilgiler, Genelkurmay ATASE arşivinde, Kızılay Genel Müdürlüğü ve Cenevre Kızılhaç Genel Merkezi arşivlerinde yaptığımız çalışmalar, aradığımız yanıtların bir kısmını bulmamızı sağladı.

İngilizler, I. Dünya Savaşı sırasında esir aldıkları Türklerin büyük bir kısmını –Kıbrıs, Mısır, Hindistan, Birmanya gibi– Anadolu'dan oldukça uzak yerlerde kurdukları kamplarda tutmuşlardır.

Mısır ve Kıbrıs adası için belki bu uzaklık söz konusu değildir; ancak Kıbrıs o dönemde tamamen İngilizlerin elinde ve çok sıkı denetiminde olan bir adadır. Mısır'da, yine İngilizlerin tam bir kontrolü ve büyük bir nüfuzu vardır. Bu iki bölgeyi de o dönemde İngiltere toprağı gibi değerlendirmek gerekir. Gerek Hindistan, gerekse Birmanya, İngiltere'nin sömürgeleridir.

İşte bu savaşa katılan ve İngilizlerin "1914'ün kayıp nesli" dedikleri kuşak gibi,[123] I. Dünya Savaşı'nda asker olan Türklerden bir kısmı da, iklim, toprak, dil, din, yiyecek gibi hemen hemen her şeyi farklı olan bu çok uzak ülkelerde yıl-

larca sürecek esaret hayatı yaşamışlardır. Bu yerlerden biri de, Birmanya'da kurulan Thatmyo Türk esir kampıdır.

Burma-Thatmyo Esir Kampı (Hindi Çin)

I. Dünya Savaşı başlarında İngilizler, Basra Körfezi petrol sahalarına gözlerini dikmişlerdi. Osmanlı Devleti'nin Almanların yanında savaşa gireceği kesinleşince, İngilizler 15 Ekim 1914 tarihinde Bahreyn'e ve 23 Ekim 1914'te de Basra'nın hemen yukarısındaki Fav'a kolay bir şekilde asker çıkardılar. 23 Kasım 1914'te Basra şehrini alarak, Kurne'ye (Kurna, Korna) doğru ilerlediler. Bu bölgedeki Osmanlı birlikleri çok kuvvetli durumda değildi. Bölgede sadece 38. Tümen bırakılmıştı. Bu tümen de Bağdat ve Basra'da bulunmaktaydı. Bu tümen İngilizlere karşı koyduysa da fazla bir varlık gösteremedi.

Savaşlarda da İngilizler çok sayıda Osmanlı askerini esir aldılar ve Birmanya'ya götürdüler. Thatmyo esir karargâhı hastanesinin kayıt defterlerinde, 1914 senesinde vefat eden esirlerin varlığı bunu doğrulamaktadır.[124]

İşte Basra civarında alınan bu esirler bir müddet Mezopotamya'da, yani savaşın olduğu bölgede tutulduktan sonra gemilerle Hindistan'a, oradan yine gemilerle Birmanya'ya götürüldüler.

İstanbul'a 12.000 km'den daha uzak bir mesafede olan Birmanya'daki Thatmyo kasabasında, daha önce İngiliz askerlerinin konuşlandırıldığı eski binalar hemen bir esir kampı haline getirildi. Basra'dan gemilere bindirilen Türk esirler Hindistan'da Karaçi'ye getiriliyor, Karaçi'den trene bindirilerek Kalküta'ya taşınıyor ve Kalküta'dan gemilerle Thatmyo esir kampına getiriliyorlardı.[125]

İlk Osmanlı esir kafilesi belki pek kalabalık değildi, ama bu kafileyi savaş boyunca diğer kafileler izledi.

Örneğin Nisan 1917'de kampı ziyaret eden bir Kızılhaç heyetinin raporunda, Mezopotamya'dan mayıs ayının ilk

Kızılay arşivinde bulunan Burma-Thatmyo Usera Ordugâhı isim cetveli. Genelkurmay ATASE arşivindeki Thatmyo Türk esir kampı hastanesinin istatistik defteri.

Burma'daki Türk esir kamplarını gösteren harita.

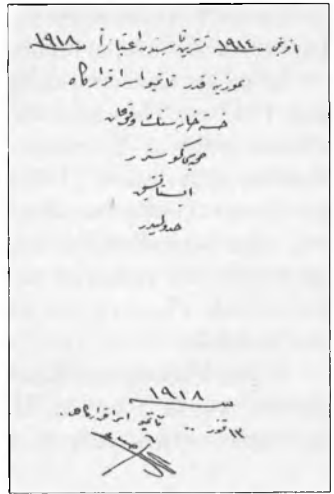
günlerinde kampa yeni esirlerin geleceği ve bunların 100 kadarının subay, 1.300 kadarının er olduğu... bildirilmektedir.[126]

Basra'yı İngilizlerden almak için Osmanlı kuvvetlerinin 1915 yılı Nisan ayındaki taarruzu Şuaybiye savaşlarında da başarısız olunca, İngilizler buradan da çok sayıda Türk esiri alarak yine Hindistan'a ve Birmanya'ya, özellikle de Thatmyo esir kampına götürmüşlerdir. İngilizlerin Kutülammare'yi almalarından sonra İngiliz Generali Townshend'in başlattığı İngiliz taarruzu Bağdat'a yönelmiş, Dicle kıyısında Selmanpak ve Fırat kıyısında Nasıriye'ye kadar ilerlemişlerdir. Bu savaşlarda da İngilizler çok sayıda Türkü esir alarak, Hindistan ve Hindi Çin denilen Birmanya'ya götürmüşlerdir.

Thatmyo'daki subay ve erlerin isimlerini, esir ediliş tarihlerini ve yerlerini beş kaynakta bulabiliyoruz. Bunlardan biri, Kızılay arşivindeki "Burma-Thatmyo Esir Kampı İsim Listesi" dosyasıdır.[127]

Haziran ve Temmuz 1333 (1917) tarihini taşıyan isim listeleri, Kızılay yetkililerince çok ciddi bir şekilde tutulmuştur. Kayıtlarda esirlerin esaret numarası, ismi, pederinin ismi, vilayeti, kazası, kariye (köy) ve mahallesi, esir olduğu mahal, kıt'ası ve bölüğü ayrı ayrı sütunlarda belirtilmiştir.[128]

Bunlardan 12 Haziran 1333 (1917) tarihini taşıyan "Thatmyo Ordu Karargâhı" isim cetvelinde, 275 esirin yukarıda sayılan künyeleri ve bilgileri vardır. Bu cetvelin,

"Efrenci sene 1914 Teşrinisâni'den itibaren sene 1918 Temmuz'a kadar Thatmyo usera karargâhı hastanesinin vukuat-ı sıhhiyesini gösterir istatistik cetvelidir. Sene 1918-13 Temmuz-Thatmyo Usera Karargâhı-imza..."

Thatmyo esir kampındaki bir bölümde bulunan çok az sayıdaki esiri kapsadığı açıktır. Dosyadaki tüm cetvellerin incelenmesi halinde, esir sayısının 3.500-4.000'e çıkacağı hesaplanmıştır.[129]

Subaylar	187
Tabip ve eczacılar	9
Astsubaylar	602
Sağlıkçı astsubaylar	15
Sağlıkçı erler	55
Erler	2624
Silah altına alınabilir sivil	25
Silah altına alınamaz sivil	11
Silah altına alınabilir gemi mürettebatı	59
Silah altına alınamaz gemi mürettebatı	3
Silah altına alınabilir Alman	1
Toplam	3591[130]

Esirlerin sayılarından ve durumlarından bahseden ikinci kaynak ise Kızılhaç'ın raporudur.

İsviçre'de Cenevre Kızılhaç arşivinde bulduğumuz bu rapor, 1917 yılı Haziran ayında kaleme alınmış ve daha önce sözünü ettiğimiz Thormeyer, Schoch ve Blanchod isimli üç Kızılhaç görevlisinin 11-12-13-14 Nisan 1917'de Thatmyo esir kampını ziyaretlerinden sonra Kızılhaç teşkilatına verdikleri, diğer kamplarla birlikte Thatmyo kampının durumunu da bildiren bir rapordur. Bu raporun esirlerin sayısı ile ilgili bölümünde Thatmyo esir kampının Osmanlı mevcudu şöyle verilmektedir:

Ayrıca Kızılhaç teşkilatının raporunda, 1916 yılı ilk 3 ayı ile 1917 yılı ilk 3 ayında, Thatmyo kampında bulunan Türk ve Arap esirlerin sayıları verilmiştir. Bu rapora göre:

1916 yılı	Ocak ayında	2755 Türk	392 Arap
1916 yılı	Şubat ayında	3116 Türk	388 Arap
1916 yılı	Mart ayında	3118 Türk	383 Arap esir bildirilirken
1917 yılı	Ocak ayında	2000 Türk	131 Arap
1917 yılı	Şubat ayında	2057 Türk	127 Arap
1917 yılı	Mart ayında	3125 Türk	114 Arap esir bildirilmiştir.[131]

Görüldüğü gibi Türk esir sayısında artış, Arap esir sayısında azalma dikkat çekmektedir.

Sayılardaki azalma ve artma, kampa yeni gelenler ve diğer kamplara gönderilenlerle ilgilidir. Thatmyo kampıyla ilgili üçüncü kaynak ise Amerika'nın o dönemdeki Birmanya-Rangoon Konsolosu Samuel Reat'in 10 Mayıs 1916 tarihli raporudur. Mart 1916'da kampı dolaşan konsolosun raporu, o dönemde savaşa girmeyen tarafsız bir ülkenin temsilcisi ve gözlemcisi olarak biraz daha objektiftir.[132] ABD Dışişleri'nde bulduğumuz bu raporu Reat, 1916 Mayıs'ında İstanbul'a göndermiştir. Aşağıda verilen bilgilerde bu rapordan da yararlanılmıştır.

Dördüncü kaynağa ise ne yazık ki ulaşamadık. Bu, Amerikan konsolosunun raporuna ekleyerek gönderdiği, Thatmyo esir kampında tutulan Alb. Suphi Beyin kamp ve esirler hakkında bilgi veren raporudur. Amerikan konsolosu, bu raporu kendi raporu ile birlikte İstanbul'daki ABD elçisine göndermiş, elçilik de Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na iletmiş. Maalesef orada çalışma yapamadık. Harbiye Nezareti'ne ulaştırılmış olduğu düşüncesiyle Genelkurmay ATASE Başkanlığı arivinde aradıksa da orada bulamadık.

İngilizler, kamplar arasında değişim yaptıklarından ve zaman zaman da savaşan taraflar esir değişimine yöneldiklerinden, Thatmyo esir kampındaki Türklerin sayısını tam olarak söylemek pek mümkün değilse de, bu sayının 1917 sonlarına doğru 5 bini bulduğunu söyleyebiliriz.

Thatmyo Türk esir kampına ilişkin beşinci kaynak ise ATASE arşivindeki Thatmyo esir karargâhı hastane defterleridir. Hastane kayıtları, 1914 Kasım'ından 1918 Temmuz'una kadar bir Osmanlı tabip yarbayı tarafından çok ciddi bir şekilde tutulmuştur.[133] Bu da bize ilk esir kafilesinin 1914 Kasım'ında Thatmyo'ya getirildiğini göstermektedir. Bu kayıt defterlerindeki 1915 yılı istatistik cetvelinde, 1914 sonu ve 1915 yılı içerisinde hastaneye gelen hasta sayısı 946 olarak verilmektedir.[134] Esirlerin yarısının hastaneye başvurduğunu kabul edersek, ilk yıllarda bile esir sayısının en az 2.000 dolayında olduğu tahmin edilebilir.

Esirlerin Kampa Getirilişi: İngilizler, Irak Cephesi'nde esir aldıkları Osmanlıları Basra'da bir süre tuttuktan sonra gemilere bindirerek bugün Pakistan'da olan, o zaman Hindistan sınırlarındaki Karaçi'ye getiriyorlardı. Esirler, Karaçi'den trenlere bindirilerek Hindistan'daki Kalküta geçici istasyon kampına getiriliyordu. Tren vagonlarına altmışar kişi dolduruluyordu. Yolculuk sırasında ekmek, peynir, meyve ve çay veriliyordu. Buradan gemilerle Birmanya'nın başşehri Rangoon'a götürülüyorlardı. Ancak ulaşımda gecikmeler nedeniyle ve sayıları fazla olduğu için, esirler Kal-

küta istasyon kampında bazen bir hafta kadar beklemek durumunda kalıyorlardı. Kalküta tarihi kalesindeki bu kamptan alınan esirler, gemilerle Rangoon'a taşınıyorlardı.[135] Rangoon'da tekrar nehir gemilerine bindirilip, Irrawady ırmağı üzerinden Thatmyo kasabasına getirilerek kasabadan 1,5 mil uzaktaki esir kampına götürülüyorlardı.[136] 1.300-1.500 kişi taşıyan buharlı gemilerle yapılan yolculuk üç gün sürüyordu.

Görüldüğü gibi yolculuk Basra'dan başlıyordu. İngilizler Basra'da iki esir kampı kurmuşlardı. Bunlardan biri "gözlem kampı", diğeri salgın hastalıklara karşı "izolasyon kampı"ydı. Esirler gözlem kampında 2 ila 4 hafta kalıyorlardı. İzolasyon kampındakiler ise, iyileşinceye kadar kampta beklemek zorundaydılar. Her iki kampta bir konvoy oluşturacak kadar esir toplanınca, bunlar Basra'dan gemilere bindiriliyordu...

Rangoon'a gelen esirler, Irrawady nehri üzerinde çalışan gemilerin çektiği geniş mavnalara bindiriliyor ve Thatmyo şehrine getiriliyordu.[137]

Kampın Konumu: Thatmyo esir kampı, Birmanya'nın başşehri Rangoon'un kuzeyinde, Irrawady nehri üzerinde bulunmaktaydı. Kamp, ismini aldığı Thatmyo şehrinden 1,5 mil uzaktaydı. Thatmyo şehri (I. Dünya Savaşı sırasında) 11.000 nüfuslu bir yerleşim yeriydi. Bu şehre ulaşmanın en pratik yolu, Irrawady nehri üzerinden gemilerle gitmekti. Gür ve çekici bir bitki örtüsüne sahip olan Thatmyo, yüksek bir kıyıya kurulmuştu.

Şehrin ve dolayısıyla kampın iklimi çok sıcaktı. Her ne kadar nem yoksa da 40°C'ye kadar çıkan sıcaklık dayanılmazdı. Bölge çok bol yağmur alırdı.[138]

Kamp Yöneticileri: Esir kampının komutanı Binbaşı R.J. Hilson'dı. Komutanın yardımcılığını ise Binbaşı A.P. Sandeman ve Teğmen G. Steele yapmaktaydı.[139]

Esirlerin Kaldıkları Yerler: Thatmyo esir kampı birbirine bitişik dört ayrı kısım olarak inşa edilmişti. Her kısma pavyon deniliyordu. Her pavyon aşağı yukarı 400 m2 alana sa-

ايراوادى

١٣٣٥

İRAWADI

Burma'da Thatmyo Türk esir kampında çıkan İravadî gazetesinin bir sayısının ilk sayfası : "İravadî 1335, siyaset, tenkidat ve şahsiyet hariç olmak üzere dinî, edebî, tarihî, fennî, bütün ... (mevzulardan) bahseden haftalık gazete."

hipti ve diğer pavyonlardan iki kat tel örgüyle ayrılmıştı. Ayrıca her pavyonun etrafı yine iki kat tel örgüyle çevriliydi.

Pavyonlarda, zanaatkâr esirlerin çabalarıyla küçük iş yeri sayılabilecek yerler açılmıştı. Dükkânlar, kahvehaneler vardı.[140]

Thatmyo esir kampında iki tip esir lojmanı bulunuyordu. Birinci tip, daha önce İngiliz birliklerinin kaldıkları ahşap binalardı. Binada beş ağaç üzerine oluşturulmuş, 180 cm yüksekliğinde bir zemin vardı. Bu zeminde kimse kalmıyordu, ancak açık olduğu için serindi ve güneşten korunuyordu. Bu yüzden esirler gündüz burada bulunmayı tercih ediyorlardı; hatta geceleri de isterlerse yataklarını getirerek burada kalabiliyorlardı. Çatıdaki kiremitler, verandaları da örtecek şekilde uzatılmıştı. Salondaki pencere ve kapılar daima açıktı. Bu tür barakalar 400 kişiyi barındırabiliyordu.[141]

Yeni yapılan ikinci tip barakaların planı daha değişikti. Bu barakalar da ağaç kolonlar üzerine inşa edilmişti. Fakat yerle barakanın zemini arasındaki mesafe sadece 1 m idi. Bu yüzden de zemin uyku için kullanılamıyordu. 5-6 basamaklı merdivenlerle 50 m uzunluğunda ve 5,5 m genişliğindeki salona çıkılıyordu. Burası uzun bir koridor gibiydi. Açı şeklindeki çatının uçları yerlere kadar geliyor ve bu kanatlar da güneş ışınlarına karşı koruma sağlıyordu. Salonun yan tarafları, örülmüş palmiye yapraklarıyla kapatılmıştı. Çatı da bambu ve palmiye yapraklarından yapılmıştı.[142]

Birinci tip barakalarda yataklar yanlara paralel olarak yerleştirilmişti. Böylece ortada oldukça geniş bir yer açılmıştı.

Subaylar birinci tip binalarda daire şeklinde ayrılmış bölümlere yerleşmişlerdi. Yerleşmede rütbe esas alınmıştı. Bir bölümde en çok altı subay yaşıyordu. Kamp idaresi subaylara yatak, masa ve sandalye sağlamıştı.

Başlarda subayların barakaları erlerinkinden çok uzakta değildi, ancak daha sonra subaylar ayrı bir bölüme alındılar. Subayların banyo odaları ve tuvaletleri de ayrıydı.[143]

Kampta aydınlatma, gaz lambalarıyla yapılıyordu. Barakalar büyüklüklerine göre 6 ile 14 lamba ile aydınlatılıyordu. Subay bölümlerinde her odada bir lamba vardı. Kamptaki tuvaletler bütün gece aydınlatılıyordu.

Esirler, hasırlar üzerinde veya hafif ince yataklarda yatıyorlardı; battaniye de alıyorlardı. Çok sıcak bir iklim olduğu düşünülünce, bunlar yeterliydi. Subaylara demir karyola verilmişti, ancak yataklarını kendileri sağlıyorlardı.[144]

Yiyecek-İçecek Durumu: Kampta Irrawady nehrinin suyu kullanılmıyordu. Kamp hem nehir kıyısında hem de bol yağmur alan bir bölgede olduğundan yeraltı suları boldu. Beş su kuyusu vardı ve su çok az bir derinlikten çıkıyordu. Su sıkıntısı yaşanmıyordu.[145] Düzensizlik ve anarşiye sebep olacağı düşüncesiyle, esirlerin kuyulardan su almasına izin verilmiyordu. Su, kuyulardan pompalanarak, borularla kulübelerdeki ve mutfaklardaki depolara iletiliyordu. Kulübelerde kişi başına günlük 8 litre, mutfaklarda ise kişi başına 4 litre su alabilen depolar vardı.[146]

Kampta yiyecekler, görevliler nezaretinde dağıtılıyordu. Yemeklerde et veriliyordu. Esirlerin Müslüman olduğu dikkate alınarak sığır eti tercih ediliyordu. Verilen etin kalitesi hakkında Türk esirlerden şikâyetler olmuştur. Bunun üzerine kamp yönetimi, yemek pişirme ve dağıtma sırasında her gün bir Türk doktorun etin ve yemeğin kalitesini incelemesini sağladı. Şikâyetler azaldıysa da büsbütün ortadan kalkmadı. Zira Türk esirler zaman zaman da olsa koyun eti yemek istiyorlardı. Oysa bu bölgede koyun eti bulmak çok zordu. Türk esirlerin yemeklerden şikâyet ettikleri bir başka konu ise, hep aynı sebzelerin pişirilmesiydi; değişik sebzeler de istiyorlardı. Özellikle de ramazan ayında daha değişik bir mönü beklemekteydiler.

Birmanya'daki büyük bir İngiliz şirketi, Thatmyo esir kampında bir kantin açmıştı. Bu kantinde yiyecek maddeleri, konserveler, kâğıt-kırtasiye, elbise ve tuvalet eşyası satılıyordu. Fiyatlar kamp komutanından onaylıydı ve fiyat listesi görülebilir bir yerde asılıydı. Burada satılan başlıca eşya şunlar-

dı: sığır eti, tavuk eti, balık, domates, soğan, patates, pirinç, un, şeker, çay, süt, kavun, sabun, sigara.[147] Kampta genel kural, esirlere yemeklerini kendilerinin hazırlayabilecekleri yiyecek malzemeleri sağlamaktı. Yemekler genellikle öğleyin saat 11.00-12.00'de ve akşam 17.00-18.00 arasında barakalarda yeniyordu. Yemekhane yoktu. Yemek tabakları ve bardaklar veriliyordu. Örtü yoktu.[148] Her esire haftada 40 sigara ve bir kutu kibritle ayda bir kalıp sabun veriliyordu.

Giyim-Kuşam: Thatmyo kampında esir erlere kamp yönetimince ücretsiz olarak fes, pamuklu gömlek, beyaz elbise, terlik, çorap, iç çamaşırı, yüz havlusu, banyo havlusu, ceket ve mendil veriliyordu. Kızılhaç heyeti kamptaki teftişlerinde esirlerin kılık kıyafetini düzgün ve temiz bulduklarını belirtmektedir.[149] İngilizlerin raporunda böyle denilmekle birlikte, ABD konsolosu, kamptaki esirlerin hijyen ve sağlık kuralları bakımından çok iyi olmadıklarını, iç ve dış giyim gibi temel giyecek eşyalarının eksik olduğunu belirtmektedir. Osmanlı hariciye nazırı bu rapora 3 Ağustos 1916'da verdiği yanıtta, ABD Büyükelçiliği'nden bu konuda İngiltere hükümetinin dikkatini çekmesini istemektedir.[150] Kamptaki esirler arasında, çok sık rastlanmasa da, verilen giyecek malzemelerinin satıldığı da görülüyordu. Ayakkabılar çok çeşitli olmakla birlikte, potinler çoğunluktaydı. Esirler arasında çarık giyenler de vardı. Esir erler, Latin ve Arap harf ve rakamları yazılı künye numaralarını ceplerinde ve gömlek içinde taşıyorlardı.

Subaylar her yerde kendi istedikleri gibi giyiniyorlardı. Onlar elbiselerini kamp terzisine veya Thatmyo kasabasındaki terzilere ısmarlayabiliyorlar, hatta Rangoon ve Kalküta'dan isteyebiliyorlardı. Esir subayların bazıları sivil elbise giyiyordu; zira tam bir Osmanlı üniforması bulmak çok zordu ve sivil kıyafet, kampın iklim şartlarına daha uygundu. Subayların kıyafetleri düzgün ve özenliydi.[151] Kampta çamaşırhane olarak kullanılan yerler de vardı.

Dini ve Kültürel Faaliyetler: Thatmyo kampındaki esirlerin hemen hemen tamamı Müslüman olduğu için, kamp komutanı, ilk esir kafilesinin gelmesiyle birlikte kampta esirlerin

IRAWADİ

İravadî ve yine Türk esirlerin çıkardığı Son Havadis.

ibadetlerini yapabilmeleri, yani namaz kılmaları için bir binayı camiye dönüştürmeyi düşünmüştü. Bu fikir başlangıçta esirlerin çoğu tarafından uygun görülmüşse de, esir subaylardan Albay Suphi Bey, açılacak olan caminin savaştan ve esaretten sonra boş kalacağını, terk edileceğini, hatta başka amaçlarla kullanılacağını, böyle bir durumun da İslam inançlarına uygun düşmeyeceğini belirterek bu fikre karşı çıkmıştı. Suphi Bey'in, Thatmyo'daki esirler üzerinde önemli bir etkisi olduğundan[152] bu tasarıdan vazgeçilmişti. Esirler namazlarını, kaldıkları yerlerin uygun bölümlerinde kılmaya devam et-

mişlerdi. Daha sonra Thatmyo kasabasında bir cami olduğunu öğrenerek oraya gitmek istediklerini bildirmişlerse de, bu istekleri kabul edilmemiştir. Gerekçe olarak da kasabada farklı dinlerden ve milletlerden insan olduğu, din ve mezhep çatışmaları yaşanabileceği ileri sürülmüştür. Ancak kamp yöneticilerinin, esirlerin kaçma teşebbüsünde bulunabilecekleri endişesi de bu yasağın önemli bir sebebiydi. Kampta, Alb. Suphi'nin ölümünden sonra, 1917 yılının ikinci yarısında ahşap bir cami yapılmış ve ibadete açılmış, esirlerden biri imamlık görevini üstlenmişti.[153]

Kamptaki kültürel faaliyetler daha çok oyunlarla sınırlı kalmıştı. Bunların en yaygınları kâğıt oyunları ve dominoydu. Esirlerin önemli bir kısmının da resim yapmakla uğraştığı görülmüştür. Kızılhaç raporunda her ne kadar "... kültürel faaliyetler, Türk esirlerince çok az tercih ediliyor..." denilmekteyse de,[154] gerekli malzemenin bulunmadığı da bir gerçektir. Kampta önemli sayıda İngilizce, Fransızca ve Almanca kitap bulunuyordu, buna karşılık Türkçe kitap yoktu. Türk esirlerinin bu eksikliği büyük ölçüde hissettiklerini, yine aynı rapor belirtmektedir.[155] Türk esirlerin kültürel faaliyet olarak uğraştıkları bir başka alan ise gazeteydi. Esirler kampta *İravadî* ve *Ne Münasebet* adını verdikleri iki gazete çıkarmakta ve bunları civar kamplara göndermekteydiler. Şiirlerin, haberlerin, coğrafi ve sosyal yazıların ve karikatürlerin yer aldığı, elle yazılarak çoğaltılan gazetenin dört sayısı Milli Kütüphane'de bulunmaktadır. Bu sayılar, 1919 ve 1920 yıllarına aittir.[156] Esirlerin ayrıca bir müzik topluluğu vardı. Bulabildikleri müzik aletleriyle bir orkestra oluşturmuşlardı.

Sportif faaliyetler de yaygındı. Esirler arasında atlama, güreş ve koşu karşılaşmaları düzenlenmekteydi. Kızılhaç'ın raporunda, "karşılaşmalara katılan atletlerin kuvvet ve esnekliğine hayran kaldık..."[157] deniliyordu. Bir başka spor faaliyeti ise futboldu. Özellikle erler arasında çok ilgi görüyordu.[158] Futbol konusunda, kamp esirlerinden olan Mülazım (Teğmen) Gani Efendi, bir hatırasını şöyle anlatıyor: "... İngilizler bize maç teklif ettiler. Bari şu İngilizleri burada yene-

lim dedik... Ama ilk üç maçı kaybettik. Sonraları topun sadece tepilmeyeceğini, paslaşıp yardımlaşarak kaleye havale edilmesi gerektiğini anladık..."[159]

Bu kamptaki yaşantı ve kamp esirleriyle ilgili olarak gazeteci Ergun Hiçyılmaz'ın 30 Aralık 1996'da *Yeni Yüzyıl* gazetesinde, 15 Mart 1998'de *Sabah* gazetesi eki *PX Magazin*'de ve 17 Nisan 2000'de yine *Sabah* gazetesinde yazıları yayımlandı. Kampta esir bulunan Grebeneli Mülâzım Murat Gani Efendi'nin esaret hatıraları, özellikle fotoğraflarıyla kamp hakkında bilgi verici niteliktedir.

Kampta Çalışma ve Dinlenme: Kampın dört bölümden oluştuğunu söylemiştik. Bunlardan ikisinin etrafında 1000 normal adım uzunluk ve genişliğinde, kare şeklinde iki saha vardı. 300 metrekarelik alanda her türlü spor faaliyeti yapılabiliyordu. Güreş, atletizm ve futbol da bu sahalarda yapılıyordu.

Kampta düzenli olarak yaptırılan spor, yürüyüştü. Kamp yönetiminin organize ettiği bu yürüyüşler, takımlar halinde ve kamp dışına yapılıyordu. Takımların yanına, kamp yönetiminin yanı sıra yerli halktan da refakatçılar veriliyordu, ancak refakatçilerin yürüyüş temposunun çok hızlı olduğunu söyleyen esirler, bu yürüyüşlerden memnun olmuyorlardı. Kızılhaç'ın raporunda bu durum şöyle anlatılıyor: "... Türk esirler uyumayı, yürümeye tercih ediyorlar... Yaptıkları yürüyüşlerin zevksiz geçtiğini söylüyorlar..."[160]

Esir erlerin yaptıkları bir başka çalışma da, kamp komutanının emriyle kamp bölgesinden toplanan çöp ve pisliklerin el arabaları ile taşınmasıydı.

Bu tür günlük angarya işlerin dışında esirlere başka iş yaptırılmıyordu. Bir ara esirler için sebze ekimine başlandıysa da, iklimin çok sıcak olması, su ve bakım eksikliği yüzünden sebzecilik çalışması yürümedi. Esirlerin bir kısmı, kamp yönetiminden izin alarak kendi işleriyle uğraşmaya başladılar. Bunun karşılığında da günlük bir miktar para alıyorlardı. Pazar günleri dışında her gün çalışılan iş kolları şunlardı: marangozluk, ağaç kesim işleri, kol gücüne dayalı işler (işçilik),

yapı ustalığı, taş kırma işi, bahçe işleri, bahçıvanlık, terzilik, ayakkabı tamirciliği...[161]

Subaylar serbest bir şekilde kampın çevresinde dolaşabilmekteydiler, ancak gerek güvenlik gerekse sağlık kuralları açısından şehre gitmeleri yasaktı. Ayrıca subaylar için kamp içinde, İravadî nehri kıyısında bir kulüp oluşturulmuştu. Bu kulüpte bilardo ve dinlenme salonları vardı. Burada subaylar kitap okuyorlar, resimle ve müzikle uğraşıyorlardı.

Burada, kamptaki esir erlerden, oldukça büyük bir kısmının kaldıkları barakaların yanında tavuk yetiştirmeye başladıklarını belirtelim. Esir Türk erleri, kümeslerde yetiştirdikleri tavukların etlerini ve yumurtalarını subaylara ve diğer ihtiyacı olan erlere satarak önemli bir kazanç sağlamaktaydılar. Bu iş kısa sürede çok gelişti. Kamp yönetimi de engel olmadı. Ancak tavukların sayısı birdenbire anormal bir artış gösterince, tavuklarda hastalık belirdi. Bunun üzerine kamp yönetimi, tavukların yetiştirilmesi için barakaların uzağında ayrı bir yer tahsis etti. Kızılhaç raporunda, Türk esirlerin bu tavuk yetiştirme işlemi "küçük sanayi" olarak niteleniyordu.[162]

Esirlerin Sağlık ve Moral Durumu: Thatmyo esir kampında, kampın açılışı ile birlikte bir hastane binası oluşturulmuştu. Hastanenin kayıt defterinde "Sene 1914 Teşrinisânî'den, sene 1918 Temmuz'una Kadar Thatmyo Usera Karargâhı Hastanesinin Vukuat-ı Sıhhiyesini Gösterir İstatistik Cetvelidir" başlığı var.[163] Hastanede İngiliz Yüzbaşı J. M. Williamson baştabiplik, Ütğm. Dr. Brookes ve Dr. Swolle baştabip yardımcılığı yapıyorlardı. Ayrıca kampta, esirler arasında gelen yedi Türk doktor vardı. Bunlar Tbp. Yb. Behiç Bey, Tbp. Yzb. Yusuf, Tbp. Yzb. Mustafa, Tbp. Yzb. Mehmet Osman, Tbp. Ütğm. Suat, Tbp. Ütğm. Hamit Şakir (göz doktoru), Tbp. Ütğm. Aghia (Hacı?) idi. Bu sonuncusu eczacı yardımcısıydı.[164] Türk doktorların hastanenin kuruluşundan itibaren var olduklarını ve İngiliz meslektaşlarıyla çok iyi ilişkiler içinde olduklarını belirten Kızılhaç raporunda şöyle denilmektedir: "... İngiliz doktorlar, subay maaşı dışında (esirlere verilen maaş) hiçbir para almayan Türk doktorların fedakâr fa-

صحیفه ۲۵٤ — حرب مجموعه‌سی — صاى ۱٦

چناق قلعه مشهد علیاسنه کتابهٔ توقیر

زائر

بو مشهد علیایه آداب ایله گیر ؛ خضوع ایله طور؛ خشوع ایله تزه؛ رکوع ایله سلام ویر .

بوقبله‌گاه احترام .. سنی وبوتون اسلامیتی قورتاران :

چناق قلعه

.. معرکهٔ حشرینك جهنمی آتشلرینی قانلریله سوندیرمن، اجساد

الله اکبر

غلغلهٔ تهلیل آره‌سنده خالقمزه یالواریبورز . یاربی سـودای لواء کلمة الله‌ك دلداده‌سی، حضرت قرآنك پاسبان فداکار و افتاده‌سی تورکی سه‌و و آنك آرقه‌سنی یدقدرتکله صیغا،

ای تورك

کندیکه کل . بزی دیکله و بزه سوز ویر . سنی اوچ شرط ایله استخلاف ایدییورز.

(۱) انگیزی استهداف ایت، تفکی وارلغکدن اسیرگه‌مه.

طوپقپو خارجنده تأسیس ایدیلن مبارك شهیدلکده‌ن ایکی قسمك اوزاقدن کورونیشی

پرماغیله اورتن، کیکلریله سبرلر یاپان شهدای امتك مقرجلالی؛ سلطنت شهادتك پایتخت فخامتیدر .

ای دینداش

سجدهٔ شکرانه‌قاپان واویله ایمان ایت که جناب خلاق عظیم‌الشان بو مراد آلتوسنی الله عشقنه ، پیغمبر کوکلنه صیغینان ابرار امتله وجوده گتیردی .

بزه باق

لبـاس فاخر شهـادته بورونمش ، خلعت لاهوتی شرافته صارینمش حضور یزدانده‌یز . بزمله‌هم عزم جهاد اولان عرش اعظم اوردوسنك:

(۲) سنی و بزی یاشاتان تاریخ معلای جلادتمزی تقدیس ایت و اکا ابدیاً صادق قال .

(۳) چناق قلعه غزای اکبرینك ناصیهٔ امته نقش ایتدیکی وقار شهامتی بعد مادام الاعصار قورو؛ زنهار یره دوشورمه .

بو اوچ شرط عهده حقیله رعایت ایتدیککك حالده حیاتی سکا و سنك وارلغکه فدا ایدمن شهدای امتدن فاتحه ایسته‌میه‌جك، شو وداع مقدس ابدیده قانی سکا حلال ایدمجکدر .

(اللهك رحمتی بزه سلامتی سکا اولسون)

متاملل

م . صبیب

تل اورکو داخلنده بر اختیار متقاعد یوز باشی

انگلیز مأموری اسرامزه اودون طاشیدیرکن

تل اورکو داخلنده بیطار محمد بك، غنی بك و رفیقی

دشمنلرمزك عثمانلی اسرایه هند چینیده «تمیو» ده تخصیص ایتدکاری یرلر و خدمتلر .

Harb Mecmuası'nın Şubat 1916 tarihli 16. sayısının 254. sayfası. Alttaki fotoğrafların altında şu yazı var: "Düşmanlarımızın Oşmanlı useraya Hindiçini'de Thatmyo'da tahsis ettikleri yerler ve hizmetler." Bu fotoğrafların altlarında ayrıca (soldan sağa) şunlar yazılı: (En solda) Tel örgü dahilinde baytar Mehmet Bey, Gani Bey ve refiki (arkadaşı). (Ortada) Tel örgü dahilinde bir ihtiyar mütekaid [emekli] yüzbaşı. (Sağda) İngiliz memuru useramıza odun taşıtırken.

aliyetlerinden çok büyük bir övgüyle bahsettiler..."[165] Türk doktorlara bu çalışmalarına karşılık serbest dolaşma izni verilmişti; Birmanya'nın başşehri Rangoon'a bile gidebilmekteydiler.

Thatmyo hastanesi iki ayrı yerdeydi. Kuzey kampta ve güney kampta olmak üzere iki ayrı hastane vardı. Her iki bölümde de 30'a yakın sağlık personeli bulunuyordu. Her iki hastanenin de yeterli malzemeleri vardı. Tuvaletleri ayrıydı. Özel birer mutfakları vardı. Göz doktoru Tbp. Ütğm. Hamit Şakir'in gözlük camları ve aletleri de vardı. Kampta ameliyathane de bulunuyordu. Burada yapılamayacak kadar zor ameliyatlar için hastalar Maymyo büyük genel hastanesine gönderiliyordu.

Kampta diş tabibi yoktu. Küçük bakımları kampın doktorları yapıyordu. Subaylar Thatmyo kasabasındaki diş tabibine gidebiliyorlardı.

Hastalar sabah 7-12 saatleri arası kabul ediliyorlardı. Öğleden sonra da bir kontrol vardı. Her gün, kampın iki hastanesine de 20-25 dolayında hasta başvuruyordu. Ayrıca kampa 200 m mesafede bulunan Thatmyo Kalesi'ndeki odalarda zihinsel ve sinirsel hastalıklar tedavi ediliyordu.

Bu kalede kalan üç hastadan biri, Tbp. Yzb. Sabri'ydi ve şuurunu yitirmişti. İkincisi hafızasını kaybetmiş yaşlı bir Türktü. Üçüncüsü ise çok saldırgan olan bir Araptı.[166] Kızılhaç kayıtlarında dikkati çeken hususlardan biri de, Kızılhaç heyetinin ziyareti sırasında her iki hastanede tedavi gören hastalar arasında ishal ve yaralanmalardan sonra, ikinci önemli sırayı zihinsel ve sinirsel hastalıkların almasıdır.[167] Bu da bize, fiziki durumları iyi bile olsa, Türk esirlerin moral durumlarının iyi olmadığını göstermektedir. Altı aydan fazla bir süre esir kamplarında kalanlarda görülen ve "dikenli tel hastalığı" veya "tel örgü hastalığı" denilen psikolojik rahatsızlık, Thatmyo esir kampında kalanları da etkilemiştir. Bu hastalık kolayca heyecanlanma, çok çabuk kızma, alıngan olma, içe dönüklük gibi davranışlarla kendini göstermektedir. Ayrıca bu psikolojik rahatsızlığın hareketsiz kalamama, unutkanlık,

konsantre olma bozukluğu, genel depresyon, kâbus görme gibi belirtileri de ortaya çıkmaktadır. Bazen bu belirtiler yıllarca sürüp gitmektedir. Thatmyo hastanesinde bulunan Tbp. Yb. Behiç Bey, hastane istatistik defterinin sonunda yazdığı mütalaasında bu durumu şöyle belirtmektedir: "... Esir olarak Thatmyo'ya ilk dühulümde [girişimde] nazarıma çarpan hal, umum zabitan ve efradda asabiyetin fevkalade kötü olmasıdır. Yek nazarda [ilk bakışta] ve umumiyet itibariyle useranın istirahatleri imkân dahilinde temin edilmiş ve iaşeleri tanzim edilmiş görünür... Halbuki tel örgünün manzarası esaretle dahi, yalnız isminin dahi insana vereceği yeisin bu hallere sebebiyet verdiği âşikâr oluyor. Asabiyeti o derece tezyid ediyor [artırıyor] ki, en ehemmiyetsiz bir söz, iki kişi arasında uzayarak münazara dahi mukateleye bile müncer olduğu [cinayete bile yol açtığı] görülmüştür. İntihar dahi birkaç vakadır. İntihara tasaddi ile [girişimde bulunarak] muvaffak olmayanlara sorulsa 'Ne yapayım? Bu hayattan bıktım. Sabah akşam şu tel örgüyü seyredemeyeceğim için intihara karar verdim.' cevabını verir..."[168]

Esirlerin Aileleriyle Haberleşmeleri ve Esirlere Yardımlar: Esirlerin aileleriyle en önemli haberleşme aracı mektuplardı. Thatmyo kampındaki Türk esirleri, ailelerine ortalama her ay 10.000 mektup gönderiyorlardı. Kamptaki esirlere ayda ortalama 2.000-3.000 arasında mektup geliyordu. Irak bölgesinden gelenlerin ulaşması bazen 4-5 ayı buluyordu. İstanbul'dan gönderilenler ise 5-6 hafta içerisinde sahiplerine ulaşıyordu. Kamp yönetimi, esirlere, İbranice dışında hangi dil ile olursa olsun haftada iki mektup yazma izni vermişti. İngiltere Savaş Bürosu (War Office), 15x25 cm'lik, üçe katlanan ve arkasına adres yazılan matbu kâğıtlar bastırmıştı. Bunlar mektup yazıldıktan sonra katlanıp zarf oluyor, üzerine de adres yazılıyordu. Bu mektuplar kamptan Londra Savaş Bürosu'na gönderiliyor, oradan Kızılay yetkililerine ulaştırılıyordu. Kamplardan, doğrudan Kızılay genel merkezine gönderildiği de oluyordu. Mektupların dağıtımını Kızılay yapıyordu; ancak bu dağı-

tımda da aksamalar çoktu. Adres eksikliği, taşınma, bulunmama gibi sebeplerle Kızılay tarafından yerlerine ulaştırılamayan mektupların bir kısmı hâlâ Kızılay arşivinde bulunmaktadır.[169] Thatmyo hastanesi doktoru Yb. Behiç Bey, esirlerin mektuplarının geç gelmesi ve bu yüzden ailelerinden haber alamamaları sebebiyle zihinsel ve psikolojik hastalıklara tutulduklarını belirtiyor.[170]

Esirlere Para Havaleleri: Postayla alınan havalelerin aylık toplamı 1.200 rupi kadardı. Hükümetten maaşını alamayan sivil memurlar sonradan İstanbul'dan aylıklarını almaya başlamışlardı. Davranışları yönetimce yeteri kadar iyi bulunmayanlar dışında, tüm esirler gönderilen paranın hepsini alabiliyorlardı. Kendisine gönderilen paranın hepsini ya da bir kısmını emanete bırakmak isteyen esirlere hesap cüzdanı veriliyordu. Havaleler önce Bombay'a, daha sonra Thatmyo kampına geliyordu. Bu da biraz zaman alıyordu. Bazı havaleler, yetersiz ve yanlış adres yazıldığı için geri gönderiliyordu.

Esirlere Yardım: Bazı örgütler Thatmyo'daki esirlere yardım göndermişlerdi. İstanbul'daki Kızılay, Rangoon'daki Ermeni, Yahudi ve Müslüman cemaatleri, kampa önemli yardımlar yapmıştır: 5.666 haki gömlek, 5.000 yarda kumaş, 1.500 kutu sigara, 99 kutu sabun, 480 alüminyum bardak, soda için 1.200 rupi, 50 çift futbol ayakkabısı, 6 futbol topu. Ayrıca okul ve spor faaliyetleri için 1.000 rupi gönderilmişti. Suphi Bey'in yardımlarıyla siviller arasında 1.000 rupi ve yine esirlerde sözü geçen Albay Seyfullah Bey'in yardımlarıyla 530 rupi dağıtılmış; Rangoon'daki Ermeni cemaati Ermeni, Rum ve Suriyeli esirler için 360 havlu, 360 gömlek, 492 mendil, 2 sandık sabun, 32 kutu sigara, 300 İncil ve 335 rupi göndermişti. Yahudi cemaati, peynir gibi yiyecek maddeleri göndermişti. Ayrıca Thatmyo'daki Müslüman cemaati, fakir esirlere yardım etme önerisinde bulunmuştu.[171]

Ölen Esirler: Thatmyo esir kampı, 1914 yılı sonlarından 1921 yılına kadar Türk esirleri barındırmıştır. Burada geçen zaman zarfında ölen esirler olduğu muhakkaktır.

1964 yılında Türkiye'nin Yeni Delhi Büyükelçiliği'nce bölgede yapılan çalışmada, Thatmyo esir kampının bulunduğu bölgede "... üzerinde kitabeleri okunabilen 173 kabrin mevcut" olduğu ve bu kabirlerin bir kısmının Türk, bir kısmının ise Arap askerlerine ait olduğu bildirilmektedir.[172] Aynı yazının ekinde 173 şehidin isim listesi vardır (bkz. Ek III). Ancak Dışişleri Bakanlığı, 1993 yılında Thatmyo'daki esirlerimizin mezarlıklarının girişine bir kitabe konulması için yaptığı çalışmalarda Thatmyo'daki esir sayısını 221 olarak göstermiş, liste vermemiştir.[173]

Kızılhaç'ın raporunda kamptaki ölüm olayları ile ilgili bölümleri incelemeden önce, kamp doktorlarından Tbp. Yb. Behiç Bey'in hastane istatistik defterine kaydettiği rakamlara bir göz atalım. Bu deftere göre 1914'te 6, 1915'te 68, 1916'da 66, 1917'de 46, 1918'de 9 kişi olmak üzere 195 şehit verilmiştir.[174] Bu sayıya daha sonraki yıllarda vefat edenleri de eklersek, 221 sayısının doğru olduğunu kabul etmek gerekir. Ayrıca şehitler sadece kampta vefat etmemişlerdir. Gerek kampa geliş, gerekse kamptan ayrılış sırasında da ölümler olmuştur. Hindistan'da esir olarak kalan yedek subay Muhittin Erev, 1967 yılında yayımladığı esaret hatıralarında şunları yazıyor: Dönüş için "bizi götürecek olan vapur, Thatmyo'dan başka bir esir zabitan grubunu getirmişti... Thatmyo zabitanı arasında bir hasta, tam yurda döneceğimiz anda vefat etti... Zavallı arkadaşımız düz bir tahtaya bağlanarak, Umman denizinin sularına bırakıldı..."[175] Ayrıca Londra'daki savaş esirleri bilgi bürosu, 1920 yılı Şubat ayında İstanbul'da Kızılay cemiyetine gönderdiği bir yazının ekinde, 1.012 kişilik vefat eden Osmanlı esirleri listesi göndermiştir.[176] Ancak bu listede vefat eden esirlerin hangi kampta, nasıl ve ne zaman vefat ettikleri bildirilmiyor. Sadece esirlerin isimleri ve numaraları var. Bu listeden Thatmyo kampında ölenlerin listesini çıkarmak, Londra'daki arşivde çalışma yapmadan mümkün görünmüyor.

Kızılhaç'ın 1917 yılındaki raporunda ise, Thatmyo kampındaki ölüm olayları ile ilgili şu bilgiler verilmektedir:

1916 yılında iki kişi ölmüş; Albay Suphi Bey beyin kanamasından, diğeri veremden. Askerler ve siviller arasında 76 ölüm vakası olmuş; bu 3.500 kişilik nüfusun % 2,17'sine tekabül ediyor. 26 Mart 1916'da Thatmyo'yu ziyaret eden Rangoon Amerikan Konsolosu Samuel G. Reat, raporunda % 3,19 ölüm oranı veriyor ve bunu çok yüksek bulduğunu belirtiyor. Kampa gelişin ilk iki ayında görülen bu ölüm vakalarının fazlalığı, cepheden gelen askerlerin zayıf durumuna bağlanabilir. Kampta özenle tutulan kayıtlardan, Thatmyo'daki hastalık ve ölüm oranının kampa her esir grubu geldiğinde arttığı görülüyor. Ölümler şu nedenlerden dolayıdır: tifo 1, dizanteri 9, sıtma 7, yüksek ateş 1, zatürree 3, verem 12, tüberküloz 3, zayıflık 4, anemi 8, felç 1, kalp krizi 4, trombosis 1, kalp zarı iltihabı 1, bronşit 2, göğüs zarı iltihabı 1, böbrek iltihabı 4, bağırsak iltihabı 9, hemoroit 1, fıtık 1, yaralanmalar 3.

1917 yılının ilk üç ayında 4 kişi ölmüştür. Ölümlerin sebebi şöyledir: apandist 1, kalp anevrizmesi 1, bağırsak iltihabı 1.

Ölen esirler, arkadaşları huzurunda İslami geleneklere göre gömülüyorlardı. Şehitlerin mezarlarına arkadaşlarınca iyi bakılıyordu. Subayların mezarları ayrı bir yerdeydi.[177]

Bugün Birmanya'da, Thatmyo şehrinde bir şehitliğimiz vardır. Şehitlik uzun süre bakımsız ve sahipsiz kalmışsa da, Thatmyo'daki Müslümanlarca elden geldiğince korunmuştur. Nihayet 17 Ekim 1996'da mermer bir plaket konulmuş ve törenle açılmıştır.

Thatmyo Türk esir kampı ile ilgili bir diğer rapor Amerika Birleşik Devletleri'nin Rangoon Konsolosu Samuel Reat'in raporudur. Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nda bulduğumuz, oldukça objektif ve ayrıntılı bu raporda, daha önce verdiğimiz bigilerden biraz farklı şeyler anlatılmaktadır.[178]

ABD'nin Rangoon Konsolusu Samuel Reat, raporu kampı ziyaretinden sonra yazmış. Raporun tarihi 29 Mart 1916.[179] Yani Kızılhaç heyetinin ziyaretinden önce, Samuel Reat Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığı'na (3

Nisan 1916'da) gönderilmiş.[180] Ancak bu raporun önemli bir özelliği var. Samuel Reat'in ziyareti sırasında, Thatmyo Türk esir kampı kıdemlisi Albay Suphi Bey, kendi el yazısı ile bir rapor sunmuştur. Samuel Reat'in ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıdan anlaşıldığına göre, bu raporda Albay Suphi Bey, kamptaki Türk esirlerin isim listelerini, subayları, erleri, doktorları, öğrencileri, kampta ölenleri belirtmiştir. Albay Suphi Bey'in kamptaki Türk esirler üzerinde önemli bir otoritesi olduğunu daha önce söylemiştik. ABD Dışişleri Bakanlığı, her iki raporu İstanbul'daki ABD Maslahatgüzarı Philip Hoffman'a 24 Mayıs 1916 tarihinde göndermiş.[181] ABD Dışişleri Bakanlığı'nda o dönemde Türkçe bilen tercüman olmadığı için, Albay Suphi Bey'in raporu İngilizceye çevrilmemiş ve raporun aslı İstanbul'daki maslahatgüzara gönderilmiştir. Maslahatgüzara gönderilen yazıda "... siz tercüme ettirin; aslını uygun bir vaktinizde Osmanlı Devleti'ne iletebilirsiniz."[182] denilmektedir. Bu nota dayanarak Genelkurmay ATASE Başkanlığı arşivinde Albay Suphi Bey'in raporunu bulamadık. Kızılay'a gönderilmiş olabileceği düşüncesiyle Kızılay arşivinde de ciddi bir araştırma yaptık. Maalesef orada da bulamadık. Dışişleri Bakanlığı arşivine giremediğimiz için orada araştırma imkânımız olmadı. Zayıf bir ihtimal olarak da Albay Suphi Bey'in raporunun savaş şartları içerisinde Osmanlı Devleti'ne verilmemiş, ABD İstanbul Maslahatgüzarlığı'nda kalmış olabileceğini düşünüyoruz.

Her ne kadar Albay Suphi Bey'in raporunu bulamadıysak da, Samuel Reat'in raporu da bize Thatmyo kampı hakkında önemli bilgiler veriyor. Bu nedenle, raporun Türkçesini olduğu gibi vermek istiyoruz. Ancak, daha önce Kızılhaç heyetinin raporlarında olmayan bazı hususları vurgulamamız yerinde olacaktır.[183]

Raporda ilk dikkati çeken nokta, özellikle kampın açılışının ilk aylarında, Türk esirler arasındaki ölüm oranının çok yüksek olduğu yolundaki bilgidir. Rapora göre ilk iki ayda kampta ölen Türk esiri sayısı 59'dur.

Rapordaki bir başka önemli nokta ise, kampta esir olarak bulunan İzmir-Tavaslı Hacı Halil adlı erin, kamptaki İngiliz nöbetçi tarafından öldürülmesidir.[184] Olayın bir kaza sonucu gerçekleştiği yazılıysa da, bu rastlantıya inanmak güçtür. Dolayısıyla, kazanın bir tartışma sonrasında gerçekleşmiş olabileceği akla gelmektedir.

Rapordan edindiğimiz bir başka bilgi de esir erler arasında terzilik, botçuluk (ayakkabıcılık), hasırcılık, duvarcılık, marangozluk, bahçıvanlık ve sağlık işleri yapanların çok olduğu ve bunların İngilizlerden günlük ücret aldığıdır. Ayrıca Albay Suphi'ye günlük 0,53 dolar ücret ödendiği bildirilmekte,[185] hatta bazı esirlerin bankada birikmiş 650-700 doları olduğu da açıklanmaktadır.

Kampta esirlerin çalıştırdığı bir madensuyu fabrikası olduğunu da yine bu rapordan öğreniyoruz.

Kampta esirleri yöneten Albay Suphi ve yardımcısı Seyfullah'ın yanlarında muhafız olmadan kamp dışına çıkabildikleri de raporda belirtilmektedir.[186]

Rangoon'daki Müslüman cemaatinin Müslüman esirlere, Ermeni cemaatinin Ermeni Osmanlı esirlerine ve Yahudi cemaatinin Musevi Osmanlı esirlerine para, gömlek, elbise, sabun, emaye bardak ve dini kitap verdiklerini de Samuel Reat'in raporundan öğreniyoruz.[187]

Son olarak belirtmemiz gereken bir husus da, kampta ölen esirlerle ilgilidir. Kampta ölen Osmanlı esirlerinin defnedildiği Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi mezarlıkları ayrı bölümler halindedir. Ölen esirler dini geleneklerine göre bu mezarlıklara defnedilmektedir. Ancak ölen Osmanlı esirlerinin –dinleri ne olursa olsun– hepsine askeri tören yapılmaktadır. Bu törende, ölen esirin tabutu Türk bayrağına sarılmakta; İngiliz ve Hintli subaylar, esirlerle birlikte askeri törene katılmaktadırlar.[188]

Bu genel bilgilerden sonra, Burma'daki Thatmyo kampıyla ilgili olarak Rangoon'daki Amerikan konsolosunun raporunu veriyoruz:[189]

"Amerikan Konsolosluğu
Rangoon, Burma. 3 Nisan 1916
Konu: Savaş kampı esirlerinin denetlenmesi.
Saygıdeğer Dışişleri Bakanı

Washington

Efendim;

Thatmyo'da, savaş kampı esirlerini teftiş ettiğim yolculuğumdan 28 Mart'ta döndüğümü Bakanlığınıza bildirmekten onur duyarım.

Rapor üç kopya olarak ilişiktedir.

Ayrıca, İstanbul'a gönderilmek üzere, savaş esirlerinin tam listesi de ektedir. Subay, doktor, askeri öğrenci, ölü sayısı ve diğer bilgiler, kıdemli subay Albay Suphi Bey tarafından hazırlanmıştır. Bu belgeler üzerinde 'Hindistan, Burma, Thatmyo savaş kampı esirleri delil A' yazan bir tek zarf içinde toplanmıştır.

Bendeniz Samuel R. Reat
Amerikan Konsolosu

Ekler:
1. Savaş kampındaki esirlerin teftiş raporu, üç kopya.
2. Hindistan, Burma, Thatmyo savaş kampı esirleri delil A

Savaş Kampı Esirlerinin Teftişi

Rangoon, Burma,
Hindistan, 29 Mart 1916

Hindistan Burma'daki Thatmyo savaş esirleri kampı Rangoon'un 355 mil kuzeyinde Irrawaddy nehri üzerinde bulunmaktadır. Esir kampının bulunduğu yer, daha önceden İngiliz askerleri için barakalar olarak kullanılmış ve ilaveten geçici barakalar yapılmış. Binalar sağlam inşa edilmiş, sağlık teşkilatı ve çevre oldukça iyidir.

İki küçük ayrıntı dışında, 167'si subay olmak üzere, 3664 Osmanlı esirinden kamp yönetimine dair hiçbir şikâyet yok-

tu. Bütünüyle ele alındığında, kampın idare edilişi tatmin edici ve subay ve erlere gösterilen muamele övülmeye değer.

İki küçük ayrıntıdan biri giyim eşyaları ile ilgili; gömlek, ayakkabı, çorap vb. ihtiyaçlar uzun zaman önce talep edilmiş ancak henüz karşılanmamış; diğer ayrıntı ise günlük tayın miktarıdır. Daha fazla sebze talep edilmektedir. Arap esirler ise, beğenmedikleri Hint sebzelerinin yerine başka sebzeler verilmesini istiyorlar.

Osmanlı subaylarının pek çoğu Fransızca konuşabiliyor, öyle ki raporun yazarı kendileriyle doğrudan konuşmuş ve buradaki koşullardan oldukça memnun olduklarını görmüştür. Arap, Afgan, Ermeni ve Yahudi kökenli erlerle yapılan görüşmede tercüman bulundurulmuş, ancak denetleme süresince kayda değer ifade temin edilememiştir. Anlaşıldığı üzere, pek çok sivil esirin durumu istenilen düzeyde değildir. Kendilerine maaş bağlanmamış olup, basit ihtiyaçları karşılamak için dahi verecek bir şeyleri yoktur.

Subaylara ait bölümler, erlerin kaldığı kamplar ve iki hastanedeki bütün koğuşlar dikkatle incelendi.

Ölüm listesi incelendiğinde, ölüm oranı oldukça yüksek görünmektedir: 3.664 kişiden 116'sı hayatını kaybetmiş. Kayıtların incelenmesinden, ölenlerin yarısından çoğunun (59 kişi) ilk iki ay içinde kampa varmalarının hemen ardından öldükleri görülmüştür. Bu da onların kampa gelmeden önce ciddi hastalıkları olduğunu göstermektedir. Ölümlerin 32'si veremden, 27'si dizanteriden ileri gelmiştir.

12 Şubat 1916'da üzücü bir kaza olmuş; Abdullah oğlu Hacı Halil, nöbetçi er A. Langford'un elindeki tüfekten çıkan bir kurşunla hayatını kaybetmiştir. Yüzü kampa dönük olan Langford'un tüfeği teçhizatına takılmış ve elinden öne doğru düşmüştür. Langford, tüfeğini tetikten yakalamış ve ateş alan tüfek, o esnada oradan geçmekte olan Hacı Halil'in bir anda ölmesine yol açmıştır. Soruşturma başlatılmış ve er Langford, sivil otoritelerce bir karar alınıncaya kadar gözlem altına alınmıştır. Sivil otoritelerce suçlu bulunmayan Langford serbest bırakılmıştır.

Kaza, acemilikten kaynaklanmıştır ve bu olaydan itibaren, nöbetçilerin dolu tüfek taşımalarını yasaklayan bir emir düzenlenmiştir.

İngiliz hükümeti, konsolosluğumuzca, Hacı Halil'in yakınlarına tazminat ödenmesi ile ilgili olarak bilgilendirilmiştir ve konu incelenmektedir.

Abdullah oğlu Hacı Halil'in doğduğu yer Nikifa ve adresi de İzmir, Tavas'tır. Yakalandığında 2. Tabur 142. Alayda görevliymiş.

Kısa bir süre önce üç Arap esir tartışmaya girmiş ve içlerinden biri muhtemelen bir cep çakısı ile ağır şekilde yaralanmıştır. Soruşturmada yeterli bilgi edinilememiştir. Yaralı iyileşebilir.

INSPECTION OF PRISONERS OF WAR CAMP

Consul Samuel C. Reat

Rangoon, Burma, India, March 29, 1916.

The Prisoners of War Camp at Thayetmyo, Burma, India is located on the Irrawaddy river 355 miles north of Rangoon. The site of the Detention Camp was formerly the barracks for British troops, with the addition of some temporary barracks. The building are substantially constructed, the sanitation and surroundings quite good.

With a total number of 3664 Ottoman prisoners war, including 167 certified as officers, there were no complaints lodged against the prison management except two of minor importance. The administration of the Detention Camp is on the whole very satisfactory and the treatment of the officers and private soldiers deserving of commendation.

Of the two minor complaints one related to the question of clothing, such as shirts, shoes and sox, long since requisitioned; the other concerned the daily ration, the request being for more vegetables; with the Arab prisoners the request was for the substitution of some vegetable for the Indian vegetable that was unsavory to them.

Many of the Ottoman officers speak French, so that the writer conversed freely with them and found them well pleased with their environments. In interviewing the private soldiers, including Arabs, Afghans, Armenians and Jews an interpreter was employed but no unfavorable comments were elicited during the entire investigation. It would seem that the lot of the civil prisoners, of which there are some worthy subjects, is not enviable.

They

Burma'daki Rangoon ABD Konsolosu Samuel Reat'in Thatmyo Türk esir kamp raporunu ilk sayfası (ABD Dışişleri Bakanlığı arşivinden alınmıştır).

Subaylar dahil, toplam savaş esirlerinin sayısı 3.664'tür. Bunlardan 420'si Araptır. Kampın 16 Ocak 1915'te açılan ana barınma bölümleri, daha önce İngiliz askerlerince kışla olarak kullanılmıştır. Bazı geçici kışlalar da inşa edilmiştir. Bütün bunlar geniş ve havadardır.

Subayların kaldıkları binalarda, daha önce evli İngiliz askerler kalmıştır. Subaylardan ikisi kendilerine ait üç odalı,

ufak, tek katlı evlerde kalmaktadırlar. Askerler için, adam başı günlük tayın miktarı şöyledir:

Ekmek	*1*
Atta (buğdaydan yapılan bir tür yemek)	*1/2 litre*
Pirinç	*6 ons (1 ons yaklaşık 30 gram)*
Tereyağı	*1 ons*
Soğan	*2 ons*
Taze sebze	*4 ons*
Çay	*1/8 ons*
Kahve	*1/4 ons*
Şeker	*1 ons*
Tuz	*2/3 ons*
Et	*6 ons*
Biber	*5/8 ons*
Tarçın	*1/32 ons*
Hardal	*1/32 ons*
Kimyon	*1/32 ons*
Odun	*3 libre (1 libre yaklaşık 450 gram)*

Subaylar kendi tayınlarını kendileri belirler.

Savaş Esirlerinin Yaptıkları İşler

a) Para verilmeyen işler: Kışla hizmeti ve esirler için yemek pişirmek,

b) Ödeme yapılan işler: Bahçenin kazılması, kampın civarındaki çalıların temizlenmesi ve sağlık subayının kamp bölgesinin temizliği ile ilgili tavsiye ettiği her şey.

Hastaneler: Osmanlı ordusunun sıhhiye bölüğünden yaklaşık 45 personel koğuşta görevlendirilmiş olup, İngiliz ordusunun sıhhiye bölüğündeki dengi personel ile aynı oranda maaş almaktadırlar.

Ödemelerini almalarında önemli bir gecikme söz konusudur, ancak bu gecikme giderilmiştir ve ödemeler her an yapılabilir. Bu arada personel, her ay avans çekebilmektedir.

Astsubaylar ve erler, sırası ile 1,14 ve 0,65 dolardan kışlanın temizliğini yapmaktadırlar.

Bahçe: Yaklaşık 6 acre'lik (1 acre=0,404 dönüm) bir alan ekilebilir hale getirilmiş; bir şef bahçıvan, iki kalifiye bahçıvan ve sekiz bahçıvan sırasıyla her biri 4,87, 3,89 ve 2,60 dolardan işe alınmıştır. Kalifiye olmayan bahçıvanların sayısı son zamanlarda azaltılmıştır. Üretilen sebzeler subaylara düşük fiyattan satılmaktadır.

40 acre'lik alanın tarıma elverişli hale getirilmesini ve suyun nehirden pompalanarak getirilip bütün kampa yetecek kadar sebze yetiştirilmesini hedefleyen bir plan hazırlanmışsa da, bahsi geçen alanda su sondajı ile ilgili çalışmalar bir sonuca bağlanmadığı için bu plan askıdadır.

Marangozhane: İki şef marangoz 6,49 dolardan ve altı yardımcı usta marangoz 4,87 dolardan aylıkla sürekli olarak işe alınmıştır; işin gerektirdiği durumlarda da günlük 0,08 dolardan yeterli sayıda acemi işçiler alınmaktadır.

Duvarcılar: Kampta bir şef duvarcı 4,87 dolar aylıkla ve dört kalifiye yardımcı 0,12 dolar gündelikle işe alınmıştır.

Terzi Dükkânı: Dikiş makineleri satın alınmış olup, dört terzi çalışmaktadır. Müşterilerin ödediği miktarın ¼'ü kendilerine kalırken ¾'ü de makinelerin amortismanıyla iğne vb. masraflara gitmektedir.

Botçu Dükkânı: Terzilerle aynı koşullar altında, dört botçu çalışmaktadır.

Hasırcılar: Altı kişi, hasır yapmak ve sandalyeleri hasırla kaplamak, damı hasırla örtmek için işe alınmıştır.

Bir madensuyu fabrikası tamamen esirler tarafından çalıştırılmakta olup, elemanları kendileri işe almakta ve maaşlarını fabrikanın hasılatından ödemektedirler.

Esirlerden biri bir dükkânda kahve satmaktadır.

Hintçe konuşan bir esire, kamp emirlerini tercüme etmesi ve diğer birtakım işleri de yapması nedeniyle ayda 4,87 dolar ödenmektedir. Aşçıların her birine yüksek tabakadan sivillere yemek pişirmeleri için ayda 1,62 dolar maaş verilmektedir.

İngilizce konuşan bir Türk, polise yardım etmekte ve 0,16 dolar günlük almaktadır. İngiliz inzibat çavuşu komutasında, İngiliz askerleri yerine Türklerin polis olarak çalıştırılmalarını sağlayan bir plan başlatılmış ve adamlar iş için eğitilmiş, ancak kesin karar henüz verilmemiştir.

Bayındırlık işleri bölümü, dikenli tel örgülerini taşıyan desteklerin yerine güçlendirilmiş beton direkler yapmaları için sekiz esiri günde 0,08 dolarla işe almıştır. Kırık taşlı yol için çakıl taşı toplamak üzere işe alınan esirler de aynı şekilde 0,8 dolar gündelikle çalışmaktadırlar. Yeni gelen esirleri numaralandırmak için metal disklerin kesiminde ve damgalanmasında çalışan esirler de yine 0,8 dolar gündelik almaktadır.

Birkaç esir de sigara vs. satmak için küçük dükkânlarda çalışmaktadır.

Subaylara verilen ödenekler: Yüzbaşı ve üstü rütbeliler 1,42 dolar, yüzbaşıdan düşük rütbedekiler 0,97 dolar gündelik almaktadırlar. Ayrıca Albay Suphi Bey, günde 0,53 dolarlık özel bir harçlık almaktadır.

Esirlerin, ağır işlerle ilgili olarak ve nehir uygun olduğunda nehirde banyo yapılması dışında, kampın dışına çıkmaları yasaktır.

Banyo ve ağır işlerin yapılması için esirler dikkatle seçilirler; böylece herkesin işleri sırayla yapması sağlanır.

Küçük bir esir subay grubunun her gece muhafız eşliğinde egzersiz yapmaları için dışarı çıkmalarına izin verilmektedir. Subayların bir kısmı futbol oynarken, ikisi de polo oynamıştır. Futbol maçlarını izlemek isteyen bütün subaylara da izin verilmiştir.

Şartlı olarak izin verilen sıhhiye subayları gündüzden dışarı çıkma konusunda tam bir serbestliğe sahiptirler. Ancak kampa giriş ve çıkışlarında muhafız defterine imzalarını atmak zorundadırlar. İki subay, Albay Suphi Bey ve Yarbay Seyfullah Bey, muhafız olmaksızın bir emir subayı eşliğinde dışarı çıkabilmektedirler.

Özel varlığı olan esir ve subayların sayısı azdır ve hiçbirinin fazla bir birikimi veya ülkelerinden gelen düzenli bir gelirleri yoktur. Özel paralarının çekilmesiyle ilgili herhangi bir sınırlamaya gerek görülmemiştir. Kraliyet Ordu Sıhhiye Bölüğü'ndeki subayların maaşları da uzun bir süre için geciktirilmiş ve onay çıktığında bir bankaya ödenmiştir. Birkaç sıhhiye subayının 324,43 ve 648,86 dolarlık varlığı vardır; bu subaylara paralarını bankaya yatırıp, postane veya tasarruf bankalarının verdiği faizlerden yararlanma hakkı tanınmıştır. Ancak, bundan yararlanmak istememişlerdir.

No. 86.

AMERICAN CONSULATE.

Rangoon, April 8, 1916.

SUBJECT: Inspection Prisoners of War Camp.

THE HONORABLE

THE SECRETARY OF STATE,

WASHINGTON.

SIR:

I have the honor to inform the Department that I returned on the 28th of March from my trip of inspection of the Prisoners of War Camp at Thayetmyo.

I enclose herewith the report in triplicate.

I also enclose for transmission to Constantinople a complete list of the Prisoners of War, officers, doctors, cadets, anorers, number of deaths and other information prepared by Colonel Subhi Beh, senior officers of Prisoners of War. These documents are contained in one envelope marked "Exhibit A Prisoners of War Camp Thayetmyo, Burma, India."

I have the honor to be,

Sir,

Your obedient servant,

Samuel C. Reat

American Consul.

Enclosures:-

(1) Report Inspection Prisoners of War Camp, in Triplicate.

(2) Exhibit A Prisoners of War Camp Thayetmyo, Burma, India.

Burma'daki Rangoon ABD Konsolosu Samuel Reat'in Thatmyo Türk esir kampı raporunu sunuş yazısı (ABD Dışişleri Bakanlığı arşivinden alınmıştır).

Yardımların Dağıtılmasında Gayrıresmi Şahıs veya Kurumlar: Rangoon'daki Müslüman cemaati, esirlere çok miktarda sigara, gömlek, giysi, sabun ve emaye bardak sağlamıştır. Yüksek itibarlı siviller için de, 324,43 dolar bağışlamışlardır ve daha fazla yardım etmeyi planlamaktadırlar. Türk mezarlığının çevresine duvar örülmesi için para vermiş ve iki de tabut örtüsü bağışlamışlardır. Rangoon'un Yahudi cemaati ise, zaman zaman dindaşlarına hediye yardımında bulunmuşlardır. Ermeniler de din kardeşlerine yardım etmişlerdir.

Sıhhiye Subayları: Kampta 14 sıhhiye subayı vardır: 1 yarbay, 10 yüzbaşı ve teğmen rütbesinde 3 eczacı. Bunlardan yarbay, 6 yüzbaşı ve 3 eczacı, düzenli olarak hastanede çalışmaktadırlar. Geri kalanlara, Fırat nehri üzerinden memleketlerine gitmeleri önerilmiştir. Ancak bu yol üzerinden yolculuk etmeleri halinde tehlikeye girebilecekleri korkusuyla burada kalmayı tercih etmektedirler. Kampta 3 sivil doktor mevcuttur. İkisi Kızılay mensubudur ve bunlara da vatanlarına dönmeleri teklif edilmiştir. Meslektaşlarına tanınan serbestlik kendilerine de tanınmıştır.

İki hastanedeki hasta sayısı 95'tir.

116 ölüm vardı. Bunlardan 113'ü Müslüman Türk mezarlığına; iki Hıristiyan, Hıristiyan mezarlığına ve bir Yahudi de Yahudi mezarlığına gömülmüştür. Ölülerin tabutları Türk bayrağıyla sarılmış, İngiliz ve Hintli muhafızlar cenazede saygılarını göstermişlerdir."[190]

***

Dosya No: 703
No 747 — *23 Mayıs 1916*
Hoffman Philip,
Amerikan Maslahatgüzarı-İstanbul

Efendim,

Bakanlığmız, Osmanlı Devleti'nin bilgisi için, Rangoon'daki Amerikan Konsolosluğu'ndan gelen 29 Mart 1916 tarihli, Thatmyo'daki savaş esirleri kampındaki esirlerin durumuna değinen raporun bir kopyasını ilişikte sunmaktadır.

Bakanlığımızda Türkçe tercümanı olmadığı için, kıdemli esir subay Albay Suphi Bey tarafından hazırlanan esirler listesinin bir tercümesini alabilir ve uygun bir vaktinizde aslını Osmanlı Devleti'ne iletebilirsiniz.

Dışişleri Bakanlığı Adına
Bendeniz John E. Osborne.

Ekler:
3 Nisan 1916, 26 no'lu
Rangoon'dan gelen iki ek
24 Mayıs 1916
Alvey A. Adee

Schwebo Nekahet Kampı

Burma'da bulunan ve rahatsızlığı ciddi boyutlarda olan hastaların gönderildiği bu kamp, Kızılhaç heyetince 18 Nisan 1917'de ziyaret edildi. Neredeyse hepsi Türk savaş esiri, 90 kişi barındırıyordu. Bunların 24'ü subay, 10'u astsubay, 2'si sağlıkçı, 49'u er, 1'i denizci, 4'ü de sivildi. Kamp, Yukarı Burma'da Mandalay'ın 125 mil kuzeyinde ve Schwebo kasabasından 2 mil uzaklıkta bulunuyordu. Nekahet dönemindeki esirler için kurulmuştu. İklim sıcak olsa bile, burası kuru ve sağlıklıydı, ülkenin en iyi yerlerinden biriydi.[191]

Hava değişimi alan esirler, bir iki aylığına Thatmyo'dan buraya gönderiliyorlardı. Kamp komutanı Teğmen H. Pary idi.

Sabah 7 ile akşam 6.30 arası, subaylar yanlarında nezaretçi olmaksızın, kamp çevresinde 7,5 millik dar bir çember içindeki alanda dolaşabiliyorlardı. Erler kampta talim yapıyorlar ve haftada iki sefer, nezaretçi eşliğinde yürüyüşe çıkıyorlardı. Yürüyüşler isteğe bağlıydı, bazen hiç kimse katılmıyordu.[192] Schwebo kışlasındaki askeri hastane Dr. W.N. Greer'in yönetimindeydi. Bir koğuşu Türk esirler için ayrılmıştı. Dispanser, giyim ve dezenfeksiyon malzemeleri ve temizlik hizmetleri düzen içindeydi.[193]

Askerler sabah 7.30'da, subaylar akşam 5'te viziteye çıkıyorlardı. Kampta tercüman olmadığı için, tercümanlık işini yapan Cavit Şevket isimli esir de viziteye geliyordu. Yürüyemeyecek durumda olan hastalar için tekerlekli bir ambulans bulunduruluyordu. Türk subayların çoğu, Schwebo'nun iklimi dolayısıyla sağlıklarında meydana gelen gelişmeden memnunlardı.[194]

Berlin yakınlarında Wünsdorf'ta, Hintli ve Osmanlı sivil müslüman esirlerin tutulduğu kamp ve esirler.

Meiktila Kampı

Meiktila, önceden Burma'daki İngiliz hükümetinin yazlık yeriydi. 1917 yılı Nisan ayı sonunda, komisyon tarafından ziyaret edildiği sıralarda, esir kampı olarak kullanılmaya başlanmamıştı.[195]

Kamp, 1917 yılı Nisan ayı başlarında Burma'da, Mandalay şehrinin güneyinde, Meiktila gölünün yanında kurulmuştu. Çok büyük bir kamptı. 5.000 esiri barındırabilecek şekilde düzenlenmişti.[196] Bu kamp, 1921 yılına kadar Türk esirleri barındırmıştır.

Buradaki Türk esirlerin tam sayısını bilemiyorsak da, bu 4-5 yıllık zaman içerisinde 10.000'e yakın Türk esirinin bu kampta kaldığı tahmin edilebilir.

Kampın suyu aynı adı taşıyan gölden geliyordu ve su çok boldu. Göl suyu filtre edilerek kampa getiriliyordu.[197] Bellary kampında bulunan Yarbay Hasan Yetimi, raporunda, 1918 yılı başlangıcında Bellary'deki Türk esirlerden 1.000 kadarının Meiktila kampına gönderildiğini bildirmektedir.[198]

Kızılay arşivinde bizim de gördüğümüz, MSB tarafından yayımlanan bir mektup, bu kampın 1920 yılı Ağustos ayında hâlâ Türk esirleriyle dolu olduğunu gösteriyor. Meiktila kampında esir olarak bulunan Koşikavaklı İsmail, Anadolu'da bulunan annesine Ağustos 1920'de bir mektup yazmıştır.[199] Mektup, Meiktila kampından Kızılay'a ulaşmış, ama maalesef Kızılay'da kalmış, ailesine verilmemiştir.

ATASE Başkanlığı'ndaki arşiv belgelerinden, Meiktila kampının subay ve er kampı olarak iki ayrı bölüm halinde düzenlendiği, er kampının 6.000 kişilik olduğu, burada hem İngiliz hem de Hint askeri garnizonu bulunduğu anlaşılıyor.[200] Yine bu arşivdeki belgelerden, burada 1.050 Türk esirinin şehit olduğunu ve Türk mezarlığına defnedildiklerini öğreniyoruz.[201]

Rangoon Karantina kampı

Burma'nın başkentinde bulunan bu kamp, hasta Türk esirleri için Rangoon'da açılmıştı.[202] Kolera gibi salgın hastalıklar tehlikesine karşı karantina olarak kullanılıyordu. İçme suyu Rangoon'dan geliyordu. Sistem, bulaşmayı önleyecek biçimdeydi. 30 Nisan 1917'de 19 Türk hasta vardı. Bunların ikisi koleralıydı ve özel tedavi görüyorlardı.[203] 15 hasta kolera belirtisi göstermişti; inceleme ve gözlem altında tutuluyorlardı. Bir hastaya kabakulak teşhisi konmuştu, bir diğeri ise akciğer hastasıydı. Nisan 1917'de ölüm olayı yoktu.[204]

Burma'daki sözü geçen esir kampları dışında, başka yerlere getirilen ve oralarda yol, bahçe yapımı gibi işlerde çalıştırılan Türk askerleri de olmuştur.

İnternet kanalı ile temas kurduğumuz H. Aktay, Mezopotamya'dan esir alınarak Burma'ya getirilen ve bir bahçe yapımında çalıştırılarak orada şehit olan Türk askerleri tespit ettiğini belirtiyor. Her ne kadar kaynaklarını görmemiş isek de, doğru olma ihtimalini çok yüksek gördüğümüzden, bu bilgileri de aktarmakta yarar görüyoruz:[205]

"Burmalı yerlilerden oluşturulan İngilizlerin 85. Tümeni, Mezopotamya'da Osmanlı ordusuna karşı savaşır. Savaş sonunda da birçok Osmanlı esirini alarak Burma'ya döner. Bu Türk esirler, Burma'nın yukarı kısımlarında küçük bir koloni kasabasında bir botanik bahçesi yapımında çalıştırılırlar. Pyin u Lwin adlı bu kasaba, bugün Maymo diye de biliniyor. Bu kasabada bugün bile çok sayıda Müslüman var. Ancak Türk olmadığını söylüyorlar. Fakat kasabadaki dükkânlardan birinin adı Osman. Buradaki Müslümanların bir kısmı Hint asıllı, az bir kısmı da Burma'nın yerlisi."

Mısır'daki İngiliz Kampları

I. Dünya Savaşı sırasında İngilizlerin yönetiminde bulunan Mısır'da çok sayıda esir kampı vardı. Ayrıca yaralı esirlerin tedavi edildiği hastaneler de bulunuyordu. İngilizler, Çanakkale Cephesi'nden, Kanal Cephesi'nden, Filistin Cephesi'nden, Irak Cephesi'nden ve Yemen Cephesi'nden aldıkları esirlerin önemli bir kısmını, Mısır'daki kamplara yerleştirmişlerdir.

Esirler arasında sivillerin de bulunduğunu görüyoruz. Bu siviller arasında Mekke ve Medine'de Hac vazifesini yaparken isyancı Araplarca yakalanarak İngilizlere teslim edilen yaşlı kimselerle, özellikle Filistin, Irak ve Suriye Cephesi'nde görev yapan Türk subaylarının eşleri ve çocukları da vardır.

İngilizlerin propaganda amaçlı kullandıkları esir resimlerinden biri: Kahire karargahında yemek malzemesi dağıtımı.

1916 yılı Aralık ayı ile 1917 yılı Ocak ayında, Mısır'daki Osmanlı esirlerinin durumunu incelemek için Kızılhaç teşkilatı tarafından görevlendirilen Dr. Blanchod, Thormeyer ve Schoch'un raporlarında verdikleri haritaya göre (bkz. s. 177), Mısır'daki Türk esir kampları ve yerleri şu şekildedir:[206]

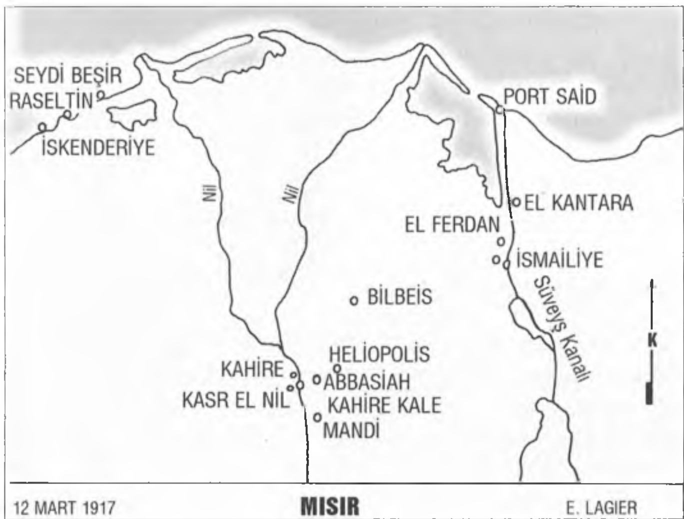
1. Seyid el Beşir (Sidi Bişir= Seydi Beşir) Kuveysna kampı
2. Ras-El-Tin kampı
3. Kahire Kalesi kampı (Kasr el Nil= Kasrı Nil)
4. Heliopolis kampı
5. Abbasiye hastanesi
6. Maadi kampı
7. Bilbeis kampı
8. Kahire Kızılay hastanesi
9. Turra kampı (Kızılhaç'ın raporunda bu kampın adı geçmiyor. Ancak ATASE arşivindeki belgelerde, Yemen Cephesi'nde esir edilen doktor, eczacı ve sıhhiye personelinin bu kampa gönderildiği belirtiliyor.)[207]

Esir alınarak Mısır'a getirilen bütün Türk askerleri, önceleri Kahire'nin güneyindeki Maadi kampına yerleştirilmiş, buradan diğer kamplara dağıtılmışlardır.[208]

İngilizler genellikle Filistin ve Süveyş'te esir aldıkları Türk askerlerini, öncelikle geçici olarak oluşturdukları Süveyş Kanalı kamplarına, oradan Kantara yoluyla Mısır-ı Cedit'teki geçiçi kamplara getirmişlerdir.[209]

Mısır'daki Türk esir kampları ve hastaneleri ile ilgili bilgiler, bir Kızılhaç heyetinin kampları ziyaret ettikten sonra hazırlayıp Kızılhaç merkezine gönderdiği raporda yer almaktadır. 1916 yılı Aralık ayından 1917 yılı Ocak ayına kadar Mısır'daki kampları gezen heyet, raporunu merkeze göndermiş, Kızılhaç genel merkezi de bu raporu Mart 1917'de yayımlamıştır.

Kızılay arşivinde yaptığımız çalışmalarda, Mısır'daki kamplarla ilgili düzenli bir kayda rastlanmadı. Bazı dosyalarda Mısır'da esir olan askerlerimizin listesi varsa da, bu liste-

Mısır'daki esir kamplarını ve hastaneleri gösteren, Uluslararası Kızılhaç Teşkilatı'na ait harita. E. Lagier tarafından çizilmiştir.

ler Mısır'daki kamplarda bulunan esirlerimizin küçük bir bölümünü içermektedir. Genelkurmay ATASE Başkanlığı'nda yaptığımız araştırmalarda ise, daha çok esaretten dönen esirlerimizin kamp hayatı ve esir edilişleri ile ilgili kısa bilgilere ulaştık. Bunları yeri geldikçe belirteceğiz.

Mısır'daki Türk esirleri hakkında bilgi bulabildiğimiz bir diğer kaynak da, esaretten dönenlerin daha sonra yazdıkları hatıralardır. Bu hatıralarda da kısmen Mısır'daki kamp hayatı hakkında bilgiler bulunmaktadır ki, bunlar da yeri geldiğinde çalışmamız kapsamına alınmıştır. Ancak en düzenli ve resmi bilginin Kızılhaç heyeti raporunda verildiği göz önüne alınarak, buraya o rapordan önemli bilgileri aktaracağız: Kızılhaç heyeti, diğer kampları da dolaşan Dr. F. Blanchood, F. Thormeyer ve Em. Schoch'tan oluşmaktadır. Marsilya'dan Morca gemisiyle 19 Aralık 1916'da yola çıkan heyet, 27 Aralıkta Port-Said limanına inmiştir. Mısır'daki savaş verileri servisi genel sorumlusu konumundaki General Carrel ile te-

masa geçen heyet, yine aynı servisteki Albay Simpson ile birlikte gezi programını yapmış ve bir otomobille kampları dolaşmak, fotoğraf çekmek, esirlere bazı hediyeler dağıtmak ve onlarla serbest bir şekilde görüşmek üzere gezilerine ve incelemelerine başlamıştır.[210]

Kızılhaç heyeti ilk olarak 2 Ocak 1917'de Heliopolis kampını ziyaret etmiştir. Raporda yer alan bilgiler şöyledir:

Heliopolis Kampı

Kamp, 1905 yılında yeni bir villa ve oteller merkezi niteliğinde düzenlenen Heliopolis vahasındaki yerleşmeye yakın bir yere kurulmuştur. Kamp, Kahire'den seviye olarak 40 m yüksekliktedir. Kampta 3.906 Türk askeri ve astsubayı vardır. Ayrıca 3 sağlıkçı Türk, 2 de Osmanlı ordusunda subay olarak görev yapan Ermeni askeri tabip bulunmaktadır. Kamp, 15.000 kişiyi barındırabilecek şekilde düzenlenmiştir. Etrafı dikenli tellerle çevrilmiştir.[211]

13 m uzunluğundaki ve 9 m genişliğindeki barakalar, paralel şekilde bölümler halinde düzenlenmiş, her bölüm arasına 20 m genişliğinde geçitler konulmuştu. Esirlerin kaldığı bu barakalar tek tipti.

Ahşaptan yapılan binaların arası kamışla örtülmüştü. Çatıları kamış ve kartonla kapatılmıştı. Yerde nem ve rutubet yoktu. Barakaların içi, çiğnenmiş topraktı ve bunların temizlenmesi kolaydı. Kamptaki bütün koridorlarda muhtemel bir yangına karşı hazırlanmış su bidonları vardı. Bunlardaki sular içilmezdi. Kampta yangın çıkmaması için, esirlere ancak açık havada sigara içme izni veriliyordu. Ayrıca hava sıcak olduğundan, soba yakmaya da gerek yoktu. Barakalar 50 kişilikti.

Her esir, kamıştan örülmüş bir hasır üzerinde yatıyordu ve 4 battaniyeye sahipti. Sabahları hasırlar fırçalanarak rulo şeklinde sarılır, battaniyeler katlanırdı; böylece barakaların içi, gündüzleri boş birer alan oluştururdu.

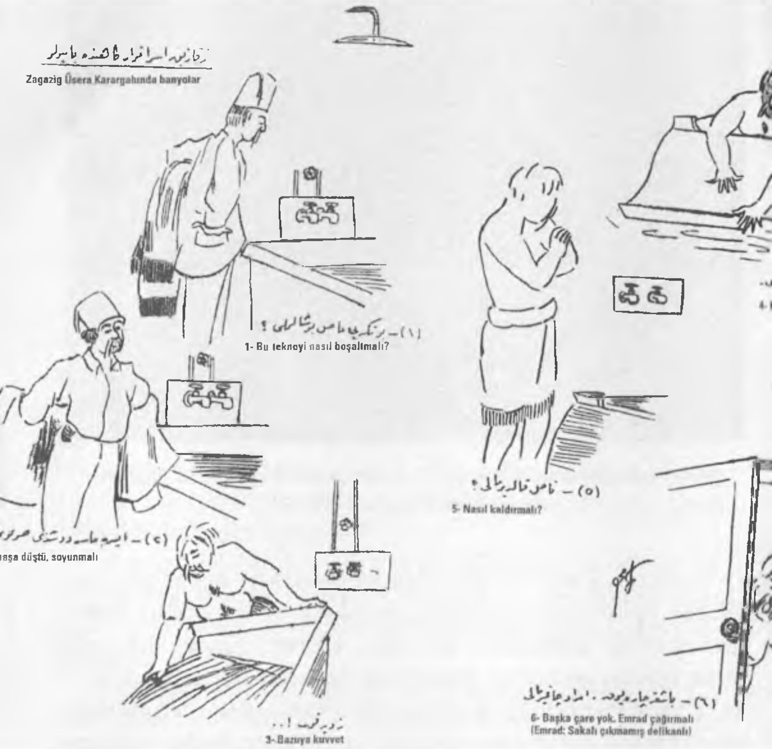
Her bölgeden barakalar arasında bırakılan boş alanlar gezinti için yeterliydi. Belirlenmiş saatler içerisinde de, gezintiye hiçbir kısıtlama getirilmiyordu.

Berlin yakınlarındaki Wünsdorf sivil esir kampında, Hintli ve Osmanlı esirler bayram namazı kılarken

Levazım kanalı ile satın alınan yiyecekler her sabah özel olarak ayrılmış bir barakaya getiriliyor ve her bölüm buradan günlük istihkakını alıyordu. Ekmek, Kahire'deki ekmekçilerden geliyordu. Mutfaklar açık havada inşa edilmişti ve yemekler odunla pişiriliyordu. Servis işlemi bir aşçıbaşı nezaretinde, esirlerden oluşan bir manga tarafından sağlanıyordu. Yemek saatinde her bölüm kendi adamlarını büyük metal kazanlarla mutfağa gönderir ve koğuşun istihkakını aldırırdı. Her esirin metal tabağı, metal kaşığı ve metal su tası vardı. Yemek saatleri sabah 5, öğle 11 ve akşam 16 idi.

Heliopolis kampında tutulan Osmanlı esirlerine heyetin kampı ziyareti sırasında verilen günlük yiyecekler şunlardı: ekmek, et, sebze, pirinç, tereyağı, biber, tuz, soğan, 7,5 g çay, 42 g şeker, peynir, reçel veya zeytin. Ayrıca her esir her hafta 42,5 g sigara ve 2 kibrit, günde 1 kg yakacak odun ve sabun alıyordu. Kampta bir kantin vardı. Ancak esirlere düzenli olarak verilen yiyecekler yeterli olduğundan, kantin yiyecek bakımından çok zengin değildi. Daha çok çay, kahve

Mısır'daki esir kamplarında çıkarılan Esaret Albümü'nden bir çizim. Küvette yıkanmaya alışmamış bir Türk esirin küvetteki suyu boşaltmak için küveti devirmesi, bu mizahi çizimle anlatılmış. Çizim, Zegazig esir kampında yapılmış.

ve taneli yiyecekler vardı. Şekerli çayın bir bardağı 5 paraya satılıyordu. Ayrıca kantinde kâğıt, kartpostal, iğne-iplik, düğme gibi küçük ama gerekli maddeler de satılıyordu. Esirlere her hafta 2 ons (57 g) tütün veriliyordu. Esirler asla alkol almıyorlardı.

Her esire iki takım çamaşır veriliyordu. Bunlar gömlek, iç çamaşırı ve çoraptı. Bunların üzerine giydikleri üni-

forma şeklindeki elbise, açık mavi kumaştan dikilmiş bir ceket ve bir pantolondan ibaretti. Sarı metal düğmeler, bu takıma bir askeri üniforma havası veriyordu. Bütün esirler kırmızı feslerini giyiyorlardı. Kendi madalya ve nişanlarını da takabilmekteydiler. Harp esiri oldukları, sadece 4 cm çapındaki beyaz bir metal plakaya işlenmiş esir numarası ve P W (perisoner of war=harp esiri) yazılarından belliydi. Kumaş elbiseler yazın, daha hafif ketenden yapılma aynı kesim ve aynı renktekilerle değiştiriliyordu.

Esaret Albümü'nden alınma iki çizim.

Bütün esirler şark pabucu giyiyorlardı. İskarpinler, bahçe işlerinde çalışan esirlerle atsubaylara veriliyordu.

Mısır'daki esir kamplarının sorumlusu olan müfettiş yarbay G. Garner, bu kampın hijyen ve sağlık hizmetlerinden sorumluydu.

Kamptaki su Heliopolis şehrinden kanallarla geliyordu; hem kalitesi, hem miktarı yeterliydi. Esirler günde iki defa duşu ve çeşme suyunu kullanabiliyorlardı. Bunların bulunduğu bölge aşağı doğru eğimli olarak çimentolanmıştı; su, iki duş dizisi arasındaki kanaldan akıyordu.

Mutfakta esirler için ihtiyaç duyulan sıcak su vardı. Sabun, istenildiği kadar alınabiliyordu. Kirli çamaşırların yıkanması için özel yerler vardı. Haftada bir kere, her esirin çamaşırları ve battaniyeleri sıcak odaya alınıyor ve iyi bir şekilde sterilize ediliyordu. Bu tedbir sayesinde kampta haşerat izine rastlanmıyordu. İyice düzenlenmiş bir bölümde

15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine Mısır Seydi Beşir esir kampında bir tiyatro oyunu hazırlanıp, ücretli olarak oynanmış ve geliri toplanan yardımlarla birlikte "İzmir mazlumları"na gönderilmişti. Bu tiyatro oyununda rol alan zeybek kıyafetli Türk esirler.

on berber, Osmanlı esirlerinin saç ve sakallarını traş etmekle meşguldü. Tuvaletler temizdi ve yeteri kadar vardı. Bunların bir kısmı İngiliz usulü, bir kısmı Türk usulüydü. Her gün carbolineum ile dezenfekte ediliyordu. Tuvaletlerin boşaltılması kanalizasyon düzeni ile yapılıyordu.

Kamptaki sağlık hizmetleri İngiliz doktor Albay E. G. Garner ile, Arsen Khoren ve Léon Samuel adlarındaki iki Ermeni doktorca yürütülüyordu. Ayrıca dört İngiliz hastabakıcı ve onlara yardım eden üç Osmanlı hastabakıcı vardı. Bir İngiliz diş tabibi, kampa, doktorun isteği üzerine geliyordu.

Temiz ve iyi düzenlenmiş revirde, ciddi rahatsızlığı olmayan hasta esirler, metal somyalarda ve yataklarda yatırılmaktaydılar. Ciddi hastalar ise harp esirleri için ayrılmış

Mısır'da esir kampında okuma-yazma öğrenenlere verilen takdirname.

hastanelere götürülmekteydiler. Revire, muayene için her gün 30-40 kişi müracaat etmekteydi. Hepsinin kaydı vardı ve isimleri, hastalıkları, yapılan işlem kaydedilmekteydi. Ziyaret sırasında revirde altı hasta vardı. İkisi birinci derecede veremdi ki, bunlar El-Ariş'ten yeni getirilen esirlerdi. Geri kalanların hastalıkları şöyleydi: bir ishal, bir göz hastalığı (conjonctivite), bir sıtma ve bir de bacaktan yaralanma vakası.

Özellikle Ankara ve Yozgat gibi, Türkiye'nin bataklıklı bölgelerinden gelenlerde eski bir vaka olarak % 3 sıtma bulunmaktaydı. Esirlerin % 9'u kronik dizanteriye, % 20'si göz hastalığı olan conjonctivite'e yakalanmışlardı. Bu hastalığı daha çok, esir alınmadan önce çöldeki kalışları sırasında almışlardı. Bunlar çinkosülfat ve protargol ile tedavi ediliyorlardı. Dört esir de trahomluydu. Kamptaki yeni rahatsızlıklar, daha çok bronşit ve basit ishal gibi poliklinik vakalardı. [212]

Genel olarak kamptaki esirlerin görünüşü sağlıklıydı; beslenme sorunları da yoktu. Esirler Türkiye'deyken tifo ve çi-

Mısır Kuveysna Osmanlı Zabitanı Usera-yı Harbiye karargâhının etrafına çevrilen tel örgüsü ve nöbetçi bir Hintli asker.

çek hastalığına karşı aşılanmışlardı. Bu aşının izini taşımayanlar, esir alındıktan sonra aşılandılar. Tüm esirler koleraya karşı da aşılanmıştı. Kampta tifo, tifüs gibi bulaşıcı hastalıklara rastlanmıyordu.

Hiçbir esir kamp dışındaki şantiyelerde çalıştırılmıyordu. Kampta da, günlük zorunlu angarya işlerin ve hafif bahçe işlerinin dışında, atölyelerde çalıştırılmıyorlardı. Onbaşı ve çavuşlar herhangi bir iş yapmak zorunda değillerdi.

Esirler, dini vecibelerini yerine getirme konusunda tamemen serbesttiler. Günde üç kez, belli zamanlarda ibadet ediyorlardı (namaz kılıyorlardı). (Heyet, sabah ve yatsı namazını görmemiş olabilir.) Ramazan ayında ibadetleri günde 6-7'yi buluyordu. Müzik ve şarkıya izin vardı. Esirler, birkaç gitar (ut olmalı) ve keman imal ettiler.[213]

Esirlerin çoğu yanlarında para getirmişlerdi. Bazıları da Osmanlı Kızılayı ve Uluslararası Kızılhaç teşkilatı kanalı ile ailelerinden para getirttiler. Her ay, bu paralardan 7,50 frank karşılığı almaktaydılar. Her esirin, kamp muhasibi nezdinde açık bir şahsi hesabı vardı.

Esirlere gönderilen mektupların sahiplerine ulaşması için 3 hafta ile 3 ay arasında bir süre geçmekteydi. Mektuplar genellikle Kahire'deki Amerikan konsolosu aracılığı ile geliyordu. Ancak okuma-yazma bilen çok az esir vardı. Yazma bilenler istedikleri zaman ve istedikleri kadar uzun yazabilmekteydiler. Mektupların geliş gidişinde sistematik bir gecikme söz konusu değildi.

Kampta esirlere yardım komitesi yoktu. Hiçbir toplu yardım olmamıştı. İstanbullu Başçavuş Hasan Hüseyin'in Kızılhaç heyetine dediğine göre, kampta her ne kadar fakir esir varsa da, yardım göndermenin bir yararı yoktu. Zira bütün esirler iyi besleniyor, iyi giyiniyor ve tütün alabiliyorlardı.

Kampa ilk girişte dikkati çeken şey, düzen ve temizlikti. Bir Osmanlı başçavuşu barakalar grubundan, bir Osmanlı çavuşu da her koğuştan sorumluydu. Esirlerin iyi bir tavrı vardı. Askerce selam veriyorlar ve astsubayların emri üzerine, yetkililerin her geçişinde esas duruşa geçiyorlardı.

Ankaralı Başçavuş Hasan Muhammed ve Konyalı Başçavuş Hamid Abdullah, Kızılhaç heyetine, arkadaşları adına hiçbir şikâyetleri olmadığını bildirdiler ve kendilerine iyi davranıldığını doğruladılar.

Öte yandan, İngiliz subay ve astsubaylar da, esirlerin çok iyi niyetli ve disiplinli olduğunu belirttiler.[214]

2 No'lu Abbasiye Hastanesi

Kahire yakınlarında bulunan bu hastaneyi Kızılhaç heyeti 2 Ocak 1917 tarihinde ziyaret etmiştir. Heyetin raporunda aşağıdaki hususlar vurgulanmaktadır:[215]

Modern tıp ihtiyaçlarına göre düzenlenen pavyon sistemli bu hastane, özellikle Alman, Avusturya, Bulgar ve Türk esirlere tahsis edilmişti. Başhekim Wickermann'a dört İngiliz doktor yardım etmekteydi. Kızılhaç teşkilatından birkaç hemşireyle 18 Türk hastabakıcı, yaralı ve hastalarla ilgilenmekteydiler. Bunlar sadece tedavi ile uğraşmakta, temizliği ve diğer işleri yerli (Mısırlı) işçiler yapmaktaydı. Pavyonlar taş

	Ülkeler		
Hastalığın Cinsi	Osmanlı	Bulgar	Alman
Verem	27	0	0
Dizanteri	37	3	2
Sıtma	3	0	0
Savaş yarası	74	2	4
Kansızlık ve zayıflık	30	12	5
Diğer hastalıklar	96	5	0
Toplam	267	22	11

yapılardı ve birbirinden 10 m genişliğinde bir yol ile ayrılmıştı. Çatı çimentodandı. Büyük pencereli, iki katlı ranzalarda metalik somya ve yataklar bulunan hastanede dezenfekte odası, vestiyer ve çamaşırhane de vardı.

Hastanedeki esirler İngiliz askerlerinin giydiği türden pijama giymekteydiler. İyileşmeye yüz tutanlar, yine İngiliz askerleri gibi kolları beyaz, açık mavi bir takım giymekte, kırmızı kravat takmaktaydılar. Oturabilecek durumda olan hastalar için katlanır sandalyeler vardı.

Hastanede ilaç ve ecza malzemesiyle sağlık malzemeleri çoktu. Yaralılar en gelişmiş cerrahi aletlerle tedavi edilmekteydi.

Kızılhaç heyetinin ziyareti sırasında (2 Ocak 1917'de) hastaneye 80 yaralı esir getirilmişti.[216] Bunlar El-Ariş'ten gelenlerdi. Çok zayıflamış ve bitkindiler...

Hastanede iyi düzenlenmiş bir ameliyathane, petrolle işleyen bir sterilizasyon odası da bulunuyordu. Sıtmalı hastaların yatakları cibinlikle kaplanmıştı ki, böylece sivrisineklerin, komşu diğer hastalara hastalık taşımasına karşı önlem alınmıştı. Hastabakıcılar hastanenin bahçesinde, her türlü konforu olan iki çadırda kalmaktaydılar. Bunlardan biri gece servisi bakıcıları, diğeri gündüz servisi bakıcılarına ayrılmıştı.

Su iyiydi ve Kahire'den kanallarla gelmekteydi. Esirlerin kullanabilecekleri sıcak ve soğuk duşlar vardı. Hastalar küvetlerde yıkanmakta, iyileşme durumunda olanlar musluklara gidebilmekteydiler. Tuvaletler Türk usulüydü ve pis su, şehir kanalizasyonuna gitmekteydi.

Anlaşmalı olarak dışarıdan sağlanan yiyecek malzemesini, hastane yönetimince görevlendirilen dört Mısırlı aşçı pişiriyordu. Osmanlı askerleri için çıkarılan yemeklerle Alman ve Avusturyalı askerlerinki farklıydı. Örneğin Türkler un ekmeğini tercih ettiklerinden onlara o tür ekmek çıkarılmakta, Avrupalı esirler ise daha çok "İngiliz ekmeği" denilen ve tost gibi kızartılmış olanı tercih etmekteydiler.

Hasta esirlere sabahları ekmek ve süt; öğleleri kıyma, sebze, pirinç ve ekmek; akşamları ekmek, çorba, pirinç ve süt verilmekteydi. Zaman zaman da tavuk, güvercin ve tavşan etleri, kırmızı et, limon, yumurta, peynir ve yoğurt verilmekteydi.

Hastalanan esirler özel hazırlanmış otomobillerle hastaneye getirilmekteydi. İngiliz doktorların tamamı, Osmanlı esirlerinin sabırlı davranışları ve acıya dayanıklılıkları konusunda görüş birliği içerisindeydiler. Hastane kayıtlarına göre 2 Ocak 1917'deki hastalık ve hasta sayısı şu şekildeydi:

Hastanede epidemik (salgın) hastalık bulunmamaktaydı.[217]

Abbasiye hastanesinde, 8 Ağustos 1916 tarihinden 1 Ocak 1917 tarihine kadar 66 Türk esiri ölmüştü. Bunların dağılımı şu şekildeydi:

Dizanteri	45
Verem	9
Beriberi	1
Sıtma	1
Savaş yarası	9
Paratifo	1
Toplam	66

Ayrıca bir Alman esiri de penumonie'den (zatürree) ölmüştü. Dizanteriden ölenlerin çoğu, Hicaz bölgesinde bu hastalığa yakalanmışlardı; aşırı bir güçsüzlük ve aşırı açlık içindeydiler. Ölen Osmanlı esirleri, dini vecibelerine göre defnedilmişlerdir. Mezarları bir Müslüman mezarlığındadır. Cenaze törenlerine garnizondaki İngiliz askerleri ve esirlerden bir heyet katılmıştı.

Maadi Kampı

Kahire'nin 15 km güneyinde bulunmaktaydı. Önemli kamplardan biri olan Maadi kampı, Nil nehrinin sağ kıyısındaydı. I. Dünya Savaşı sırasında, İngilizlerin aldıkları bütün esirler önce bu kampa getirilmişler ve oradan Mısır'daki diğer kamplara dağıtılmışlardır.[218] Kızılhaç heyeti kampı 3 Ocak 1917 tarihinde ziyaret etmiştir. Ziyaret sonrası Kızılhaç genel merkezine verilen raporda, bu kampla ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

Kampta 5.556 Osmanlı astsubayı ve askeri bulunmaktadır. Bunların arasından 1.200'ü, Sina yarımadasındaki El-Ariş'ten yeni getirilen esirlerdir. Kampta hiç subay yoktur. Üç imam, er gibi görev yaptıklarından subay sayılmamışlardır. Esirler arasında Türklerden başka Araplar, Ermeniler, Rumlar, Filistin ve Mezopotamya Yahudileri ve birkaç da Sünusi vardır.[219] Esirlerin küçük bir grubu, savaşın başından beri esirdirler. Büyük bir kısmı Çanakkale'den gelmektedir. Bu esirler arasında Abdülmuhsin adında, sekiz yaşında bir erkek çocuğu da vardı ve babasıyla birlikte kalıyordu.[220]

Kamp, dört mahalle şeklinde 41 bölümden oluşuyordu. Mahalleler dikenli tellerle ayrılmıştı.

Maadi kampında Osmanlı esirleri için iki tip lojman yapılmıştı:

1. Önceleri bir müzik okulu olarak yapılmış ve daha sonra fabrika olarak kullanılmış, ilkel eski binalar.
2. Özellikle savaş esirleri için yapılmış yeni binalar.

Mısır İngiliz Esir kamplarında Türk esirlerin bir milli gün kutlaması

Birinci tipteki eski binalar 80 m uzunluğunda, 15 m genişliğinde, taş duvarlarla kaplı geniş salonlara sahipti. Yükseklikleri 10 metreydi. Bütün salon boyunca çeşmeler vardı. Bunlara eklenen yeni binalar da depo ve idare binaları olarak kullanılıyordu.

Kampın diğer bölümlerindeki yeni binalar, 30x12 m boyutlarında ahşap çiftlik evleri olarak inşa edilmişti. Duvarların yan tarafları ve çatı kamış kaplıydı. Yer çamurdu. Kampın her yeri açık olduğundan, havalandırma problemi yoktu.

Bütün yerleşim birimleri, 2 m uzunluğunda çamurdan yapılmış bir zemin üzerindeydi. Bu zeminden 25 cm yükseklikte, yine çamurdan yapılmış yatak şeklinde yükseltiler vardı. Yatak yerine kullanılan hasırlar bu yükseltilere seriliyordu. Her esirin üç battaniyesi vardı. Geceleyin hava çok soğursa yeni battaniyeler de veriliyordu. Ranzalar arasında esirlerin şahsi eşyalarını koyabilecekleri küçük masalar bulunuyordu.

Her bölüme mutfaklar yapılmıştı; esirler bu mutfakları kullanıyorlardı. Esir Türklere "baladi" denilen yerli ekmek veriliyordu. Kahire'deki bir ekmekçiden getirtilen bu ekmek, onların alıştığı ekmeğe çok benziyordu. Esirler yiyeceklerden memnundular. İçlerinden biri çok fazla pirinç verildiğinden şikâyet

etmişti.[221] Küçük bir kantin vardı. Orada bir fincan kahve 2,5 santime satılıyordu. Bu özel bir kantindi ve İngiliz yetkililerin kontrolündeydi. Tütün, perşembe günleri dağıtılmaktaydı.

Esirler kampa gelir gelmez geniş bir avluya alındılar ve orada ayakkabılarını ve bütün giyim eşyalarını çıkardılar. Bir sağlık tedbiri olarak, bütün bu giyim eşyaları ayrıldı ve atıldı. Esirler, dezenfekte olduktan sonra yeni elbiselerini aldılar. Bunlar iki iç donu, iki fanila, gömlek, bir kumaş kemer, çorap, pantolon ve açık mavi kumaştan yapılmış düğmeli üniforma benzeri bir ceket ve kırmızı bir festen ibaretti. Ayrıca askerler için deri pabuç, çavuş ve onbaşılar için iskarpin verildi. Bazılarında kalın kumaştan pardesü vardı. Her esir, ceketinin yakasında kayıt numarasını gösteren küçük metal plakaları taşıyordu. Astsubaylar, kollarına taktıkları beyaz bir bezle belirleniyordu. Onbaşılar bu bez üzerine mavi bir bant, çavuşlar ise kırmızı bir bant sarıyorlardı. Başçavuşların kolunda, kolluk olarak kırmızı bir bez vardı.

Kamptaki içme suyu, Nil nehri kıyısına kazılmış bir kuyudan, buharla çalışan iki pompayla getiriliyordu. Nil nehrinin suyu tabiî bir filtreden geçerek kampa hâkim bir depoya getiriliyor ve oradan basınçla dağıtılıyordu. Suyun bakteriyolojik özellikleri her hafta kontrol ediliyordu.

Kullanma suyu neredeyse sınırsızdı. Soğuk ve sıcak duşlar her yere yerleştirilmişti. Esirler haftada bir duşlara gelmek mecburiyetindeydiler. Ancak isteyenler günde dört kez duş alabiliyorlardı. Duşlar yazın hiç boş kalmıyordu.

Esirlere yeterince sabun veriliyordu. Esirler çamaşırlarını, muslukların altında oluşturulmuş tahta küvetlerde kendileri yıkıyorlardı.

Kampta basınçlı buharla çalışan iki sterilizasyon odası vardı. Battaniyeler haftada bir bu odalara gönderiliyordu. Kampta bit, pire gibi haşerat yoktu.

Gündüz kullanılan tuvaletler barakaların 100 m uzağındaydı. Hepsi Türk usulü yapılmıştı. Her on esire bir küçük tuvalet teknesi düşecek şekilde düzenlenmişti. Kahire temizlik idaresi her gün buraları temizliyordu.

Mısır İngiliz Esir kamplarında kurulan
"Osmanlı Musikî Cemiyeti" 1333-1917.

Barakaların hemen yanında bulunan tuvaletler sadece gece kullanımı içindi ve gündüz kaldırılıyordu.

Maadi kampın da sağlık hizmetleri sorumlusu, Başhekim İngiliz Tabip Yüzbaşı Sehrimgour'du. Yardımcısı bir İngiliz doktoruydu. Ayrıca Suriyeli dört Arap doktor da yardım etmekteydi. Bütün bu doktorlar Türkçe ve Arapça konuşuyorlardı. Dokuz İngiliz hastabakıcı vardı, bunlara on iki Türk hastabakıcı yardım ediyordu. Kampa diş doktoru istek üzerine geliyordu. Kampta üç ayrı yerde revir vardı. Revirler 40 hastayı kabul edebiliyordu. Revirlerde yataklar metal somyalar üzerindeydi, battaniyeler sıcak tutuyordu ve çok sayıda battaniye vardı. Doktorlara her sabah 300-400 hasta esir müracaat ediyordu. Bu rakam, kamp mevcudunun % 8'inin karşılığıydı. Bu müracaatların çoğu küçük şikâyetlerdi. Doktorlar hazımsızlık gibi konulara bile ilgi gösteriyordu.[222]

Kampın kuruluşundan itibaren 35 sıtma olayı görüldü (1917 Ocak başına kadar). Sıtmalı hastalar Hicaz, Mekke, Taif ve Cidde'den gelenlerdi. 11 verem olayı görüldü ve veremli hastalar, Abbasiye hastanesiyle Mısır Kızılay hastanesine kaldırıldı. 1917 başına kadar 6 trahom olayı görüldü. Trahomlulara protargol tedavisi yapılıyordu. Kampta di-

Seydi Beşir esir kampında, subaylar gezinti esnasında.

zanteri, tifo gibi epidemik hastalıklar yoktu. Önemsiz birkaç ishal görüldü. Bütün esirler tifo, kolera ve çiçeğe karşı aşılanmışlardı.

Büyük yarası olanlar ve bedensel organları kesilenler, kampın özel bir bölümündeydi. 55 savaş yaralısı ve organı kesilmiş esir vardı. Bunların protezleri tamamlanmıştı. İkisi hiç görmüyordu. Diğer 60 kadarı, savaşta ciddi ve önemli yara almışlardı. Eklem kayması, körlük gibi hastalığı olanlar, baston ve koltuk değnekleri kullanıyorlardı.[223]

Kampta iki yaşlı esir ölmüştü. İkisinin de ölüm sebebi felçti. Bunlar askeri ve dini törenle kampa en yakın Müslüman mezarlığına defnedildiler.

Esirlerin, barakaları çevreleyen boş alanlarda gezinti yapmaları serbestti.

Esirler çalışmıyorlardı. Ayakkabı yapımı ve benzeri çalışmalar için denemelere girişildiyse de, sonradan vazgeçildi. Esirler arasında çok çiftçi vardı. Onları yerlilerin tarlalarında çalıştırmak düşünüldü; ancak kolaylıkla kaçabileceklerinden ve kaçmalarının önlenmesi için de çok sayıda muhafıza ihti-

yaç olacağından bundan vazgeçildi. Bununla birlikte bir deneme daha yapıldı ve bazı esirler kamp yakınındaki Nil nehri kıyısında sebze yetiştirme işlerinde çalıştırıldı.[224]

Kampta disiplin açısından bir şikâyet yoktu. Ceza çok ender olarak veriliyordu. Kaçma teşebbüsünün cezası üç ay hapisti. Hapiste yemekler aynen veriliyordu. Sadece tütün verilmiyordu. Hapishane olarak kullanılan yerler betonarme odalardı ve üstten, parmaklıklı iki pencere ile aydınlatılıyordu.

Kamp komutanı her hafta bir genel teftiş yapıyordu. Bu teftiş sırasında her esirin, sırasının önüne çıkarak şikâyetini veya isteğini söyleme hakkı vardı. Kamp komutanı esir Türklerle Türkçe ve Arapça bilen İngiliz subaylar aracılığıyla konuşuyordu. Ayrıca esirler, kampı sık sık teftiş eden kamplar genel komutanına ve İngiliz general Cassen'e (?) de başvurma hakkına sahiptiler.

Esirler ibadetlerini yapmaktaydılar. Müslümanlar için küçük bir cami inşa edilmiş ve içine seccadeler serilmişti. Bazı esirler düzenli olarak Kur'an okumaktaydılar. Bazıları ise pek ilgili değildi.

Kamptaki esirler arasında ırk, menşe ve hatta din farklılığına rağmen çok uyumlu bir hava vardı. Kavga yok denecek kadar azdı.

Esirlerin hoşlandığı biricik eğlence, güreşti.[225] Kâğıt ve dominoyu da zevk alarak oynuyorlardı. Futbol oynamaları teklif edildiyse de, bu oyuna ilgi duymadılar. Aralarından bazıları, büyük bir ustalıkla mandolin, gitar, ut, tambur gibi müzik aletleri yaptılar. Kamp komutanlığınca gramofon da satın alındı. Sanatkâr esirler renkli boncuklardan para çantası, el çantası, kese, kolye, yılan gibi eşya yapıyorlardı. Bunların bir kısmı Kahire'de satılıyordu. 1.200 esirin bulunduğu bir bölümde, bu tür eşyanın satışından 15 günde 2.500 Fransız frangı gelir elde edildi.[226]

Esirlerin çoğuna ya hiç mektup gelmiyor veya çok az geliyordu. Esirlerin kendi dillerinde her 15 günde bir mektup yazma hakkı vardı. Bu hakkı çok azı kullanıyordu. Gönderilen mektupların çoğu, alıcıların gönderilen adreste olma-

masından geri geliyordu. Bağdat'ta esir alınan bazı Osmanlılar, daha sonra Birmanya'ya (Burma-Myanmar) nakledilmişlerdi. Onlar Burma'da ailelerinden mektup ve para almaktaydılar. Fakat bir kısmı tekrar Maadi kampına getirildiler; ve bu kez ailelerinden hiçbir şey alamamaktaydılar.[227]

Esirlerin birçoğu, esaret günlerini, arkadaşlarının yardımıyla okuma-yazma öğrenerek geçirdiler. Ele geçirildiklerinde, çoğunun üzerlerinde parası vardı. Kamplarda bu paralar, adlarına açılan hesaplara aktarıldı ve istekleri üzerine aylık olarak kendilerine verildi.[228] Ailelerinden, Kızılhaç teşkilatı kanalı ile para alabilen esirler de vardı. Koli ve paketler ise kampa çok ender geliyor ve gelenler alıcısının gözü önünde açılıyordu.

Maadi kampında, daha fazla tütün ve kahve almak için para isteyen birkaç kişiyi ayrı tutarsak, yoksul denebilecek kimse yoktu.[229] Esirler daha çok, haber alamadıkları aileleri hakkında endişeleniyorlardı.[230]

Mısır Kızılay Hastanesi (Kahire)

Bu hastane, Mısır Prensi Fuad Paşa tarafından kurulmuştu. Asıl amacı, savaşta yaralanan ve hastalanan dindaşları Osmanlı askerlerinin tedavilerinin yaptırılmasıydı. 17 Mart 1915'te açılmıştı. Açıldıktan sonra Osmanlı Kızılay teşkilatının kontrolüne verilmişti. Aynı zamanda Kahire'deki Tıp Fakültesi profesörü İngiliz tabip Dr. Kaetinge ile ilişkideydi.

Kızılhaç heyeti, 4 Ocak 1917 tarihinde Kahire'de bulunan bu hastaneyi ziyaret etmiştir. Ziyaret sonrası yazılan raporda hastane ile ilgili geniş bilgi verilmiştir:

Başhekim Abbas Hilmi Bey başta olmak üzere hastanedeki bütün doktorlar Mısırlıydı. Burada kalan iki doktor, üç cerrah ve bir eczacı vardı. Kulak-burun-boğaz uzmanları, şehirden çağrıldıklarında gelmekteydi. Hastanede bir de röntgen uzmanı vardı. Başhemşire Amerikalı bir hanımdı. Ona bağlı üç İngiliz bayan hastabakıcı vardı. Ayrıca 32 Mısırlı erkek hastabakıcı görevlendirilmişti.[231]

Mısır'daki esir kamplarından birinde mevlit okunuyor (1920).

Ömer Lütfi Paşa'nın geniş, düzenli ve yeşillikler içinde bulunan eski sarayı hastaneye dönüştürülmüştü. Binanın geniş salonlarında hava akımı fevkaladeydi. Bina hastane olarak yapılmadığından, servisler biraz dağınık olmakla birlikte, mümkün olan en pratik usulde kullanılıyordu. Salonlar 7x7 m boyutunda ve 8 m yüksekliğindeydi. Duvarları süslüydü. Veremli hastalar, birinci kattaki dört yatak alabilen 4x5x5 m boyutundaki odalara yerleştirilmişti. Odaların çoğu bahçeye açılıyordu. Her yerde elektrik vardı.

Demir somyalar, uçlarında komodinler, çarşaflar, yastıklar, her şey tamamdı. Batanniyelerde sınırlama yoktu. Yatak çarşafları beyaz ve mavi pikedendi; ortalarında Kızılay amblemi vardı.

Hastanede sivil bir aşçıbaşı görevliydi. Mönüyü doktorlar belirliyordu. Herkesin bir bakır yemek kabı ve bir bardağı vardı. Hastalara günde iki kez şekerli çay veriliyordu. Subaylar kahve veya çay tercih edebiliyorlardı.[232]

Hastanede subaylara sabah Avrupa usulü ekmek, taze süt, üç yumurta, çay ve kahve; öğleyin koyun eti, sebze yemeği, pirinç veya makarna, sütlaç, salata, kahve, meyve; akşam meyve hariç öğle yemeği mönüsü veriliyordu.

Diğer hastalara sabah Arap ekmeği, şekerli taze süt; öğleyin Arap ekmeği, sığır eti, pirinç, sebze veriliyor, ayrıca rejim yemekleri yapılıyordu.[233] Akşam, Arap ekmeği, pirinç çorbası, sütlaç veriliyordu. Pazar ve perşembe günleri, koyun eti tavuk eti ile yer değiştiriyordu.[234]

Günlük olarak 450 g Avrupa ekmeği, 780 g Arap ekmeği veriliyordu. Hastalara, hastanenin deposundan iki gece elbise-

Mısır'da esir kampı (1920).

si, bir hastane pijaması ve terlik veriliyordu. İçme suyu kanallarla şehirden geliyor ve kullanımdan önce filtre ediliyordu. Hastanede musluklu lavabolar, banyolar, soğuk ve sıcak duşlar ve Türk hamamları vardı. Türk usulü tuvaletler de sarayın yanına yapılmıştı. Çamaşır yıkama ve ütü işini yerliler (Mısırlılar) yapıyordu.

Hastanede her türlü gerekli malzemenin bulunduğu geniş bir ameliyathane vardı. Geniş bir odada da sterilizasyon yapılıyordu. Bunların sayesinde enfeksiyon hastalıkları azaldı ve ameliyat sonrası ölümler % 0,25'e düştü.[235] Bazı temel analizler için bir laboratuvar açılmıştı. Ancak kimyasal ve bakteriyolojik analizler şehirdeki bir enstitüde yapılıyordu. Hastanenin eczanesi her türlü modern ilaca sahipti.

Hastanenin altı salonu veremlilere ayrılmıştı. Onların özel bakıcıları vardı; yataktan kalkabilenler günlerinin büyük kısmını sarayın kendilerine ayrılan bahçesinde geçiriyorlardı.

Bir salon yaralı subaylara, bir başka salon yaralı asteğmenlere (yedek subaylara), iki salon da dizanteri hastalarına ayrılmıştı.[236] Bahçeye her türlü konforu olan İngiliz usulü çadırlar monte edilmişti. Bunlar acil vakalar veya hastanedeki yerlerini yeni gelenlere bırakmak zorunda kalacaklar içindi. Hastanenin bütün odaları temiz ve tertipliydi. Her yatağın başucunda gözlemlerin ve ateş durumunun kaydedildiği bir kâğıt vardı.

Açılış tarihi olan 17 Mart 1915'ten 4 Ocak 1917'ye, kadar hastaneye 2.245 yaralı ve hasta esir yatırıldı. 4 Ocak 1917'de 149 esir işlem görüyordu. Bunlardan 8'i El-Ariş'ten gelen subay, 141'i ise Osmanlı askeriydi. Bunların 66'sı savaş yarasından ameliyat edilmişti; 38'i iç hastalığı, 25'i göz hastalığı, 20'si verem teşhisiyle yatırılmıştı.[237]

Ölüm Sebebi	1915'te Ölenler	1916'da Ölenler
Ameliyat	30	17
Zatülcenp	2	5
Dizanteri	8	19
Tifo	1	1
Pericardite	1	2
Akciğer İltihabı	3	11
Akciğer Veremi	–	26
Bağırsak Veremi	–	21
Nefrit	–	1
Kangren	–	1
Hepatit	–	1
Anemi	–	1
Toplam	45	111

Kızılhaç'ın raporunda, ölüm sebebi ve ölüm oranları hakkında şu bilgiler yer almaktadır:[238]

Ölenler, silah arkadaşlarının nezaretinde, askeri ve dini bir törenle Müslüman mezarlığına gömülmüşlerdi.[239]

Kahire Kalesi Kampı

Kızılhaç heyetinin 3 Ocak 1917 tarihinde ziyaret ettiği bu kamp, kalenin ana binalarından biri olan mücevher sarayında kurulmuştu; sadece Mekke yakınlarında esir alınan ve Hicaz'dan gelen kadınlarla çocukları barındırmaktaydı. Çocuk ve kadınların kampa geliş tarihleri şöyleydi:[240]

1. kafile: 123 kadın ve çocuk-11 Eylül 1916
2. kafile: 66 kadın ve çocuk-16 Ekim 1916

3. kafile: 26 kadın ve çocuk-28 Ekim 1916
4. kafile: 82 kadın ve çocuk-7 Kasım 1916
5. kafile: 132 kadın ve çocuk-29 Kasım 1916

Toplam olarak, 3 Ocak 1917'de kampta 229 kadın ve 207 çocuk vardı ki, bu çocukların 7'si kampta doğmuştu. 1917 yılı Ocak ayı başında 200 kadınlık bir kafile daha bekleniyordu.[241]

Kamp yöneticisi ve başhemşire Bayan Lewis'ti. Çeşitli sınıflardan, halklardan ve dinlerden oluşan bu kamptaki insanları yönetmek büyük sabır, ustalık ve iyi niyet gerektiriyordu.

Kamptakiler üç kategoriye ayrılmıştı: subayların eşleri ve çocukları, astsubayların eşleri ve çocukları, erlerin ve hizmetlilerin eşleri ve çocukları. Bu ayrım, koğuşlara mümkün olduğu ölçüde aynı toplumsal koşullardan gelen insanları yerleştirmek amacıyla yapılmıştı.[242]

"Selahaddin" adını taşıyan büyük ve geniş yapı, kırk kadar süslemeli salonu kapsıyordu. Salonlar ve koridorlar mermer kaplıydı. Ayrıca hasır ve halı da vardı. Aydınlatma gazla yapılıyordu. Esirler geniş bahçeye istedikleri zaman çıkabiliyorlardı.

Somya, yatak, yastık, çarşaf, battaniye sağlanmıştı. Bazıları kendi işlemeli kumaş ve halılarını kullanıyorlardı. Kamp yönetimince verilenler dışında, aileler kendi eşyalarını da kullanabilmekteydiler.

Kadınlara ve çocuklara giyecekleri İngiliz yönetimince veriliyordu.[243]

Kampta yiyecek işi sözleşmeyle özel bir şirkete verilmişti. Yiyecekler her kategori için aynıydı. Yemeklerde sınırlama yoktu. İstedikleri kadar yemek veriliyordu. Çocuklara bol miktarda süt veriliyordu. Yemekler üç ayrı yemekhanede yeniyordu. Kahvaltı 07.30-08.30, öğle yemeği 12.30-13.30 ve akşam yemeği 17.30-18.30'da yeniyordu.

Kampın suyu şehrin kanallarından geliyordu. Koğuşların yanında lavabolar vardı. Esirler her gün soğuk ve sıcak duş

1920'de Mısır'da bir Türk Esir Kampı.

alabiliyorlardı. Bulaşık işini, durumu iyi olanlardan bazıları (birinci kategori), ücreti karşılığında diğerlerine yaptırmaktaydı. Tuvaletler Türk usulüydü, her gün Kahire temizlik idaresi tarafından kalenin kuyularına boşaltılmaktaydı.

Başhekim Yüzbaşı Seringour kampa her gün geliyordu. Ayrıca bir Rum doktor da haftada dört gün, saat sabah 09.00'da muayene için geliyordu. Her ikisi de Türkçeyi ve Arapçayı iyi konuşuyorlardı. Revir hizmetini üç bayan hastabakıcı ve bir İngiliz ebe yürütüyordu. Kampta dişçiye pek ihtiyaç duyulmuyordu. Revir, bir vizit odası, bir muayene odası, bir pansuman odası ve bir hasta odasından ibaretti. Hastaların ismi, uygulanan tedavi ve hastanın durumu kaydediliyordu.

Başlarda, her gün yüze yakın esir revire başvuruyordu. Çoğu, esaretten önceki sıkıntı ve yokluğa dayalı şikâyetlerini dile getiriyordu. Daha sonraları başvuru sayısı 5-10 hastaya kadar düşmüştü.[244] Son dönemdeki şikâyetler daha çok bronşit, hazımsızlık, ishal, göz yaşarmasıydı. Yaşlılarda ise bazı kalp rahatsızlıkları ve kronik bronşit vardı.

Kampta sıtma, dizanteri, tifüs gibi salgın hastalık yoktu. Bir tek verem vakası görüldü.[245] 1916 yılının son üç ayında

kampta beş doğum oldu. 1917 yılı başında iki de hamile kadın vardı. Sadece erken doğmuş bir bebek, doğumundan 18 gün sonra ölmüştü.[246]

Kampta bir okul açılmıştı ve 12 yaşına kadar bütün erkek ve kız çoçukları bu okula gidiyordu. Bir bayan öğretmen, onlara Türkçe ve Arapça öğretiyordu. Ayrıca bu çocuklara her gün yarım saat İngilizce dersi veriliyordu.

Kampa bir imam çağrıldı. Fakat kamptaki esirler imamın tekrar gelmesini gerekli görmediler. Aralarından yaşlı bir kadın, bayram günlerinde (ve kutsal günlerde) Kur'an okumaktaydı.[247]

Kampa bir gramofon getirilmişti. Ancak kadınlar eğlence için bir istekte bulunmadılar. Günleri sohbet etmekle ve sigara içmekle geçiyordu.

Kampta çalışma tamamen isteğe bağlıydı. Kamp yöneticisi bayan, bir dikiş atölyesi oluşturmuştu. Fakat kamptaki kadınların çoğunun yeterince parası olduğundan, bu faaliyete katılan çok azdı.

Esirlerin çoğunun, kampa getirildikleri zaman üzerlerinde yüklü miktarlarda paraları vardı. Bu paralar alınmadı, yanlarında bırakıldı. Kadınların bazıları, İngiliz subaylar aracılığıyla subay eşlerine sık sık para gönderiyorlardı. Birçoğunun eşi Maadi kampı ile İskenderiye yakınlarındaki Seydi Beşir kampındaydı.[248] Kadınların bazıları da eşlerinden para almaktaydılar. Kızılhaç teşkilatı kanalı ile de kampa para geldiği oluyordu.[249]

Her esir, haftada bir kere mektup yazma hakkına sahipti. Yazma bilmeyenlere bilenler yardım ediyordu. Kampta bir çevirmen vardı. Mektupların bir kısmı Kızılhaç teşkilatı aracılığıyla geliyordu. Ancak mektup gidiş gelişi çok fazla değildi.[250]

Kamptaki esir kadınlar, eşlerini sık sık görmek istediklerini belirttiler. Bazı kadınlar da, diğer kamplardaki çocuklarını veya kardeşlerini görmek istediklerini söy'emekteydiler. Çoğunun eşleri, çocukları veya kardeşleri Maadi veya Seydi Beşir kampındaydı. İngiliz yönetimi, bu istekleri tam olarak ye-

Mısır'da esarette Türkler.

rine getirmemekle birlikte, birkaç kere demiryolu ile dört saatlik mesafede olan bu kamplardan kadınların eşlerini, çocuklarını, kardeşlerini getirtti ve üç dört gün kampta, yakınlarının yanında kalmalarını sağladı.[251] On iki odalı bir apartmanı bu ziyaretler için tahsis etti. Ancak bunun çok sık tekrarlanması hem masraf, hem muhafız, hem de organizasyon bakımından kolay iş değildi.

Bazı esir kadınlar Türkiye'ye gönderilmeyi istediler. Amerika'nın Mısır'daki kavası (konsolosluk görevlisi) Bay Knabenschuh, bu işle meşgul oldu.[252] Kamptaki kadınları birkaç kez ziyaret etti. İsteklerini dinledi ve İstanbul hükümetine bu olayı duyurdu. Üç ayrı teklif yapıldı:

1. Kadın ve çocuk esirlerin bir Amerikan gemisiyle Mersin limanına getirilmesi,

2. Türkiye'deki İngiliz esirlere elbise, yiyecek ve ilaç getirip Türkiye'den Mezopotamya'da esir edilen 25 kadını İngiltere'ye götürecek olan bir hastane gemisiyle kamptaki kadın ve çocukların Türkiye'ye gönderilmesi,

3. İngilizlerin, karşılıklılık aramadan ellerindeki bayan ve çocuk esirleri serbest bırakmaları.[253]

Kızılhaç heyetinin Maadi kampını ziyareti sırasında, Hicaz Taif'teki Başhekim Doktor Süleyman Bey, eşinin ve çocuklarının kaldığı Kahire Kalesi kampındaki şartların çok ağır ol-

duğundan şikâyet etmişti.[254] Şikâyetler daha çok yiyecek ve sağlık hizmetlerindendi.

Bu şikâyetler üzerine Kızılhaç heyeti tekrar Kahire Kalesi kampına geldi; Doktor Süleyman Bey'in eşiyle ve kamptaki diğer esir kadınlarla görüşerek şikâyetleri inceledi. Soruşturma sonunda şikâyetlerin yerinde olmadığı sonucuna varıldı ve bu sonuç, raporda belirtildi.[255]

Ras-El-Tin Kampı

Kızılhaç heyetinin 5 Ocak 1917 tarihinde incelemelerde bulunarak rapor yazdığı bu kamp, İskenderiye şehrinin 5 km yakınında, deniz kıyısındaki bir küçük tepede kurulmuştu. Kampta sivil esirler kalıyordu. Kızılhaç heyetinin raporuna göre, burada 70 Osmanlı sivil esiri vardı ki, bunların 45'i tekrar silah altına alınabilecek gençler, 24'ü ise hastalık ve yaşlılık sebebiyle askerlikten bağışık tutulanlardı. Ayrıca bir de imam vardı.[256]

Bu kamptaki sivil esir Türklerin çoğu, hac görevlerini yerine getirmek için Mekke'ye giden hacı adaylarıydı. Osmanlılara karşı ayaklanan Mekke Şerifi Hüseyin'in birlikleri tarafından esir alınmışlardı. Şerif Hüseyin, onları, kendisine maddi ve manevi yardımda bulunan İngilizlere teslim etmişti.[257] İngilizler de bu sivil hacıları Ras-El-Tin kampına getirmişlerdi.

Ras-El-Tin kampının komutanı Binbaşı F. G. Owvens'di. Esir erlerle şahsi olarak da ilgileniyordu.[258] Bu kamp 1916 yılında İskenderiye'deki Amerikan konsolosu ve Atina'daki Amerikan kavası tarafından da ziyaret edildi.

Bu kamptaki esirler çadırlarda kalıyorlardı.[259] Üç kişinin kalabildiği oval çadırlar, çift kat olarak kum üzerine veya beton zemine kurulmuştu. Osmanlı esirlerini barındıran 24 çadır, bir yerde gruplandırılmıştı. Çadırların ortasında kişisel eşyanın konulduğu çekmeceler vardı. Çadırlar üç yatağı rahatça alabilecek büyüklükteydi.[260] Bazı esirlerin çadırlarında hasır veya küçük halılar vardı.

Kahire Esir kampında Osmanlı askerleri duşta.

Kamptaki avluyu çevreleyen taş binalardan bazılarında hasta ve yaşlı esirler kalıyordu. Diğerleri ise mutfak, yemekhane, kantin gibi idare binaları olarak kullanılıyordu. Bazı İngiliz muhafızlar da çadırlarda kalıyordu.[261] Kampta aydınlatma elektrikle sağlanıyordu.

Esirlere yeteri kadar somya, yatak ve battaniye dağıtılmıştı. Kampın yiyecek işi sözleşmeyle bir firmaya verilmişti. Mönü her gün kamp komutanı ve esir delegelerinden oluşan bir komite tarafından belirleniyordu. Esirler mutfakta çalıştırılmıyordu. Mönüde süt, çikolata, tereyağı, ekmek, fasulye, sığır eti, patates, musakka, yumurta ve çay çok sık yer alıyordu. Perşembe ve pazar günleri tatlı ve ilave et yemeği veriliyordu. Domuz eti Osmanlı esirlere gönderilmiyor, onun yerine sebze veya yumurta veriliyordu.[262] Ayrıca ikinci bir mutfakta da ücreti karşılığı alınabilen yemekler pişiriliyordu. Parası olan esirler buradan yiyorlardı.[263] Sabah kahvaltısı 7.30'da, öğle yemeği 13.00'te, akşam yemeği ise 17.30' day-

dı. Kampta üç kantin vardı; bunlarda her türlü tahılın yanında jambon, sosis, konserve, pasta, çikolata, meyve, şarap, bira vs. de bulunuyordu. Fiyatlar İngiliz askerleri için de, esirler için de aynıydı. Bir Bulgarın işlettiği dükkânda tütün ve sigara satılıyordu. Ayrıca bir Viyanalı, kampta sigara yapıyordu.[264]

Kampa esirler kendi kıyafetleriyle gelmişlerdi. Bunları uzun süre giydiler. Bu elbiseler eskiyince kamp yönetimi iki gömlek, iki iç çamaşırı, mavi kumaştan bir ceket, bir pantolon, bir pardesü, bir başlık ve Osmanlı esirleri için bir fes, çorap ve ayakkabı verdi.[265] Bütün esirlere kırmızı kravat ve iki mendil verildi. Ayrıca bir mağazada uygun sayılabilecek fiyatlarla çamaşır, elbise, saat, kartpostal vb. satılmaktaydı.[266]

Kampın içme suyu boldu ve kanallarla İskenderiye şehrinden geliyordu. Lavaboların yanı sıra, sıcak ve soğuk duşu olan dört de banyo vardı. Ayrıca esirler, İngiliz muhafızlar yönetiminde, hemen kampın yanındaki denize gruplar halinde götürülmekteydiler.

Esirler, özel ayrılmış yerlerde bulaşıklarını kendileri yıkamaktaydılar. Tuvaletler İngiliz usulüydü (alafranga). Türk usulü tuvaletler de vardı. 10 kişiye bir tuvalet hesabıyla yapılmıştı. Tuvaletler her gün dezenfekte ediliyordu. Pislik denize atılıyor veya yakılıyordu.

Kamptaki sağlık hizmetleri, İskenderiye'nin 21 numaralı hastanesinin Başhekimi Tabip Albay tarafından her gün teftiş ediliyordu. Ayrıca Tabip Yüzbaşı Dunne kampta kalıyordu. Her gün saat 09.00'da sekiz-on hasta muayene ediliyordu ki, bunların bir ya da ikisi Osmanlı esiriydi.[267]

Kamptaki sivil Türk esiri İbrahim Hasan, İstanbul'dayken bir manifaturacıda çalıştığından, İngilizceyi ve Fransızcayı mükemmel bir şekilde konuşuyordu. Bu yüzden hem hastabakıcılık hem çevirmenlik yapıyordu. Kızılhaç teşkilatından bir hastabakıcı, doktora yardım ediyordu. Uzun süredir Kahire'de oturan Avusturyalı bir diş doktoru da kampta dişçilik görevini yapmaktaydı. Kampın reviri, vizit odaları, lavabolar, altı yataklı bir hasta odası, bir izolasyon

odası ve eczaneden ibaretti.[268] Revirde küçük ve çok önemli olmayan vakalara bakılıyordu. Ciddi durumlarda hastalar, kampın 10 km yakınında bulunan İskenderiye'nin 21 numaralı denize nazır modern hastanesine gönderiliyordu. Kampta 1916 yılında görülen bir verem, iki dizanteri dışında trahom, tifo, tifüs, sıtma gibi bulaşıcı hastalıkların hiçbiri yoktu. Ne kampta ne de İskenderiye'deki hastanede ölüm vakası görüldü.[269]

Esirler dini ibadetlerini yapmaktaydılar. Müslümanlar için kampta cami yoktu.

Esirler aralarında müzik grubu oluşturmuşlardı, toplantılar düzenlemekteydiler. Ayrıca daimi bir fotoğrafçı vardı.[270] Disiplin açısından bir problem olmamıştı.[271]

Barakalar ve çadırlar arasında kalan bölümlerde, esirler için futbol oynayacak veya yürüyüş yapacak alan vardı. Bir tenis alanı da vardı. Bunu Osmanlılardan çok Avusturyalı ve Almanlar kullanmaktaydılar. Eskrim ve jimnastik dersleri de veriliyordu. Eşek yarışı, jimnastik müsabakaları düzenleniyor ve ödül veriliyordu.[272] Esirlere hiçbir iş yaptırılmıyordu.

Esirlere çok ender olarak posta ile para havaleleri geliyordu. Kamptaki Türk esirlerin çoğunluğu okuma-yazma bilmiyordu. Okuma-yazma bilenlerden de, eşleri Kahire Kalesi'nde olanlar ve oraya giderek onları görme iznine sahip olanlar, çok sık mektup yazmıyorlardı. Kampa koli ise hemen hemen hiç gelmiyordu.

Kampta tek şikâyet, bazı Türk esirlerinin gelirlerinin hiç olmamasıydı. Bunların, İngilizlerin verdiği elbiselerden başka giyecekleri yoktu. Satın da alamıyorlardı. Bir başka şikâyetleri de, hiç alışamadıkları topuksuz deri pabuçlardandı. Alıştıkları gibi potin (bot) giymek istiyorlardı.[273] Kızılhaç heyeti, raporunda bu ihtiyaç sahiplerinin listesini yaptırdığını, bunları kamp komutanından doğruladığını ve Osmanlı Kızılayı'nın 2.000 franklık bir meblâğı bu yoksul esirlere elbise, potin (bot) ve tütün alımı için kullanılmak üzere ulaştırmasına karar verdiğini belirtiyor.[274]

Seydi Beşir Kampı

Kızılhaç heyetince 6 Ocak 1917'de ziyaret edilen bu kamp, İskenderiye şehrinin 15 km kuzeydoğusunda, deniz kıyısında, yüksekçe bir yerde kurulmuştu. Palmiyelerle doluydu. Yeni yapılmış bir yol, kampı şehre bağlıyordu. Esirlerin barınmaları için hemen hemen her şey düşünülmüştü. Bir sebze bahçesi ve çeşitli oyunlar, futbol, tenis vs. için hazırlanmış, palmiyelerle çevrili alanları vardı. 1917 yılı başında Seydi Beşir kampında 430 subay bulunuyordu. Bunların 60'ı 1915 Şubat ayından beri buradaydı. 410 kişi, bu subayların emir eri olarak esir edilmişti. Bunlar emir erliği yapmaya devam ediyorlardı. Ayrıca 10 imam ile Mekke Şerifi Hüseyin tarafından yakalanarak esir edilen ve sonradan İngilizlere verilen 20 sivil vardı.[275]

Amerika'nın Mısır Dışişleri görevlisi, kampı iki defa ziyaret etmişti. Kamp komutanı Yarbay Coates'di. Kampta subaylara ayrılan lojmanlarda her şey tamdı. Kamptaki yerleşim çalışmaları 1917 yılı ortalarına kadar devam etti. Barakaların uzunluğu 25 m, genişliği 8 m idi. Odalara açılan 1,75 m genişliğinde koridorlar vardı. Odalar 3,5x4 m boyutunda, 4 m yüksekliğindeydi. Yan duvarlar kireçlenmişti. Her odada iki pencere ve her pencerede de bir metal sineklik vardı.

Odalarda kalan esir sayısı odaların büyüklüğüne göre değişiyordu. Yüzbaşı rütbesine kadar olan subaylar, odalarda dört kişi kalıyorlardı. Yüzbaşılar üç, albaylar ise iki kişi olarak barınıyordu. Birkaç yüksek rütbeli subaya ayrı birer oda verilmişti. Emir erleri ayrıca yerleştirilmişti. Elektrik üretiliyor ve kamp bununla aydınlatılıyordu.

Odalarda metal somyalar, ot yataklar, yastıklar, battaniyeler yer alıyordu. Bazı subaylar, kendileri halı ve kilim ilave ettirmişlerdi. Masa, sandalye ve şezlonglar (yatak olan sandalye) da vardı.[276]

Kampın yiyecekleri bir şirket tarafından sağlanıyordu. Arkadaşları tarafından seçilen bir subay, mönü hazırlamak ve uygulanmasını kontrol etmekten sorumluydu. Yemekler

Mısır'da Kuveisina esir kampındaki Mülazım-ı evvel [üsteğmen] Mustafa'nın 7 Eylül 1335'te yazdığı mektubun zarfı. Katlanır zarfın iç kısmına yazılmış mektup şöyle: "Kardeşim, takdim ettiğim mektupların uzun bir müddetten beri cevaplarını alamadığım için çok müteessirim. Aynı zamanda, İstanbul'dan Mehmed Mansur Bey'den hiçbir mektup alamadım. Halbuki kendilerine müteaddit mektup gönderdim. Yoksa İstanbul'dan başka bir mahalle mi naklettiler? Mektup alamayışıma nazaran bundan şüphe ediyorum. Ablamın ihtiramla ellerinden, Fehime, Nureddin, Selahaddin, Müzeyyen'in iştiyakla gözlerinden öperim. Bir de bundan evvel takdim ettiğim mektupta Söke'de Ekincizade Ali Bey nezdinde bulunan eşyamın nezdinize celb buyurulmasını rica eylemiştim. Mezkur eşya meyanındaki siyah renkli elbiseyi elhasıl melbusata dair bir şey kalmış ise İstanbul'a Mansur Bey'in yanına gönderilmesini pek çok istirham eylerim. Zira bu hususta pek çok ihtiyacım vardır. Buradan kurtulacak olursak doğruca İstanbul'a çıkacağım. Baki ihtiramat-ı samimiyemin kabulünü rica eylerim kardeşim. -Mısır'da Kuvveisina Usera Karargâhında 233 numara Mülâzım-ı evvel Mustafa tarafından- Jandarma Şubesi İdare-i Emini İsmail Bey'e takdim."

Seydi Beşir esir kampında bulunan bir Türk subayının ağabeyine yazdığı mektubun zarfı. Mektup metni şöyle: "Muhterem ağabeyime. Zât-ı âlilerinizden şimdiye kadar bir mektup alamadım. Yalnız geçen gün Remzi Efendi'ye Ahmed Efendi'den gelen bir mektupta, bendenizden hâlâ haber alamadığınızı ima eden hatt-ı destinizle [el yazınızla] mektup derkenârınızı okumaklık bahtiyarlığına nail olabildim. Elbette bu bendeniz için bilseniz ne kadar memnuniyet bahşetti. Fakat yeni adresiniz bulunmadığından fikren tereddütte kaldım. Maamafih bendeniz biraderden aldığım adres üzerine yazıyorum. Sizin hepinizin iyi olacağından şüphe etmiyorum. Bendeniz de sıhhatim elhamdülillah yerindedir. Selâmla arz-ı ihtiram ederim efendim. Ahmed Efendi'ye, Habib Efendi'ye ve diğer isimleri unutmakta olduğum arkadaşların hepsine en samimi surette ellerinden sıkar ve esaret selâmının kabulünü kendilerinden ayrıca rica ederim. Burada Remzi Efendi, Tabur Kumandanı Yüzbaşı Muhittin Bey, Yaver Emin Efendi, Nail Efendi selâm ederler. Bendenizin fırkadaki mahsusatım ve aynı zamanda Islahiyeli İbrahim Efendi'deki beş liranın ne olduğu ve ne suretle hıfz edilmekte olduğunun lütfen beyanı rica olunur efendim. Sonra aileye usera mahsusatı verilip verilmediğinin ayrıca izahını temenni ederim. Baki sıhhat ve varlığınızın bekâsını tazarru etmekteyim ağabeyciğim. Kardeşiniz. 3 Eylül 1337." Mektubun gönderildiği zarfın ön yüzünde, "Ondokuzucu fırkanın yirmibeşinci sahra topçu alayının ikinci tabur iaşe zabiti Mülâzım Ali Niyazi Bey'e arz ve takdim" yazılı. Zarfın arka yüzünde, "İskenderiye. Seyidi Beşir Usera Zabitan Karargâhı'ndan Kampta '1955' numaralı mülâzım" notu yer alıyor.

Seydi Beşir esir kampında Türk esirlerin kaldığı barakalar

ücretliydi. Günlük yemek ücreti, 2,50 Fransız frangı karşılığıydı. Çay, kahve, şeker, reçel bu fiyata dahildi. Subaylar arzu ettikleri şeyleri kantinden veya şehirden getirtebilirlerdi. Yalnız alkol yasaktı. Subaylara Avrupai ekmek, emir erlerine yerli ekmek veriliyordu.[277]

Osmanlı subayları için 150 kişilik iki yemekhane vardı. Masalar örtülü ve malzemeler tamdı.278 Emir erlerinin mutfağı da yeterli ve sağlıklıydı.[279]

Osmanlı subayları uygun ve sıhhi bir şekilde giyiniyorlardı. Arzu ettikleri giyecekleri sağlayabilmekteydiler. Bu subayların çoğu fes ve sivil elbise giymekteydi. Zaman zaman İskenderiye'den bir tüccar, sipariş almak için kampa uğruyordu.

Bazı emir erlerinin iç çamaşırları yeterli değildi. Bunların bir kısmı da aldıkları çamaşırları ihtiyacı olanlara satmışlardı.[280]

İçme suyu şehirden kanallarla geliyordu ve boldu. Kullanma suyu ise musluklu lavabolardan sağlanıyordu. Atıklar kampın yakınındaki bir göle akıtılıyordu. Subaylar sabahları banyo ve duş yapmaktaydılar. Bunlar için barakaların yanında, birbirinden hasırdan örme duvarlarla ayrılmış tertibat yapılmıştı.

Subayların çamaşırlarını emir erleri tahta leğenlerde yıkamaktaydılar.[281] Kampta Türk usulü 44 tuvalet vardı. Lojmanların uzağında, çimento ile yapılan bu tuvaletlerin kuyuları 18 adım derinliğinde olduğundan ve her gün dezenfekte edildiğinden, kampta hiç koku yoktu.

Kamptaki sağlık hizmetlerini İngiliz Tabip Yüzbaşı Gillespic yürütüyordu. Bu doktora, savaş öncesi Halep'te görev yapan bir Ermeni doktor yardım ediyordu. İki doktor da Arapça ve Türkçe biliyordu. Ayrıca bir İngiliz onbaşı ve beş İngiliz hastabakıcı sağlık hizmeti vermekteydi. Bunların dışında, kampta 21 Mısırlı hastabakıcı vardı. Ciddi vakalar İskenderiye'deki İngiliz hastanesine gönderiliyordu. Ayrıca kampta esir olarak bulunan Türk Tabip Binbaşı İbrahim de Osmanlı esirlerine yapılan operasyonlara katılıyor ve yardım ediyordu.

Kampın revirinde 12 yatak vardı. Vizit odası iyi düzenlenmişti ve dolaplarda yeterince ilaç bulunduruluyordu. İzole edilmiş bir baraka, enfeksiyonlu hastalara ayrılmıştı. Ayrıca revirde hastalar için bir banyo yapılmıştı. Hasta yemeklerini pişirmek için bir de mutfak vardı. Diş problemi olanlar İskenderiye'ye gönderiliyorladı.

Esirlerin battaniye ve elbiselerinin sterilizasyonu için bir oda ayrılmıştı. Yeni gelenler, kampın bir ucunda bulunan özel bir bölümde 14 gün süreyle karantinaya alınıyorlardı. Herhangi bir bulaşıcı hastalık taşımadıklarından emin olunduktan sonra, kamptakilerle ilişkiye geçebiliyorlardı. 1917 yılı Ocak ayında 36 subay ve 34 emir eri karantinadaydı.[282] Bütün esir Osmanlı subayları çiçek, tifo, kolera gibi hastalıklara karşı aşılandıklarından, kampta epidemik (bulaşıcı) hastalık yoktu. Her gün üç beş subay viziteye çıkıyordu. Genellikle haftada altı hafif sıtma vakası, ayda üç beş serumla iyileştirilen dizanteri vakası görülüyordu. Ciddi vakalar İskenderiye'deki hastanelere gönderiliyordu. Yaz aylarında önemsiz birkaç ishal olayına da rastlanıyordu. Emir erleri arasında trahom da görülmüştü.[283] Hicaz'dan gelenlerde dört verem vakası görülmüş, hasta esirler Seydi Beşir kampında yatırılmadan İskenderiye'deki hastaneye gönderilmişti. 20-30 gün sonra bunlardan ikisi ölmüştü.[284]

Osmanlı esir subayları arasında savaşta yaralananlar vardı. Bunlar daha çok ortopedik yaralardı.[285] Mekke Kadısı Salih Sıtkı da esirler arasındaydı ve hastanede mide (gastroenterostomi) ameliyatı olmuştu.[286]

Seydi Beşir esir kampında Türk esirlerinin bir bölümü barakalarının önünde.

Bazı esirler alışveriş yapmak için İskenderiye'ye gitmek istiyorlardı. Kamp yönetimi buna izin vermemişti. Eşleri Kahire Kalesi'nde kalan bazı subaylara Kahire'ye gitme ve eşleriyle birlikte kalma izni verilmiş; oğlu, kardeşi veya bir akrabası olanlara izin verilmemişti.[287]

Kamp yönetimi, esir Türk subaylarına, kaçmayacaklarına dair söz vermeleri şartıyla, 26 kişilik gruplar halinde kamp dışında silahsız bir İngiliz muhafızı nezaretinde iki saat gezmeye müsaade ettiğini bildirdi. Ancak Türk subayları hem söz vermediler, hem de bunun bir imtiyaz olmadığını bildirdiler.[288]

Kamptaki bazı barakalara yağmur suyu giriyordu. Ancak sızıntı fazla değildi ve önemsizdi. İngiltere savaş ofisi subaylara ödenecek maaşı belirlemişti. Teğmenler günde 5 frank, yüzbaşılar 5,75 frank, diğer subaylar da rütbelerine göre artan bir şekilde para almaktaydılar. Emir erlerine ödeme yapılmıyordu. Bazı subaylar emir erlerine para veriyor, çoğu emir eri ise para almıyordu.[289]

Esirler arzu ettikleri zaman mektup yazabilmekteydiler. Ancak kamptan giden ve kampa gelen mektup azdı. Mektuplar kampa 40-45 günde ulaşmaktaydı. Para havalesi gelişi çok azdı.

Esirlerin dini vecibelerini yerine getirmeleri serbestti. Elektrikle aydınlatılan bir bina mescide çevrilmişti. Ayrıca kampın kubbeli bir camisi vardı.[290]

Kampta kırk kadar müzik aleti vardı. Ayrıca subaylar için bir piyano kiralanmıştı. Esirler futbol ve tenis oynuyorlardı. Ayrıca kâğıt oyunları, tavla, satranç da oynanıyordu. Subayların çoğu da okumakla meşguldü.[291] Esirlerden biri, Ezine'nin Gökçebayır köyünden Ahmet Ercan, Mısır kamplarındaki eğlencelerle ilgili olarak şunları anlatıyor:

"... Nereden bulmuşlarsa, fistan bulmuş birisi. Yemek tabağını darbuka gibi çalardı bir arkadaş. Birisi de burnunu tutup gırnata gibi öttürürdü. Oynardı fistan giyen de orta yerde... Tiyatrolar yaptılar, heykeller yaptılar bizim askerler kerpiçten... keman çalan adam... gırnata çalan adam... canlı gibi... ama kerpiçten tabii..."[292]

Bilbeis kampı

Kahire'nin 65 km kuzeydoğusunda bulunan Bilbeis kampı, 16 Ocak 1917 tarihinde Kızılhaç heyeti tarafından ziyaret edilmişti.

1916 yılı Ağustos ayında açılan kamp, 1917 Ocak ayında 540 esiri barındırmaktaydı. Birinci bölümdekilerin 135'i Sina yarımadasından gelen Bedeviler ve El-Ariş'ten gelen sivillerdi. 9'u Osmanlı ordusundaki Arap askerlerdi. 5'i Suriyeli Türk askeriydi. 30'u Mısırlıydı.

İkinci bölüme 175 Libyalı asker ve Sünusi ile 185 Batı Bedevisi ve değişik milliyetlerden siviller yerleştirilmişti.[293] Bunlar arasında anne babasının yanında olan birkaç genç erkek çocuk da vardı. Bu kampın en karakteristik özelliği, çokulusluluğuydu.

Kamp komutanı Albay Collins'ti. Kampın etrafı dikenli telle çevrilmişti. Esirler sekiz kişilik çadırlara yerleştirilmişlerdi. Daha sonraları, her biri 250 kişiyi alabilecek iki büyük baraka yapıldı.[294] Çadırlar arasında meyve ve sebze bile yetiştiriyorlardı. Su boldu. Kamp gazlı sokak lambaları ile ay-

dınlatılıyordu. Kampta hasır üzerinde yatılıyor ve her esire 3 battaniye veriliyordu. Esirler boş alanlarda gezebiliyorlardı.

Kampta yiyeceği, kamp yönetiminin sağladığı malzemelerle esirler hazırlıyordu. Belli başlı yiyecekler et, ekmek, tereyağı, peynir, mercimek, taze sebze, soğan, pirinçti. Bir çadırda oluşturulan küçük kantinde ucuz fiyatlarla çay, şeker ve diğer ihtiyaç maddeleri satılıyordu. Esirlere düzenli olarak tütün de veriliyordu. Her esirin bir tabağı, bir bardağı ve kaşığı vardı. Esirlerin hepsine giyecek veriliyordu. Elbise tamiri özel bir çadırda bulunan terzi tarafından yapılıyordu. Buradaki esirler fes ya da kırmızı takke giyiyorlardı.

Banyoda, lavaboda ve duşlarda bol miktarda su vardı. Bulaşıklar özel lavabolarda esirlerce yıkanıyordu. Ayrıca haftada bir kez, esirlerin bütün eşyası dezenfekte ediliyordu. Kampta tuvaletler Türk usulüydü, her gün boşaltılıyor ve dezenfekte ediliyordu. Tuvalet kokusu yoktu.

Sağlık hizmetlerini Dr. İbrahim Zabaci yürütüyordu. Suriyeli bir mülteci olan Zabaci'nin faaliyetlerini İngiliz doktorlar Albay Carnier ve Yüzbaşı Sehrimgour haftada iki kez kontrol ediyordu. Kampta üç Osmanlı, bir Kıpti hastabakıcı vardı. Revir temizdi; vizite odası, eczane, hasta odası ve izolasyon odasından oluşuyordu. Esirlere somya, ot yatak ve battaniye veriliyordu. Çiçek ve koleraya karşı bütün esirler aşılanmıştı. Her sabah saat 8'de 30-40 kişi viziteye çıkıyordu.

Kampa esirlerin getirilişi sırasında 25 sıtma vakasına rastlandı. Bunlardan 15'i iyileşti. 10'unun tedavisi 1917 Ocak ayında hâlâ devam ediyordu. 7 dizanteri vakası saptanmış, hastalardan 5'i iyileşmişti. 10 esir trahomdan tedavi görüyordu. Kampta tifo, tifüs gibi epidemik hastalıklar yoktu. Durumu ciddi olan hastalar Mısır'daki Zagazig hastanesine gönderiliyordu. Kampın açılışından beri 6 esir hastanede öldü. Ölümlerden biri beyin tümörü, ikisi kronik enterit, biri akciğer bronşiti, biri veremden ileri gelmişti.[295]

Ölenler dini inançlarına göre askeri törenle gömülmüşlerdi. Günlük alışılmış angarya işlerin dışında esirlere iş yaptırılmıyordu.

Kampın yanındaki bahçede yapılan bazı küçük işler bu angaryaya dahil değildi. Bazı esirler, ürettikleri bazı ürünleri kendi hesaplarına satmaktaydılar.

Okuma-yazma bilmeyenlerin oranı % 98'e ulaştığından, mektuplaşma da çok sınırlıydı. Mektupları okuma-yazma bilenlere yazdırıyorlardı ve haftada bir kere mektup yazma izinleri vardı.

Kamptaki bir Kıpti dışında esirlerin hepsi Müslümandı. Aralarında birkaç da imam vardı. Dini ibadet serbestti ve düzenli olarak yapılıyordu. Disiplini bozacak bir olay yoktu. Kaçma girişimi de olmadı. Farklı milliyetlerden gelmiş olmalarına karşın, hemen hemen hiç kavga etmiyorlardı.[296]

Mısır esir kamplarında çeşitli sebeplerle huzursuzluk çıkaranlar, İskenderiye'de bulunan Gabbari hapishanesine gönderiliyorlardı. Bu hapishanede yaşam şartları çok ağırdı.[297]

Mısır Esir Kamplarında Pellagra Hastalığı

Mısır'daki esir kamplarında, diğer kamplarda rastlanmayan, sadece Türk esirler arasında görülen bir hastalık ortaya çıktı. O dönemde İngiliz doktorlar bu hastalığın teşhisinde çok zorlandılar. Daha sonra buna "pellagra" hastalığı adını verdiler. Bu hastalığın asıl sebebi kötü beslenmeydi. Deri üzerinde önemli lezyonlar ortaya çıkıyordu. Diare (ishal) kadar ciddi bir hastalıktı. Sinir sistemi üzerinde de büyük etkisi vardı. Felce bile yol açabiliyordu.[298] Bugünkü bilgilere göre bu hastalığın asıl sebebi, B grubu vitaminlerinden "niacin"in eksikliğidir.[299]

Esirlerin anılarında da bu pellagra hastalığından bahsedilmektedir: "İşte ağustosun o müthiş sıcaklarında, Mısır gibi son derece har (sıcak) bir muhitte kokmuş bargir (at) eti yemek mecburiyetinde kalmış olan zavallı askerlerimizin birçokları, bu yüzden dizanteriye ve birtakımları da bir nevi uyuza benzer ve İngiliz tabipleri tarafından 'pellagra' denilen müthiş bir illete duçar olarak telef olup gitmişlerdir..."[300]

Türk esirlerin kasten kör edilmeleri olayı ile bizzat ilgilenen Mustafa Kemal Paşa'nın, Konya vilayetine gönderdiği konuyla ilgili yazı.

Mısır'daki Esirlerin Kasten kör Edildikleri Meselesi

İngilizlerin I. Dünya Savaşı'nda esir aldıkları Türk askerlerinden Mısır'daki kamplarda bulunanların önemli bir kısmını kasten kör ettikleri iddiası, Türk kamuoyonu 1919, 1920 ve 1921 yıllarında epeyce meşgul etmiştir.

İngilizlerin "kör ettikleri" Mısır'da esir bulunan Türklerin sayısı, iddialarda, binlerle başlamakta ve 15.000'lere kadar varmaktadır.[301]

Bu iddiaların dayandığı iki esaslı belge var. Bunlardan biri, 28 Haziran 1337 (1921) tarihli bir TBMM hükümeti kararıdır. Kararda TBMM başkanı olarak Mustafa Kemal Paşa'nın ve on bir bakanın imzaları yer almaktadır.[302]

Bu belge, TBMM hükümetinin, Mısır'daki esir kamplarında "15.000 esiri kasten malûl bırakan İngiliz tabipleriyle, garnizon kumandan ve zabitleri hakkında"[303] siyasi ta-

kibatın başlatılması için harekete geçilmesinin kararlaştırdığına ilişkindir.

Diğer bir belge ise, Meclis'in 28 Mayıs 1337 (1921) cumartesi günü yapılan 37. oturumunda Edirne milletvekilleri Faik ve Şeref Beylerin verdikleri yazılı önergedir. Bu önergenin baş kısmı Malta'da esir bulunan Türklerin iadesi çalışmalarıyla ilgiliyse de, son kısmında Mısır'daki kamplarda "kasten kör edilen" Türk esirlerinden bahsedilmektedir. Son bölüm şöyle: "... Mısır'da bilintizam, İngiliz'in tathirat-ı fenniye [ilaçla temizleme] bahanesiyle miktar-ı muayenininden [yeterli miktardan] fazla 'krizol' banyosuna sokarak gözlerini kör ettikleri 15.000 vatan evlâdının üzerinde irtikab edilen [yapılan] bu cinayetin müteammit [önceden tasarlayan] failleri olan İngiliz tabipleriyle garnizon kumandan ve zabitlerinin tecrim [suçlu ilan] edilmesini de ilave eyleriz..."[304] Yukarıda sözü edilen hükümet kararı, bu önerge üzerine alınmış olmalıdır.

Yine aynı durumda verdikleri önergenin okunmasından sonra söz alan Edirne Milletvekili Şeref Bey, bu olayın nasıl gerçekleştiği hakkında açıklayıcı bir de konuşma yapar:

"... Anadolu'nun, Rumeli'nin; bu vatanın namusunu müdafaa eden ve bu vatan için çarpışan çocukları, İngiliz eline esir düştükleri zaman doğrudan doğruya Mısır'a sevk edilmişlerdi. Bunları mahsus izhar edilmiş [özel hazırlanmış] bir formüle, muzadı taaffün maddeler içlerine, boyunlarına kadar sokuyorlardı... Fakat Türk çocuğu oraya girince, bir İngiliz neferi [eri] başına dikiliyor ve süngüsünü uzatınca, zavallı yavrucak, başını içeri çekiyor ve iki gözü kör oluyordu. İngilizler böylece 15.000 Türk'ün gözünü çıkarmışlardır..."[305]

Mısır'daki Türk esirlerin "kasten kör edildikleri"nden emin değiliz. Ama, özellikle Mısır'daki esirlerden birçoğunun kamplardan kör (âmâ) olarak döndüklerine dair elimizde belgeler var.

1919 yılının Mayıs ayının ilk haftasında, İzmir'de kolordu komutanı olan Ali Nadir Paşa, dönemin Genelkurmay Başkanlığı'na, Mısır'dan gönderilen esirlerden, dördüncü kafile olarak gelenler arasında 303 esirin kör olduğunu bildiriyor.[306]

Yine aynı ay, Genelkurmay Başkanlığı, kolordulara genel durum hakkında bir rapor gönderiyor. Genelge şeklindeki bu raporun bir maddesi de, Mısır'dan gelen kör esirlerimizle ilgili: "... İngilizler, dört kafile halinde 200 subay, 1780 neferimizi Mısır'dan İzmir'e getirmişlerdir. Dördüncü kafiledeki 310 nefer âmâdır."[307]

Milli Mücadele'nin başlarında, Mısır'daki Türk esirlerinin İngilizlerce kasten kör edildiği haberi hem İstanbul, hem Anadolu basınında yer alır.

İstanbul düşman işgalindedir. Özellikle Konya'da halk bu olaya büyük tepki gösterir. Konya'da yayınlanan Öğüt gazetesi, bu olayı sarsıcı ve çarpıcı başlıklarla halka duyurur...

Bunun üzerine Anadolu'nun diğer yerlerinde de, İngilizlere karşı bir husumet gelişir. Çok geçmeden, İstanbul'daki İtilaf devletleri komutanlarından İngiliz Generali Milne'nin emriyle, Konya'daki Öğüt gazetesinin kör edilen esirler konusundaki yayınları durdurulur. Sadece yayın durdurmakla yetinilmez, gazete de kapatılır.

Bunun üzerine olayla bizzat Mustafa Kemal Paşa ilgilenir. Mustafa Kemal Paşa Ankara'ya yeni gelmiştir. Burada Milli Mücadele'yi örgütleme çalışmalarına devam etmektedir. Öğüt gazetesinin kapatılma olayını ve sebebini öğrenir öğrenmez Konya valiliğine, Heyet-i Temsiliye adına bir telgraf çeker.

Mustafa Kemal Paşa'nın olayları nasıl büyük bir dikkat ve titizlikte takip ettiğini ve olaylardan Milli Mücadele'yi örgütlemek için nasıl yararlandığını gösteren bu telgrafı aşağıya aynen alıyoruz:

"*Heyet-i Temsiliye Namına*
Mustafa Kemal Paşa'dan
Konya Vilayetine

17 Kânunusani [Ocak] 1336 [1920]

Usera-i Osmaniyeyi [Osmanlı esirlerini] İngilizlerin kasten kör ettiklerine dair olan neşriyatıyla [yayınıyla] na-

zar-ı dikkati celbeden [dikkat çeken] Öğüt gazetesi matbaasına ve dolayısıyla hürriyet-i matbuatımıza [basın hürriyetimize] General Milne'nin emriyle Mutelifeyn kuvay-ı askeriyesi [İtilaf devletleri askeri kuvvetleri] tarafından vaki olan tecavüzden [saldırıdan] mütehassıl vaziyetin [ortaya çıkan durumun] serian [ivedilikle] hal ve neticesinin iş'arını [sonucunun bildirilmesini] rica ederiz.

Hükümetin teşebbüsatına kuvvetü'z-zahr [dayanak] olmak üzere ahali tarafından miting yapılarak şiddetle protesto edilmesi lüzumu heyet-i merkeziyeye yazılmıştır.

Meselenin serian halline muvaffakiyet elvermez ise [sorun ivedilikle çözümlenmezse] şeref ve haysiyet-i milliyenin iadesi için Kuvay-ı Milliyenin müdahaleye mecbur kalacağının da Bab-ı Âli'ye arzını ayrıca rica ederiz efendim."[308]

Mustafa Kemal Paşa'nın bu telgrafı etkili olmuş ve Konya'da 23 Ocak 1920'de beş bin kişinin katıldığı büyük bir miting yapılmıştır.[309]

Mısır'daki kamplarda bulunan Türk esirlerinin "kasten kör edilmeleri" konusundaki ikinci bir iddia da, kamplardaki Ermeni asıllı doktorlarla ilgilidir. Bu yeni iddiaya göre, kamplarda doktorluk yapan Ermeni asıllı tabipler, herhangi bir sebeple göz rahatsızlığı yüzünden kampın revirine gelen Türk esirlerine kasten yanlış ilaç vererek ve yanlış tedavi uygulayarak onların kör olmalarına yol açmışlardır.

Özellikle halk arasında ve Mısır'daki kamplardan dönen esirler arasında bu iddianın çok yaygın olduğu görülüyordu. Bu konuda bir hatırada oldukça önemli ve ciddi suçlamalar var. Gaziantepli eski Defter-i Hakani memurlardan Eyüp Sabri Bey'in Ankara'da, 1922 yılında Bir Esirin Hatıraları adıyla yayımlanan kitabında, "Mısır'da Türk esirlerine yapılan zulüm ve işkenceler" etraflıca anlatılmıştır. Eyüp Sabri Bey, Mısır'da Heliopolis kampında kaldığı sırada yaşadığı olayları anlattığı bir bölümde "kasten kör etme" olayına da değiniyor:

"... Bu arada biraz da Mısır'da gördüğümüz Ermeni tabiplerden bahsedeceğim. Ve onlara şu tabiri kullanmaktan kendimi men edemeyeceğim:

Göz oyucuları! Evet, bu alçaklar, insanlardan, herhalde, başka bir tabiatta yaratılmış ve başka bir yürek taşıyan mahlûkattırlar. Çünkü, onların işlemiş oldukları bu kadar feci ve ağır cinayetleri, insan olan ve insan yüreği taşıyan bir mahlûk kat'iyen yapamaz. Ancak onlar, yapmışlardır. Mısır'ın Abbasiye hastanesinde ve Teller [esir kampları] derunundaki manzara-i feciiyyeyi tarif ve tasvir edebilmek benim iktidarım haricindedir.

Yalnız bu bâbda, şahit olduğum hakayıkı [hakikatleri] kaydetmekle iktifa ediyorum [yetiniyorum]. Şu asr-ı medeniyete nispetle, kurun-ı evvel [ilkçağ] vahşeti ve kurun-ı vustanın [ortaçağın] engizisyon fecayii dahi bu defaki Abbasiye hastanesinde Mısır'da Türk userasına yapılan cinayet ve hıyanetlere misal olamaz. Zannederim bu denai [alçakça] işi yapanlar gerçi sırf Ermeni tabipleri olmuştur. Lâkin bunlara fevkalade yüz ve selâhiyet [yetki] verilmiş olduğundan, mel'unlar hareketlerinde serbest kalmışlar ve arzuları veçhile [istedikleri gibi] biçare ve masum evlatlarımızın, yani taht-ı esarette bulunan bu bigünah [günahsız] askerlerimizin, bağırta bağırta gözlerini oymuşlardır. Bu cinayetlerin mesuliyeti kime ait olacaktır? Faillerine olmakla beraber, müsebbibi [sebep olanı] olmak itibarıyla bittab bütün İngiliz Hükümetine ait olacağını her vicdan takdir edecektir.

Abbasiye hastanesinde Ermeni tabiplerin, ellerinde miller ve kolları dirseklerine kadar sıvalı olduğu halde, sabahtan akşama kadar işleri güçleri Türk askerlerine ameliyat yapmak ve onların gözlerini oyup çıkarmak olmuştur. Birçok Mısırlı dindaşlarımızın ve umum useranın ifadelerine nazaran bu göz ameliyatı, evvelce de vuku bulur ise de, mütarekeden biraz evvel ve bilhassa sonra, İngilizlere galibiyet gururu geldikten sonra pek ziyade ilerlemiş olduğu anlaşıldığı gibi, bizim oraya gittiğimiz zamanlarda şid-

detle devam etmekte olduğu bizzat müşahede edilmiştir. İşbu fecayi-i mel'unane tamam, Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin Anadolu'daki faaliyetinin Mısır gazeteleri vasıtasıyla oralarda taninendaz olmaya [duyulmaya] başladığı ve Mısırlıların tam bu zamanda kıyam ve isyanlarının şiddetle ilerlediği hengâma [günlere] kadar devam etmiş ve ondan sonra biraz hafiflemiş ve bir gün birdenbire Abbasiye hastanesinde göz ameliyatının icrası hastanın rey-i muvafakatine [onayına] terk edilmiş ve artık hiçbir neferin gözü çıkarılmamıştır. Ancak o zamana kadar, tahminen 2000'den ekallit [az] olmamak üzere, askerlerimizden bir kısmının iki ve bir kısmının da bir gözü oyulmuş ve birçoklarının da ayakları ve kolları katledilmiştir..."[310]

"... Ermenilerin bu husustaki faaliyetlerini teshil eden yegâne âmil [kolaylaştıran biricik etken] Tellerde [esir kamplarında] bütün nöbetçi tabiplerin o mekânlardan olmasıdır. Esirlerimiz sıcakta, sabahtan akşama kadar güneşin altında angaryada çalıştıklarından, kızgın kumun tesirinden göz ağrısına müptelâ olurlar ve bizzarur [mecburen] nöbetçi tabibe müracaat ederlerdi.

Tabip, bunların gözlerine ilaç koymaksızın, eline bir şeker geçmiş gibi sevinerek hemen hastaneye kaydeder. Gözü ağrımakta olan nefer, hastaneye gitmek istemez ve gönderilmemesi için yalvarır, rica ederse de, cebr ü tazyikle [zorla] gönderilir. On gün sonra gözsüz olarak avdet ederlerdi [dönerlerdi]..."[311]

"Avlularda otuz kırk kadar nefer, birbirinin ceketlerinden tutarak dizi ile abdesthanelere [tuvaletlere] giderler ve o suretle def-i hacet edebilirler..."[312]

Heliopolis esir kampı ile ilgili Kızılhaç heyetinin raporu da kısmen bu bilgileri doğrular niteliktedir.

Raporda "... Esirlerin % 20'si göz hastalığı olan 'conjonctivite'e yakalanmışlar idi... Kamptaki sağlık hizmetleri, İngiliz Doktor Albay E. G. Garnen ile Arsen Khoren ve Leon Samuel adındaki iki Ermeni doktor tarafından yürütülüyordu..." denilmektedir.[313] Buradan, bu kampta iki Ermeni

doktor bulunduğunu ve yaklaşık bin kişinin göz hastalığından şikâyetçi olduğunu anlıyoruz.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: İngilizlere esir düşen Türklerden Mısır kamplarında tutulanlardan yüzlercesi, (hatıralara göre ise binlercesi) kör olarak dönmüştür.

Bunların ilaçla veya ameliyatla kör edildiklerine dair ciddi iddialar varsa da, belgelerle bunları ispatlamak şimdilik mümkün değildir.

Biz, İngilizlerin, hemen hemen bütün kamplardaki esirlere iyi davrandıkları ve iyi baktıkları kanaatindeyiz. Dönen esirlerimizin çoğunun ifadesi bu yöndedir. Ancak, kasten olmasa bile, yanlış tedavi sonucu körlüğe yol açılmış olabileceğini, öte yandan bazı Ermeni doktorların –o dönemin duyguları içinde, kin ve intikam düşüncesiyle hareket ederek– esirlerimizin bazılarına bu tür bir muameleyi yapmış olabileceklerini de göz ardı etmiyoruz.

İngilizler I. Dünya Savaşı'nın başlarında cereyan eden muharebelerde esir aldıkları Türkleri önce Mısır'daki esir kamplarına götürmüşlerdir. Ancak zaman içerisinde Türk esirlerin sayısı artınca, bunların hepsini Mısır'daki kamplara sığdıramamışlar ve Anadolu'dan mümkün olduğunca uzak yerlere yeni esir kampları açmışlardır. Hindistan ve Burma'daki esir kampları bunlara örnektir. Ancak Burma'daki Thatmyo esir kampına 1914 yılı sonundan itibaren esir gönderilmeye başlanmıştır.

İngilizlerin kurduğu esir kamplarından birkaçı da Kıbrıs adasında, Magosa'dadır. O sıralarda İngiliz idaresinde bulunan adanın Magosa şehrinde kurulan kamplara 1916 yılı Eylül ayından itibaren Mısır'dan getirilen esirler, Manarga Karakol bölgelerindeki esir kamplarına yerleştirilmeye başlanmışlardır.

Kıbrıs'taki esirlerden Yenice-Nevruz köylü Osman Kocabaş, Larnaka'da da bir esir kampı olduğunu bildiriyor:

Kıbrıs adasındaki esir kamplarının yerleri.

"İngilizler bizi esir alıp, kanala götürdüler. Yirmi beş gün Süveyş kanalındaki esir kampında tuttuktan sonra Kıbrıs'ın Larnaka'daki esir kamplarına götürdüler. Larnaka'da iki yıl esir kaldım. Subaylardan da esirler vardı. Onları Mısır'a götürdüler. Larnaka'dan Selimiye'ye gelen esirler bin kişiydiler..."[314] Bu kamp ve bu kamptaki Türk esirler hakkında yeterli bilgi bulunamamıştır.

Kıbrıs-Magosa esir kamplarına getirilen Türk askerleri, Çanakkale Cephesi'nde ve Süveyş Kanalı'na yapılan iki harekâtta esir edilen erler, onbaşılar, çavuşlar ve başçavuşlardır. Yani o zamanın tabiri ile er, erbaş ve küçük zabitlerdir. Tabiplerin dışındaki esir subaylar Kıbrıs adasına getirilmemiştir.

1916 yılı Eylül ayından 1920 yılı sonlarına kadar, dört yılı aşkın bir süre boyunca esir kalan iki bin dolayındaki Türk askerinin 250 kadarı, bu zaman içinde adada şehit olmuşlar ve Magosa'nın şimdiki Namık Kemal Lisesi çevresinde bulunan eski ve yeni mezarlıklarla esir kamplarının bulunduğu Karakol bölgesindeki özel Türk esir mezarlığına defnedilmişlerdir.

İngilizlerin kamp komutanı olarak görevlendirdikleri Kurmay Yarbay G.B. Motherwell'in 1918 Nisan ayında Magosa'dan yazdığı yazıda, bu şehitlerin 218 adedinin esaret numarası, rütbesi, adları, ölüm tarihleri gösterilmiştir.

Bu konuyu ulusal bir görev olarak araştırıp 12 sayfalık bir kitapçık hazırlayan Ahmet Sami'nin ATASE Başkanlığı kütüphanesinde bulunan *1914-1918 Cihan Savaşı Kıbrıs-İngiliz Esir Kamplarında Ölen ve Magosa'da Toprağa Verilen Şehitlerimiz* adlı derlemesini, konumuz hakkında doyurucu bilgi verdiği için aşağıya alıyoruz.

Ahmet Sami, çalışmasında şehit listelerini son zamanlarda ele geçirdiğini (çalışmanın yazılış tarihi, 23 Nisan 1964), bu bilgi ve listelerin orijinal evraka ve planlara dayandığını bildirmektedir.[315] Yırtılarak yok olmaya yüz tutan orijinal şehit listelerinin, kamp ve mezar planlarının kendisi tarafından düzenlendiğini ve belgelerin yanında saklı bulunduğunu da belirtmektedir.

P. O. W. Camp, Famagusta.

11-10-16.

SECRET and CONFIDENTIAL.

The Commissioner.

Famagusta.

Arrival of Turkish Prisoners of War.

Sir,

I have to inform you that it is proposed to disembark Turkish Prisoners of War at Famagusta, in number about 3000, probably between the 15th and 20th of this month, and as there will be a shortage of Troops until a part of the escort has been disembarked, I should be glad of some assistance from the Civil Authorities in the matter of Police.

It would be of great assistance therefore if at the time od disembarkation, you could place a sufficient supply of Police at my disposal to enable the following to be carried out:-

(a) keeping the Quay clear of Civilians.

(b) regulating such traffic as may in any way interfere with the disembarkation, and subsequent progress to this Camp.

The exact date and time of disembarkation shall be notified to you later.

I have the honour to be, Sir,

Your obedient servant,

Capt.

Commandant Prisoners of War Camp.

Famagusta.

Kıbrıs adasına Türk esirlerin gelişini bildiren, 11 Ekim 1916 tarihli yazı.

Ahmet Sami'nin kendisine veya yakınlarına ulaşarak belgeleri incelemek istedikse de bu mümkün olmadı. İngiltere devlet arşivlerinden sağladığımız esirlerle ilgili bilgilerde ise, Kıbrıs esirlerine ait bilgilere ulaşamadık. Dolayısıyla, bu esir-

lerimiz hakkında, Ahmet Sami Bey'e şükranlarımızı sunarak, onun yazdıklarını aktarmak istiyoruz.

Ahmet Sami Beyin I. Dünya Savaşı sırasında Magosa esir kamplarında kalan Türk esirleri hakkında verdiği bilgiler şöyle:

İki bin dolayında olduğu tahmin edilen Türk esirleri, on gün ara ile, iki ayrı vapur kafilesi halinde ve İngiliz harp gemilerinin refakatinde, 1916 Eylül ayında Magosa limanına gelmişlerdir.

O vakit yarım olan Magosa limanının Othello kısmına yanaşan gemilerden karaya çıkarılan Türk esirleri sıra halinde ve süngülü İngiliz askerlerinin kontrolleri altında, yaya olarak liman-tren istasyonu-Magosa kapısı-Karpaz yolu ile Karakol bölgesine götürülmüşler, daha önce hazırlanan Türk esirleri kampına yerleştirilmişlerdi.

Esirler limana vardıklarında yerli Türklerle temasa getirilmemişlerdi; uzun esirlik yılları hemen hemen bütün Türk esirlerinin sıhhatlerine tesir etmişti.[316]

Sabahın erken saatlerinde limana giren vapurlardan çıkarılan ve esir kamplarına yerleştirilen Türk esirlerinin hepsi de Çanakkale ve Süveyş harekâtlarında esir edilen er, erbaş veya başçavuşlardı. Yalnız, esirlerle beraber bir de esir askeri doktor getirilmişti; bu zatın isminin Dr. Şevket olduğu bildirilmekteydi.[317]

Esirler kampında bir cami yapılmıştı; burada çok güzel sesli oldukları söylenen hafızlar Kur'an-ı Kerim okurlar ve günde beş defa ezan-ı Muhammedi'yi kıraat ederlerdi. Sesleri o kadar gürmüş ki, kale içerisinde bulunan Türkler beş vakit ezan okunuşunu ve Kur'an-ı Kerim kıraatlarını rahat rahat dinleyebilmekteymişler.

Cenaze merasimlerinde Magosalı İmam Mustafa Nuri Efendi kampa götürülür ve merasimi güzel sesli esir hafızlarla idare edermiş. O vaktin jurnalcileri yüzünden imam efendi ile Magosa Kavanin Meclisi Üyesi Mahmut Celaleddin Efendi, İngilizlerce esirlere yardım suçuyla Divanı Harp'e verilmişler, beraat etmelerine rağmen mahkeme sa-

lonu dışında tekrar tutuklanarak Girne Kalesi'ne sürülmüşlerdi. Oradan ancak I. Dünya Savaşı'nın bitmesi ile kurtulmuşlardı.[318]

Esir kamplarında ölenler önce şimdiki Namık Kemal Lisesi dolayında bulunan eski ve yeni mezarlıklara, bir süre de Karakol'daki esir kampı yanında yer alan özel mezarlığa gömülmüşlerdi. Daha sonraki yıllarda bakımsızlık yüzünden kaybolmaya yüz tutan bu mezarlıklardan kurtarılabilen esir mezarları, bugün Türkler tarafından mezarlık olarak kullanılmakta olan Magosa Türk mezarlığının bir kısmına nakledilmişti ve hâlâ orada bulunmaktadır.

Esirlerin büyük bölümü ecelleriyle ölmüşler, diğer bir kısım esir de firar ederlerken, İngilizler tarafından vurularak şehit edilmişlerdi.

Cenaze merasimlerine esirlerden 30-40 kişilik gruplar katılır, bunlara hemen hemen aynı sayıda silahlı İngiliz askeri eşlik ederdi. Mezarlıkta İngilizler askeri merasim yaparlar, havaya ateş ederlerdi. Bu törenleri, kaleden çıkan yüzlerce Türk gözyaşları arasında takip ederdi.

I. Dünya Savaşı'nın son yıllarında Türk esirler, Magosa limanında, Süveyş mıntıkasındaki İngiliz ordularına gönderilen kerestenin yükletilmesinde işçi olarak kullanılmışlardı.

Dr. Şevket Bey kale içerisine serbestçe girebilir ve Magosa'nın ileri gelenleri ile serbestçe konuşabilirdi. Fakat bir defasında Lefkoşa'da oynanmakta olan Namık Kemal'in Vatan yahut Silistre piyesini görmeye gittiğinde, Türk ve Anadolu Rumu jurnalciler kendisini ele vermişlerdi. Yüzbaşı Fuat Bey'in idaresinde tekrar esir kampına getirilmiş, bir daha dışarı çıkmasına müsaade edilmemişti.[319]

Esirlerin yemekleri kırmızı kabak, ekmekleri de kılçıklı arpa ekmeğiydi; o zamanın standardına göre ekmeğin kalitesi çok fena sayılırdı.

Elbiseleri pek perişandı; bütün ceketleri ve pantolonları üzerinde esirlik numaraları vardı.

Esirler kamplarında tahtadan sigaralık, ağızlık ve tespih yaparak, bunları tayın (ekmek) arabacılarıyla kaleye kaçırır-

lar ve satıştan elde edilen para ile sigara, ekmek, yemiş gibi maddeler alırlardı.

Esirlerin mektupları Magosalı Türk kayıkçılarca Mersin'e kaçırılır, yine bu kayıkçılar arada sırada yanıt getirirlerdi.

Kamplardan kaçmayı başaran bazı esirler Aynakofo ile Topçuköy mıntıkalarına kadar gidebilmişlerse de, yakalanarak kamplarına getirilmişlerdi.

Esirler, sonunda 1920 yılı sonlarına doğru iki ayrı vapur ile İstanbul'a gitmek üzere adadan ayrılmışlardı.[320]

Kıbrıs Adasındaki Esirlerden Şehit Olanlar: Ahmet Sami Bey, kitabına Magosa esir kampında şehit olanların listesini de eklemiş (Bu liste için bkz. Ek I).

Listedeki ölüm tarihleri incelendiğinde, Magosa esir kamplarındaki esaretin, 1916 yılından 1920 yılına kadar dört yıl sürdüğü tespit edilmektedir. Ayrıca Ahmet Sami Bey, listenin sonuna Magosa Türk esir kampı komutanı Yarbay Mofherwell'in şu notunu eklemiş:

"*Bazı ahvallerde, harp esirleri gömüldüklerinde mezar başlarına işaret olarak ufacık tahta parçaları konursa da daimî mezar taşları (tahtadan veya taştan) dikilmezden evvel bu ufacık tahta işaret parçaları kaldırılmakta idi. Bazı keyfiyetlerde ise mezar taşlarının üzerindeki tarihler sicil ile uyuşmamaktadır, çünkü mezar taşlarının birçoğuna definden bir süre sonra harp esirlerince, sicilden hiç söz edilmeksizin, hakkedilmişlerdi. İsimlerin bazılarında da farklar vardır; çünkü bunlar da harp esirleri tarafından sicile hiçbir referans yapılmaksızın hakkedilmişlerdi.*

(İmza)
G. B. Motherwell, Kur. Alb.
Harp Esirleri Kampı Kumandanı
Magosa, Nisan, 1918."[322]

Ahmet Sami Bey'in çalışması dışında, Genelkurmay ATASE arşivinde ve Londra'da 1996 yılında Jeff Ertughrul imzası

ile yayınlanan bir makalede[323] ve bazı yayınlarda da Kıbrıs adasındaki Türk esirleriyle ilgili bilgiler bulunuyor.

Çanakkale ve Süveyş Kanalı bölgelerinden getirilen ilk Türk savaş esiri kafilesi, er, onbaşı ve çavuşlardan oluşmaktadır; aralarında –birkaç başçavuş dışında– İngilizler tarafından "özellik arz eden esir"[324] denilen hiç kimse yoktur.[325] Bu grubun içerisinde subay olarak Doktor Şevket Bey isimli bir askeri doktor da vardır.[326] Doktor Şevket, diğer Türk esirlerden farklı olarak birtakım ayrıcalıklara sahiptir ve İngiliz Esir Kampı Komutanlığı'nın müsaade ettiği dönemlerde kamp dışına çıkabilmektedir. Öncelikle ve çoğunlukla Çanakkale'den olmak üzere çeşitli cephelerden getirilen Türk savaş esirlerinin yanı sıra, bu kampta ayrıca 4. Ordu Komutanlığı'nca Kıbrıs adasında cereyan eden askeri faaliyetleri ve adanın son halini görüp bilgi toplamak üzere kayıklarla Taşucu'dan adaya gönderilen ve yakalanarak diğer esirlerin yanına konulan denizci üç asker de bulunuyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nın bütün şiddetiyle devam ettiği günlerde, özellikle Çanakkale ve Kanal cephelerinde esir alınan Türk askerlerinin Kıbrıs'ta Magosa şehri yakınlarındaki Karakol isimli bölgede bulunan kamplara nakledildikleri tarih, İngiliz Savaş Bakanlığı resmi arşivlerinde ve söz konusu esir kampı komutanlığı ile Kıbrıs'ta bulunan İngiliz Genel Valiliği arasında yapılan yazışmalarda 26 Ekim 1916 olarak belirtilmekte, ilk Türk savaş esiri kafilesinin de gemilerle Magosa limanına getirilmesinin 26-29 Ekim 1916 tarihlerinde tamamlandığı ve bu esirlerin adaya ayak basar basmaz kamplara sevk edildikleri bildirilmektedir. 23 Ekim 1916 tarihinde Magosa Esir Kampı Komutanlığı'nca Lefkoşa'daki genel valilik sekreterliğine gönderilen telgrafta, Türk savaş esirlerinin Magosa limanına eskortlar eşliğinde getirildikleri belirtilmektedir. 26-29 Ekim 1916 tarihleri arasında Magosa limanında Karakol bölgesine sevk edilen Türk savaş esirlerinin sayısı 215 kişi olmasına rağmen, 1923 yılına kadar faaliyette bulunan bu kamptaki Türk savaş esirlerinin sayısı daha sonra 2.000-4.000 arasında değişmiştir. Bu konuyla ilgili ola-

rak 4. Ordu Komutanlığı'na bağlı 4. Tayyare Müfrezesi'nce yapılan istihbaratta, "Osmanlı userası Magosa'ya bir çaryek [çeyrek saat] mesafede, şimalde barakalarda oturuyorlar. İki-üç bin kişi kadardırlar. Barakaların etrafı tel örgülerle kapalıdır" denilmekte, bir başka raporda ise şu bilgiye rastlanmaktadır: "Magosa'nın, yani San Mogusa'nın şimalindeki Useray-ı Osmaniye Ordugâhı, kema fi's-sabık [eskiden beri] mevcuttur. Ancak useranın bazısı adadan bir başka mahalle nakledilmiştir. Elyevm [bugün] yalnız 3.000 kadarı kalmıştır. Usera ile beş yüz kadar muhafız İngiliz askeri vardır."[327] Bazı belgelerde, Kıbrıs adasının Boğaztepe veya Monarga denilen bölümünde de Türk esirlerinin bulunduğu belirtilmekteyse de, buradaki kamplar ve esirler hakkında doyurucu bilgi elde edilememiştir.[328]

Magosa Komiserliği'ne yine aynı gün "Siviller ve Savaş Esirleri" başlığıyla gönderilen bir mektupta şöyle denilmektedir:

"Efendim,

Türk savaş esirlerinin daha önce belirtilen esir kampında tecrit edileceği, Kıbrıs adasının özellikle Magosa bölgesinde çok sayıda Türk yaşamakta olduğu fikrinden hareketle, kamp civarında yaşayan sivil halkın meraklı bakışlarından ve sorularından kurtulmak, bu bölgede yaşayanlarla sivil halka kamp bölgesinin askeri bölge olduğunu bildirmek ve kamp civarında dolaşanların askeri yetkililerce tutuklanacağının bildirilmesi hususlarında yardımlarınızı talep etmenin doğru olacağı düşüncesindeyim.

Ayrıca yetkililerce koordine edilerek, kamp bölgesi civarında sivillerce teknelerle dolaşılmasının ve bölgede karaya çıkılmasının yasaklanması gerektiğini de bilgilerinize arz edebilir miyim?

Hizmetinizde olmaktan gurur duyan, sadık hizmetkârınız,

E. A. HOWE

Yüzbaşı

Esir Kampı Komutanı"[329]

LO.454.

From :- Commandant, P. O. W. Camp, Cyprus.

To :- British Commissioner, Famagusta.

In reply to your letter of 10/2/17 re proposed visit of the Mufti of Cyprus, I am proceeding to Egypt on the next Mail and expect to return February 26th., and I will communicate with you further as to the visit, as I note it will not be before March or April.

At the same time I would point out that in accordance with "Standing Orders" all applications to visit the P.O.W. Camp must be made in writing to the Commandant. Perhaps the Mufti could be informed as to this?

Lt. Colonel.
Commandant, P.O.W. Camp, Cyprus.

Famagusta.
11-2-17.

Esir kampı komutanının, Kıbrıs müftüsünün Türk esirleri ziyaret etmek istediğini bildiren 11.02.1917 tarihli yazısı

LO.317.

SECRET.

From :- Adjutant, P.O.W. Camp, Cyprus.

To :- British Commissioner, Famagusta.

Sir,

I have the honour to inform you that the disembarkation of 1900 Turkish Prisoners of War may take place this afternoon.

I have the honour to be Sir,

Your obedient Servant,

Lt. & Adjt.
P.O.W. Camp, Cyprus.

Famagusta.
26-1-17.

Kıbrıs adasına 1900 Türk esirin geldiğini bildiren 26 Ocak 1917 tarihli yazı.

LO.851.

From :- Commandant. P.O.W. Camp, Cyprus.
To :- Local Commissioner, Famagusta.

I have to acknowledge the receipt of your letter of April 10th, reference the proposed visit of His Eminence the Mufti of Cyprus to this Camp and enclosing an application from him.

I have laid the matter before Colonel Sir H.G.Dixon. K.C.B., Commanding Troops Cyprus, and regret that permission cannot be given.

I enclose a letter to that effect to His Eminence the Mufti of Cyprus and should be glad if you would kindly cause it to be delivered to him.

Famagusta.
11-4-17.

Lt.Colonel.
Commandant, P.O.W. Camp, Cyprus.

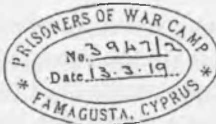
Müftünün esirleri görme isteğine verilen ret cevabı.

From :- Commandant, P.O.W. Camp, Cyprus.
To :- Commissioner of Police, Famagusta.

With reference to your 493/16 dated 10-3-19, and my Letter 3951 of yesterday's date, we find that P/W. Ibrahim Osman Burnova of Smyrna, has been trandferred to Salonica. Will you please therefore cancel the pass for relatives of this man.

Famagusta.
13-3-19.

Capt.
Adjt & Q.M. for
Lt.Colonel.
Commandant, P.O.W. Camp, Cyprus.

Türk esirlerinden İzmirli İbrahim Osman Bornova'nın Selanik'e gönderildiğini bildiren 13 Mart 1919 tarihli yazı.

12 Ekim 1916 tarihinde Magosa İngiliz Esir Kampı Komutanlığı'nca kaleme alınan "Gizli/Hizmete Özel" ibareli bir başka yazı da, Türk esirlerin Magosa'ya getirilmeleri ve esir kampına yerleştirilmeleriyle ilgilidir:

"Savaş esirleri kamp komutanından, Türk savaş esirlerinin bu ayın 15'i ile 20'si arasında adaya geleceklerini bildiren ve aşağıdaki hususlarla ilgili olarak sivil makamlardan yardım talebinde bulunduklarını belirten üç mektup aldığımı bildirmekten onur duyarım;

1.

a) Esirlerin gemilerden indirilmesi sırasında mahallî polisin yardımcı olması ve bölgeyi sivillerden arındırması.

b) Esirlerin kampa naklini engelleyebilecek trafik gibi bazı durumların düzenlenmesi.

c) Özellikle kamp bölgesinin sivillerden arındırılması, kamp bölgesinde sahile çıkmalarının, avlanmalarının ve o bölgede dolaşmalarının engellenmesi.

d) Kamp yakınında bulunan deniz fenerinde çalışan Türk fenercinin uzaklaştırılması ve yerine başka bir milletten bir kişinin yerleştirilmesi.

2. Polis ile ilgili istenen yardımlar konusunda bir zorluk olacağını sanmıyorum. Bu konuyla ilgili hazırlık yapan mahallî polis şefi ile de görüştüm.

3. Özellikle (c) maddesinde belirtilen hususlarla ilgili olarak aksi davrananların ve o bölgede dolaşanların tutuklanacağını duyduğumu, bölgede dolaşan ve kamp civarında karaya çıkan teknelerle ilgili olarak Gümrük Müdürlüğü'ne bir yazı gönderdiğimi, yukarıda sözü edilen fenercinin de kamp komutanlığına çağırıldığını belirtmek isterim."[330]

İngiliz esir kampı komutanı yarbay tarafından Magosa'dan, yine Magosa'daki İngiliz yüksek komiserine gönderilen 26 Ocak 1917 tarihli bir başka yazıda da, 1900 savaş esiri Türkün aynı gün öğleden sonra gemilerden indirilecekleri ve İngiliz Komiserliği'nce gerekli tedbirlerin alınması gerektiği belirtilmiştir.

İki ayrı grup halinde 26 ve 29 Ekim 1916 tarihlerinde, sabahın erken saatlerinde, İngiliz savaş gemilerinin refakatinde, henüz tamamlanmamış olan Magosa limanında, Cafer Paşa Sokağı ile Shakespeare Caddesi'nin kesiştiği bölgede bulunan Othello Kulesi bölgesine yanaşan gemilerden karaya çıkartılan Türk savaş esirleri, İngiliz askerlerinin kontrol ve gözetiminde yaya olarak liman bölgesinden çıkmış, bölgede bulunan ve esirlerin gemilerden indirilmesini gören Türklerle konuşmalarına müsaade edilmeden, Magosa tren İstasyonu civarından Magosa Kapısı ve Karpaz yoluyla bugün Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Güvenlik Kuvvetleri Komutanlığı'na ait olan Gülseren Askeri Eğitim Kampı'nın konuşlandırıldığı Karakol bölgesindeki esir kampına getirilmişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında düşman eline düşen Türk askerlerinin geri dönüşleri Milli Mücadele dönemine rastladığından, hep Yunanistan'ın engellemeleriyle karşılaşılmıştır. Yunanistan, İngiltere'ye değişik zamanlarda müracaat ederek İngiltere'nin elinde ve farklı esir kamplarında tutulan Türk askerlerinin serbest bırakılmamasını, aksi takdirde söz konusu Türk askerlerinin Anadolu'ya geçip tekrar cepheye dönerek Mustafa Kemal'in yanında Milli Mücadele'ye katılacaklarını belirtmiştir.[331]

Esir kampı komutanının İngiliz Yüksek Komiserliği'ne gönderdiği yazılarda, Kıbrıs'ta yaşayan Türklerin savaş esiri soydaşlarını görebilmek için Magosa limanına geldikleri, ancak Türk savaş esirlerini görme ve onlarla konuşma imkânı bulamadıkları belirtilmektedir.

Çok zor şartlar, pek çok kısıtlamalar altında hayatları çekilmez hale gelen Türk esirlerin bir kısmı, özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın son döneminde, Süveyş bölgesinde konuşlandırılan İngiliz askeri birliklerine gönderilecek olan kereste ve lojistik malzemenin Magosa limanında gemilere yükletilmesinde[332] de işçi olarak çalıştırılmışlardır. Magosa limanından yükleme yapmak için esir kampından çıkarılan Türk esirler, bu fırsatı en iyi şekilde değerlendirip kampta zeytin çekirdeklerinden gizlice yaptıkları tespihleri, tahtadan yaptık-

ları sigaralık gibi birtakım küçük eşyayı civarda yaşayan Kıbrıslı Türklere verirler veya satarlardı.[333]

The Cyprus Gazette'nin 19 Nisan 1917 tarihli sayısında çıkan İngiliz Genel Valiliği'nin 178 numaralı yazısı, Kıbrıs Genel Valisi Sir John Eugene Clauson'un Türk savaş esirlerinin tutulduğu kampa yaptığı ziyaretle ilgilidir:

"*Ekselansları Yüksek Komiser, genel bilgi maksadıyla 14 Nisan 1917 tarihinde kaleme aldığı aşağıdaki mesajın, Kıbrıs'ta komuta ettiği askeri birliklere yayımlanmasını arzu etmektedirler.*

Yüksek Komiser ve Genel Komutan, 11 Nisan 1917 tarihinde esir kampına yaptığı ziyaret dolayısıyla, gördüğü her şeyle ilgili olarak derin takdir duygularının Kıbrıs'ta komuta ettiği birliklere, ayrıca Yarbay How'a ve esir kampında görevli olan bütün personele iletilmesini arzu etmektedirler.

Sir John Clauson, son derece düzenli ve etkili planlamalardan, esirlerin kaldığı barakaların düzen ve tertibinden, teftiş için getirilen şahsi eşyaların tam ve eksiksiz olmasından, dini vecibelerin yerine getirilmesi için sağlanan tesislerin uygunluğundan ve ayrıca diğer pek çok kolaylık tesisinin düzeninden son derece etkilenmişlerdir.

Hastaların sağlığı ve konforu için gerekli her türlü tedbirin alındığı savaş esir kampı hastanesinde en ilginç özellik, açık havada, gün ışığında tedavi görecek tüberküloz hastalarıyla ilgili olarak Hastane Baştabibi Yüzbaşı Williamson tarafından yapılan dokuz döner baraka sırasıydı.

Yüzbaşı E.H.D. Nicolls'un sorumluluğunda bulunan Kraliyet İstihkâm Birliği'nin çalışmaları, yeni bir bölgede pek çok kaynak yaratmış ve ince bir zekânın ürünü olarak ortaya koyduğu, neredeyse bir kasaba ayarındaki bu yerin korunup idamesini kapsamaktadır.

Teftiş sırasında yakından gözlenen savaş esirlerinin hareket tarzları ve durumları, esir kampında bulunan esir astsubaylar vasıtasıyla kamptaki düzeni kanunlar çerçevesinde sağlayan bir avuç İngiliz subayından, bundan sonra bir

daha savaşa katılmalarını önlemek haricinde herhangi bir müdaheleye meydan vermeyecek kadar gerekli ihtimamı gördüklerini göstermektedir.

Yüksek Komiser, kampa gelişiyle ilgili olarak 1. Garnizon Taburu Kraliyet Birliği'nden temin edilen şeref kıt'asının mükemmel görünüşünü, diğer muhafızların sorumluluk duygularını ve kampın güvenliğiyle ilgili verilen bu sıkıntılı görevlerden sorumlu nöbetçilerin çalışmalarını son derece müteşekkir bir şekilde gözlemlemiştir.

Majeste ekselansları adına
C.D. Fenn
Hükümet Sözcüsü"

Mart 1919 tarihinde 3947/2 sayı ile kamp komutanı İngiliz yarbay tarafından Magosa polis şefine yazılan yazıda ise, başka bir esir kampına gönderilen Türk savaş esirinden bahsedilmektedir:[334]

"İlgi 10 Mart 1919 tarih ve 493/16 sayılı mektubunuz ve benim dünkü tarihli 3951 sayılı mektubumla, savaş esiri İzmirli İbrahim Osman Bornova'nın Selanik'e gönderildiğini, dolayısıyla bu kişinin akrabalarına verilen giriş kartının iptal edilmesini rica ederim."

Bu yazıdan da anlıyoruz ki, İngilizlerin Selanik'te de bir esir kampı bulunmaktadır.[335]

Esir kampında görev yapan Rum ve Ermeni asıllı doktorların Türk esirlere karşı takındıkları tutum ve davranışlar son derece kötüdür; bu doktorlar, özellikle hasta Türklere son derece kaba davranmışlardır. Bu dönem zarfında Türk savaş esirleri kampta tek tip esir kıyafetleri giymişler, ayrıca İngiliz Kamp Komutanlığı'nca esirlerin kıyafetlerine esir numaraları vurulmuştur. Pantolon ve ceketten oluşan bu esir kıyafeti son derece perişan ve kötüdür.[336]

Esir kampındaki Türk savaş esirlerinin Anadolu'ya haber göndermeleri ve akrabalarıyla haberleşebilmeleri, Magosa'da yaşayan Türkler vasıtasıyla olmuştur. Aynı şekilde farklı yer-

lerde esir düşen Türk askerlerinin mektupları da Kızılhaç vasıtasıyla Anadolu'daki ailelerine gönderilmektedir. Bütün bu esir mektupları, doğal olarak sansür ve kontrolden geçtikten sonra alıcısına ulaştırılmaktadır. Özellikle Magosalı Türk balıkçıların ve kayıkçıların büyük yardım ve desteğiyle, bu esirlerin mektupları Mersin'e kadar getirilmiş; çok nadir de olsa yazılan mektuplar da esirlere ulaştırılabilmiştir.

Malta Adası'ndaki İngiliz Esir Kampları

İngilizlerin Birinci Dünya Savaşı'nda esir kampı açtığı yerlerden biri de, Akdeniz'de Malta adasıdır. Malta'nın merkezi Valetta'nın kıyısında birbirinden tel örgüyle ayrılmış üç esir kampı açılmıştır.

Kamp, resmen 29 Mart 1919 tarihinde, Osmanlı 6. Ordu Komutanı Ali İhsan (Sabis) Paşa'nın adaya gönderilmesiyle açılmıştır.[337] Ancak Malta adasının Türk esirler için esir kampı olarak hazırlanması, o sıralar İstanbul'da bulunan İngiliz Yüksek Komiseri de Robeck ve Malta Genel Valisi Lord Plumer arasında önceden yapılan yazışmalarla kararlaştırılmıştır.

Malta adasındaki siyasi mahkûmlar ve komutanların dışındaki Türk esirlerinin bir kısmı toplu halde.

Meşrutiyet'i kutlamak için Malta'daki esirlerin hazırladığı köşe.

Malta adasında esir kampı açılmasının sebebini Churchill şöyle açıklıyor:

"... *Kendileriyle harp sahasında mücadele ettiğimiz insanlardan elimize geçen ve şahıslarına değer verdiklerimizin, donanmamızın daimi kontrolü altında olan bir yerde toplanması şarttı. Müstahkem özelliği, İngiliz donanması için daimî üs olması itibarıyla, iki yer üzerinde karar verilmek icap ederdi. Cebelitarık ve Malta. Ben şahsen Malta fikrindeydim. Başbakan Mr. Lloyd George da benim görüşümü tasvip edince, Malta kararlaştırıldı...*"[338]

Malta'da bulunan 60 m uzunluğunda, 25 m genişliğinde, iki katlı tarihi şato, "Vadala Baraks" kışlası adıyla anılıyordu. Bir kaleyi andıran bu kışla, A ve B Blok olarak ikiye ayrıldı ve Türk esir kampı haline getirildi.

Malta adasına önce Alman esirler getirilmişti. Bunların sayısı 3.500'ü buluyordu. Osmanlı ordusunda görev yapan Alman generali Liman Von Sanders de Malta'ya getirilen esirler arasındaydı.[339]

Her ne kadar Malta adasına yoğun olarak Türk esirlerin getirilişi 1919 yılında gerçekleşmişse de, bu tarihten çok önce Malta adasına sürgün gönderilen Türk esirler vardı. Bunlar, daha sonra da açıklanacağı gibi, bir başka esir kampından, Mısır'dan gelen Türklerdi. Malta adasına ilk gelen Türk ise Yemen yolunda, Şerif Hüseyin ve Emir Abdullah'ın komutasında ve İngiliz kontrolündeki 25.000 kişilik Hicaz ordusu ile karşılaşan Osmanlı Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Eşref Sencer (Kuşçubaşı) Bey ve onunla birlikte olan 40 kişiden sağ kalan birkaçıydı. Hayber'deki çarpışmalarda, Eşref Bey ve birkaç arkadaşı ağır yaralı olarak esir düşmüşlerdi. Daha sonra İngilizlere teslim edilmişler, İngilizler de onları Mısır'da Kasrü'l-Nil kışlasında üç ay esir tuttuktan sonra 1917 yılında Malta adasına getirmişlerdi.[340] Eşref Bey ve on kadar arkadaşı emir erleriyle Malta'ya geldikleri zaman bu adada daha önceden gelmiş 38 Mısırlı profesör, gazeteci, devlet adamı ve subay vardı.341 Bunların dışında Mısır'da yaşayan 300 kadar Alman, batırılan Alman kruvazörlerinin mürettebatı, Selanik Cephesi'nden esir alınan Almanlar, Avusturyalı bazı subay ve siviller vardı.[342]

Malta adasının İngilizlere direnen Türkler için esir kampı olarak açılması, özellikle 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra gündeme gelmiştir. Zira o tarihe kadar İngilizler esir aldıkları Türk askerlerini Mısır'da, Hindistan'da, Burma'da ve Kıbrıs adasında bulunan esir kamplarında tutmuşlardır. Ancak Mondros Mütarekesi sonrası İngilizler, mütarekeye karşı direnen ve direnebilecek karakterde olan Türk askerlerinin, özellikle de cephelerdeki Türk komutanlarının tutuklanmasını ve savaş esiri olarak Malta adasına sürgüne gönderilmesini kararlaştırmışlardır. Mütarekeye karşı direnen ve direnme ihtimali olan komutanlardan başka, Malta adasına esaret ve sürgüne gönderilen ikinci grup Türk, İttihat ve Terakki Partisi yönetici ve mensupları olmuştur. İngilizlerin amacı, Türk halkının direniş gücünü, bu yöneticileri ve ileri gelenleri tutuklayarak kırmaktır. Ayrıca İttihat ve

Terakki mensuplarını yargılayarak bunlardan "hesap sormak" da istemişlerdir.

İngilizler, üçüncü bir grup olarak Milli Mücadele'nin önderlerini ve "Kemalist" adını verdikleri milliyetçileri tutuklayarak Malta adasına sürmüşlerdir. Ancak bu grup, konumuzu dolaylı ilgilendirdiği için burada ele alınmayacaktır.

Türk esir subaylardan Ali İhsan Paşa ve emir eri İbrahim Ahmet dışındaki kafile 2 Haziran 1919'da Malta adasına gelirler. 3 albay, 2 yarbay, 5 binbaşı, 3 yüzbaşı ve bir rütbesi belirlenemeyen subaydan oluşan 14 kişilik[343] kafileye daha sonra Yakup Şevki Paşa katılacaktır.

Sürgüne gönderilen ikinci gruptan 78 kişi, 28 Mayıs 1919'da İstanbul'dan Princess Ena adlı İngiliz gemisi ile Malta'ya doğru yola çıkarılırlar. Bunların 67'si, İstanbul'da İngilizlerce tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'nde (sonradan İstanbul Üniversitesi merkez binası olan Harbiye Nezareti bahçesinde bulunan, siyasi tutukluların konulduğu hapishane, bugünkü Siyasal Bilgiler Fakültesi) hapsedilen eski bakan, politikacı, vali ve küçük yöneticidir.[344] Bunlar arasında Osmanlılar elindeki İngiliz savaş esirlerine kötü davrandığı ileri sürülen 14 subay vardır. Ayrıca 11 kişi de, Kars'ta mütareke sonrası kurulan milli hükümetin temsilcileri olan Kars İslam Şûrası üyeleridir.[345] Bu arada son sürre emini, altmış yaşındaki sivil Hacı Ahmet Paşa'nın sırf Enver Paşa'nın babası diye yakalanarak Malta adasına gönderildiğini de belirtelim.[346]

Bu 78 kişilik kafileden İngilizlerce çok önemli görülen 12 kişi, 29 Mayıs 1919'da Limni adasının Mondros limanında indirilerek burada hapsedilir ve 21 Eylül 1919'da Malta adasına gönderilirler. Abbas Halim Paşa, Sait Halim Paşa, Mithat Şükrü (Bleda), Hacı Adil Bey, Mahmut Kâmil Paşa, Ziya Gökalp, Halil Menteşe, Kara Kemal, Ali Münif Bey, Ahmet Şükrü Bey, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyin Tosun Bey'den oluşan bu grup, İttihat ve Terakki Partisi'nin önde gelen isimleridir.[347]

İngilizlerin Malta adasına 1920 yılı Kasım ayında sürgüne ve esarete gönderdiği Osmanlı esirlerinin toplam sayısı

146'dır.[348] Bu sayıya üçüncü grup dediğimiz, Milli Mücadele sırasında tutuklanarak Malta'ya sürülenler de dahildir.

Malta adasındaki Türk esirlerden bir grup koğuşlarının önünde.

Malta'da esaret hayatı yaşayan bir başka grup da, İngilizlerin Mısır'daki esir kamplarından Malta adasına gönderilen esirlerdir. Bunların sayıları fazla olmamakla birlikte, önemli şahsiyetler olduğu dikkat çekmektedir.

7 Şubat 1919 günü, "Bağdat'ta siyasal entrikaların elebaşıları" oldukları gerekçesiyle 12 Türk yakalanır. "Musul'dan geldikleri, eski Türk görevlileri oldukları ve içlerinde birçok İttihatçının bulunduğu" öne sürülen bu 12 kişi, Bağdat'tan Bombay'a sürülürler. Çabuk verilen bu karar Bombay'da tepkiyle karşılanır. Hindistan zaten kaynamaktadır. Türk sürgünleri konusu, Hindistan halkının İngiliz aleyhtarlığını kabartmaya başlar. İngilizler Irak'ı yatıştırmak isterlerken, Hindistan'ı kışkırtmışlardır. Hindistan Genel Valiliği, Türk sürgünlerinin Hindistan'dan uzaklaştırılmalarını ister. Önce bunların Bombay'dan Kahire'ye yollanmaları düşünülür. Buna da karar verilemez. Sonunda Türkiye'ye geri getirilirler.

Mısır'da ise Ocak 1919'da Medine kahramanı Fahrettin (Türkkan) Paşa teslim alınır ve Hicaz'dan Mısır'a sürülür. Paşa, Nil kıyısında bir kışlada sürgün hayatı yaşar. Hindistan'dakine benzer olaylar Mısır'da da görülür. Mısır halkı da

uyanmaya başlamıştır. İngilizlere karşı gösteriler için bahaneler arar. Medine kahramanı üniformasıyla sokakta görülünce Mısırlılar "Yaşa, Fahrettin Paşa" diye gösteriler yaparlar. Bunlardan başka Mısır'daki kamplarda İngilizlerin davranışlarına isyan eden Türk esirler de Malta'ya sürülürler.[349]

Ocak 1919'da Türkiye'den Mısır'a iki kişi sürülür. Bunlar Diyarbakır mebusları Feyzi ve Zülfi Beylerdir. 1908'den başlayarak her dönemde mebus seçilen, Cumhuriyet döneminde bir ara bayındırlık bakanlığı da yapan Feyzi Bey ile arkadaşı, Türkiye'den yurtdışına sürülenlerin öncüleridirler. Yalnız Malta'ya değil de önce Mısır'a sürülmüşlerdir. Mısır'da, Seydibeşer kampında tutuklu kalırlar.

İlk sürgün kafilesi Malta'ya vardıktan bir gün sonra, 23 Temmuz 1919 günü, Feyzi ve Zülfi Beyler de Mısır'dan aynı adaya sürülürler. Malta'nın Mısır'dan daha güvenli olduğu düşünülmektedir. Sürgünlerin adadan kaçırılmaları olasılığı daha azdır.

Beş gün sonra, Diyarbakır mebuslarından dört kişi daha Malta'ya sürülür. 5 Ağustos 1919 günü de, beş kişiden oluşan Fahrettin (Türkkan) Paşa grubu, Mısır'dan Malta'ya yollanır.[350]

Bu on bir kişilik listede yer alan bir Rum tercüman Malta'ya sürülürse de çabucak serbest bırakılır.

1920 yılından itibaren İngilizler, Türk esirlerin bazılarını Türklerin elinde esir bulunan İngilizlerle değiştirme teşebbüsünde bulunmuşlardır. Ancak esir değişimi konusunda Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetiyle İngiltere hükümeti arasında sağlıklı bir diyalog kurulamamıştır. Mart 1921'de imzalanan Londra Anlaşması'ndan sonra İngiltere hükümeti ve TBMM hükümeti karşılıklı olarak serbest bırakmaya hazır oldukları esirlerin listelerini yapmışlar ve birbirlerine vermişlerdir.[351] Ancak I. ve II. İnönü savaşlarından sonra Yunanlıların batı cephesinde kazandıkları başarılar üzerine İngilizler, Malta'daki Türk esirlerinin serbest bırakılmasından vazgeçmişlerdir.[352] Yine de 30 Mayıs 1921'de, Abbas Halim Paşa, Sait Halim Paşa, Hüseyin Cahit Yalçın'ın da aralarında bulunduğu 40 kişi serbest bırakılmıştır.[353]

Malta adasındaki Türk esirlerin tutulduğu koğuşlardan biri. Esirler koğuş önünde geziniyor.

6 Eylül 1921'de 16 esir Malta adasından kaçmayı başarmıştır. İtalyan kaçakçılarının ve kaçakçı gemilerinin yardımıyla ve bir Maltalının kılavuzluğuyla, küçük bir İtalyan gemisiyle kaçan, aralarında Ali İhsan (Sabis) Paşa'nın da bulunduğu 16 esir önce Roma'ya, oradan da, Ankara hükümeti temsilcisi Cami (Baykurt) Bey'in yardımlarıyla Almanya'ya geçerler. Ali İhsan Paşa ise Anadolu'ya geçer.[354]

Nihayet İngilizlerle Ankara hükümeti adına Kızılay temsilcisi Hamit Bey arasında 23 Ekim 1921 tarihinde "tüme tüm" esasına göre esir değişimi anlaşması imzalanır. Gerekli hazırlıklar ve öngörülmeyen bazı aksaklıklar yüzünden Malta'da kalan Türk esirleri, ancak 1 Kasım 1921 günü İnebolu limanında Ankara hükümeti yetkililerine teslim edilirler.[355]

Malta adasındaki esir kampında günlük hayat çok düzenliydi. Kışlanın A ve B bloklarında birer gazino, büyük bir banyo, yemek salonları vardı. Subay, er, bürokrat, sivil, bütün esirlerin birer askeri tayın hakkı bulunuyordu. Ayrıca her subay esire, rütbe farkı gözetmeden 5 İngiliz lirası aylık ücret ödeniyordu. Kızılay'ın yardımları da kampa ulaşıyordu. Ayrıca esirlerin ailelerinden de yardım geliyordu.[356] Esirler mektup yazabiliyor ve kapatmadan kamp yetkililerine teslim ediyorlardı. Mektuplar kontrol ediliyordu.

Harcanmasına müsaade edilen para, haftada 2 İngiliz lirasıydı. Emanet bürosu daha fazlasını vermiyordu. Zaman zaman harcanacak yeri açıkça belirterek, fazla para çekenler de oluyordu.

Siyasi ve askeri esirlerden önemli görülenler A bloka yerleştirilmişlerdi ve onlara daha hoşgörülü davranılıyordu.

Kampta bir kantin vardı. Kantinde her aranan hemen hemen bulunurdu; bunlara içki de dahildi. Bulunmayan malzemeler dışarıdan getirtilirdi. Kamp komutanı, Kırım Harbi'nde Ruslara karşı Türklerle beraber savaşmış yaşlı bir albaydı. Daha sonra bu albay emekliye ayrıldı ve Albay Sitiron görevlendirildi.

Kampta yiyecekler önceleri çiğ olarak veriliyor ve esirlerce pişiriliyordu. Ancak bazı esirlerin bu çiğ yiyecekleri satmaya başlamaları üzerine yiyecekler pişirilerek verilmeye başlandı.

Kışlada hem sinema hem gazino vardı. Ücreti karşılığında, esirler buralara gitmekte serbesttiler. Ücretleri kamp idaresi belirliyordu. Sinema ve gazino, istekli ve becerekli esirlerce çalıştırılıyordu.

Kampta sabah saat 9'da ve akşam saat 17'de olmak üzere iki defa yoklama yapılırdı. Üst seviyedeki asker ve siviller, yoklama için avluya çıkıp sıraya geçmezlerdi. Kamp yönetimince görevlendirilen İngiliz çavuş veya subaylar o saatlerde odalarına giderek yoklamalarını alır, bir istekleri olup olmadığını sorardı.[357] Kamp yönetimi her esir için biri resmi, diğeri özel olmak üzere iki dosya düzenlemişti.

Kamptaki esirler zamanlarını daha çok bir araya gelip sohbet ederek geçiriyorlardı. Ancak daha sonraları tenis, futbol, eskrim, hokey gibi spor dallarıyla uğraşanlar bir araya geldiler; spor çalışmalarına giriştiler. Bazı esirler kuş, köpek gibi evcil hayvanları beslemeye başladılar. Resim yapan esirler vardı. Bazı yetenekli esirler bir araya gelerek bir müzik topluluğu kurdular.[358] Ayrıca dil kursları ve tiyatro çalışmalarıyla uğraşanlar vardı.[359]

Son zamanlarda kampta hemen hemen savaşan her milletten esir vardı. Ama bu adadaki Türk esirleri, tıpkı diğer esir kamplarında olduğu gibi, esaret süresince büyük feragat, asalet ve dayanıklılık gösterdiler. Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Eşref Sencer (Kuşçubaşı) Bey bunu anılarında şöyle anlatıyor:

"... Bizim yiğit köylü çocuklarımız, esaret diyarlarında öyle bir ruh ve beden asaleti içindeydiler ki, hayran olmamak mümkün değildi. Aç kaldıkları günler oldu, el açmadılar. Susuz kaldıkları günler oldu, kurumuş dudaklarını göstermediler. Yorgunluk ve bitkinlikten ayakta duramayacakları zamanlar oldu, yaslanacak yabancı omuz aramadılar. Zulüm gördüler, aman yeter demediler, eğilmediler. Zalimlerin bile başlarını öne eğecek kadar mert bu ruh büyüklüğü, onları zulme lâyık görenleri utandırdı..."[360]

Esirlerimizin bu asil davranışları karşısında sadece Eşref Bey bu fikirde değildir. Kamp komutanı İngiliz Albay Sitiron, görüşünü Eşref Bey'e şöyle açıklar:

"... Burada (Malta'da), hemen hemen dünyanın bütün milletlerine mensup insanlar var... Hepsi de aynı şekil ve usuller içinde hayatlarını sürdürüyorlar. İnsanların ferdî ve toplu özelliklerini ancak böyle felâket günlerinde anlamak mümkündür. Malta'nın bir esirler kampı haline getirildiği ilk günden beri burada komutan mevkiindeyim. Hemen hemen bütün dünya milletlerine mensup olan insanlarla temas ettim. Elimi vicdanıma koyarak ve aklımı hakem yaparak diyorum ki, siz Türkler, bu milletler arasında vakar, tahammül, disipline riayet, ferdî gurur, milli onur itibarıyla bambaşka insanlarsınız. Yine affınıza sığınarak diyeceğim ki, bu duygulara ve hasletlere daha çok sahip olanlar da, çoğu okumamış olan köylülerinizdir. Anlıyorum ki, başka milletlerde genel olarak ilim ve irfandan; kültür ve sanattan edinilen bu meziyetler, sizde milli ve ırkî olan birer Allah vergisidir. Aman bunlara dikkat ediniz..."[361]

Malta esir kampında genellikle huzur ve sükûnet vardı. Bu, kampa Mısır'dan Arap milliyetçilerin getirtilmesiyle bozuldu. Zaman zaman, aşırı fanatik Arap milliyetçileriyle Türkler arasında kavga ve tartışmalar görüldü. Nitekim Hacı Ali adındaki fanatik bir Arap milliyetçisi, İzmirli bir Türk subayını, Yüzbaşı Necdet'i gece gizlice çadırına girerek öldür-

müştü.[362] Ancak bu tür birkaç münferit olay dışında, Türklerle Araplar ve Türklerle Almanlar arasında büyük bir problem olmamıştı.

Malta'daki Türk esirlerin 1921 yılında serbest bırakıldığını söylemiştik. Tarihçi Cemal Kutay "Lozan Muahedesi imzalanırken, orada (Malta'da) 'unuttuğumuz' iki kamp zabitimizi de İngilizler daha sonra, bizim resmi makamlarımızın istemeleriyle değil de, kendi arzularıyla bıraktılar!" demektedir. Ancak bu iki subayın kimlikleri hakkında bir bilgi yoktur.

Malta adasında siyasi şahıslarla Osmanlı ordusunun tanınmış üst rütbeli subaylarının bulunduğunu belirttik. Bunların dışında Mısırlı esirlerin de burada tutulduğundan söz ettik.

Malta adasında, Osmanlı ordusuna ait er ve erbaşların da esir olarak tutulduğunu görüyoruz. Ulaşabildiğimiz belgelerde ve yayınlarda bu konuda bir bilgiye rastlamadıksa da, yaptığımız araştırmalar sırasında Ankara'da, Başbakanlık arşivinde görevli Ali Velioğlu Bey, dedesi, Trabzon Vakfıkebir ilçesinden Mehmed bin Vahid'in deniz eri olduğunu, bir gemide "ateşçi" olarak görevlendirildiğini ve geminin İngilizlere bütün mürettebatı ile esir düştüğünü, uzun yıllar Malta'da kaldıklarını bildirdi. Şahsın kendisinden edindiğimiz fotoğraflar bu bilgileri doğruluyordu. Bunlardan biri dikkat çekiciydi: Malta adasında bulunan er ve erbaşlarla siviller toplu olarak görülüyorlar. Kampta, atölye veya iş yerlerinde çalıştırılan esirlerin üzerlerinde önlükleriyle birlikte çektirilen bu fotoğraftan anlaşıldığına göre, Malta adasında üst rütbeli sivillerin ve siyasi mahkûmların yanında 120'ye yakın Osmanlı er ve erbaşı da esir olarak bulunmaktaydı. Bunlar arasında hemen hemen her yaştan insanlar vardı. Yine fotoğraflardan çıkarabildiğimiz kadarıyla bunlar, siyasi esirlerden ve üst rütbeli subaylardan ayrı olarak taş binalarda ve muhtemelen ellişer kişilik koğuşlarda tutulmaktaydılar.

Türk Esirlerden İngiliz Esir Kamplarında Şehit Olanların Listesi

İngilizlerin eline esir düşen yabancı asker ve sivil savaş esirleriyle ilgilenen Londra'daki Savaş Esirleri Bilgi Bürosu, değişik tarihlerde, Osmanlı Kızılay teşkilatına esir kamplarında çeşitli sebeplerle ölen Osmanlı esirlerin isim listelerini göndermiştir.

Kızılay arşivinde bulabildiğimiz bu listeler ne yazık ki tam değildir. Düzenlenmemiş dosyalar içine adeta tıkılmış bir halde bulunan evrak arasında, 15 Ağustos 1917, 28 Mart 1918 ve 13 Nisan 1918 tarihlerinde söz konusu büro yetkililerince Osmanlı Kızılay teşkilatına gönderilmiş üç ayrı şehit listesi bulabildik.

28 Mart 1918 tarihli yazıda 40 Osmanlı şehidinin ismi bildiriliyor. 13 Nisan 1918 tarihli yazıda 272 şehidimizin ismi veriliyor. 15 Ağustos 1917 tarihli yazıda ise 266 şehidimizin ismi var, ancak bu listenin, ilk sekiz şehidin isminin yer aldığı birinci sayfası eksik. Liste, dokuzuncu esir şehidimizden başlıyor.[363]

Bu listelerde, maalesef esirlerimizin hangi esir kampında ve hangi tarihte şehit olduğuna dair bilgiler yok, sadece isimler var. İngiliz arşivlerinden elde ettiğimiz belgelerde de, bu şehitlerimizin listelerine ulaşamadık. Ancak belki bir çalışmaya başlangıç olur diye, elde ettiğimiz bu isimleri 1917, Mart 1918 ve Nisan 1918 tarih sırasına göre sayfa Ek II'de veriyoruz.[364]

Bu listenin yanı sıra, Dışişleri Bakanlığı'nca yapılan yazışmalar sonucunda hazırlanan, Yeni Delhi büyükelçiliğimizin Burma'daki Thatmyo esir kampında şehit olan askerlerimizle ilgili bir şehit listesi daha var. Bu listenin, Thatmyo'da bulu-

nan mezar taşlarından çıkarılarak hazırlandığını yazışmalardan öğreniyoruz. Her ne kadar yukarıda verdiğimiz listede bu isimlerden bazıları veya birçokları bulunuyorsa da, Thatmyo şehitliğindeki esirlerimizin isimlerinin toplu olarak bulunması açısından, bu listeyi çalışmamız kapsamına almayı uygun gördük (Liste için Ek III'e bakınız).

Man Adası'ndaki İngiliz Esir Kampları

Man adası, Atlantik okyanusunda İrlanda Denizi denilen yerde, Kuzey İrlanda adası ile İngiltere anakarasının arasında bulunan, İngiltere'ye bağlı küçük bir adadır.

İngilizler Birinci Dünya Savaşı sırasında esir aldıkları Osmanlı-Türk askerlerinden bazılarını bu adaya getirmişlerdir. Ancak, Man adasında bir esir kampı olmadığı, esir Türk askerlerinin çok az bir kısmının çalıştırılmak üzere adaya getirildiği tahmin edilmektedir. Bu Türk esirlerinin nereden alındığı veya hangi esir kampından getirildiği, sayılarının ne kadar olduğu hakkında bir bilgimiz yoktur. Ancak Man adasında çalıştırılan Türk esirlerden yedisinin bu adada şehit oldukları ve bu adada bulunan Patrick kilisesinin bahçesine gömüldükleri hakkında bazı bilgiler vardır.[365]

Bu yedi şehidimizin defnedildiği yerdeki mezar taşlarından, 1916 yılı içerisinde bu adada oldukları ve bazılarının isimlerinin Ramazan Mehmet, Hüseyin Halit İbrahim... olduğu anlaşılmaktadır.[366]

Man Adası Esirleri

Man adasındaki esirlerle ilgili yeni bilgilere İsviçre-Cenevre Kızılhaç arşivinde daha sonra yaptığımız çalışmalar sırasında ulaştık. Bir Kızılhaç heyeti 1915 yılı Aralık ayında İngiltere'deki esir kamplarını ziyaret etmiş ve bir rapor hazırlamış. Bu rapordaki bilgilere göre Man adasındaki esir kampları İngiliz içişleri bakanlığının kontrolünde ve burada 12-13.000

esiri barındıracak kadar da çok kamp var. Raporda bu esirlerin büyük bir kısmının Alman askerleri olduğu belirtiliyor. Ancak sayı verilmemekle birlikte Türk esirlerin de bulunduğu kaydediliyor. Buradaki esirlere İngiliz askerleri gibi muamele edildiği bildiriliyor.

Man adasında ismi verilen esir kamplarından biri Dorchester. Ocak 1915'te burada, hepsi de asker ve astsubay olmak üzere 3.408 esir olduğu bildiriliyor. Daha sonra verilen bilgilerden bu esirlerin Alman esiri olduğu anlaşılıyor.

Bir başka kamp ise Leigh kampı. Burada da 1750 er ve astsubay Alman esiri var.

Ayrıca Man adasında tutulan sivil esirler de var. Raporda bu esirlerin sayısı 25.000 olarak veriliyor. Bunların da hemen hemen hepsinin İngiltere'de bulunan Almanlar olduğu raporda açıklanıyor. Sivil esirlerin tutulduğu yerlerden biri de Man adasındaki Knockaloe; burada 22.000 sivil esir olduğu, bunların arasında kadın ve çocuk bulunmadığı belirtiliyor.

Bu rapordan Man adasında daha çok Alman asker ve sivil esirlerin bulunduğunu anlıyoruz. Ancak raporun başında Türk esirlerin de adada bulunduğu belirtilmesine rağmen maalesef onlar hakkından bilgi verilmemektedir.

Man adası esirleriyle ilgili çalışma yapan Ali Özuyar, Osmanlı arşivlerinde bu adada 110 Türk sivil esiri bulunduğunu ve bu rakamın İngiliz kaynaklarınca da doğrulandığını ifade etmiştir.

Yunanistan'da Selanik Esir Kampı

İngilizlerin Türk esirleri gönderdiği kamplardan biri de Selanik şehrinde bulunuyordu. Ne ATASE arşivindeki kayıtlarda, ne Kızılay ve ne de Kızılhaç arşivlerinde bu kampla ilgili bilgi bulabildik. İngiltere'de elde edebildiğimiz belgelerde de kampla ilgili bilgilere ulaşmak mümkün olmadı.

Ancak, Kıbrıs adası esirlerini araştırdığımız sırada, Kıbrıs adası Türk esir kampı komutanı İngiliz yarbayın Magosa Polis Müdürlüğü'ne gönderdiği Mart 1919 tarihli bir yazıda, soruşturulan bir Türk esirinin "Selanik esir kampına gönderildiği" bildiriliyor.[367] 1919 yılı başında başka kamplardan esir aktarması yapılabildiğine göre, bu kampın daha önceden açılmış olması gerektiğini düşünüyoruz.

Anılarında Selanik kampında kaldıklarını belirtenler olmuşsa da, ayrıntılı bilgi vermemişlerdir. Çanakkale-Bayramiç, Yiğitler köyünden Muharrem Arlı, Arabistan'da İngilizlere esir düştüğünü ve Selanik'te üç buçuk yıl esir kaldığını belirtiyor.[368] Yine Çanakkale-Biga, Adile köyünden Osman Ertaş, Yafa'da esir olduğunu, Süveyş Kanalı üzerinden Mısır'a götürüldüğünü, bir süre sonra trenle Port-Sait limanına götürüldüklerini ve oradan da vapurla Selanik'e getirildiklerini belirtiyor.[369] Yine bu askerimizin anılarından, Selanik kampındaki esir Türk askerlerinin bir kısmının, çalıştırılmak üzere kamyonlarla Serez'e götürüldüklerini ve orada bir buçuk yıl kadar çalıştırıldıklarını öğreniyoruz.[370]

Irak'taki İngiliz Esir Kampları

İngilizlerin esir aldıkları Türk askerleri için Irak'ta kampları vardı. Bunların bir kısmı geçici, bir kısmı sürekli kamptı.

Basra kampları

İngilizler Basra'da iki geçici esir kampı kurmuşlardı. Bunlardan biri, Irak civarında esir edilen Türk askerlerinin sürekli olarak kalacakları kamplara gönderilinceye kadar konuldukları "gözlem kampı" idi. Esirler bu kampta on beş günle bir ay arasında kalıyor ve bu sürenin sonunda sürekli kalacakları kamplara gönderiliyorlardı. Basra'dan esirler, gemilerle Hindistan veya Burma'daki esir kamplarına taşınıyorlardı.[371]

Basra'daki ikinci geçici kamp, "izolasyon kampı" idi. Esir alınan askerlerden herhangi bir hastalığı olanlar bu kampa ayrılıyor; iyileşinceye kadar bu izolasyon kampında kalmak zorundaydılar. İyileşenler de Basra'dan Hindistan veya Burma'ya gönderilecek kafileye dahil ediliyorlardı.[372]

Basra'daki kamplarda kalan Türk askerlerinden biri de, Çanakkale-Bayramiç'te Ahmetçeli köyünden Mustafa Gürer'di. Mustafa Gürer, anılarında "Arabistan cephesinde İngilizlere esir düştüğünü, Bağdat ve Basra'daki kamplarda kaldığını ve daha sonra Hindistan'ın Bombay şehrine götürüldüğünü" bildiriyor.[373]

Bellary esir kampında bulunan Yarbay Hasan Yetimi, kampla ilgili raporunda, 1918 yılı ortalarında Irak'ta toprak işlerinde çalıştırılmak üzere, Bellary kampındaki 1.000 erin Basra'ya gönderildiğini belirtiyor.[374] Ayrıca ATASE Başkanlı-

ğı'ndaki belgelerden, 1919 yılında Basra'da 500 kadar subay ve 8.000 kadar erin esir bulunduğu anlaşılıyor.[375]

Bağdat Kampları

İngilizler, Bağdat'ı aldıktan sonra burada da Türk askerleri için esir kampları kurmuşlardır. Türk askerlerinin bazıları bir süre bu kamplarda tutulmuş, daha sonra Basra'ya, oradan da gemilerle Hindistan veya Burma'ya gönderilmişlerdir.[376]

Ancak İngilizler, esir Türk askerlerinin bir kısmını "amele taburları" şeklinde organize etmişler, Bağdat ve civarındaki işlerde çalıştırmışlardır.

Elimizde ne yazık ki bu konuyla ilgili fazla bilgi yoktur. Ancak bu amele taburlarının varlığını 1920 yılı Ağustos ayı sonlarına kadar sürdürdüğünü biliyoruz. Muğla'dan bir esirimizin anne babasının 14 Ağustos 1920 tarihinde yazdığı mektup, Kızılay aracılığıyla gitmesi gerekirken, bilinmeyen bir sebeple gönderilememiş, Kızılay arşivinde kalmıştır: Muğlalı Mustafa isimli bu er, Bağdat esir kampından 30.04.1920'de ailesine mektup yazmış, bu mektup yerine ulaşmış, ailesi de yanıt vermiştir. Mektuplardan anladığımıza göre Muğlalı Mustafa, Bağdat'taki esir kamplarında oluşturulan amele taburlarından 16. Amele Taburu, 4. Bölük'te görevlidir.[377]

Esir Kamplarından Firarlar

Genelkurmay ATASE Başkanlığı'ndaki belgelerden, Türklerin çoğunun Bağdat ve Basra'daki kamplardan firar ederek kaçtıkları ve Türk birliklerine katıldıkları anlaşılmaktadır. Bağdat ve Basra taraflarında firar eden esir zabit ve erlerin çoğaldığı, Basralıların, zabitlerin firarına yardımcı oldukları,[378] bir mülazım-ı sani (asteğmen) ile bir zabit namzedinin Basra'dan firar ederek Cizre'deki Türk taburuna iltihak ettikleri,[379] Irak havalisinden 24 neferin firar ederek Nusaybin'de Türk birliklerine ulaştıkları[380] yolunda bilgiler vardır.

Kaçan esirlerin bazılarının İngilizlerce vurularak şehit edildiği de belgelerden anlaşılmaktadır. Basra'da esir bulunan sekiz erin Nusaybin'deki 24. Alaya katılmak üzere firarları sırasında İngilizlerce ateş açıldığı ve bunlardan üçünün şehit olduğu öğrenilmektedir.[381]

Hem subayların hem de erlerin, zaman zaman Mısır'daki esir kamplarından kaçma teşebbüsleri olmuştur. Bunlardan çok azı başarıyla sonuçlanmış, esirlerin çoğunluğu yakalanarak tekrar esir kamplarına götürülmüştür.[382]

IV
Fransızlara Esir Düşen Türkler

VELY	ben	Ali	sold.	Garde voies	48 a
IBRAHIM	ben	Sali	"	"	45
MUSTAPHA	"	Eumer		Gendarme	22
HUSSEIN	"	Ali		"	42
MAHMOUD	"	Ali		"	43
MOUSSA	"	Houssein	"	Garde voies	45
OSMAN	"	Mustapha	"	52° Inf.I°	26
MEHMED	"	Ahmed	"	Garde voies	55
OSMAN	"	Ibrahim		Gendarme	24°
Ali OSMAN	"	Ahmed	sold.	59° Inf.6°	32
ALI	"	Mehmed	"	10° " 4°	25°
HUSSEIN	"	Ahmed	"	10° " 4°	30
HUSSEIN	"	Ali	"	31 " II	25
HASSAN	"	Ahmed	"	10° " I°	35
IBRAHIM	"	Mustapha	"	31° " II°	25
MEHMED	"	Hussein	"	59° " 5°	27
HUSSEIN	"	Ahmed	sergt.	II° " 10°	33
HUSSEIN	"	Habil	sold.	Garde voies	45
REDJEB	"	Ibrahim	"	19° Inf. 25°	28

Fransızlar, Çanakkale Cephesi'nde Türk askerlerini esir almışlar, esirler önce Limni adası Mondros şehrinde tutulmuşlardı. Türk esirlerin Mondros şehrinde kalış süreleri bir ay ile on ay arasında değişmekteydi. Daha sonra Mondros limanından gemilerle Korsika adasına taşınmış ve üç ay gibi bir süre bu adada tutulmuşlardı. Fransızlar daha sonra esirleri tarla, bağ ve bahçe çalışmalarında kullanmayı düşünerek önemli bir kısmını 19 Mayıs 1916'da Marsilya üzerinden Fransa'nın güneyine götürmüşlerdi.

Türk esirler 1916 yılı yazında Fransa'nın Gard, Aveyron, Herault, Tarn ve Aude adlı idari bölümlerine dağıtılmış ve o bölgelerdeki tarla, bağ ve bahçe işlerinde çalıştırılmışlardı. Bu dağınık bölgede idari bakımdan bazı zorluklar çıkınca, Korsika'dan getirilerek dağıtılan esirler, 1916 yılı Aralık ayından itibaren Herault ve Aude idari bölümlerinde toplanmışlardı. Ancak Fransa'ya gelen esirler, Türk esirlerin tamamı değildi. Korsika'da 150 kişilik bir Türk esir kafilesi kalmaya devam etmekteydi.[383]

Türk esirlerin topluca bulundukları yer, yani "merkez deposu", Fransa'nın Béziers şehrinde Marossan kışlasındaydı. Esirlerin bulunduğu 16 numaralı bölgenin sorumlu komutanı Fransız Albay Vigogne'du.[384] Alb. Vigogne, Montpellier şehrinde bulunuyordu. Türk esirlerin çoğu merkez depoda, diğerleri ise çalıştıkları kamplarda kalmaktaydılar.

Kızılhaç heyeti olarak Mısır ve Hindistan'daki İngiliz kamplarını ziyaret eden Dr. F. Blanchod, F. Thormeyer ve Emmanuel Schoch'dan oluşan üç kişilik kurula, Kasım

1916'da Fransa'daki Türk esir kamplarını da inceleme görevi verilmişti. Kurul, 5 Aralık 1916'dan itibaren Fransa'daki Türk esir kamplarını ziyaret etmiş ve gözlemlerini bir rapor halinde Kızılhaç'a iletmiştir. Cenevre'deki Kızılhaç genel merkezi arşivinde bulduğumuz bu raporda, Fransa'daki Türk esirlerin kaldığı kamplarla ilgili şu bilgiler vardır:

Béziers Merkez Deposu (Herault Departmanında)

5 Kasım 1916'da kampta 29'u astsubay, 612'si er, 3'ü sağlık görevlisi ve biri imam olmak üzere 645 Türk esiri vardı. Esirler arasında subay ve doktor yoktu.[385] Bunların hepsi askerdi. Sadece iki kişi, muhabere yollarında muhafızken esir olmuştu. Esirler çalışma yerlerine dağıldığından merkez depoda o anda 30 esir Türk bulunuyordu. Kızılhaç'ın raporuna göre hiçbir Türk esiri doğrudan veya dolaylı olarak ordu ile ilgili bir işte çalıştırılmamaktaydı. Depo komutanı yüzbaşı Bastien'di.

Kampta, savaştan önce İstanbul'da, Osmanlı Bankası'nda çalışan Onbaşı Wagner ile Ankara'daki Hıristiyan okullarında çalışmış olan Çavuş Tullian tercümanlık yapmaktaydı. Kampta emirler hem Fransızca hem Türkçe yazılmaktaydı.

Fransa adasındaki esir kamplarının yerlerini gösteren haritalar.

Béziers merkez deposu şehre 1 km mesafedeki Marossan kışlasındaydı. Bu kışladaki yeni binalar tek katlıydı; taş ve betondan, 50 cm yükseklikteki döşemeler üzerine yapılmıştı.

Her binanın içinde geniş koridora açılan koğuş vardı. Odalar genişti. Pencerelerin yüksekliği 2 m, genişliği 1,20 m idi. Mekân yeterince aydınlıktı ve soba ile ısıtılıyordu.[386]

"I.D." XVI

ETAT

2 DEC 1916

Des Officiers, sous-Officiers et soldats Ottomans prisonniers

Noms	Noms du père	Grade	Corps de troupe	Naissances		Mutations		
VELY ben	Ali	sold.	Garde voies	48 ans	Euren	11/6/16	Marseille	Béziers
IBRAHIM ben	Sali	"	"	45	" Sencir	"	"	"
MUSTAPHA "	Kumer	Gendarme		22	" Sparta	"	"	"
HUSSEIN "	Ali		"	42	" Adalia	"	"	"
MAHMOUD "	Ali		"	45	" Nasta	"	"	"
MOUSSA "	Houssein	"	Garde voies	45	" Adalia	"	"	"
OSMAN "	Mustapha	"	52° Inf. 1°	26	" Dogroud jali	17/7/16	"	"
MEHMED "	Ahmed	"	Garde voies	35	" Jalavetch	"	Carpiagne	"
OSMAN "	Ibrahim	Gendarme		24°	" Oulou Borlou	"	"	"
Ali OSMAN "	Ahmed	sold.	59° Inf. 6°	32	" Kavadjik	18/5/16	Casabianca	Béziers
ALI "	Mehmed	"	10° " 4°	25°	" Técha Keui	"	"	"
HUSSEIN "	Ahmed	"	10° " 4°	30	" Kouroutcharda	"	"	"
HUSSEIN "	Ali	"	31 " 11	25	" Yokkanas	"	"	"
HASSAN "	Ahmed	"	10° " 1°	35	" Djambaslar	"	"	"
IBRAHIM "	Mustapha	"	31° " 11°	25	" Ibrahimbey	"	"	"
MEHMED "	Hussein	"	39° " 3°	27	" Onari	"	"	"
HUSSEIN "	Ahmed	sergt.	11° " 10°	35	" Asind	8/7/16	Carpiagne	" Marseille
HUSSEIN "	Habil	sold.	Garde voies	45	" Ibrak	17/7/16	Marseille	Béziers
REDJEB "	Ibrahim	"	19° Inf. 35°	28	" Ghambek	5/8/16	Béziers- Ft de Mürier	

Béziers kampında tutulan bazı Türk esirlerin kayıtları

Merkez depoda kalan Osmanlı esirleri, çalışamayacak durumda olanlar ile terzi, ayakkabıcı gibi zanaatkârlardı. Zanaatkârlar iki koğuşta kalmakta ve çalışan arkadaşlarının işlerini yapmaktaydılar. Yataklar tahta zemin üzerindeydi ve herkese ikişer battaniye verilmişti. Yanlarda paketleri ve kişisel eşyayı koyacak dolaplar yer alıyordu.

Düzenli işi olmayanlar avlunun geniş bahçesinde serbestçe gezebilmekteydiler. Esirlere, günde iki öğün, kışlada pişen yemeklerden veriliyordu. Sabahları kahve dağıtılıyordu. Her gün, her esire, 700 g ekmek ve 125 g et veriliyordu. Değişmeli olarak pirinç, makarna, bezelye, mercimek ve fa-

sulye çıkıyordu. Her esirin tabak çanağı vardı. Kampta kalan esir sayısı az olduğundan, kantin işletilmiyordu. Ancak Fransız bir onbaşı, düzenli olarak şehirden esirlerin siparişlerini getiriyordu.

Kamp askeri idaresi esirlere iç çamaşırı, elbise ve ayakkabı veriyordu. Eskiyenler değiştiriliyordu. Tamir işleri kışladaki atölyelerde yapılıyordu. Her esirin iki gömleği, iki iç çamaşırı, bir üniforma takım elbisesi, bir fesi ve üzerinde hilal şekli bulunan bir çarşafı vardı. Çamaşırlar esirlerce özel bir yerde yıkanıyordu. Eşya her pazar sabahı teftiş ediliyordu. Kampta esirlere çorap verilmiyordu. Esirler bunu Kızılhaç heyetine şikâyet etmişlerdi.[387]

Çalışma yerlerinde ceza verilmiyordu. Bütün disiplin suçları Béziers'teki merkez depo komutanına bildiriliyor ve verilecek cezalar burada belirleniyordu. Bunlar, 1-25 gün arasında değişen hapis cezalarıydı. Katıksız hapis cezasında esire üç gün sadece ekmek ve su, dördüncü gün normal yiyecekler veriliyordu.[388]

Hapishanede de yerde ot yatağı ve battaniye vardı. Kaçma teşebbüsünde bulunup hapis yatan esirlere de rastlanıyordu.[389]

Béziers kampında kalanlar tarla işlerinde çalışamayacak durumda olanlardı; bunlardan herhangi bir iş istenmiyordu. Eşyanın düzenlenmesi, koğuşların temizliği ve yiyeceklerin hazırlanması gibi günlük angarya işleri yapıyorlardı. Bazıları her gün gara gidiyor ve kampa gönderilen kolileri getiriyordu. Astsubaylara hiçbir iş yaptırılmıyordu. Kampta 645 esirden 17'si kalmaktaydı. Bunlardan 14'ü savaşta aldıkları yara yüzünden çalışamaz durumdaydı; ikisi kronik bronşitti, birinin de yüksek ateşi vardı.

Kampta esirler namazlarını kılıp Kuran okumaktaydılar. Eğlence olarak da dama oynuyorlardı. Bazılarının çok iyi imal edilmiş mandolinleri vardı.[390]

Kampa mektuplar 15-20 günde ulaşıyordu. Esirlerin her ay iki mektup yazma hakkı vardı. Mektuplara sansür uygulanıyordu. Para havaleleri bekletilmeden veriliyordu.[391] Kı-

E T A T

des Officiers, Sous-Officiers et Soldats turcs prisonniers

(Mutations)

Date de naissance.	Noms.	Prénoms.	Grade.	Corps de troupe.	Cie.	Avant la mutation.	Après la mutation.
1893	MOUSTAFA Oglou Suleyman		Capor.	10e Inf.	20e	Sed-ul-Bahr	Dep:de Moudros.
30 ans de Turkessa	AHMED ben HUSSEIN		Serg.	11e "	10e 5e B.	Signalé par erreur comme décédé sur un précédent état.	
1882 d'Andinople	HUSSEINOGLOU	Mehmet	Sold.	10e "	4e	Sed-ul-Bahr	Dep:de Moudros.
1891 à Angora	HASSANOGLOU	Hassan	Sold.	10e "	2e	Hop. Campagne N° 2	d°
1889 à Kutahia	HUSSEINOGLOU	Ali	Sold.	17e "	12e	d°	d°
1882 à Andrinople	ARIFOGLOU	Moustafa	"	10e "	2e	d°	d°
1885 à Andrinople	ALIOGLOU	Ahmed	"	10e "	2e	d°	d°
1880 à Andrinople	AHMEDOGLOU	Hussein	"	10e "	4e	d°	d°
1888 à Andrinople	AHMETOGLOU	Tahir	"	10e "	10e	Annexe de Sed-ul-Bahr	d°
1888 à Andrinople	MAHMOUDOGLOU	Moustafa	"	10e "	2e	Sed-ul-Bahr	d°
1887 à Andrinople	DJEMIL MOUSTAFA		"	10e "	10e	21/12/15 Décédé Hop. év. Moudros.	
1889 ou 1890	HUSSEINOGLOU	Ali	"			1/12/15 Décédé dep. de Moudros.	
1877	MAHMOUD-SALI		"	10e "	2e	10/12/15 Décédé Hop. évac. de Moudros.	
1888 ?	CHABAN YOUSSOUF		"	31e "	11e	24/12/15 Décédé Hop. évac. de Moudros.	
	MOUSTAFA	Ahmet		10e "	3e	22/12/15 Décédé Hop. évac. de Moudros.	
Moudania	ALI ben OSMAN		"	19e "	4e	22/12/15 Chiavari	Hop. Mil. d'Ajaccio.
	OSMAN ASSANE ou HASSAN ben OSMON		"	en mission		Marseille	Chiavari
	HILMI ben HADJI MAHMOUD ou HALJE MAHMOTH	ILMI	Serg. Maj.	en mission		Marseille	Chiavari
Moudania	ALI ben OSMAN		Sold.	19e Inf.	4e	Hop. Ajaccio	Hop. Mre Michel Lévy à Marseille.
Soulik	MEHMED	Hassan		56e Inf.	1e	Dep. Marseille	Hop. Mre Michel Lévy à Marseille.

Fransızlara esir düşen ve Mondros ve Korsika'da bulunan Türk esirlerinden bazılarının kayıtları.

zılay arşivinde Béziers kampındaki Türk esirlere, İstanbul Kızılay hesabından 1916'da 50 Fransız frangı para yardımı gönderildiği belirtilmektedir.[392] Koliler alıcının yanında, alıcı yoksa bir başka esirin yanında açılıyordu. Ancak para havalesi ve koli çok ender geliyordu. Mayıs 1916'dan Aralık 1916'ya kadar sadece 11 koli gelmişti. Esirler, Kızılhaç heyetine, mektupları Korsika adasından daha düzenli aldıklarını söylemişlerdi.[393] Muhtaç durumda olan esir yoktu.[394]

Kışlaya her gün Béziers şehrinden bir Fransız doktor geliyordu. Çalışma yerlerinde gerekebilecek bazı ilaçlar bulunduruluyordu. Pansuman aletleri ve termometre de vardı. Hastalık sırasında en yakın sivil veya asker doktor

çağrılıyordu. Doktorun uzun süre çalışamaz raporu verdiği bir hasta, Béziers merkez deposuna, acil durumlarda en yakın sağlık kurumuna gönderiliyordu. Diş muayene ve tedavileri Béziers şehrinde yapılıyordu. Marossan kışlasında hastalara bir Fransız erkek hastabakıcı ile asıl işi kuaförlük olan bir Osmanlı esir hastabakıcı yardım ediyordu.[395] Fransa'daki Türk esirler arasında sakat olan ve herhangi bir cihaza ihtiyaç duyan yoktu.[396] Türk esirler Korsika'dan getirilirken, Marsilya'ya çıktıkları sırada duş alarak temizlenmişler, eşya ve elbiseleri dezenfekte edilmişti.[397]

Kampta yüksek ateş, diare (ishal), parmak yaralanması, egzama, diş ağrısı gibi genel şikâyetler vardı. İki de verem vakası kaydedilmişti. Sıtma, tifüs, dizanteri gibi hastalıklar, göz hastalığı ve epidemik hastalık yoktu. Bit, pire gibi haşerata da rastlanmıyordu.[398] Her gün doktora üç-altı hasta müracaat ediyordu. Kampa gelen 645 esirden ikisi Aralık 1916'ya kadar veremden ölmüştü. Dini ve askeri törenle defnedildiler.[399]

Kampa su Béziers şehrinden kanallarla geliyordu. El yüz yıkamak için musluklu yirmi dört lavabo vardı. Duş alabilecekleri düzen de yapılmıştı. Ancak sıcak su sadece kışın mutfaktan veriliyordu. Türk usulü yapılmış sekiz tuvalet, Béziers şehri çöp hizmetlerince boşaltılıyordu. Tuvaletler lojmanlardan 100 m kadar uzaktaydı.

Bölge komutanı olan albay, ayda en az bir kere kampa uğruyordu. Esirler şikâyetlerini komutana veya her günkü yoklama sırasında yetkiliye söyleyebilmekteydiler.[400] İstanbul'da polis memurluğu yapan ve güzel Fransızca konuşan Başçavuş Hüseyin Yusuf, kampta yetkililere ve gelen heyetlere tercümanlık ediyordu.[401]

Boujan Çalışma Kampı

Béziers şehrinin 10 km doğusunda olan bu şantiyede 10 kişi çalışıyordu. Buradaki esirler tahta zeminli ve taş duvarlı büyük bir binada kalıyorlardı. Yatakları bez perdeler ayırıyor-

du. Her esirin iki battaniyesi vardı, fazla da alabilmekteydiler. Odalarda soba vardı. Türk usulü tuvaletler her gün kireçle dezenfekte ediliyor ve boşaltılıyordu.

Burada esirler sivil elbise giyiyorlardı. Ancak pantolonlarda P.G. (prisonnier de guerre= savaş esiri) işareti vardı. Ayakkabılar iyi durumdaydı ve her esirde dolak vardı. Çamaşırlar esirlerce yıkanıyordu.

Binanın yemekhanesi ayrıydı. Günde dört kez yemek veriliyordu: sabah saat 8'de kahve, çorba, kızarmış patates; öğleyin sebze çorbası, et; saat 16'da çikolata ve çay; akşam 18'de çorba ve etli patates. İş durumuna göre günde 700 g-1000 g arasında ekmek veriliyordu. Pazar günleri koyun eti çıkıyordu. Tütün de dağıtılmaktaydı.[402]

Buradaki esirler daha çok bağ işlerinde çalıştırılıyordu. Bağ bozma, tarlaları düzenleme gibi işleri yapıyorlardı. 20 santim (1/5 frank) gündelik alıyorlardı. Buradaki 10 esirden 8'i ziraatçi, biri nalbant, biri de tütün satıcısıydı. Tütün satıcısı olan esir de Fransızca konuşuyordu.[403]

Esirlerin kaldığı binanın sahibi Bay Castelbon bir emekli subaydı ve esirlerle iyi diyalog kurmuştu. Çalışma, sabah ve akşam dinlenme arası verilerek günde 7,5-8 saat sürüyordu. Burada da her esir ayda iki mektup yazabiliyordu. Béziers şehrine gelen mektuplar buraya düzenli olarak gönderiliyordu.[404]

Pradelaine Çalışma Kampı

Pradelaine, Montpellier şehrinin 8 km güneyinde bir çiftlikti. Buradaki Türk esirleri de bağ işlerinde çalışmaktaydı. Kampta on kişi vardı; biri astsubay, dokuzu erdi.[405] Esirler taş bir binada kalmaktaydılar. Bu binanın bodrum katı mutfak ve yemekhane olarak kullanılmaktaydı. Saman yataklar yerden 10 cm yükseklikteki bir zemin üzerindeydi. Yatakların otları her 15 günde bir değiştirilmekteydi. Her esirin iki battaniyesi vardı ve ısıtma sobalarla yapılmaktaydı. Pencereler oldukça büyüktü.

Esirlerde bit, pire gibi haşerat yoktu. Kontrol bir Fransız çavuş tarafından sağlanmaktaydı. Esirlerin kullanılan ve eskiyen eşyası Béziers merkez deposundan yenilenmekteydi.

Esirlerin başlarında mavi veya haki renkte fes vardı. Osmanlı üniformaları eskidiği için sivil elbise verilmişti; ceketin kolunda ve pantolonun önünde P.G. (savaş esiri) işareti vardı. Ayrıca her esirin bir kaputu, iki ayakkabısı ve gri kumaştan bir iş elbisesi vardı.[406] Su boldu. Tuvaletler Türk usulüydü ve kireçle dezenfekte edilmekteydi. Sıcak su, kışın esirlerce suyun ısıtılması yoluyla sağlanmaktaydı. Kampta temel ilaçların yer aldığı bir ecza dolabı vardı. Hastalık halinde Montpellier'den bir tabip binbaşı çağrılmaktaydı.

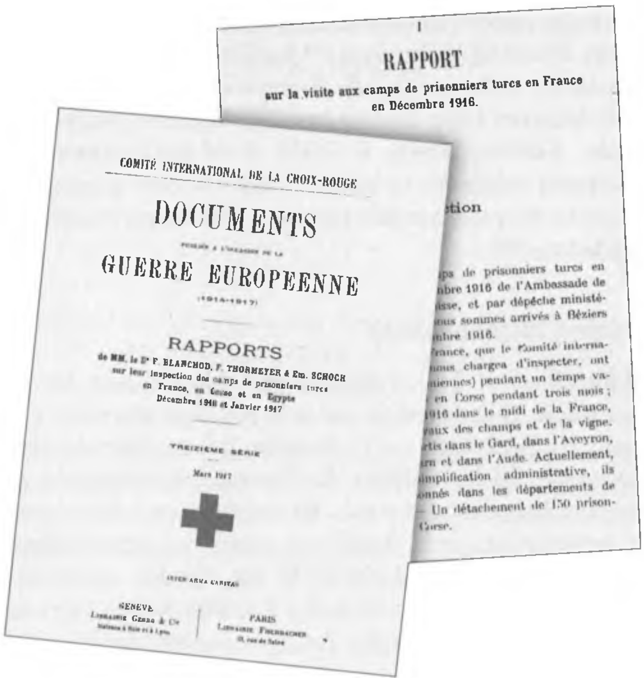
Esirler yemeklerini kendileri yapmaktaydılar. Bu, esirlerden birinin göreviydi. Yemek yapan esir de, bağda çalışan diğerleri gibi günde 20 santim ücret almaktaydı.[407] Esirlere günde 500 g sebze, 250 g sığır veya koyun eti, 700 g ekmek, ayrıca sabah ve akşamları bir sürahi şekerli kahve verilmekteydi. Buradaki esirler de diğer kamplardakiler gibi hiç şarap içmemekteydiler.[408] Esirler az para harcamaktaydılar. Birikimlerini depo komutanına emanet etmişlerdi. Hemen hemen hepsinin 10-80 Fransız frangı arasında değişen birikimleri vardı. Bazı alışverişler kafile komutanı veya bir er gözetiminde şehirde yapılmaktaydı.

Yaz aylarında esirlerin mektupları 40-50 günde ulaşmaktaydı.[409] Kampta yer değiştiren esirlerin düzenli listeleri tutulmaktaydı. Bu da mektupların ulaştırılmasını kolaylaştırmakta ve mektup geliş süresini kısaltmaktaydı. Kızılay arşivinde, bu kamptaki Türk esirlerine 10 Fransız frangı Kızılay yardımı gönderildiği belirtiliyor.[410]

Okur-yazar olmayan esirlerin mektuplarını bir Osmanlı çavuşu yazmaktaydı. Bu çavuş Fransızca da bilmekteydi.[411]

Mas du Ministre Çalışma Kampı

Bu şantiye Montpellier'den 6 km uzaklıktaydı. Burada çalışan 80 Türk esirinden 40'ı bu şantiyede, 40'ı ise bir komşu çiftlikte görev yapıyordu.

I

RAPPORT

sur la visite aux camps de prisonniers turcs en France en Décembre 1916.

COMITÉ INTERNATIONAL DE LA CROIX-ROUGE

DOCUMENTS

GUERRE EUROPÉENNE

(1914-1917)

RAPPORTS

de MM. le Dr F. BLANCHOD, F. THORMEYER & Em. SCHOCH sur leur inspection des camps de prisonniers turcs en France, en Corse et en Egypte Décembre 1916 et Janvier 1917

TREIZIÈME SÉRIE

Mars 1917

GENÈVE | PARIS

...tion

...ps de prisonniers turcs en
...bre 1916 de l'Ambassade de
...isse, et par dépêche ministé-
...ous sommes arrivés à Béziers
...mbre 1916.
...rance, que le Comité interna-
...nous chargea d'inspecter, ont
...iennes) pendant un temps va-
... en Corse pendant trois mois ;
...1916 dans le midi de la France,
...aux des champs et de la vigne.
...rtis dans le Gard, dans l'Aveyron,
...rn et dans l'Aude. Actuellement,
...implification administrative, ils
...onnés dans les départements de
... Un détachement de 150 prison-
...Corse.

Uluslararası Kızılbaç Teşkilatı'nca kurulan komitenin Fransa, Korsika ve Mısır'daki Türk esir kamplarını teftişi sonucunda hazırladığı rapor.

Esirlerin kaldıkları yer, karolarla döşeli büyük bir odaydı. Yataklar yerden 30 cm yükseklikte bulunuyordu. Ot yatak ve battaniyeler, kişisel eşya ve paket koyma bölümleri vardı. Esirlerin giyim kuşamları iyiydi. Üzerinde metalden küçük bir hilal bulunan gri bir fes giyiyorlardı.

Şantiye sorumlusunun eşi, hem ailesi, hem sivil işçiler, hem de esir Türkler için yemek hazırlıyordu.[412] Her esirin tabak çanağı vardı.

Esirler özellikle bağcılıkla uğraşıyorlardı. Dinlenmeyle birlikte günde 8 saat çalışılıyordu. Her esirin çalışma saatleri, ücretleri, ödemeleri vs. bir deftere kaydediliyordu.[413] Esirlere para havalesinden çok mektup geliyordu. 1916 yılında bu

kamptaki esirlere de İstanbul Kızılay hesabından 20 Fransız frangı aktarıldığı belirtiliyor.[414] Kafilenin başındaki astsubay Bursalı bir tütün satıcısıydı. Fransızca biliyordu. Montpellier'de bulunan tabip binbaşı her çağrıldığında şantiyeye geliyordu. Kızılhaç heyeti, 6 Aralık 1916'daki ziyaretlerinde, şantiyenin sahibinin ve eşinin, Türk esirlerin çalışmalarıyla tutum ve davranışlarından memnun olduklarını belirttiklerini kaydediyor.[415]

Motte Çalışma Kampı

Montpellier'nin 23 km güneydoğusunda bulunan yarımada üzerindeki güllerle çevrili bu kampta, biri astsubay olmak üzere 20 Türk esiri vardı. Buradan Montpellier ile iletişim çok zordu. Esirler çiftlikteki bir binanın birinci katında, geniş bir yatakhanede kalıyorlardı. Karyolalar üzerinde ot yataklar ve battaniyeler vardı. Yatakların otları her pazar değiştiriliyordu.[416] Esirler sabah 06.30-11.30, öğleden sonra 13.00-16.00 arasında çalışıyorlardı. Bu 8 saatte, iki kez 15'er dakikalık dinlenme veriliyordu. Asıl iş bağcılıktı. Aldıkları ücret, diğerleriyle aynıydı.[417]

Esirlerin giyim kuşamları iyiydi. Her pazar kılık kıyafet teftişi yapılıyordu.

Şantiyeye mektuplar düzenli geliyordu. Koli gelişi çok enderdi. Esirlerden Türk çavuş, İzmir dolaylarından bir bağcıydı. Bu kamptaki esirlere, 1916 yılında Kızılay'ın İstanbul'daki hesabından 20 Fransız frangı aktarılmıştı.[418]

Bu şantiyenin çevreden biraz soyutlanmış olması ve şehirle ilgisinin zor kurulması sebebiyle, Türk esirler arasında bir memnuniyetsizlik vardı; buradan ve yaptıkları işin motonluğundan bıkmışlardı. Bu yüzden birkaç kaçma teşebbüsü oldu. Kaçmaya teşebbüs edenler yakalanarak şantiyede hapsedilmişlerdi.[419]

Şantiyede bir kantin vardı. Şantiyeye Montpellier şehrinden 20 günde bir doktor geliyordu. Doktor, çağrılınca da geliyordu.

Korsika Adasında Bulunan Fransız Esir Kampları

Fransızların Korsika adasında bıraktıkları Türk esirlerinin sayısı 1916 yılı sonunda 190'dı. Bu esirlerin hepsi, adanın doğu bölümüne yerleştirilmişlerdi. Çanakkale Cephesi'nden getirilen bu esirlerin merkez olarak kaldıkları yer, Aléria şehri yakınındaki Casabianda'ydı. Subaylar Bastia şehrindeydiler. Ayrıca esirlerin bir kısmı Borgo ve Ortale'de bulunan çalışma şantiyelerine dağıtılmışlardı. Bu şantiyelerde bulunan esirler ordu ile ilgili işlerde çalışmıyor, daha çok toprak işleriyle uğraşıyorlardı. Türk esirler, önce adanın dağlık bölgesindeki Corte şehrine getirilmiş ve oradan 1 Kasım 1916'da iklimi daha sıcak ve yumuşak Bastia'ya nakledilmişlerdi.

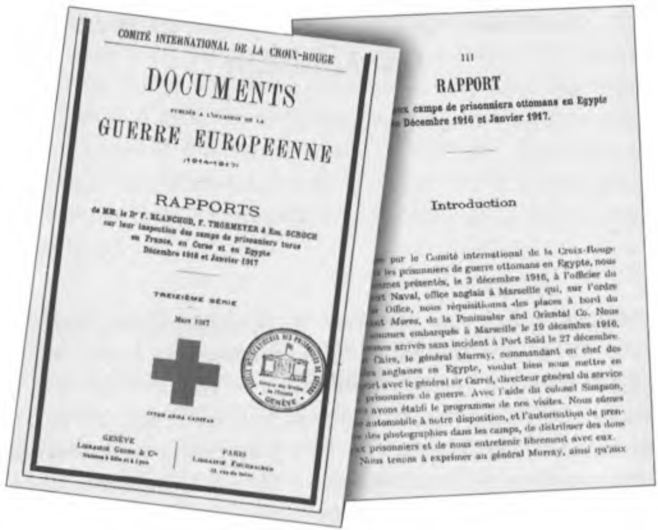
Fransa'daki Türk esirlerin kamplarını ve çalışma yerlerini ziyaret ederek rapor yazan Kızılhaç heyeti, 10 Aralık 1916 tarihinde Marsilya'dan bindiği Balkan adlı gemiyle 11 Aralıkta Bastia şehrine geldi ve Korsika'daki Türk esirlerin bulunduğu yerleri de gezdi. Bu heyetin daha sonra Kızılhaç genel merkezine verdiği raporda, Korsika'daki Türk esir kampları ve çalışma yerleri üzerine şu bilgiler veriliyor:

Korsika adasındaki esir kamplarının yerlerini gösteren harita.

Bastia Subay Merkezi

Bastia şehrine hâkim bir noktada ve kale binasında bulunan bu merkez, depo olarak kullanılmaktaydı. Burada, 1916 yılı

COMITÉ INTERNATIONAL DE LA CROIX-ROUGE

DOCUMENTS

GUERRE EUROPEENNE

RAPPORTS

de MM. le Dr F. BLANCHOD, F. THORMEYER & Em. SCHOCH
sur leur inspection des camps de prisonniers turcs
en France, en Corse et en Egypte
Décembre 1916 et Janvier 1917

TREIZIÈME SÉRIE

GENÈVE | PARIS

111

RAPPORT

...x camps de prisonniers ottomans en Egypte
...Décembre 1916 et Janvier 1917.

Introduction

... par le Comité international de la Croix-Rouge
... les prisonniers de guerre ottomans en Egypte, nous
...mes présentés, le 3 décembre 1916, à l'officier du
...t Naval, office anglais à Marseille qui, sur l'ordre
... Office, nous réquisitionna des places à bord du
...t Morea, de la Peninsular and Oriental Co. Nous
...sommes embarqués à Marseille le 10 décembre 1916,
...mes arrivés sans incident à Port Saïd le 27 décembre.
... Caire, le général Murray, commandant en chef des
...es anglaises en Egypte, voulut bien nous mettre en
...rt avec le général sir Garrel, directeur général du service
... prisonniers de guerre. Avec l'aide du colonel Simpson,
... avons établi le programme de nos visites. Nous eûmes
... automobile à notre disposition, et l'autorisation de pren-
... des photographies dans les camps, de distribuer des dons
...x prisonniers et de nous entretenir librement avec eux.
Nous tenons à exprimer au général Murray, ainsi qu'aux

Uluslararası Kızılhaç Teşkilatı'nca kurulan komitenin Fransa, Korsika ve Mısır'daki Türk esir kamplarını teftişi sonucunda hazırladığı rapor.

Aralık ayında 20 subay ve 23 er vardı. Erlerin 6'sı emir eriydi; diğer 17 er ise bölgedeki atölyelerde ayakkabıcılık yapıyordu. Bu merkezde sivil, sağlıkçı ve tabip yoktu. Subaylardan 13'ü Libya kökenliydi; Afrika'ya giden iki direkli bir gemide ele geçirilmişlerdi. Kampın komutanı üsteğmen Cellerier'di.[420]

Kızılay arşivinde, bu merkezde kalan Türk esirleri listesinde 300'e yakın isim görülüyor. Bunlar arasında önemli sayıda Ermeni asıllı Osmanlı esirleri de mevcut.[421]

Kampta esirler büyük taş binalarda kalıyorlardı. Subay koğuşları birinci kattaydı; koğuşlar 9 m uzunluğunda, 8 m genişliğinde, 6 m yüksekliğindeydi. Her koğuşta 5-6 yatak vardı. Pencereleri 5 m yüksekliğinde, 1,5 m genişliğindeydi. Isıtma sobayla yapılıyordu. Yaralı olduğundan merdiven çıkamayan bir subaya girişte bir yer verilmişti.[422] Subayların metal karyolaları, yün yatakları ve üçer battaniyeleri vardı. Her subaya iki çarşaf veriliyor ve bunlar ayda bir kere değiştiriliyordu. Her odada küçük bir halı, masalar, komodin, çekmece ve sandalyeler vardı.

Subaylar kalenin tepesinde bulunan gezinti yerinde dolaşabilmekteydiler. Bu tepeden şehir ve deniz görülüyordu. Ayrıca subaylara binalar arasında da bir gezinti yeri ayrılmıştı. Burası çok geniş değildi, ama gezinti için sınır konulmamıştı. Dolaylı veya doğrudan ordu için çalışan yoktu.[423]

Esirlere her hafta sabun veriliyordu. Yemekleri çiftlik sahibinin karısı hazırlıyordu. Esirlere günde 1000 g ekmek ve haftada 6 defa koyun eti veriliyordu. Balık da verilmekteydi. Esirlerin asıl şikâyeti kahvelerinin şekersiz oluşundandı. Bu da Montpellier'ye gidip gelme zorluğundan kaynaklanıyordu.[424] Subaylar ve emir erleri için alışveriş işini bir kantinci üstlenmişti. Günlük yiyecek ücreti olarak subaylardan 2 Fransız frangı alınıyordu. Subaylara genellikle sabahları sütlü kahve, 10.30'da ordövr, et, sebze ve tatlıdan oluşan öğle yemeği, akşam 17.30'da çorba, et, sebze ve tatlıdan oluşan akşam yemeği veriliyordu.[425]

Subaylar parasını ödeyerek alışveriş yapabilmekteydiler. Yemekhane oldukça genişti ve masalar üzerinde örtü vardı. Kantinde çikolata, süttozu, pasta, tütün, iç çamaşırı, tuvalet malzemeleri vb. bulunuyordu. Emir erleri ve ayakkabıcılık yapan erler için ayrı bir yemekhane vardı. Burada yemeği esir bir Türk eri, levazımdan alınan malzemelerden isteğe göre yapıyordu. Esir subayların hepsi kendi üniformalarını giyiyorlardı. Elbiseleri eskiyince Bastia veya Corte şehrindeki terziye sipariş veriyorlardı.

Subaylara, rütbe ve kıdemlerine göre ödeme yapılıyordu. Her subayın bir maaş karnesi vardı. Esir subaylar buradaki maaşlarından her hafta harçlık olarak 25 Fransız frangı çekebilmekteydiler. Bazılarının önemli miktarda birikimi vardı.[426] Her para girişi ve çıkışı deftere kaydedilir ve esir subaya imzalatılırdı.

Teğmenler 120-136, üsteğmenler 150-203, yüzbaşılar 210-277 Fransız frangı aylık alırlardı.[427] Esirlere yardım olarak Kızılay, önce 2200, sonra 800 Fransız frangı olmak üzere iki kez para göndermişti (1916 Aralık ayına kadar). Bu para, Korsika adasındaki esirlere adam başı 2,85 Fransız frangı

olarak dağıtıldı. Dağıtımda esir yüzbaşı Ali Rıza bulunmuştu.[428] Kızılay ayrıca beş koli eşya ve tütün de göndermişti. Bunlar da ihtiyacı olanlara dağıtıldı.

Kamptan kaçma teşebbüsü olmamıştı. En ağır ceza sivillere işaret ve hareket yapanlara veriliyordu. Karşılığı, 15 gün oda hapsiydi. Cezayı bölge komutanı verirdi. Osmanlı subayları herhangi bir cezai duruma meydan vermemişlerdi.[429]

Subaylar çalışmıyordu. Zamanlarını okumakla ve yabancı dil öğrenmekle geçiriyorlardı. Ayrıca tepedeki gezinti yerinde bul (taş ve demir toplarla oynanan bir Fransız oyunu), birdir bir ve futbol oynuyorlardı.[430] Müzikle uğraşanlar da vardı. İçlerinden biri çok iyi keman çalıyordu. Çoğu namazını kılıyor, Kuran okuyordu.[431]

Esirlere ailelerinden para çok az geliyordu. 1916 yılı Aralık ayına kadar bu merkeze sadece 400 Fransız frangı gönderilmişti.[432] Koli hemen hemen hiç gelmiyordu. Mektup ve kartpostalların merkeze ulaşması 3-4 haftayı buluyordu. Esirler Türkçe ve Arapça yazmakta serbesttiler. Her esir ayda iki mektup ve dört kartpostal yazma hakkına sahipti.

Bastia Kalesi'ndeki sağlık hizmetlerini Bastia şehri askeri hastanesinde görevli doktor Mantegués yürütüyordu. Doktor kaleye acil durumlarda geliyor, düzenli olarak da haftada iki kere uğruyordu. Bastia'nın iklimi dağlık bölge Cortè'a göre daha yumuşak olduğundan, Osmanlı subaylarının ciddi bir hastalığı yoktu.[433] Sadece bir subayın göz rahatsızlığı oldu, onu da şehir hastanesinin göz doktoru muayene etti.

Esir erlerde 12 grip vakası dışında ciddi bir hastalık görülmedi.[434] İshal, tifo, tifüs, sıtma gibi hastalıklar yoktu. Bastia'nın dişçisi, subaylardan herhangi birinin talebi üzerine merkez kampa gidiyor ve hastayı tedavi ediyordu. 1916 Aralık ayına kadar kampta ölüm vakası gerçekleşmemişti.[435] İlaç sıkıntısı yoktu. Proteze ihtiyaç duyan da bulunmuyordu. Kampta, biri subaylar diğeri erler için iki revir bulunmaktaysa da sık kullanılmıyordu.

Su, kanallarla şehirden geliyordu. Boldu. Subaylar çamaşırlarını şehirde ya da emir erlerine yıkatırlardı. Kampta özel

bir yıkama yeri vardı. Sabun da veriliyordu. Her subayın banyo yapması için bir küvet, bir ibrik ve bir kovası vardı. Bit, pire gibi haşerat ne subaylarda ne de erlerde görülüyordu. Battaniyeler her gün güneşe çıkarılıyordu. Her subay ve er, haftada bir kere sıcak duş alıyordu. Soğuk duş ise her zaman serbestti.

Kampta 8'i Türk usulü, 3'ü İngiliz usulü 11 tuvalet vardı. Bunlar şehir kanalizasyonuna bağlıydı. Geceleri buralar bir sokak lambası ile aydınlatılıyordu. Tuvaletler esirlerin lojmanlarından uzakta olduğundan koku yoktu.[436]

Korsika'daki Türk esirlerin moral durumu uzun süredir esir olduklarından pek iyi değildi. Fransız yetkililer bütün esir subayların şehirde serbest dolaşmasına izin vermiyordu.[437]

Borgo Çalışma Kampı

Borgo garının 7 km batısında yer alan bu şantiyeye bir dağ yokuşu ve katırların geçebileceği bir yolla ulaşılırdı. Şantiyenin tercümanlığını çavuş Vigoureux yapıyordu. Kendisi savaştan önce İzmir'de, Düyun-ı Umumiye'de (Genel Borçlar İdaresi) çalışıyormuş. Bastia'daki merkez kampın, Borgo ve Ortale şantiyelerinin tercümanıydı.

Kampta üç Osmanlı astsubayı ve 92 er vardı. Astsubaylar gözetmenlik yapıyordu.[438] Kampta sivil esir ve esir sağlık personeli yoktu. Kamp önceleri Borgo köyünün iki km uzağındaki düz bir arazide Türk usulü çadırlarla kurulmuştu. Tabii bu yaz dönemi içindi. Kış mevsiminde, dağ yokuşunun eteğinde yapılan altı barakaya geçilmişti. Bu barakalar 14 m uzunluğunda, 4,5 m genişliğindeydi. Koridorun bir ucunda kapı, diğer ucunda pencere vardı. Bu yüzden aydınlatma iyi değildi. Yanlarda elbise asacak yerler vardı. Barakalarda nem yoktu. Her koğuşa döküm sobalar konulmuştu. Yataklar yerden 40 cm yükseğe konulmuştu.[439] Yataklar ot doluydu ve bu otlar her ay değiştirilirdi. Her yatağın iki battaniyesi vardı. Cezaevi olarak kullanılan yerde, esirlere ikişer battaniye veriliyor ve ceza alanlar yerde yatırılıyordu.[440]

Esirler yiyeceklerini, bu iş için ayrılmış bir bölümde kendileri hazırlıyorlardı. Malzemeleri levazım sağlıyordu. Günde her esire 700 g ekmek, 250 g et veriliyordu. Esirler eti az, pirinç, makarna ve sebzeyi çok alıyorlardı.[441] Sabah kahve ve şeker, 11'de et suyuna çorba veya sebze, akşam 5'te pirinç çorbası veya makarna ve mercimek veriliyordu. Her esirin tabak çanağı vardı. Şantiyedeki tercüman çavuş, köyden esirlerin istediklerini ve tütünlerini ücreti karşılığında alıyordu. Esirlerin üniformaları vardı. İdare eskiyen eşyayı yeniliyordu. Bütün esirler fes giyiyordu. Küçük onarımlar için yanlarında iğne iplikleri vardı.

Borgo şantiyesindeki esirler yol ve köprü yapımı ile kaynak su tesislerinde çalıştırılıyorlardı. Çalışma saatleri kışın 9, yazın 10 saatti. Bunlara, işe gidiş ve işten dönüş saatleri de dahildi. Yağmurlu havalarda işe gitmiyor, çamaşırlarını yıkıyorlardı. Yağmur birkaç gün sürerse pazar günü de çalıştırılıyorlardı. Her esire günde 20 santim ücret ödeniyordu. Teşvik olsun diye ek ücret de veriliyordu. Şantiye, en az ayda bir kere, Korsika savaş esirleri merkezi bölge komutanınca teftiş ediliyordu.

Şantiyenin içme suyu kampın güneyinde, 500 m mesafede bulunan bir kaynaktan sağlanıyordu. Kullanma suyu ise büyük fıçılarla getirtilerek şantiyedeki beş depoya boşaltılıyordu. Esirler apteslerini burada almaktaydılar.[442] Kışın mutfaktan sıcak su veriliyordu. Elbise ve çamaşırlar, kaynak suyunun altında bulunan derede yıkanıyordu. Esirler temizdi ve hiçbir haşerat yoktu. Tuvaletler şantiyenin 150 m doğusunda kazılmış bir çukur üzerindeydi. Koku yoktu.[443]

Şantiyede sağlık hizmetlerini Dr. Humbert yapıyordu. Cervione merkezinde bulunan doktor, düzenli olarak 10 günde bir ve her çağrıldığında şantiyeye geliyordu. İlaç ve pansuman malzemesi vardı. Sabah yoklaması sırasında hasta olan esirlerin ateşleri ölçülür ve revir defterine yazılırdı.[444] Daha sonra doktor gelince bu kayıtlar incelenerek muayene yapılırdı.

Rahatsızlığı ciddi olanlar Casabianda merkezine gönderilirdi. Şantiyede verem, ishal, tifüs ve dizanteriye rastlanmamış, 1916 yılı Aralık ayına kadar ölüm olayı olmamıştı. Diş tedavisi için Borgo'dan diş doktoru çağrılıyordu. Şantiyede sakat olmadığından proteze ihtiyaç yoktu. Buradaki esirlere de çok az para havalesi geliyordu. Esirler orta halliydiler. İçlerinden sadece iki kişi okuma-yazma biliyordu. Koli gelmiyordu. Mektup da ender geliyordu. Ayda iki mektup ve dört kartpostal yazma hakları bulunmakla birlikte, esirler bu haklarını pek kullanmıyorlardı.[445]

Üç Türk esiri kaçmaya teşebbüs etmiş ve bu yüzden 20'şer gün oda hapsi almıştı. Hapis esirler için ayrı bir bölüm vardı.

Okuma-yazma bilen iki astsubay, esirlerin güvendiği kimselerdi. Bu astsubaylar esirlerle muhafızlar arasında aracılığı da sağlıyorlar, okur-yazar olmayanların mektuplarını yazıyorlardı. Bu esirler için Kızılay teşkilatı, Bastia subay merkezine yardım göndermiş ve gönderilen yardım da ulaşmıştı. Kızılay arşivinde, 1916 yılı başında gönderilen yardımın 100 Fransız frangı olduğu belirtiliyor.[446]

Savaş öncesinde İstanbul yakınındaki bir mahkemede görevli olan başçavuş Hulusi Mustafa'nın belirttiğine göre, esirlerin çorapları yoktu ve tütüne ihtiyaçları vardı.[447] Buna rağmen moralleri iyiydi. Namazlarını kılıyorlardı. Ayrıca kendi imal ettikleri kaval ve sazları çalıyorlardı.[448]

Ortale Çalışma Kampı

Bastia'nın 15 km güneyinde bulunan bu şantiye Biguglia ovasına hâkim bir noktadaydı. Kampta gözcü olarak görev yapan bir Osmanlı astsubayı ile 24 Osmanlı askeri vardı. Bu 25 kişilik grup Ortale'ye Mayıs 1916'da getirilmişti. Şantiyede Hırvatlar da çalışıyordu.[449]

Esirler, çatısı olan barakalarda kalıyorlardı. Barakalar 12 m uzunluğunda, 6 m genişliğindeydi. Kapılar ve pencereler yandaydı. Rutubet yoktu.[450] Barakalarda iki katlı

ranzalar vardı. Bunların üst katları kullanılıyordu. Yükseklikleri 1,25 m idi. Ot yataklar iki ayda bir yenileniyordu. Her esirin iki-üç battaniyesi vardı. Kişisel eşyanın konulabileceği bölümler yapılmıştı. Hapishane olarak ayrılan bölümler de vardı, ancak hiç kullanılmamıştı.[451] Buraya sadece iki battaniye konulmuştu. Mutfak ayrı bir binadaydı. Esirler, idarenin sağladığı erzakla yemeklerini kendileri yapıyorlardı. Her esire günde 700 g ekmek, 250 g et veriliyordu. Sabahları ve öğleleri kahve, şeker, çorba, et, mercimek, sığır eti, sebze, pirinç; akşamları ise pirinç, sığır eti, sebze, çorba, pilav alıyorlardı.[452] Her esirin kaşığı, çatalı ve tabağı vardı. Şantiyede kantin yoktu. Tütün ve bazı yiyecek malzemelerinin konulduğu bir depo vardı. Esirler alışverişlerini Biguglia şehrinden yaptırıyorlardı. Çalıştırılanlara günde 20 santim ödeniyor ve ödemeler defterlerine işleniyordu. Esirlerin çorabı yoktu; çorap dışındaki giyecekleri tamamdı ve zaman zaman yenileniyordu.[453]

Esirler 8-9 saat çalışıyorlardı. Kaldıkları kamptan şantiyeye 1,5 km'lik bir yolla ulaşılıyordu. Yaptıkları iş ise, ovaya kaynak suyu getirmek için 1 m derinliğinde ve birkaç km uzunluğunda kanal kazmaktı. Hafta sonu çalışılmıyordu. Esirlerin biri marangoz, biri nalbant, diğerlerinin hepsi çiftçiydi.[454]

Buraya da Türkiye'den hiç para havalesi gelmemişti.[455] Ancak Kızılay arşivinde, 1916 yılı Ocak ayında Kızılay hesabından bu şantiyeye 25 Fransız frangı aktarıldığı belirtiliyor.[456] Koli gelmiyordu. Esirler çok mektup da yazmıyorlardı. Yalnızca biri okuma-yazma biliyordu. Paraları ile daha çok tütün alıyorlardı. Kampın içme suyu, 1 km batıda bulunan kaynaktan geliyordu, kullanma suyu ise Ortale köyünü sulayan bir pınardan alınıyordu. Esirlerin yıkanmak için küvetleri vardı. Bidonlar kullanılarak bir duş sistemi yapılmıştı. Sıcak suyu mutfaktan alıyorlardı. Çamaşırlar kampta leğende ya da pınarda yıkanıyordu. Sabunu askeri idare sağlıyordu.

Tuvaletler çukur kazılarak yapılmıştı; kireçle dezenfekte ediliyor ve dolunca yenileri kazılıyordu. Kampın 120 m uza-

ğında olduklarından, koku yoktu.[457] Kampta tifüs, dizanteri, trahom, sıtma gibi hastalıklara rastlanmamıştı. Doktor Binbaşı Détiferandi sağlık hizmetini yürütüyordu. Acil ilaçların ve kimi malzemelerin bulunduğu bir ecza dolabı vardı. Kampta ölüm olmamıştı; yorgunluk, diş ağrısı gibi vakalar revir defterine işlenmişti.[458]

Kamptan kaçma teşebbüsü hiç olmamıştı. Esirlerin muhafızlarla bir problemi yoktu.

Osmanlı astsubayı Fransızca biliyor ve iletişimi sağlıyordu.

Casabianda Merkez Deposu

Bu depo, Korsika adasının doğu kıyısında, Alera şehrinin 2 km güneyinde, Fransa devletinin sahibi olduğu zirai bir bölgede bulunuyordu. Burada 2 Osmanlı astsubayı, 15'i malul olmak üzere 44 Osmanlı esiri, 3 sivil Avusturyalı ve bir miktar da Sırp ve Hırvat vardı. Sivil yoktu. Osmanlı esirleri arasında Ermeniler de vardı.[459] Kızılay arşivindeki kayıtlarda, burada 65 Türk esir bulunduğu ve buraya 65 Fransız frangı yardım aktarıldığı belirtiliyor.[460]

Adanın bu bölümünde anofel türü sivrisineklerin yarattığı sıtma tehlikesi yüzünden kamp, 15 Temmuz-15 Kasım arasında Bastia'nın batısında yüksek bir yere naklediliyordu. Komutanı Deniz Piyade Yüzbaşısı Guelfueci idi.[461]

Casabianda kampı III. Napolyon tarafından yaptırılmış, daha sonra sıtma tehlikesi sebebiyle kullanılmamıştı. Kampta birçok bina vardı. Binalar arasındaki yollar, okaliptüslerle ayrılmıştı. Esirler buraya getirilmeden binalar temizlenmiş ve badana yapılmıştı. Binaların bir kısmını esirler işgal ediyordu, diğer yerler idareye ve işçilere aitti. Geniş merdivenleri vardı. Yatakhaneler 50x11 m ölçüsündeydi. İçerinin yüksekliği 8 m idi. Bu kadar geniş bir alanda, yataklar birbirinden oldukça ayrıydı. Ot yataklar zemine konulmuştu. Koğuşlarda karyola gibi şeyler yoktu.[462] Her esirin iki battaniyesi vardı. Yanlarda özel eşya konulacak yerler bulunuyordu. Bu dolapların her birinde esirlerin nu-

marası yazılıydı. Mutfak ayrı ve büyük bir odadaydı. Esirler yemeklerini zemin katta bulunan beyaz badanalı geniş bir yemekhanede yiyorlardı. Her esirin kap kacağı vardı. Yemek listesi Türkçe ve Sırpça olarak asılıydı.

Esirlere sabahları kahve ve şeker; öğleleri çorba, et, makarna, patates, nohut, pirinç, mercimek; akşamları çorba, et, makarna, mercimek, patates, fasulye verilmekteydi.[463] Bazen et, balıkla yer değiştiriyordu. Kampta büyük bir kantin vardı. Burada satılan malzemenin listesi, idarece onaylı olarak iki dilde yazılıp asılıyordu (Türkçe-Sırpça). Kantinde 1 kg beyaz ekmek 0.50, jambon 4, kelle şeker 1.60, kristal şeker 1.20, bir kutu sardalya 0.55, 125 gr'lık çikolata 0.60 franga satılıyordu.[464]

Esirlerin giyim kuşamları fena değildi. Küçük onarımları kendileri yapıyorlardı. Büyük onarımlar depodaki atölyelere yaptırılıyordu. Kampta gömlek, iç çamaşırı, yazlık kumaş, ceket, iş elbisesi, battaniye, bere gibi malzemelerin konulduğu geniş bir depo vardı.

Esirlerden çalışabilir durumda olanlar tarla ve bağ işlerinde kışın 9 saat, yazın 10 saat çalıştırılıyordu. Astsubaylar çalışmıyordu. Çalışmayı reddeden esir yoktu.[465] Her esire 20 santim gündelik ödeniyordu. İyi çalışanlara 20 santim de prim veriliyordu.[466] Hafta sonları çalışma yoktu. Esirler iş dönüşü yıkanabiliyorlardı. Bir kısmı günde beş vakit namaz kılıyordu. İbadetlerini yapmaları için izin veriliyordu. Osmanlı esirlerinden Ermeni asıllı olanlar, kampa daha çok İncil gönderilmesini istiyordu.[467] Zaman zaman da Katolik kilisesine gidiyorlardı. Müziğe ve şarkı söylemeye izin vardı. Kendileri saz imal etmişlerdi. Dama ve loto, esirlerin gözde oyunlarıydı.

Buradaki esirlere de hiç koli gelmemişti. Kızılay ve Kızılhaç kanalıyla biraz para havalesi ulaşmıştı.[468] Türkiye'den mektup 20-25 günde geliyordu. Önceleri çok düzensiz ve az gelirken, Kızılay'ın mektuplaşmaya aracı olmasından sonra daha sık gelmeye başladı.[469] Esirlerin her ay iki mektup ve dört kartpostal yazma hakları vardı.

Tercüman, gelen ve giden mektuplara sansür uyguluyordu.[470] Kampın suyu Casabianda'dan geliyordu. Kullanma suyu çift ziftlenmiş tahta bir havuzdaydı. Su bidonları 2 m yüksekliğe asılmıştı. Esirler ipi çekerek bidonu eğiyor, bir pompa kanalı ile suyun duşa gelmesini sağlıyorlardı. Sıcak su mutfaktan alınıyordu. Esirlerde haşerat yoktu.[471] Bulaşık yıkamak için çimentodan iki gözlü bir havuz yapılmıştı. Kampta Türk usulü yedi tuvalet vardı. Bunlar her gün dezenfekte ediliyor ve kampın uzağında bir çukura boşaltılıyordu. Casabianda merkez deposunda, sağlık işlerinden doktor Imbert sorumluydu. Bu doktor ayrıca ayda iki kez komşu kamplardaki Alman, Bulgar ve Avusturyalı esirleri de muayene ediyordu. Bir Fransız sağlıkçı onbaşı ile hastabakıcılık yapan üç Türk yardımcısı vardı. Lyon'da dişçilik yapan Avusturyalı bir sivil esir, kamptaki diş rahatsızlıkları ile ilgileniyordu. Eczane ilaç bakımından zengindi. Kamp sıtma için tehlikeli olduğu dönemde terk edilmekle birlikte, sıtma tehlikesine karşı kinin veriliyordu. 1 Nisan tarihinden itibaren her esir, işe gitmeden önce kahvesiyle birlikte 0,25 g kinin klorhidrat alıyordu.[472] Revir iyi düzenlenmişti. Esirler metal somyalar üzerinde yün yataklarda yatıyorlardı. Hastalara istedikleri kadar battaniye veriliyordu. Her gün üç-dört hasta viziteye çıkıyordu. 1916 yılı Aralık ayına kadar kampta altı sıtma vakası görüldü. Dört hasta (biri bronşit, üçü zayıflık yüzünden) Bastia hastanesine gönderilmişti.[473] Tifo, tifüs, dizanteri, ishal yoktu. Çiçek hastalığına karşı bütün esirler aşılanmıştı.[474] Kampta biri savaş yarasından, diğeri üremiden olmak üzere iki ölüm vakası oldu.[475]

Kampta 15 de malul esir vardı. Bunların ikisinin birer kolları, beşinin birer bacağı kesilmişti; altısı atrophie, biri kör, biri de felçliydi. Elverişli olanlarına, arkadaşlarınca terzilik, ayakkabıcılık gibi meslekler öğretilmeye çalışılıyordu.[476]

Esirlerin moralleri, malullerin dışında iyiydi. Kamp hapishanesinin hep boş olması da bunu kanıtlıyordu.[477]

Fransa'da Toplama Kamplarındaki Sivil Türk Esirleri

1914 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesiyle birlikte, Fransız kamuoyunun, özellikle de diplomatik ve ticari çevrelerin Fransız hükümeti üzerine baskıları başladı. Artık "düşman" olan Türkiye'nin vatandaşlarının Fransa içinde serbestçe ticaret yapmalarını ve dolaşmalarını istemiyorlardı.[478]

Özellikle açık pazarlarda, panayırlarda satış yapan Fransız tüccarlar, buradaki Türk satıcıların rekabetinden şikâyetlere başladılar. Zira rakipleri, yani Türkler, savaşa girmekle düşmanları olmuşlardı. Bunları büyük şehirlerde ticaret yapan patronlar izledi. Örneğin, Kırsal Kesim Satıcılar ve Komisyoncular Meslek Odası 3 Haziran 1915'te Dış Ticaret Milli Ofisi nezdinde protesto teşebbüsünde bulunmuş; İstanbul, İzmir ve Selanik'te doğmuş olan 18-45 yaş arası Türklerin, kumaş, dantel, tuhafiye malzemeleri, taklit mücevher gibi konularda, çok defa Almanya üzerinden gelerek, Fransa'daki pazar ve fuarlarla mağazalarda çok rahat ve kârlı ticaret yaptığından şikâyet etmişlerdi.[479] Fransız tüccarların, satıcıların cephede bulunduklarını kaydediyor; bu gibi Türklerin

–bağlı bulundukları ülke Fransa'ya karşı savaşa girdiği için– sınır dışı edilmelerini ve mallarına el konulmasını istiyorlardı.[480] Bunun üzerine 1914 yılı Kasım ayında Fransız Dışişleri Bakanlığı Siyasi İşler Bölümü, Fransa'dan çıkış yapacak Türk tüccarlara izin verilmemesini ve şüpheli görülenlerin izlenmesini karara bağladı.[481] Hemen ardından yayımlanan bir yazı ile ise Süryanilere, Marunilere ve Ermenilere iyi muamele edilmesi isteniyordu.[482] Bir başka yazıda da sadece

"Fransa'ya düşman olarak görülen Türklerin" toplama kamplarına gönderilecekleri, "şüpheli olmayan Fransız dostlarının" ise yerlerinde kalmaya devam edecekleri belirtiliyordu.[483] Ayrıca Ermeniler, Maruniler ve Süryaniler, kendi milliyetlerini (Osmanlı kimliklerini değil) ispat etmek ve Maroni patrikliğinden veya kaldıkları yerde tanınmış bir Fransız vatandaşından sertifika getirmek şartıyla Fransa'da oturma izni alabileceklerdi.[484]

Böylece 1915 yılı Ocak ayından itibaren Fransa'da yaşayan Osmanlılar, toplama kamplarına gönderilmek üzere Fransız yetkililere teslim olmaya başladılar. Paris civarında Fransız polisi, 79 Osmanlının toplama kamplarına gönderilmesini teklif etti. Dışişleri ise, bu sayıyı 5'e indirdi. Zira kamplarda tutulacakların sınır dışı edilme veya kampta kalma hakkı vardı. Ayrıca Fransız hükümeti, 1915 yılında Türkiye'de tutulan Fransızları serbest bıraktırmaya çalışıyor ve Fransa'da kalacak Osmanlıların "yabancı bir devletin ajanları olmaları yerine, ülkelerinde daha sonra ticaretin gelişmesine yardımcı olacak güvenilir Fransız yanlısı adamlar" olmalarını tercih ediyordu.[485]

Fransa'da polis yetkilileri Paris civarında silah kullanabilecek yaşta önemli sayıda Osmanlı vatandaşının kamu güvenliğini tehlikeye düşürdüğünü bildiriyorlardı. Fransız hükümeti ise sadece Osmanlı hükümeti ile savaşta olduğunu, Fransa'daki sadık Osmanlı vatandaşları için bir politika izlenmeyeceğini açıklıyordu.[486] Bu politika yüzünden, Fransa'daki 8000 Osmanlı vatandaşından ancak 150 kadarı ya toplama kamplarına yerleşme ya da sınır dışı edilme durumu ile karşı karşıya geldi.[487] Bu durumda "karşılıklılık" ilkesinin de payı vardı. Gerçi Fransızlar Türkiye'de yaşayan Fransızların gerçek Fransız olduklarını belirtiyor; buna karşılık Fransa'daki Osmanlı vatandaşlarının Rum, Ermeni, Yahudi ve Süryani olduklarını, içlerinde çok az Türk olduğunu dile getiriyorlardı.[488] Ayrıca Fransa, sömürgelerinde bulunan Müslüman halkı da dikkate alarak, toplama kampına gönderileceklerin sayısını azaltıyordu.[489] Fransızlar,

Cezayir'deki Osmanlı vatandaşlarına da aynı işlemi uyguluyorlardı.[490] 1915 yılı sonlarına doğru Fransa'daki toplama kamplarında 100 kadar Osmanlı vardı. Dışişleri'nin sayıyı azaltma isteğine Fransa İçişleri Bakanlığı sıcak bakmıyordu. Sadece Süryani, Ermeni ve Musevilere oturma izni verilmesini, diğer Osmanlı vatandaşlarının –Fransa'ya dostluklarının samimiyete değil menfaate bağlı olabileceği görüşüyle– toplama kamplarına gönderilmesini istiyordu.

Fransa'daki toplama kamplarına getirilenlerin bazıları olup bitenlere akıl erdiremiyorlardı. Guerande'daki kampa 1915 Nisan'ında tutuklanarak getirilen Osmanlılar 1919 Şubat'ında hâlâ kamptaydılar. Niçin getirildiklerini bilmiyorlardı ve Lyon'da oturma izinleri vardı.[491]

De Lounge, Pontmain ve La Chartrouse Kampları

Toplama kamplarındaki Osmanlıların sayısı 1917 yılı Şubat ayında 324'e yükseldi. Esirlerin önemli bir bölümü, de Longue, Pontmain, La Chartrouse ve Garaison'daki kamplarda bulunuyordu.

Pontmain'de (Mayenne) bulunan kamplara önemli sayıda Osmanlı vatandaşı gönderilmişti. Burada ayrı koğuşları vardı. Mutfakları da ayrılmıştı. Kendi mutfaklarında dini inanışlarına göre yemeklerini pişirebilmekteydiler. Mescit olarak kullandıkları bir yerleri vardı. Kampta tutulan bir imam namaz kıldırıyordu. Kamptaki diğer dinlerden insanların huzurunu bozmadan, ramazan ayında oruçlarını tutabiliyorlardı. Bir keresinde, dana eti yerine domuz eti verilmişti. Kamptakilerin şikâyeti üzerine Fransız hükümeti, toplama kamplarındaki Müslüman Osmanlıların yemekhanelerini, yatakhanelerini, tencerelerini ayırmalarını ve yemekleri içlerinden birinin yapmasının sağlanmasını, asla domuz eti verilmemesini, sığır eti verilmesini bildiren bir yazı gönderdi.[492]

Toplama kamplarındaki esirlerden bürokrat ve diplomat olanlar biraz daha özel muamele görüyorlardı. Zira iki taraf-

tan birinin elindeki sivil esirlere yapılacak muamele, misillime görebilirdi. Yani Türkler tutuklu sivil Fransızlara nasıl davranırsa, Fransızlar da ellerindeki tutuklu sivillere aynı şekilde muamele edeceklerdi. Paris'teki Osmanlı elçiliği birinci kâtibi Salih Bey, bu duruma bir örnekti. Savaş başlayınca Salih Bey'in Paris'te kalmasına müsaade edilmişti. Ancak Türkiye'deki Fransız ve İngiliz diplomatların tutuklanmaları üzerine, 15 Ocak 1916'da Salih Bey de Pontmain'deki kampa geldi.

Kampta çok iyi karşılandı; revirde kendisi ve eşi için demir bir karyola ve yatak hazırlandı. Yastık, çarşaf, biri yün üç battaniye, tarak vs. verildi. Bir Fransız astsubay için hazırlanmış yatak, Salih Bey'in kızına tahsis edildi. Ayrıca gece masası, lambası, masa örtüsü, tuvalet masası, koltuk, küvet, sürahi, üç sandalye, pencerelere tül perdeler, bir mutfak hazırlandı. Mutfakta, odaların ısınmasını ve sıcak su alınmasını sağlayan bir tertibat vardı.[493] Elbette bütün bunlar diğer sivil tutuklu esirlere göre birer ayrıcalıktı. Zaman zaman Salih Bey ve eşine akşam yemeklerini lokantada yeme izni veriliyordu. İşlerinin görülmesi için de bir sivil tutuklu görevlendirilmişti. Eğer günlük yiyecekler beğenilmezse, kamp yönetiminin gözetimi altında lokantadan yemek getirtilebiliyordu.[494]

Toplama kamplarında, Ege Denizi'nde seyreden ticari gemilerde ele geçirilen Osmanlı vatandaşları da vardı.[495]

Osmanlı Türkleri, toplandıkları kamplarda bazı problemler çıkardılar. Pontmain kampında 106 olan Türk sivil esir sayısı, 1917 yılı sonundaki 226'yı bulan toplam esirlerin (Alman, Avusturyalı) yarısı kadardı. Fransızların Doğu ordusunca Selanik'ten gönderilen siviller arasında din ve ırkça çok farklı olanlar vardı. Hıristiyan ve Yahudiler Fransa'ya olumlu yaklaşıyorlardı. Bunların yanında kuvvetli bir Müslüman ve Türk grubu vardı. Kampa gelindiğinde, kamp yönetimi, bütün sivil tutukluları din ve milliyetlerine bakmadan üç büyük yatakhaneye karışık olarak dağıtmak istedi. Böylece hem Türklerin direnci kırılacak, hem de kamp kuralları daha ko-

lay benimsetilecekti.[496] Fakat Türkler diğer sivil tutuklularla birlikte kalmayı kabul etmediler. Bunun üzerine yönetim bütün Türkleri aynı koğuşa yerleştirdi ve buraya da "Türk Yatakhanesi" adı verildi.[497] Buradakilerin baskın özellikleri, İslamiyet ve Türklüktü. Jön Türk hareketi buradaki milliyetçiliği körüklüyordu. 1917 Eylül ayında ele geçirilen bir şarkının sözleri, bu milliyetçiliği yansıtıyordu: "Ordumuz etti yemin, titredi ruy-i zemin [yeryüzü], milletimiz etti yemin, yol açıldı. Biz Osmanlıyız. Vatanımız, canımız, feda olsun kanımız... Kalkın vatandaşlar, birleşelim kardeşler, işte bir sevinç, yaşasın Osmanlı, yaşasın hürriyet, adalet, eşitlik."[498]

1917'de, Müslümanların bayramı ve 23 Temmuz Jön Türk meşrutiyetinin (II. Meşrutiyet) yıldönümü dolayısıyla milliyetçi Türkler, kamptaki Almanlarla birlikte bir konser ve yarışma düzenlediler. Bu gösteriler sırasında, Alman milliyetçi şarkıları koro halinde söylendi ve Almanca nutuklar atıldı.[499] Hem Almanya, hem Türkiye övülüyordu. Her iki ülke için limonata içildi ve eğlencelere katılan herkes, iki halkı birleştiren dayanışma ve uyum için birbirini tebrik etti. Bu gösterilerdeki bir amaç da, Fransa'ya sempati duyan diğer milletlerin sivil tutuklularına gözdağı vermekti. Gösteriler akşam saat 9'a kadar sürdü. Bu saatte kantin kapanıyordu.[500] Kimse müdahale etmedi. Esirler Türkçe ve Almanca olarak istediklerini söyleyebildiler.

150 sivil tutukluyu bir araya getiren bu gösterilerin organizatörü, milliyetçi Müslüman Türk A. Kemal idi. Bu zatın babası Bayındırlık Bakanlığı'nda yüksek seviyede bir bürokrattı. Kendisi de Paris'te mimarlık yapıyordu. A. Kemal, Fransız yöneticilerce fanatik ve tehlikeli bulunuyordu. Sık sık Fransız yetkililere, Tükiye'de bulunan Fransızlara da, bu kampta yaşanan aynı sıkıntıları çektireceğini, basın ve diğer yollarla Fransa'ya karşı bir kampanya başlatacağını, Türkiye'de Fransız sivil esirlerin bulunduğu bir kampa yönetici olarak atanmasını sağlayıp oradaki Fransızlara çürük şeyler yedirerek mümkün olan işkenceleri yapacağını tekrarlıyordu.[501] Ayrıca bu kampta Fransızlara sempati duyan Osmanlı-

M. 15.04 2 NOMS

ETAT

DES SLOLDATS PRISONNIERS TURCS

Capturés le I/I7 par les Français et internés à Marseille le 26/3/

NOMS	PRENOMS	GRADE	CORPS DE TROUPE	CIE	DATE ET LIEU DE NAISSANCE
ABDEL KADER	ben Chora	Sold.	2e Inf.	I	40 ans AMMÜ-MOUSSA
BAÏRAM	Hodja	"	I44 "	I6	43 ans FERIKA

24 Mart 1918

Marsilya'da tutulan Türk esirlerden bazılarının kayıtları

ların isimlerini Türk hükümetine vereceğini ve onları ölüme mahkûm ettireceğini de söylüyordu.[502]

Kamptaki Türkler kendi bağımsızlıklarına düşkündüler. Alman hegemonyasını reddediyorlardı; fakat bu milliyetçi tavır, hoşgörü sınırlarını aşmıştı. Türkler bazı Yahudileri de tehdit ediyorlardı. Kantin muhasibi ve bir koğuş kıdemlisi bunlar arasındaydı.[503]

Kamptaki milliyetçi Türklerin asıl hedefi, eski Türk imparatorluğundan gelerek kampta Fransızlara sempati besleyenlerdi. Tabii ki onlar da organize olmaya başladılar. Pontmain'deki kampta bu iki grup arasında çatışma başladı.[504]

Pontmain kampını ziyaret eden İspanya elçisi raporunda şöyle yazıyordu:

"... Pontmain'de tutulan Osmanlı sivilleri, diğer bütün kamplarda olduğu gibi, birbirinden farklı ve birbiriyle çarpışan iki gruptan oluşuyor. Bir tarafta Müslüman Osmanlılar, diğer tarafta Yahudi, Rum veya Katolik olan, diğer dinlerden Osmanlılar. Birinci grupta vatanseverlik duyguları çok canlı. Bazıları uzlaşmaz, her fırsatta ve her yerde şikâyette bulunan ve Fransızları sevmeyen bir grup. Bunların idaresi çok zor. Fakat bunlar azınlıktır. Diğer Müslümanlar, ki bunların çoğu Makedonya'dan geliyor, durumlarını kabullenerek rıza gösteriyorlar. İkinci grup ise, Müslüman olmayanlardır. Bunlar, içinde bulundukları şartlarda inandıkları için veya menfaatleri icabı Fransızlara sempati duyanlardır. Bu iki grup arasında her an bir kavga çıkabilir."[505]

İspanyol elçisinin tahmini 8 Eylül 1917'de doğrulandı. O gün Marn Savaşı'nın yıldönümü dolayısıyla Fransız sempatizanlarının bir gösteri yapmasına izin çıktı. Yemekhanede, kutlamalar arasında şarap ve şampanya içilmesine bile izin verildi. Fransız sempatizanlarının liderliğini yapan N. İbrahim adlı Katolik Süryani, bir konuşma yaptı ve "bu savaşın sadece Fransızların bir zaferi olmadığını, aynı zamanda medeniyetin baskıya galip geldiği bir zafer olduğunu, özellikle Polonya, Belçika, Sırbistan, Suriye, Arnavutluk gibi Almanya ve Türkiye tarafından baskı altında tutulan devletlerin de bir zaferi olduğunu" söyledi.[506] Bu konuşma, yemekhanenin bir köşesinde bulunan Almanlarla Türklerin dikkatini çekti ve protestolarına yol açtı. Böylece yemekhanede karşılıklı olarak "Kahrolsun Fransa!" "Kahrolsun Almanya!" "Kahrolsun Türkiye!" gibi bağrışmalar yükseldi. Gözcü araya girerek çatışmayı önledi. Ancak tartışma gece yatakhanede de devam edince Fransız sempatizanlarının liderliğini yapan N. İbrahim hafif şekilde yaralandı.

Bu olay üzerine Fransız yönetimi beş Türk sivil tutukluyu Mayenne mahkemesine sevk etti. Bunlardan ikisi kampta bir ay süreyle hapis cezasına çarptırıldı. Diğerleri "elebaşı" olarak değerlendirildi ve Groix'daki disiplin kampına gönderildiler. Başka bir deyişle, savaş, toplama kampının içinde de

devam ediyordu.[507] Kamplardaki Fransız sempatizanları, aslında Fransızların 14 Temmuz bayramını veya Marn Savaşı'nın yıldönümünü kutlayacak kadar Fransız toplumu ile entegre olmuş değillerdi.

Burada sempatizanlar Türk milliyetçilerine ve milliyetçiliğine karşı bir araç olarak kullanılmıştı.

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra Fransa'da toplama kamplarında bulunan sivil tutuklular ülkelerine gönderilerek kampların boşaltılmasına başlandı.

1919 yılının ilk aylarında kamplarda boşaltma işlemi hızlanmış ve sonuçlandırılmıştı.[508]

Béziers (Bezye) - Pinyan Kampı

Bütün bu kamplardan başka, Fransa'da Havar vilayetine bağlı Béziers (Bezye) kasabasında bulunan Pinyan köyünde de bir Osmanlı esir kampı olduğu anlaşılmaktadır.

Kızılay ve Kızılhaç arşivlerindeki araştırmalarımızda böyle bir kampın ismine rastlanılmamışsa da, Milli Savunma Bakanlığı'nın bir yayınında bu kampta bulunan 2156 esir numaralı, Alaşehir Çavuşlar köyünden "Paşa" lakaplı Halil Ağa'nın oradan dayısına yazdığı bir mektup yayımlanmıştır. Mektubun zarfı ele geçirilememiştir. Ancak içeriğinden, Aralık 1916 tarihinde bu kampta da Türk esirlerin bulunduğu anlaşılmaktadır.[509] Arşivlerde ve raporlar üzerinde yaptığımız çalışmalarda ne yazık ki bu kamp ve kamptaki Türk esirler hakkında fazla bilgi edinemedik.

Fransa'daki bütün bu kamplarda 1.000'i aşkın Türk esiri vardı. ATASE arşivinde yer alan, dönen esirleri belirtmek üzere tutulmuş kayıtlarda, Fransa'da subay, er ve erbaş olarak 804 esir bulunduğu (siviller hariç), bunların 5'inin yüzbaşı, 5'inin üsteğmen, 6'sının teğmen, 16'sının zabit vekili olmak üzere 32'sinin subay, 772'sinin er ve erbaş olduğu görülmekte; bunların tamamının Çanakkale Cephesi'nde ve Tunus'ta cereyan eden savaşlarda esir edildiği ifade edilmektedir.[510]

Bizce bu sayı eksiktir. Fransa'da 1.000'e yakın Türk subay, astsubay, er ve erbaşın bulunduğu, Korsika adasındakilerin 170-200 dolayında olduğu, toplama kamplarındaki sivillerin de 450-500 civarında olabileceği kanısındayız.

V
Romanya'daki Türk Esirleri

Birinci Dünya Savaşı'nda Türklerin, Romanya Cephesi'nde savaşan Alman ve Avusturyalı müttefiklerine bir kolordu ile yardıma gittiğini; Dobruca ve Bükreş'te savaşlara katılarak bu bölgede çok şehit verdiğini daha önce belitmiştik.

Bükreş'te çok iyi düzenlenip muhafaza edilen Türk şehitliğinde 500 kadar Osmanlı askerinin mezarı vardır. Bükreş'teki Türkiye Büyükelçiliği bu mezarlıkla yakından ilgilenmekte; temiz, düzenli ve bakımlı olmasını sağlamaktadır.

Romanya Cephesi'nde savaşan kolorduda bulunan askerlerimiz Rumenlere esir düşmüşlerdir.

Biz, çalışmamız sırasında üç ayrı kaynakta, Romanya'daki kamplarda esir Türklerin de bulunduğunu tespit ettik.

Romanya'daki esir kamplarının yerini gösteren harita.

Romanya'daki Türk esirlerinin miktarını gösteren, Kızılay arşivinde bulunan belge.

Kızılay Arşivindeki Bilgiler

Kızılay arşivinde yaptığımız çalışmalarda, fotokopisi 199. sayfada verilen bir belgeye rastladık. Rumence çizelgeyi, tarihçi Rumen dostlarımıza okuttuk. Burada, Romanya'daki askeri esir kampları ile bu kamplarda bulunan Alman, Avusturya, Bulgar ve Türk askerlerinin sayıları veriliyor.[511] Belgenin tarihi 10 Ocak 1917'dir.

Bu çizelgenin, bir yazının eki olarak Kızılay'a gönderildiğini; ancak dosyalara, kutulara konulurken yazıların birbirinden ayrıldığını tahmin ediyoruz. Çalışmamızın başında söylediğimiz gibi, savaşan taraflar zaman zaman doğrudan, zaman zaman da dolaylı olarak Kızılay, Kızılhaç gibi kurumlar aracılığıyla, birbirlerinin elinde bulunan esirler hakkında bilgi istemekteydiler. Bu yazı da Kızılay'a yanıt olarak gönderilen yazının eki olsa gerektir.

ABD Milli Arşivindeki bilgiler

Romanya'daki Türk esirleriyle ilgili olarak, Amerika Birleşik Devletleri milli arşivinde bir rapor bulduk.[512] Bu

Conform cu originalul aflat la UM 02405 PITEŞTI
FOND Nr. 5982
Dosar Nr. 2821
Filele 18 (A 7R)
Şeful

ARHIVELE MILITARE ROMÂNE
FOND MR SERVICIUL STATISTIC
Dosar nr. 2821
Filele nr. 18 (A 7R)
Custode

Tomali esir kampındaki 12 Türkün sağlık durumlarını gösteren doktor raporu.

rapor Dr. Rene Guillermin ve Captain de Stockar'ın İsviçre-Cenevre'de Uluslararası Kızılhaç Komitęsi'ne 1918 yılı Haziran ayında verdikleri, 1918 yılı Ocak, Şubat ve Mart aylarında Romanya'daki esir kamplarını ve sivil toplama kamplarını ziyaretlerinden sonra yazdıkları bir rapordur. Türk esirlerle ilgili olan bölümlerinin fotokopilerini aldığı-

mız bu raporda da, yine Türk esirlerin bulunduğu kamplar ve bu kamplardaki esir sayıları belirtmekte, esirlerin kamplara getirilişiyle ilgili bilgiler de verilmektedir.

Kızılay arşivinde bulduğumuz Rumence çizelgede, Romanya'da esir olan Türk askerlerinin bulundukları kamplar ve bu kamplardaki esir sayıları şu şekildedir.[513]

Kampın adı	Subay	Er	Toplam
Dobrovat	8	2	10
Mastacani		239	239
Şipote		130	130
Barland		20	20
Toplam	8	391	399

10 Ocak 1917 tarihinde Romanya'daki kamplarda 399'u Türk, geri kalanlar Alman, Avusturya-Macaristan ve Bulgar askerleri olmak üzere 23.688 savaş esiri vardı.[514]

ABD milli arşivinde bulduğumuz raporda ise kamplar aynen zikredilmekle birlikte, Türk esirlerin toplam sayısı 315 olarak verilmektedir.[515]

Kamplar	Subay	Er
Dobrovat	8	
Şipote		90
Barland		68
Mastacani		147
Toplam	8	305

Tablodaki rakamların toplamı 313'tür. 11 Şubat 1918 tarihli bu rapordaki çizelgede rakamlarda küçük bir tutarsızlık vardır. Raporda, toplam 313 olduğu halde 315 olarak yazılmıştır.[516]

Burada yaklaşık bir yıl arayla düzenlenmiş iki çizelgede, Romanya'daki esir Türk eri sayısında 89 kişilik bir fark olduğu dikkati çekmektedir. Ne yazık ki raporda buna ait hiçbir bilgi yoktur. Ancak Romanya'nın belgesinde 23.688 ola-

Situatia

De efectivul Lagărului până la 18 Martie Germani, Turci și Bulgari

Detalii	Efectiv Lagărului	Prizonieri impărțiți pe Naționalități			Total General	Prizonieri de transferați alte Lagăre			Total	Prizonieri Repatriați			Total	Prizonieri Morți			Total	Prizonieri Dispăruți			Total
		Germani	Bulgari	Turci		Germani	Bulgari	Turci		Germani	Bulgari	(Total) Turci		Germani	Bulgari	Turci		Germani	Bulgari	Turci	
Total	2169	2104	4	61	2169	1244	1	1	1247	1443	2	55	1500	70	1	6	77	33	2	1	35

Comand. Lagărului Maior

Capul Mobilizărei

Romanya askeri arşivinde bulunan, esirlerin genel durumunu gösteren istatistik cetveli.

rak gösterilen toplam esirler, Guillermin ve Stockar'ın raporunda kesinlikten uzak ve "yaklaşık 20.000 ismin bulunduğu dosyaları inceledik"[517] şeklindedir. Yani ikinci raporda, toplam esirlerin sayısında da bir azalma görülüyor. Esirlerin gönderildiğini de düşünemiyoruz, zira henüz ateşkes anlaşması imzalanmamıştır.

En kötü ihtimali akla getirerek, bu 89 esir Türkün kamplarda vefat ederek şehit olduğunu da söyleyemeyiz. Zira bu rakam, toplam esirlerin yaklaşık yüzde 25'idir ki, bu da, şartlar ne derece ağır olursa olsun, çok yüksek bir orandır. Toplu olarak öldürülme gibi bir durumu da hiç düşünemeyeceğimize göre, en yakın ihtimal olarak bu esirlerin Rusya'daki kamplardan birine nakledilmiş, kaybolmuş veya serbest bırakılmış olması düşünülmektedir. Raporlardan birinin yanlış olması ihtimali de vardır.

ABD Milli Arşivi'nde bulduğumuz raporda, esirlerin yaşayışları üzerine bilgi verilmiştir. Bu bilgilerden aktarabileceklerimiz şunlar:

Romanya'daki esir kampları, o dönemde işgale uğramamış Rumen toprağı sayılan Moldavya'daydı.[518]

Esirler kamplarda ve çeşitli çalışma istasyonlarında, çok kötü yerlerde kalmaktaydılar. Beslenmeleri de o derece kötüydü. Çok zor işlerde çalışmaya zorlanıyorlardı. Bazılarının dövüldüğü bile oluyordu. Bu yüzden bazı kamplarda ölüm oranı çok yüksekti.[519] Ancak bu yıllarda Rumen halkının ve Rumen ordusunun da çok iyi koşullarda olmadığı bir gerçekti. Tifüs kamplarda çok etkili bir hastalıktı. Hasta personel diğerlerinden hemen ayrılmadığından, bulaşıcı hastalıklar yayılıyordu.

Romanya'daki esirlerin durumu dört döneme ayrılıyordu:

Birinci dönem esir alınma dönemiydi. Esirler önce Jalamitza civarına getiriliyorlardı. Hiçbir hazırlık yapılmadığı için, buradaki şartlar çok kötüydü.[520]

İkinci dönem Moldavya'ya intikal dönemiydi. Bu, kırk gün süren uzun bir yolculuktu. Esirler bu uzun yolu genellikle çok zor şartlar altında yürüyerek gidiyorlardı. Çok ender olarak da trenle götürülenler vardı.[521]

Üçüncü dönem Moldavya'daki ilk aydı. Burada da hiçbir hazırlık olmadığı için, dağınıklık ve yoksulluğa bir de ağır kış şartları eklenince tifüs gibi salgın hastalıklar başgösteriyor ve büyük bir ölüm oranı karşımıza çıkıyordu.[522]

Dördüncü dönem kampların iyileştirilme çalışmaları dönemiydi. Bu dönemde yavaş yavaş barakalar yapılıyor, beceriksiz ve kampa uygun olmayan subaylar değiştiriliyor, kamp sayısı artırılıyordu.[523]

Romanya'da kamp, çalışma istasyonu, esir ve sivil tutuklu merkezi olarak toplam 56 yerleşme vardı.[524]

Moldavya, bütün ülkelerle her türlü posta iletişimine kapalı olduğundan, kamplarda hemen hemen hiç mektuplaşma olanağı yoktu.[525] Paketlere, mektuplara, her şeye, o sırada karışık bir durumda olan Rusya el koyuyordu. Sadece Petrograd ve Stockholm üzerinden mümkün olan telgraf haberleşmesi de yapılamıyordu.[526]

Kamplarda hemen hemen bütün esirlerin şikâyet ettikleri bir konu vardı. Esir edildikleri zaman çoğunun paraları ve saatleri alınmaktaydı. Kimisininki daha sonra alınmış ve ken-

dilerine herhangi bir alındı belgesi verilmemişti. Bir kısmına para ve eşyası iade edilmiş, ancak büyük bir çoğunluğununki geri verilmemişti.[527]

ABD Milli Arşivi'ndeki raporda, Romanya'daki kampların teker teker anlatılacağı belirtilerek, önce kamplardaki genel şikâyetlerden söz edilmektedir.[528] Genel şikâyetler olarak, mektuplaşmadaki sıkıntılar ve esirlerin para ve eşyasının alınması belirtiliyor. Yazının gelişinden, şikâyetlerin devam ettiği ve ayrıca kampların teker teker ayrıntılı olarak anlatıldığı anlaşılmaktaysa da, ne yazık ki raporun bu bölümleri bulunamamıştır. Hatta bulunan 8 sayfalık raporun 3. ve 6. sayfaları yoktur. Bu sayfalarla birlikte raporun son kısımlarının bulunması halinde, Romanya'daki (Moldavya) Dobrovat, Şipote, Barland, Mastacani kamplarına yerleştirilen esir Türk askerleri hakkında daha fazla bilgi edinileceği umulmaktadır.

Romanya Askeri Arşivindeki Bilgiler

Romanya'daki Türk esirleriyle ilgili üçüncü kaynak, Romanya askeri arşividir. Romanya askeri arşivindeki bir belgede, 12 Eylül 1916 tarihinde, esir kampında bulunan 18 Türk esirin adları, birlikleri, rütbeleri ve yaşları verilmiştir. Bu belgeye göre Rasboiu kampında bulunan 18 esir şunlardır:[529]

Sıra	Adı	Rütbesi	Birliği	Yaşı
01.	Muzaffer Ali	?	74. P. A.	27
02.	Mustafa Halim	Onbaşı	56. P. A.	28
03.	İbrahim Emin	?	56. P. A.	40
04.	Abdullah Maareni	Er	56. P. A.	19
05.	Yusuf Ali	Er	56. P. A.	19
06.	Mehmet İsmail	Er	56. P. A.	19
07.	Baki Kadir	Er	56. P. A.	22
08.	Osman Adem	Er	56. P. A.	20
09.	Durmuş Ali	Er	56. P. A.	19
10	Halil Hasan	Er	56. P. A.	33

Situatia Prizonierilor

Mastacani

Unguri

Morti 878
Repatriati 1014
Fara mutatie .. 1218
Evadati 37
Predati 36
Disparuti 86
3269

Germani

Morti 45
Repatriati 24
Fara mutatie .. 127
Evadati 1
Predati 1
198

Turci

Morti 20
F. Mutatie 6
Repatriati 42
Disparuti 2
Trecuti la lagar 1
71

Bulgari

Morti 6
F. Mutatie 19
Repatriati 25
Disparuti 5
Evadati 1
56

Total

3269
198
71
56
3594

Romanya askeri arşivinde bulunan, Mastacani esir kampındaki Türk, Alman, Bulgar ve Macar esirlerin durumunu gösteren istatistik cetveli.

11.	Osman Mustafa	Er	56. P. A.	19
12.	İsmail Halil	Er	56. P. A.	20
13.	Ali Hüseyin	Er	56. P. A.	20
14.	Mustafa Mustafa	Er	56. P. A.	20
15.	Ali Hasan	Er	56. P. A.	23
16.	Mehmet Sadullah	Er	56. P. A.	36
17.	Ali Abdullah	Er	56. P. A.	28
18.	Eane Jasif	Er	56. P. A.	20

18. sıradaki Eane Josif'in milliyeti, Rum (Grec) olarak belirtilmiştir.[530]

Yine aynı arşivdeki bir başka belgede, Rosboin kampında bulunan er Halil İsmail ile ilgili 12 Kasım 1916 tarihli kayıt fişine şu bilgiler de kaydedilmiştir: "416 esaret nu-

maralı er Halil İsmail. 25 Eylül 1916'da kaydedildi. Sınıfı deniz piyade. Anadolu, Trabzon 1894 doğumlu. Baba adı Halil, ana adı Necibe. Boy 1,56 cm. Esmer..."531 Aynı arşivde, Dodravat esir kampında bulunan bir sivil esirin bilgi dosyası da var. Buna göre: 131 esir numaralı, er Bayram Hacic. 75. Türk Piyade Alayı'nda görevli. Milliyeti Türk. Mesleği çiftçi. 1892 doğumlu. Doğum yeri Bosna, Racovitza. Baba adı Ömer, 60 yaşında. Ana adı Çimya, 50 yaşında. Ailesi Sarayevo'da (Saraybosna) oturuyor. Orta boylu, esmer, 9 Eylül 1916'da Dobruca'da esir olmuş. 30 Ekim 1916'da saat 15.00'te kampa getirilmiş.[532]

Romanya askeri arşivindeki belgelerde yaptığımız çalışmalarda bazı istatistiki bilgilere rastladık. Bunlardan birinde 1916-1918 yılları arasında Romanya'daki Macar, Alman, Bulgar ve Türk esirlerle ilgili istatistikler var. Buna göre 1916-1918 yılları arasında Romanya'daki:

- Şipote kampında 73 Türk esir var. Bunlardan 14'ü kampta şehit olmuş, 25'i geri gönderilmiş, 2'si kaçmış, 5'i serbest bırakılmış ve 27'si de kaybolmuştur.[533]
- Barland kampında 69 Türk esiri var. Bunlardan 3'ü kampta şehit olmuş, 57'si geri gönderilmiş, 4'ü kaçmış, 5'i de serbest bırakılmıştır.[534]
- Galati kampında, hepsi sonradan serbest bırakılan 5 Türk esiri var.[535]
- Mastacani kampında 71 Türk esiri var. Bunlardan 20'si kampta şehit olmuş, 42'si geri gönderilmiş, 2'si kaçmış,[536] biri serbest bırakılmış ve 6'sı kaybolmuştur.[537]

Bu belgeye göre, 1916-1918 tarihleri arasında Romanya'daki esir kamplarında 37'si şehit, 124'ü geri gönderilmiş, 8'i kaçmış, 16'sı serbest bırakılmış ve 33'ü de kaybolmuş olan 218 Türk esiri bulunmaktaydı.[538]

Ancak aynı belge üzerinde, muhtemelen Rumen yetkililerin el yazılarıyla yaptıkları bir karalama ile, Türk esirlerin toplam sayısı 231 olarak belirtilmiş.[539] Şehit olanların yerleri, isimleri ve kaybolanların akıbetleri hakkında ne yazık ki bilgi bulunamadı.

MINISTERUL DE RĂSBOIU

1

Biuroul de informaţiuni asupra prizonierilor de războiu

Depozitul de prizonieri Dobrovat

No. din registru de prizonieri 131

Gradul Soldat

Numele Bairam

Pronumele Hagidj

Corpul de trupă în care a contat Reg. 75 infanterie turca

No. matricol (semn metal) —

Naţionalitatea Turc

Supuşenica turc

Profesiunea agricultor

Născut la anul 1892 luna — ziua —

Comuna Racovitza

Districtul Bosnia

Ţara Austro-Ungaria

Sehyli langa Smirna - Asie Mineure

SEMNALMENTE		
Detalii	La intrare	Rectificări
Talia	înaltă	
Părul	negru	
Faţa		
Fruntea	potrivită	
Sprâncenele	negre	
Ochii	albastrii	cenuşii
Nasul	potrivită	
Gura		
Barba	rasă	
Semne particulare	N'are	
Starea sănătăţii la intrare şi rănile primite	Sănătos N'are răni	

Numele tatălui Omer 60 ani

Născut la Serajevo

Numele mamei Simiia 50 ani

Născută la Serajevo

Domiciliul părinţilor Racovitza langa Serajevo - Bosnia

Numele soţiei

Anul căsătoriei

Domiciliul soţiei

Data capturării 9 Sept. 1916

Locul capturării Dobrogea

Unitatea care l'a capturat Nu ştie cu regiment.

Dela cine s'a primit Statul Nominal

Md. A.

Data intrării în Depozit 30 Oct 1916 ora 3 p. m.

Observaţiuni:

Data 12 Noemb. 1916

Sigiliul

Semn

Romanya askeri arşivinde bulunan, Dobrovat esir kampında 131 numaralı Türk esiri er Bayram Hacic ile ilgili belge. 75. Türk piyade alayında görevliyken Dobruca'da esir olmuş. Milliyeti Türk, mesleği ziraatçi, 1892 Bosna-Racovitza doğumlu. Babası Ömer, 60 yaşında. Annesi Simiya, 50 yaşında. Avusturya-Macar yönetimindeki Sarayevo'da [Saraybosna'da] oturuyor. 9 Eylül 1916'da Dobruca'da esir olmuş, 30 Ekim 1916'da kampa gelmiş. 12 Kasım 1916'da bilgilerin doğru olduğuna "parmak basmış".

Romanya askeri arşivinden, 1894 Anadolu Trabzon doğumlu, Necibe ve Halil oğlu denizci er İsmail'in 26 Eylül 1916 tarihindeki esaret kaydı. Kayda göre İsmail esmer, 1,56 m. boyunda ve sağ bacağından yaralı.

Yine aynı arşivdeki bir başka belgede Romanya'daki harp esirlerinin çizelgesi yapılmış. Bu çizelgede de tarih, yer ve zaman belirtilmemekle birlikte, Türk esirlerinin sayısı, 124'ü geri gönderilen, 8'i serbest bırakılan toplam 132'dir.[540] Şehit olan, kaçan ve kaybolanların dikkate alınmadığı bu çizelgedeki sayılar diğerleriyle uyuşmamaktadır.

Rasboi bölgesindeki esir kamplarında yapılan bir istatistiğe göre ise, 1916-1918 yılları arasında bu kampta 37'si şehit, 84'ü geri gönderilmiş, 8'i kaçmış, 15'i serbest bırakılmış ve 33'ü de kaybolmuş olan 177 Türk esiri bulunmaktadır.[541] Geri gönderilenler dışında, daha önceki belgede verilen rakamlarla buradaki rakamlar birbirini tutmaktadır.

Romanya'daki askeri esir kamplarının bulunduğu yerlerden biri de Barland'dır. Bu bölgede çok sayıda esir kampı vardır. Bu kamplardaki Türk esirlerinin sayısı da belgelerde farklılık göstermektedir. Bir belgede, Barland'da toplam 62 Türk esiri olduğu görülüyor.[542] Bir başka belgede ise toplam olarak 3'ü şehit, 4'ü kaçmış, 4'ü serbest bırakılmış ve 57'si geri gönderilmiş olmak üzere, Türk esirlerinin sayısı 68 olarak gösteriliyor.[543]

Romanya'daki askeri arşiv belgelerinde Barland, Galati, Rasboi, Şipote ve Mastacani kamplarındaki esirlerin

kamplara göre istatistik dökümleri de verilmiş. Bunlardaki rakamlar birbirini tutmasa da, birbirine çok yakındır. Barland'da 3 numaralı kampta, 4'ü kaçan, 3'ü serbest bırakılan ve 51'i geri gönderilen olmak üzere 58 Türk esiri kaydedilmiş.[544] 5 numaralı Barland kampında ise 2'si şehit, 6'sı geri gönderilen, toplam 8 Türk esiri gösteriliyor.[545] 8 numaralı kampta biri şehit, biri serbest bırakılan iki Türk esiri gösterilmiş.[546] Bu ayrıntılı rakamlara göre, Barland kamplarında toplam 68 Türk esiri görülüyor.

Şipote kampında ise 14'ü şehit, 25'i geri gönderilmiş, 5'i serbest bırakılmış, 27'si kampta ve 2'si kaçak olarak 73 Türk esiri olduğu belirtiliyor.[547] İstatistik cetvellerinde Şipote 1 numaralı kampta 7'si geri gönderilmiş, 4'ü serbest bırakılmış 11; 3 numaralı kampta 11'i şehit, 12'si yaralı, 9'u geri gönderilmiş, biri serbest bırakılmış 33; 8 numaralı kampta 7'si yaralı, 3'ü geri gönderilmiş 10 Türk esiri görülüyor.[548]

Galati kampında sadece 5 Türk esirin bulunduğu, bunların da sonradan serbest bırakıldığı ifade ediliyor.[549] Türk esirlerin en çok şehit verdikleri kamplardan biri olan Mastacani esir kampı istatistiklerinde ise 71 Türk esiri görülüyor. Bunların 20'si şehit, 6'sı yaralı, 42'si geri gönderilmiş, 2'si kayıp ve 1'i de kampta gösteriliyor.[550]

Sıra No	Adı	Rüt.	Doğum Tarihi	Esir Bulunduğu Kamp	Esir Olduğu Tarih	Memleketi
01.	Tahil İbrahim	P. Er	1887	Doburca	20.09.1916	
02.	Eyüp Hüseyin	P. Er	1895	Medgidici	10.09.1916	Bulgaristan
03.	Celalettin Süleyman	P. Er	1887	Toprakisar	10.09.1916	Bursa
04.	Hüseyin Hüseyin	P. Er	1897	Doburca	20.09.1916	Gülhisar-Aydın
05.	İsmail Ali	P. Er	1880	Amzaceci	20.09.1916	Aras-Isparta
06.	Süleyman Ali İbrahim	P. Er	1897	Bükreş	15.10.1916	
07.	Hraim Ishat	P. Er	1894	Toprakisar	10.09.1916	Yafa'lı

Romanya askeri arşiv belgelerinde, Seidmann kampında 55'i geri gönderilmiş, 6'sı şehit olmuş 61 Türk esiri bulunduğu yolunda bilgiye rastlanıyor.[551]

Bir belgede Dobrovat esir kampında iki subay bulunduğu, Romanya'daki diğer esirlerin er ve erbaş oldukları belirtiliyor.[552] Ayrıca Romanya'daki esirlerin askeri sınıfları da şu şekilde belirtilmiş: 1-15 Kasım 1916'da Romanya'daki Türk esirlerinin 237'si piyade eri (biri Rum asıllı er), biri de topçu eridir.[553]

Yine Romanya askeri arşivinde bulduğumuz bir belgede, Seidmann esir kampında 23 Mart 1920 tarihinde 61 esirin olduğu belirtiliyor ki, bu da bize 1920 yılının ortalarında bile hâlâ Romanya'da Türk esirlerin varlığını gösteriyor.[554]

Esir kamplarında bulunan hasta Türklerin isimleri, hastalıklarıyla birlikte doktor raporlarıyla belgelenmiş. Bu belgelerin biri 31 Mart 1919 tarihli. Şipote kampındaki hastalarla ilgili ikinci bu belgede tarih yok. Bu listeler, esirlerin geri gönderilmesi için hazırlanmış.

Hasta ve malul esirler şunlar:[555]

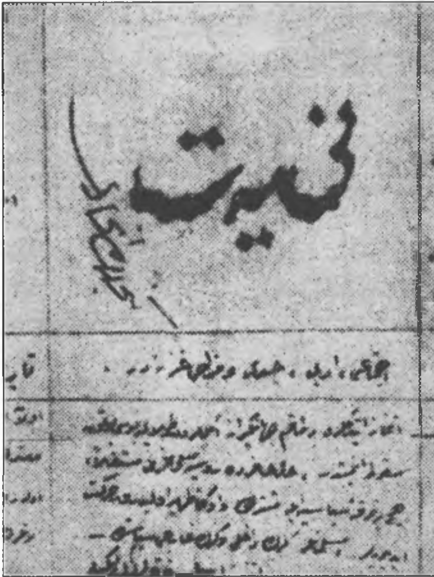
31 Mart 1919 tarihli bir başka belgedeki isimler ise şunlar:[556]

Tomoli'de:
1. Emin oğlu Tevfik
2. Uka oğlu Salil
3. Mehmet oğlu Abdülhamit
4. Mehmet Mehmet
5. Salih oğlu Abdullah
6. İbrahim Mehmet

Saint Frères'de:
1. Basil di Slemen
2. Ali oğlu Mustafa
3. Ali oğlu Ramazan
4. İbrahim oğlu Yunus
5. Mehmet Ahmet
6. Mustafa oğlu Servet

VI
İtalya ve Rusya'da Türk Esirler

İtalya'daki Türk Esirleri

İtalya'da esir olan Osmanlı subay ve askerlerine ait bilgilere sadece Genelkurmay ATASE arşivlerinde rastladık. Kızılay ve Kızılhaç arşivlerinde bunlara ait bilgilere ulaşamadık. Esir kampları ile ilgili raporlarda da, İtalya'daki Türk esirleri ile ilgili bilgiler yoktur.

İtalya milli arşivine başvurarak, buradaki esirlerimizle ilgili bilgilerin ve belgelerin olup olmadığını sorduk. İtalya askeri arşivi 3 Nisan 2000 tarihinde verdiği yanıtta, ellerinde sadece 1911-1912 Trablusgarp Harbi'ne dair belgeler olduğunu bildirdi.

Genelkurmay ATASE Başkanlığı arşivindeki Birinci Dünya Savaşı esirlerine ait dosyalarda, dönen esirler dikkate alınarak, İtalya'daki Türk esirlere ait bazı rakamlar verilmiştir. Elimizde başka bilgi ve belge olmadığı için şimdilik bunları zikretmek durumundayız. Buna göre 1914-1918 yılları arasında İtalya'da 100 Türk esiri vardır. Bunların 44'ü subay, 56'sı erbaş ve erdir.[557] İtalya'daki subayların 2'si yarbay, 5'i binbaşı, 13'ü yüzbaşı, 7'si üsteğmen, 8'i teğmen ve biri de zabit vekilidir.[558]

Subayların ve askerlerin hepsi Trablusgarp ve Bingazi cephelerinden esir alınmış,[559] Fransızlar tarafından İtalyanlara teslim edilmiştir.[560]

Çok sayıda Osmanlı esiri bulunan bir başka ülke de Rusya'dır. Özellikle Sarıkamış harekâtında ve ondan sonra bölgede devam eden savaşlarda Ruslar çok sayıda esir almış ve bunların çoğunu Hazar denizinde bulunan Nargin adasına, oradan da Rusya'nın içlerinde oluşturdukları esir kamplarına götürmüşlerdir. Osmanlıların Rusya'da 40.000'den fazla esiri vardır.[561] Bu esirler Hazar denizinden Sibirya'ya kadar uzanan çok geniş bir alan içerisinde kurulan Samara, Simbir, Kazan, Ufa, Nijninovograd, Oka, Kostruma, Viatka, Vologda,[562] Krasnoyarsk, Novinikulusuriski, Viladivostok gibi birbirinden çok uzak şehirlerde tutulmuşlardır. Kızılhaç heyetinin raporunda ise şu esir kamplarının ismi geçmektedir: Nijninovograd, Samara, Totzki, Orenburg, Taşkent, Troitzki, Omsk, İşim, Novoni-

Rusya'da, 1915-1921 tarihleri arasında yoğun olarak Türk esiri bulunan esir kamplarını gösteren harita.

kolavesk, Tomsk, Krasnoyarsk.[563] Esirler ancak beş altı yıl sonra yurda dönebilmişlerdir. Danimarka Kızılhaç heyetinin ilgili raporunda, 31 Temmuz 1918'de, Rusya'da Türk esirlerinin çalıştırıldığı kamplar ise şöyle belirtiliyor: Avetschkaja'da 13 esir, Balaschneja'da 21 esir, Derschanelja'da 28 esir, Niederemaunaja'da 13 esir, Stawropol kışlasında 160 esir, Stawropol'da büyük kışlada 1.171 esir, Stawropol-Petrofskaja demiryolu inşaatında 68 esir, Stawropol İstasyonunda 40 esir, Armavir şehri bölgesinde dağınık 80 esir, Twerskaja İstasyonu'nda 15 esir.[564]

Birinci Dünya Savaşı boyunca Rusya, merkezi kuvvetlerin iki milyondan fazla askerini esir almıştır. Esir alınan Osmanlılar, farklı etnik gruplara mensup olmakla birlikte, büyük bir çoğunluğu Türk idi. Esirlerin çoğu savaş bitiminden sonra da Rusya'da kaldılar; bazıları 1922'de dönebildi.

İkinci Dünya Savaşı'ndaki savaş esirlerine dair oldukça fazla araştırma yapılmışken, Birinci Dünya Savaşı'ndaki savaş esirleri hakkında çok az araştırma vardır ve bunlar da çoğunlukla Alman, İngiliz, Fransız ve Avusturya-Macaristan askerleri üzerine yoğunlaşmıştır. Son zamanlarda Türkiye'de savaş esirlerine karşı bir ilgi başladığı gözlenmektedir.

"1914'ün kayıp nesli" üzerinde (Lost generation of 1914) Avrupa ülkelerinde fazla bir yayın yoktur. Yine de Osmanlı'nın, daha doğrusu Türklerin Birinci Dünya Savaşı'ndaki faaliyetleri ortaya az da olsa bazı esaret hatıratı çıkarmıştır. Diğer ülkelerdekinin aksine, bu hatıralar savaştan uzun süre sonra yayımlanmıştır. Hatta bir kısmı, yazar öldükten sonra akrabalarınca bastırılmıştır. Ruslara esir düşenlerin neredeyse iki katı kadar Osmanlı askeri İngilizlere esir düşmüşse de, Rusya'da esir düşenler daha fazla hatırat yayımlamışlardır. Bunun sebebi, Rusya'daki esirlerin çok daha sert koşullar içerisinde yaşamaları ve Rus otoritelerinin sayısı iki milyonu aşan bütün esirlerin faaliyetlerini yakından kontrol edememesi olabilir. Hatıraların bazıları, esirlerin tuttuğu günlüklerdir. Hemen hemen tüm küçük rütbeli subaylar günlük tutmuştur. Bunlar doğruluk ve belgesel değer yönünden, olay-

lardan sonra yazılmış hatıralardan daha değerlidirler. Osmanlı İmparatorluğu'nda benzer çalışmalar geleneği vardır. Bilinen en eski örnekler 1644'e kadar geriye gider. Belki de en çok bilinen örnek, Osmanlı Süvari Subayı Temaşvarlı Osman Ağanın 17. yüzyılda Avusturya'daki esaret hayatını anlattığı eserdir.[565] Diğer bir örnek, Yeniçeri Süleyman'ın 17. yüzyıldaki Fransız esareti deneyimidir ki, günlüğü halâ yayımlanmamıştır.[566] Süleyman'ın ele aldığı konularla Rusya'daki Türk subaylarının işlediği konuları karşılaştırdığımızda, üç yüz yıllık farka rağmen ilgi çekici bir devamlılık göze çarpmaktadır.

Osmanlı subay ve erleri esir düştüklerinde, gelecekleri hakkında kaygı duyuyorlardı ve kafaları karışıktı. Rus hatlarının arkasına gönderildikten sonra Rus subaylarca sorgulanıyorlardı. İlk yerleşim bölgelerine gönderilirken zaman zaman nezaketle, zaman zaman da nefretle karşılaşıyorlardı. Türklerin ve diğer Müslümanların yaşadığı bölgelerden geçen esirleri, halk yaşlı gözlerle izliyordu. Bazen bu insanlar, tutuklanmayı göze alarak, Osmanlı askerlerine yiyecek vermeye çalışıyorlardı. Benzer bir nezaketin bazı Rus siviller tarafından da gösterildiği oluyordu. Ermenilerin yoğunlukta olduğu kasabalardan geçen Türk askerleri ise çok farklı bir muameleyle karşılaşıyorlardı. Yürüyen askerlere yerli Ermeniler sözle sataşıyorlardı. Bazen bu sataşmalar fiziksel boyuta da ulaşıyordu. Ermenilerin Türk esirlere davranışı her zaman olumsuz değildi. Kafkasya bölgesinin dışında yaşayan Ermeniler, Türklere yardım ediyorlardı.

Durumun her an tersine dönebileceğini düşünen Rus askerleri, Osmanlılara genelde kötü davranmıyorlardı. Subaylar, sorgularından sonra toplanma kamplarına ulaştırılmak üzere en yakın demiryqlu bağlantısına götürülüyorlardı. İstasyonda Rusların tepluşki dedikleri yük vagonlarına bindiriliyorlardı. Her tepluşkide, üst üste duran iki sıra tahta bank vardı. Ortada demir bir soba duruyordu. Köşenin birinde tuvalet niyetine kullanılan bir kova vardı. Tepluşkiler Rus askerlerce de kullanılıyordu. Fakat esirler sevk edilirken kapasi-

عثمانلی هلال احمر جمعیتی

روسیه اسرا مرخصی یوسف آقچورا بکك راپوری

درسعادت

مطبعهٔ اورخانیه

۱۳۳۵

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti adına Rusya'daki esir kamplarını ziyaret eden Yusuf Akçura Bey'in dönüşünde Kızılay Genel Başkanlığı'na verdiği raporun kapağı ve ilk sayfası.

telerinin çok üzerinde, neredeyse iki kat fazla yükleniyordu. Bazen yolculuklar aylarca sürüyordu. Sobaya ve kalabalığa rağmen kışın tepluşkilerin içi çok soğuk oluyordu. Esirler odun ya da kömür bulduklarında ısınmak umuduyla sobayı kullanıyorlardı. Fakat soba kıpkırmızı olduğunda bile sadece etrafındaki birkaç kişiyi ısıtıyordu. Buldukları paçavralarla üzerlerini örtmeye çalışsalar da, titremeye devam ediyorlardı. Rusya'daki esirlerden sadece Osmanlı esirleri pencere ve kapıları tahtayla kapatılmış ya da dışarıdan kilitlenmiş tepluşkilerde taşınıyorlardı.

Catégorie 2

№

SOCIÉTÉ RUSSE
DE LA
CROIX ROUGE
PLACÉE SOUS
L'AUGUSTE PATRONAGE
DE SA MAJESTÉ L'IMPÉRATRICE
MARIE FÉODOROVNA.

BUREAU CENTRAL
de Renseignements
sur les prisonniers de guerre
Pétrograd,
Rue Ingéniernaia, № 4.

LISTE
des prisonniers de guerre.

		...on.	Age	Lieu d'habitation ou lieu d'origine.
		...ul.		Tchoumnicou-Sour
				vilay. Sivas
				" Trébizonde
				" "
				" "
				" Erzéroum
				" "
				Baibourt
				vil. Sivas
				" Bitlis
				" Erzéroum
				Baibourt
				vil. Erzéroum
				Tchala-Sour
				Ediouk
				Lorout
18	Békacha Kara	"	"	Kahrpout
19	Halkas Ibrahim	"	"	Vil. Sivas
20	Ibrahim Chirvan	"	"	Mouch
21	Malaram Begotil	"	"	Tchatour
22	Dourmich Ihia	"	"	Vil. Sivas
23	Mevloud Chiran	"	"	" Malatia

Rus Kızılhaçı'nın hazırladığı, savaş esirlerini, şehitleri ve esirlerin sağlık durumlarını gösteren listeler.

Corp d'armée ou vaisseau.	Lieu et date de capture.	Etat de santé.	Lieu d'internement.
I3 rég. d'inf.	Bitlis X-I5	bronchite chronique	hôp. local, temp. de Bakou
rég. de gendarm.	Batoum II-"	malaria	"
	Sarykamych IX-"	"	"
" " "	Batoum "	"	"
rég. de gendarm.	Kazvine VIII-"	Dysenterie	"
" " "	" IX-I6		"
I4 bat. de sapeurs	Bedjar "	bronch. chroniq.	"
" "	Trébizonde "	"	"
I49 rég. d'inf.	Kazvine "	Influenza	"
rég. de tabors	" "	malaria	"
I4 bat. de sapeurs	Île Marime ? "	Anémie	"
	Mouch XI-"	malaria	"
I4 bat. de sapeurs	Machkat VIII-"	Influenza	"
"	Bedjar IX-"	paralys. du pied. d.	"
" "	KazvineIX-I5	décédé cachexie	"
" "	" "	décédé dysenterie	"
33 rég. de caval.	Khoumis I-I6	blessé au poignet dr.	en corvée au bourg Batourinsky. p. Kouban
" d'un transport	Bitlis III-"	non blessé	"
rég. d'artill.	" "	blessé au talon dr.	"
" —	" "	non blessé	"
33 rég. de caval.	Khounis I-"-"	"	"
" "	" "	"	"

نیت

Sibirya-Vetluga esir kampındaki Türklerin elle yazarak çoğalttıkları Niyet [Nyet, Rusçada 'hayır' demektir] gazetesi.

Bütün bunlardan daha kötüsü, varılan kamplarda yaşanıyordu. 1915 kışında Sibirya'nın Priamur bölgesine gönderilen 800 Osmanlı esirinden sadece 200'ü kampa ulaşmış, diğerleri soğuktan ve izdihamdan ölmüştür. Aynı kış içinde Samara'ya kapıları ve pencereleri tahtayla kapatılmış iki tepluşki gelmiştir. Boş bir hatta çekilen, en bu vagonlarda yiyecek ve malzeme olduğu sanılmıştır. Günler sonra Rus askerler, tepluşkileri açtıklarında, içinde 68 Osmanlı esiri olduğunu ve bunlardan sadece sekizinin yaşadığını görmüşlerdir.[567]

Buna benzer birçok olay, belgelerde ve hatıralarda geçmektedir. Diğer ülkeler esirlerinin sevkıyatında buna benzer olayların gerçekleştiğine dair bir kayda rastlanmamıştır. Bunların sevkıyatı daha iyi koşullarda yapılmıştır.

Esirler, sürekli yaşayacakları kamplara gönderilmeden önce toplama kamplarına götürülüyorlardı. Osmanlılar için en çok kullanılan toplama kampı, Hazar denizinin Bakü sahilindeki Nargin adasındaydı. Burası en kötü toplama kamplarından biriydi. Esirler kirli ve haşerat dolu, yıpranmış, eski taş binalarda yaşıyorlardı. Burada birçok Osmanlının açlık ve hastalıktan öldüğü belirtiliyor.[568]

Toplama kamplarının bu kötü koşullarında hayatta kalmayı başaran esirler, Rus İmparatorluğu'nun her tarafına dağılan kamplardan birine gönderiliyorlardı. Bu kampların sayısı yeterli değildi. Yataklar da yetersizdi. Aslında tahta raflar yatak olarak kullanılıyordu. Tuvalet yoktu. İhtiyaca göre, birçok farklı bina esir kampına çevrilmişti: eski ordu kampları, sergi salonları, ahırlar, sirk binaları, içki imalathaneleri, terk edilmiş fabrikalar, okullar...

Genelde esir kampları yerleşim yerlerinin dışındaydı. Örneğin Krosnoyorsk kampı, kasabadan 40 dakikalık yürüyüş mesafesindeydi. 35.000 kadar esir barındıran Sibirya kampları Avrupa'daki benzerlerinden daha büyüktü.[569] Kamplardan çoğunun etrafı tahta çıta ya da telle çevrilmişti. Yükseklikleri 12-15 adım kadardı. Kesişme noktalarında nöbetçi kuleleri vardı. Esirler genellikle geniş kamplarda tutuluyorlardı. Subaylar ise Rus hükümetinin müsadere ettiği geniş evlerde kalabiliyorlardı. Büyük kampların çoğu, önceleri daha az sayıda Rus askeri barındırmış eski garnizonlardı. Böyle yerlerde şanslı olanlar, tuğladan ya da tahtadan kulübelerde kalabiliyorlardı. Şanssız olanlar ise ahırlarda ve ordu depolarında kalıyordu. Kalabalığa bağlı olarak, her kişiye 1-1,5 m'lik bir yer kalıyordu. Uyurken esirler birbirine çarpıyorlardı.

Subayların barınma koşulları daha iyiydi. Eski ordu garnizonlarında, Rus subayların barakalarında kalıyorlardı. Askerler kadar kalabalık değillerdi. Savaşın ilk yıllarında askerler, esir kamplarında subaylara hizmet ediyorlardı.

Yeterli miktarda iç çamaşırı olmadığı için, esirler her zaman bitleniyorlardı. Fazladan iç çamaşırı alanlar –bu Türkler için nadir bir durumdu– bunları tütün almak için köylülere satıyorlardı. Çorapları olmayanlar iç çamaşırlarını ayaklarına sarıyorlardı. Bu uygulamanın özellikle Osmanlılar, Macarlar ve Çekler arasında oldukça yaygın olduğu görülüyordu. Esirler her gün bitleri öldürmek için elbiselerini çıkarıyorlardı. Ancak yatakları da bitlenmiş olduğundan, bu çabaları sonuçsuz kalıyordu. Bu yaratıklardan kurtulamadıkları için hayatları çekilmez oluyordu. Gi-

derek bitlerden kurtulmanın değişik yollarını bulmuşlardı: Kimisi yakıyordu, kimisi de iğneyle öldürmeye çalışıyordu. Bir Alman esirine göre, Osmanlı esirler bitleri boğuyorlardı, çünkü boğulmanın en yavaş ölüm olduğunu düşünüyorlardı. Bu bit öldürme şekillerinin, kendilerini bu küçük yaratıklar karşısında bile savunmasız hisseden esirlerin, birikmiş nefret ve asabiyet duygularından bir çeşit kurtulma yolu olduğu söylenebilir.[570]

Sağlıksız koşullar, esirler arasında birçok hastalığa yol açtı. Tifüs, tifo ve kolera en önemli ölüm sebepleriydi. Diğer salgın hastalıklar da görülüyordu. Tüm kamplarda, değişik zamanlarda tifüs salgını olmuştu. Bu hastalığı Osmanlılar Kafkasya Cephesi'nden getirmişlerdi.

Esir düştükten sonra, toplama kampından itibaren subaylar erlerden ayrılıyorlardı. Rus hükümeti küçük rütbeli subaylara ayda 50 ruble, kurmay subaylara 75 ruble ve generallere 100 ruble veriyordu. Aynı miktar Babıâli tarafından Rus esirlere de veriliyordu. Erler yiyeceğe para ödemezken, subaylar yiyecekleri Ruslardan satın alıyorlardı.[571]

Esirler kamplarda genelde kendi milliyetlerini gözetmişlerdir; yani Osmanlılar Osmanlılarla, Almanlar Almanlarla kalmıştır. Bazı kamplarda çok az Osmanlı olduğu için, farklı milliyetlerin bir arada kalma durumu da olmuştur. Subaylar başka ülkelerin subaylarıyla karışmıştır. Her ne kadar bazı kaynaklar farklı milletlerden esirler arasında gerginlikler yaşandığını belirtse de, bu çatışmalara Osmanlılar katılmamışlardır.[572] Osmanlılar, Moskova toplama kampına ilk geldiklerinde çok iyi karşılanmışlardı. Özellikle Avusturyalılar Osmanlılara battaniye tedarikinde yardım etmişlerdi. Başka bir kampta Almanlar, Gelibolu zaferini kutlamak için Osmanlıları çaya davet etmişlerdi. Bir seferinde Avusturyalılar, Osmanlıları, İmparator Karl'ın doğum gününü kutlamak için verdikleri partiye çağırmışlardı. Esirler arasında bu tür ziyaretler çok yaygındı.

Osmanlı ordusu içindeki unsurlar arasında ilişkiler bu kadar iyi değildi. En önemli ve sık sürtüşme Araplarla Türkler

arasında görülüyordu. Araplar, Türklerden sonra en büyük topluluktu. İngilizlerin Bağdat'ı almasından ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Arap isyanlarından sonra iki grup arasındaki ilişki daha da gerginleşmişti. Rusların Arap subay esirlere ayrıcılık tanıyan davranışları da bu gerginliği artırmıştı. Avrupa'daki Rus kamplarının birinde Osmanlı ordusuna mensup Türk olmayan şahıslar, Rus askerlerle işbirliği yapıp yiyecekleri karaborsadan satmışlardı. Kendi arkadaşlarının sırtından para kazanan bu fırsatçılar kısa süre içinde Türkler tarafından durdurulmuştu. Bir Türk subay, Çiçero'dan alıntı yaparak bu fırsatçıları şöyle yorumlamıştı:

"Çiçero şöyle diyordu: Ey Romalıların gayrimeşru çocukları! Artık aranızda gerçek Romalılar yoktur. Fethettikleri ülkelerin yabancı insanlarıyla karışan Romalılardan, gayrimeşru bir nesil türemiştir. Ben de, Ruslarla işbirliği yapanlar Türkiye'nin gayrimeşru çocuklarıdır, diyorum."[573]

Her Türkün yukarıdaki subay gibi hissettiğini söyleyemeyiz. Fakat sinirler gerildikçe, sıkıntıyla beraber asabiyet arttıkça ve Arap kökenliler ayrıcalıklı kaldığı sürece, iki grup arasındaki sürtüşme artarak devam etti.

Bundan farklı olarak, Osmanlı ordusundaki ayrımın sosyoekonomik kökleri yoktu. Diğer milletlerden savaş esirleri arasında sınıf farklılıkları belliyken, Osmanlı subay ve erleri arasındaki sınıf yapısı o kadar kesin değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nda bile kesin tanımlanabilir bir sınıflar sistemi yoktu. Gerçekte Osmanlı ordusu içindeki subaylar, kırsal kesimden ya da orta sınıflardan geliyordu. Ordu her kesimden insana açıktı.

Türk subaylar ve erler arasında sosyoekonomik ayrım yokken, Rus otoritelerce fiziksel bir ayrım yapılmıştır. Çoğu Osmanlı askerinin eğitim eksikliği yüzünden, erler arkalarında bir hatırat bırakmamışlardır. Subaylardan farklı olarak erler çalışıyordu. İşten başka bir şey yapmaya yeterli zamanları yoktu. İşleri, kampın içinde ve dışında kulübeler yapmak, olanları onarmak veya başka binalarla ilgilenmekti. Rus yetkililer seferberlik yüzünden oluşan iş gücü açığını kapatmak

için esirleri kullandılar. Genelde kamp dışında çalışan Osmanlılar, fabrika işçisi ya da çiftliklerde ırgat oldular.

Erlerin çoğu çalışsa da subayların çoğunun oldukça fazla boş zamanı vardı. Hayatlarına biraz da olsa normallik katmak isteyen esirler boş zamanlarını değerlendirmek için birtakım etkinliklerde bulunuyorlardı. Esir kamplarında elde ettikleri yetenekler, uzun vadede, cephede elde ettiklerinden daha yararlıydı ve sivil hayatta işlerine yarıyordu. Osmanlı subayları arasındaki en yaygın etkinlik, diğer esirlerden yabancı dil öğrenmekti. Almanca, Fransızca, Rusça ve Macarca öğreniyorlardı. Herkes başkasına dil öğretmekten ve başkasından dil öğrenmekten memnundu. Türk esirler de diğerlerine Türkçe öğretiyorlardı. Subaylardan birisi, Krosnoyorsk'taki Türklerin % 60-70'inin en az bir yabancı dil öğrendiğini söylüyor. Kasabalarda kendilerine ayrılmış evlerde kalanların çoğunlukla Rusça öğrendiği görülüyor. Bazı büyük kamplarda esirler okul bile açtılar. Novonikdavesk'teki okul 14 farklı lisan öğretiyordu. Bunların içinde Türkçe, İbranice ve Esperanto da vardı.[574]

Esirlerin etkinlikleri akademik alanlarla sınırlı değildi; güzel sanatlar, el sanatları ve eğlence de vardı. Bazıları satranç oynayıp satranç kulüplerine üye oldu; kimisi çizim yaptı ya da resimle uğraştı. Bazıları cep çakısı, birkaç tahta parçası, tutkal ve tel kullanarak ut yapmışlardı. Esirler enstrüman çalmayı öğrendiler, enstrüman çalmasını bilenler ise müzik grupları kurdular. Sibirya'daki Krasnayorsk kampı belki kültür hayatı en canlı Rus esir kampıydı. Osmanlı subayları, kurdukları müzik grubuyla birkaç konser verdiler. Kısa süreli olmakla birlikte, bir tiyatro grubu da kurulmuştu. Türk grupların hazırladığı konserler ve oyunlar, duvarları İstanbul resimleriyle süslü, yeniden düzenlenmiş bir ahırda sunuluyordu. Bu etkinlikler esirlerin zamanlarını değerlendirmelerini sağladığı gibi, uzun süreden beri görmedikleri anavatanlarıyla olan bağlantılarını da güçlendiriyordu.

Esirlerin kamp gazeteleri de vardı; tabii bunlar elle yazılıyordu. Aşağı yukarı her büyük kampta bir Osmanlı ga-

Nom et prénom.	Religion.	Age.	Lieu d'habitation ou lieu d'origine.	Corp d'armée ou vaisseau.	Lieu et date de capture.	Etat de santé
brahim Mustapha	musul.	30	Erzéroum	13 rég. d'inf.	Bitlis I-15	bronchite chronique
hakir Osman	"	40	Trébizonde	rég. de gendarm.	Batoum II-"	malaria
ahmet Kouli	"	20	Erzéroum		Sarykamych IX-"	"
bouleiman Osman	"	23	"		Batoum "	"
errai Chail	"	34	Bagdassar	rég. de gendarm.	Kazvine VIII-"	Dysenterie
li Glava	"	30	Hanaki	"	" IX-16	"
akazzeh Nazim	"	21	Stamboul	14 bat. de sapeurs	Bedjar "	bronch. chron
hmed Sar	"	85	Trébizonde	—	Trébizonde "	"
aphael Khaim	juif	21	Stamboul	149 rég. d'inf.	Kazvine "	Influenza
zzet Mahmet	musul.	25	Mouarda	rég. de tabors	" "	malaria
assan Mahmet	"	28	Koniah	14 bat. de sapeurs	Île Narime ? "	Anémie
adji Mourat Issa	"	61	Bitlis		Mouch XI-"	malaria
assim Zeinadyne	"	55	Erzéroum	14 bat. de sapeurs	Machkat VIII-"	Influenza
adgi Mahmet	"	30	"	"	Bedjar II-"	paralys. du p
ourmich Abdoullah	"	22	Stamboul	"	Kazvine II-15	décédé cachexie
ustapha Ahmed	"	28	Koniah	"	" "	décédé dysenterie
holar Ogly Habet	"	25	Moussoul	33 rég. de caval.	Khoumis I-16	blessé au pe d
ussein Ogly Mustapha	"	25	Merdine	d'un transport	Bitlis III-"	non blessé
atchali Ogly Hussein	"	25	Ervil	rég. d'artill.	" "	blessé au ta
ustapha Ogly Ahmed	"	25	Moussoul	—	" "	non blessé
assan Ogly Mahomet	"	26	"	33 rég. de caval.	Khounis I-"	"
bdul Kadyr Ogly Inia	"	33	"	"	" "	"

Rus Kızılhaçı'nın hazırladığı, savaş esirlerini, şehitleri ve esirlerin sağlık durumlarını gösteren listelerden.

zetesi vardı. Örneğin Krosnoyorsk'ta Kurtuluş adlı gazete popülerdi.[575] Gazetede anavatan ve savaşla ilgili haberlerin yanı sıra Orta Asya etnografyası ve Türklerin tarihi hakkında makaleler de yer alıyordu. Büyük kampların çoğunda İsveç Kızılhaçı'nın kurduğu kütüphaneler vardı. Kitapların neredeyse tamamı Almancaydı. Almanca bilen Osmanlı subayları bu kütüphanelerden yararlanabiliyordu. Kamptan ayrılmalarına izin verilen bazı esirler Kırım Türkçesiyle yazılmış kitaplar ve gazeteler bulabiliyorlardı. Esirler spor kulüpleri kurup yarışmalar düzenliyorlardı. En yaygın sporlar futbol, jimnastik ve koşuydu. Her ne kadar Osmanlıların kendi takımları yoksa da, diğer milletlerin kurdukları takımlara, özellikle Macarlara ve Avusturyalılara katılıyorlardı. Örneğin Krosnoyorsk'taki futbol maçları genellikle pazar akşamları oluyordu ve tüm Osmanlılar takımları desteklemek için geliyorlardı. Din ve ibadetin esirler arasında özel bir yeri vardı. Tatar ve diğer Müslümanların yaşadığı kasabalara yakın kamplarda tutulan esirler, dostça karşılandıkları camilere gitmek için kamp yetkililerinden izin alabiliyorlardı. Bazen onlara Avusturya-Macaristan ordusundaki Müslüman Bosnalılar da katılıyordu.

Müslüman nüfusun az olduğu kasaba ve şehirlerde Osmanlıların cuma namazı büyük ilgi görüyordu. Yakın kasabalardan gelen siviller, hatta Rus rahipler namazı seyrediyorlardı. Türklerle çok az bağlantısı olan yerliler, onları ilkel ve şeytani olarak görüyorlardı. Böyle bir anlayış, büyük ölçüde Rusya'nın geleneksel düşmanı olan Osmanlı İmparatorluğu'na karşı çarist propagandanın sonucuydu. Bazı bölgelerde köylüler ve kasabalılar Türklerin kuyrukları ve boynuzları olmadığını görünce çok şaşırmışlardı. İslam inancı diğer dinler gibi esirlere manevi destek sağlamış, zor koşullara katlanmalarına yardım etmişti. Geleceklerinin belli olmayışından dolayı içine düştükleri hayal kırıklığını, asabiyeti, acı çekmeyi ve ölümü kabullenmelerini sağlamıştı.

Yerli halktan kimselerle ilişki içinde olmaları ve boş zaman etkinlikleri, esirlerin "dikenli tel hastalığı" denilen

piskolojik rahatsızlıkların kötü etkilerinden kurtulmalarını da sağlamıştır.

Rusya'da savaş esiri olarak bulunanlardan bazıları modern Türkiye'de önemli mevkilere gelmişlerdir. Örneğin savaşta İngilizlere esir düşen Cemal Gürsel ve Cevdet Sunay, sonradan sırasıyla Türkiye'nin 4. ve 5. cumhurbaşkanları olmuşlardır.[576]

Ruslarla evlenen ya da Rusya'da kalan Türkler hakkında bir belge yoksa da, farklı milletlere mensup birkaç bin esirin Rusya'da kalıp yeni bir hayata başladıkları açıktır. Türklerden bazıları Orta Asyalı kadınlarla evlenip eşleriyle birlikte Türkiye'ye dönmüşlerdir.

Türk asıllı halklar, özellikle Tatarlar, Osmanlı esirlere birçok konuda yardım etmişlerdir. Çoğu zaman Osmanlılara pasaport, sivil elbise, güvenli evler sağlayıp kaçmalarına yardımda bulunmuşlar; kamplara nakledilirken ölen ve Ruslarca demiryolu kenarına bırakılan Osmanlı askerlerinin cesetlerinin İslami esaslara göre gömülmesini sağlamışlar; esirlere para yardımı yapmışlardır. Önemli ölçüde Türk nüfusunun yaşadığı şehirlerde bu amaçlar için küçük organizasyonlar kurulmuştur. Türk asıllı halkların varlığı ve yardımı, Türk esirlere tamamıyla yalnız olmadıklarını göstererek moral desteği sağlamıştır. Aynı şekilde Rusya'daki Osmanlı esirlerin varlığı, Türk asıllı halklara Osmanlı Türkleri bilincini yerleştirmiştir.[577]

Bazı esirler Rusya'daki iç çatışmalara da katılmışlardır. Bolşevik devriminden sonra esirler üzerindeki baskı biraz daha gevşemiş ve bazılarının kamplardan geçici olarak ayrılmalarına izin verilmiştir. Rus iç savaşı çıktığında, Türk esirler kendilerini bu savaş içinde bulmuş ve Türk asıllı halklara birçok konuda yardım etmişlerdir. Bazıları Orta Asya'da Ruslara karşı, Azerbaycan'da Ermenilere karşı savaşmak için askeri birlikler eğitmişlerdir. Orta Asya'ya gelen subayların önemli bir kısmı yerel okullarda öğretmen olmuştur. Varlıkları ve faaliyetleri, Orta Asya'daki Türk asıllı halkların Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti hakkındaki düşünceleri-

ni etkilemiştir. Tahmin edilebileceği gibi Rus devrimi, devrim hakkında karmaşık fikirleri olan esirleri önemli ölçüde yönlendirmiştir. Kimisi savaşı sona erdireceği için devrimi kutlamış, kimisi karamsar ve ilgisiz kalmıştır. Bolşevikler iktidara geldiklerinde, esirlerin serbest vatandaşlar olduklarını ve Rusların misafirleri olduğunu belirtmişlerdir; fakat subayların bu mutluluğu kısa sürmüştür. Bolşevikler subayları sınıf düşmanı ilan etmiş, maaşlarını kesip sadece yiyecek vermiştir. Verilen yiyeceklerin miktarı ve kalitesi zamanla düşmüştür. Ekmek yerine un vermeye başlamışlardır. Verilen az miktardaki et bozuktur. İç savaştan dolayı esirler kampta kalmayı daha güvenli bulmuşlar, yakın kasabalarda iş bulmuşlar, kendi işlerini kurmuş ya da yiyecek alacak parayı bulmanın değişik yollarını aramışlardır.

Bolşevikler zamanla esirler arasındaki propaganda faaliyetlerini artırmışlar, kurdukları uluslararası birliklere katılanlara 200 ruble ve yiyecek vaat etmişlerdir. Çok sayıda Macar, Avusturyalı ve Alman Bolşeviklere katılmışsa da, Osmanlılardan katılanların sayısı pek azdır. Bolşevik taktiklerinden birisi, kendi amaçlarına sıcak bakan Osmanlı sivilleri kullanmaktı. Örneğin savaş çıktığı sırada Rusya'da bulunan Osmanlı aydını Mustafa Suphi, Bolşeviklere katılmış, Bolşevik yardımıyla Yeni Dünya adında bir propaganda gazetesi çıkarmıştır. Bu gazete çok sayıda Türk savaş esiri barındıran kamplara gönderilmiştir. Yandaş kazanmak için esir kamplarını ziyaret eden Mustafa Suphi ve arkadaşları, sonunda, yaklaşık bin kişiden oluşan Türk Kızıl Alayı'nı oluşturmuş, 20 Türk savaş esiriyle birlikte 1920'de Bakü'de Türk komünist partisini kurmuşlardı.[578]

Bazı Türkler Mustafa Suphi'nin Kızıl Alay'ına katılmışsa da, büyük çoğunluğu komünizme ilgi göstermemiştir. Bu davranışı açıklarken Osmanlıları diğer esirlerden ayıran birkaç faktöre bakmak gerekir. Alman ve Avusturya-Macaristan ordularında aristokratik subaylarla erler arasındaki sınıfsal farklılıklar fazlayken, Osmanlı ordusunda bu ayrım o kadar fazla değildir. Bu yüzden subayların sınıf düşmanı olduğu yo-

RAPPORT

de MM. F. Thormeyer et Dr F. Ferrière, junr, sur leur visite aux camps de prisonniers en Russie. (Octobre 1915 et février 1916.)

...uction.

...r le Comité international de la ...camps de prisonniers de guerre ...nève le 14 octobre 1915. Après ...la Suède et la Finlande, elle est ...octobre.

...arrivée, cordialement accueillis ...nistre de Suisse à Pétrograde, qui ...toutes ses forces aux devoirs d'un ...difficile. Nous sommes heureux ...sincère reconnaissance pour sa ...r tous les bons offices qu'il nous ...durée de notre séjour en Russie. ...urs, nous avons aussitôt commencé ...à l'organisation de notre mission. ...nsister sur la courtoisie et la bien- ...émoignées les autorités russes. Nous ...ouer de leur accueil. Nous considé- ...devoir de leur adresser ici l'expres-

...ciété russe de la Croix Rouge a fait ...ueil aux envoyés du Comité interna-

COMITÉ INTERNATIONAL DE LA CROIX-ROUGE

DOCUMENTS

PUBLIÉS A L'OCCASION DE LA

GUERRE EUROPÉENNE

(1914-1919)

RAPPORT

DE

MM. F. THORMEYER et Dr F. FERRIÈRE junr,

sur leurs visites aux camps de prisonniers en Russie.

Octobre 1915 à Février 1916.

HUITIÈME SÉRIE

Mars 1916

INTER ARMA CARITAS

GENÈVE

LIBRAIRIE GEORG & Cie

Maisons à Bâle et à Lyon

Kızılhaç heyetinin Rusya'daki esir kamplarını teftiş raporunun kapağı ve ilk sayfası

lundaki Bolşevik sloganı, Osmanlı esirler arasında pek rağbet görmemiştir. Bir başka açıklama da, Osmanlı askerinin eğitimsiz olması ve eğitimli insanlara saygı duyması olabilir. Subayları kan emici aristokratlar olarak değil de eğitimli insanlar olarak gören erler, sınıf farklılıklarıyla ilgili bir soruyla karşılaştıklarında, soruyu subaylara sorup yanıt almaya çalışıyorlardı.[579]

Savaş sırasında ve sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun esirlerine karşı ilgisiz olduğu belirtilmiş ve bu tutum eleştirilmiştir. Her şeyden önce İstanbul hükümeti, St. Peters-

burg'daki İspanyol büyükelçisini, Rusya'daki Osmanlı temsilcisi ve Osmanlı esirlerinin koruyucusu olarak atamıştır. Zaten Amerika, İsveç ve Danimarka yetkilileri diğer milletlerin esirlerinin sorumluluklarını üstlenmişlerdi. İspanyol büyükelçisinin yanında, kendisine bu görevi yaparken yardım edecek sadece iki kişi vardı. İspanyol hükümetinin tüm samimiyetine rağmen, İstanbul hükümeti her zaman yeterli para bulamıyor ve az parayla çok az şey yapmaya çalışıyordu.

İstanbul hükümetinin ve Hilal-i Ahmer (Kızılay) Amerikan hükümetinin Osmanlı esirlerine yardım etmesini sağlama çabaları sonuçsuz kaldı. Örneğin Aralık 1915'te Hilal-i Ahmer Müdürü Profesör Besim Ömer Paşa, Amerikan hükümetine Rusya'daki yetkililerinin Osmanlı esirlerinin ihtiyaçlarını öğrenip Alman Hulfsakter kuruluşu aracılığıyla gerekli paranın ve malzemelerin gönderilmesini sağlayıp sağlayamayacağını sordu. Amerikalı yetkililer Besim Ömer Paşa'ya, konuyu İspanya büyükelçiliğiyle görüşmesini söylediler.[580] Mart 1918'de Brest-Litovsk Anlaşması görüşmeleri sürerken Hilal-i Ahmer temsilcisi Yusuf Akçura Bey, Osmanlı savaş esirlerine yardım etmek için Rusya'ya gitti. Sibirya'yı Çekoslovakya lejyonu kontrol ettiği için, Akçura ve iki yardımcısı sadece Avrupa'daki Rus kamplarını ziyaret edebildiler. Esirlere para, giyim eşyası, kitap ve gazete dağıttılar. Anlaşma imzalandıktan sonra Akçura yüzlerce Osmanlının Türkiye'ye dönmesini sağladı. İstanbul hükümetinin ve 1920'de Ankara'da kurulan milli hükümetin temsilcileri, esirleri ziyaret ettiler. 1920'de Burdur Milletvekili İsmail Suphi (Soysallı) Bey, Taşkent'teki esirleri ziyaret etti, onlardan Orta Asya'da kalıp halka yardım etmelerini istedi. Ayrılmadan önce para göndereceğine dair söz verdi ve para, Moskova'daki büyükelçilik vasıtasıyla gönderildi.[581] Milli Mücadele sırasında Ankara hükümeti, İstanbul'u işgal altında tutan İngilizlerin, Türk esirlerin Hindistan'a geçip orada bir Müslüman ayaklanması başlatacağından endişe duyduğunu biliyor ve esirleri orada İngilizlere karşı bir baskı unsuru olarak tutmaya çalışıyordu. İç savaş nedeniyle esirler Rusya'dan deniz yoluyla dönüyorlardı. Yu-

nanistan'ın Türkiye'ye asker çıkarmış olması dolayısıyla Akdeniz ve Ege'de dolaşan Yunan gemilerinin esirleri ele geçirme riski de artıyordu.

İstanbul hükümetinin esirlere Almanya ve Avusturya-Macaristan kadar yardım edememesinin bir nedeni ekonomikti. Savaş süresince Osmanlı hükümeti mali yönden kısıtlıydı; savaş gücü Alman mali yardımına bağımlıydı. Bu yüzden ülke var olma savaşı verirken esirlere yüksek bir öncelik verilmiyordu. Hilal-i Ahmer, mali yönden diğer ülkelerin Kızılhaç kuruluşları kadar güçlü değildi. Geri dönen ya da kaçan savaş esirleri, dönüşlerinde yetkililerin kendilerine karşı ilgisiz kaldığını görmüşlerdir. Bazıları esir olduklarını kanıtlamak zorunda kalmışlardır. Diğerlerine soğuk davranılmış ve bunlar gerekli düzenlemeler yapılana kadar parasız beklemek zorunda kalmışlardır. Osmanlı yetkililerin bu davranışı Birinci Dünya Savaşı'na özgü bir olgu değildir. Balkan Savaşı'ndan dönenlerin de benzer bir durumla karşılaştığını biliyoruz.[582]

Daha önce da belirtildiği gibi, Alman ve Avusturya-Macaristan askerleri sadece Amerika'dan yardım almamış, İsveç Kızılhaçı'ndan da yardım almışlardır. Olanakları oldukça sınırlı olan Kızılay'dan başka, Osmanlı esirlerini koruyan bir kuruluş yoktu.

Osmanlı hükümeti esirlere maddi yardım etmek istiyorduysa da, bu yardım Rusya'daki bazı yetkililerce ele geçiriliyordu. Ruslar, Avusturya-Macaristan uyrukluların belirttiği gibi, geleneksel düşmanlarının dinsel farklılıklarından yola çıkarak ve Osmanlı hükümetinin Rusya'daki askerlerine karşı olan ilgisizliğinden yararlanarak, onlara zalimce davranmıştır.

Çok sayıda Osmanlı esirinin Rusya'daki esaretleri sırasında açlıktan, soğuktan ve hastalıktan ölmüş olması muhtemeldir. Ne yazık ki bu dönem, istatistiki bilgilerin güvensiz olduğu bir dönemdir. Kafkasya Cephesi'ndeki karışık durum dolayısıyla, Osmanlı hükümetinde zayiata dair güvenilir bilgiler yoktur. Ruslar esir sayısını 64.509 olarak veriyor.[583] Kayıp % 1'den azdır. Bu, sözü geçen milletler arasında en düşük orandır. Avusturya-Macaristan'a göre Türklerin sayısı

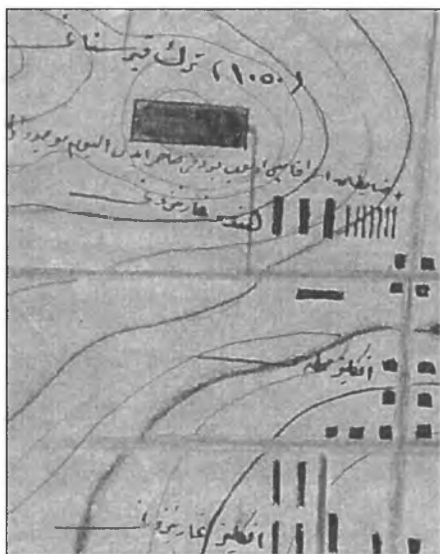
51.000 ve kayıpları % 20'dir ki, bu da en yüksek orandır. Rus verilerini güvensiz kabul edebiliriz; esirlerin çoğu açlıktan, soğuktan, bakımsızlıktan ve hastalıktan ölmüştür. Kayıp oranı Avusturya-Macaristan'ın belirttiğine yakın olmalıdır.

Rusya'da kötü bir esaret devresi geçiren Osmanlı esirler, sonunda ülkelerine dönmüşlerdir. Bazıları savaştan sonra kurulan ülkelere gitmişlerdir. Geri dönen ve kaçan esirlerin bazıları kendilerini bir başka savaşın içinde, işgalci Yunan kuvvetlerine karşı yapılan İstiklal Savaşı içinde bulmuşlardır. Bunların bazısı tekrar esir düşmüştür.

Rusya'daki Türk esirleriyle ilgili olarak yayınlanan hatıraların dışında, Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde Dr. Cemil Kutlu'nun hazırladığı *Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülme Faaliyetleri* adlı doktora tezi son derece doyurucu bir bilimsel çalışmadır. Bu çalışma Rusya'daki Türk esirleriyle ilgili ayrıntılı bilgi vermektedir.[584] Bu sebeple, bu kitapta bu konuya daha fazla yer verilmemiştir.

VII
Yurda Dönüş ve Şehitlikler

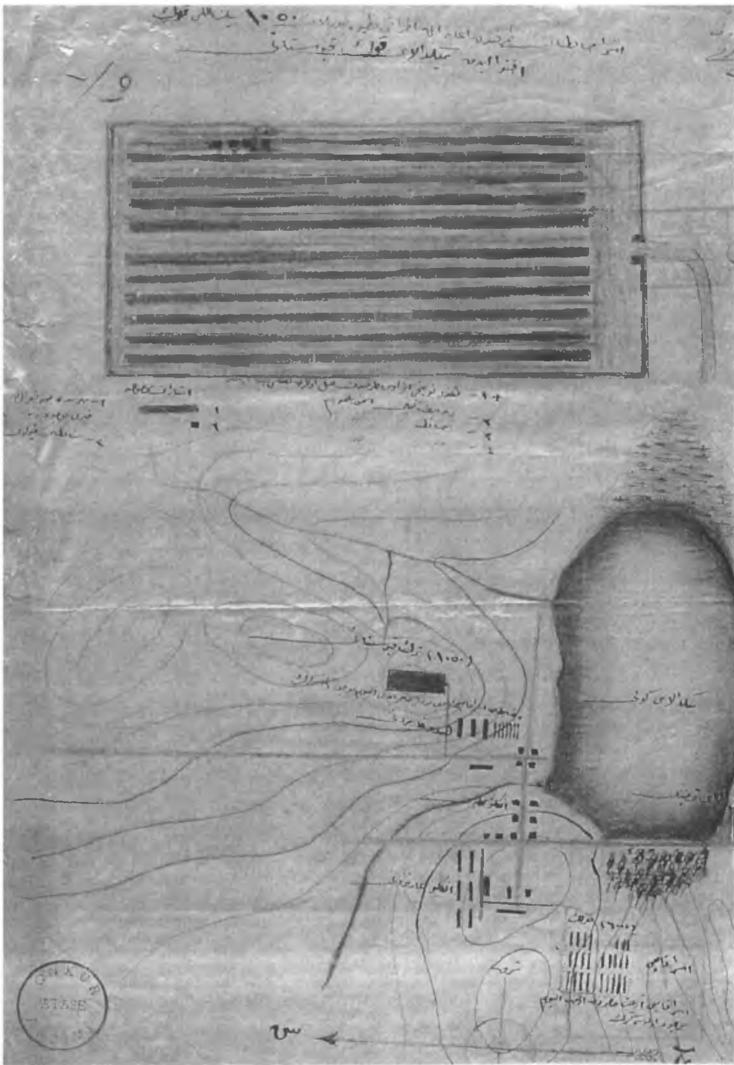

Esir Kamplarında Oluşturulan Şehitliklerimiz

1914 yılı sonundan 1920, 1921, hatta 1922 yılına kadar süren uzun esaret hayatı sırasında, esir kamplarında çok sayıda Türk esirinin vefat ettiği bilinmektedir.

Kamplarda çeşitli sebeplerle can veren esirlerimiz, kamp yönetimleri ve kendi esir arkadaşlarınca hem resmi hem dini törenle belirli yerlere defnedilmişlerdir. Daha sonra bu yerlerden bazıları toplu mezarlık, hatta şehitlik haline dönüştürülmüştür. Esirlerimizin bulunduğu bölgedeki Müslüman grupların veya şahısların, bu işlemler için gereken para ve emek yönünden önemli katkıları olmuştur. Örneğin, Rusya'daki Krasnoyarsk esir kampında şehit olanlar için aynı kamptaki silah arkadaşlarınca yaptırılan abideye şu cümle yazılmıştır: "Krasnoyarsk şehrinde esir karargâhında müttefik Türk, Alman ve Avusturya orduları subaylarından vefat edenlere arkadaşlarının ithafı, 1914-1915."[585]

Genelkurmay ATASE Başkanlığı'ndaki belgelerde esir kampları yakınındaki şehitliklerle ilgili bilgilere de ulaştık. Burada bulduğumuz dosyaların birinde, 1923 yılı Nisan ayında Şark Cephesi Komutanlığı'ndan Genelkurmay Başkanlığı'na gönderilen bir yazıda[586] Hindi Çini'deki (Burma) Thatmyo ve Meiktila kasabalarındaki esir kamplarında vefat eden şehitlerimizin defnedildikleri yeri gösteren, renkli kalemlerle çizilmiş iki adet de kroki vardır. Bu krokilerden ve krokilerdeki yazılardan anlaşıldığına göre, Meiktila kampında vefat eden şehitlerimizin defnedildiği yerde 1050 Türkün mezarı vardır.[587] Aralıklı on bir sıra halinde düzenlenmiş, her sıraya 100 şehidin defnedildiği, etrafı çevrili, giriş kapısı olan

Burma'daki esaretten dönenlerden birinin çizdiği, Meiktila kampındaki Türk şehitlerinin defnedildiği yeri gösteren kroki. Genelkurmay'a verilmiş ve arşivlenmiştir.

bu şehitlikte, Hintli nöbetçilerce katledilen Tüfekçi Ziya Usta ve ismi bilinmeyen üç zabit vekilinin de mezarları gözüküyor.[588]

Diğer krokide ise, Hindi Çini (Burma) Thatmyo esir kampında vefat eden 260 şehidimizin defneldiği bir mezarlık görülüyor.[589] Krokinin başındaki notta şöyle bir ifade var: "İşbu kabristanın etrafındaki hazine, Hint tüccarlarından meşhur Mehmet Ali Han tarafından ihda olunan masraf ile yapılmıştır."[590] Bu mezarlıktaki beş subayın mezarları, krokide işaretle belirlenmiştir: "1. Ordu teşkilatı hocası Miralay Suphi Beyefendi, 2. Dicle Fırkası Kumandanı Binbaşı Halim Bey, 3. Karadeniz vapuru çarkçıbaşısı Ahmet Efendi, 4. Karadeniz vapuru çarkçısı Hüseyin Efendi, 5. Bir zabit..."[591]

Ayrıca Hindistan'ın güneyinde bulunan "Belary usera karargâhında terk-i hayet eden mütekaid [emekli] Ferik [general] Agâh Paşa ile birkaç zabit ve 200'den fazla efrad [er]"ın defnedildikleri bir mezarlık olduğu, ATASE Başkanlığı'ndaki dosyalardan anlaşılmaktadır.

Ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte, esir kamplarındaki şehit mezarlıkları ATASE belgelerinde şöyle sıralanmaktadır:

Hindistan usera (esirler) karargâhlarındaki şüheda kabristanları:

1. Bellary kasabasında
2. Sumerpur'da
3. Mindalay (Mikdalay) kasabasında
4. Loğun kasabasında.[592]

Hindi Çini (Burma)'deki usera karargâhlarındaki şüheda kabristanları:

1. Thatmyo kasabasında
2. Meiktila kasabasında
3. Şivepar kasabasında (Schwebo)
4. Yanpu (?) kasabasında
5. Cenub (güney) cephesi mıntıkasında-Yanguyen'de.[593]

Mısır'daki usera karargâhlarındaki şüheda kabristanları:

1. Kahire civarında Tora ve Tel-el Kebir usera karargâhlarında ve El Muazzam Dağı eteğinde

2. Kuesne (Kusne) adlı yerde

3. Süveyş Kanalı'nda, Kantara adlı mevkiin 2 km kuzeyinde

4. İskenderiye'de Seydibeşir karargâhında

5. İskenderiye'de Seydibeşir'le Remme arasında.[594]

Sibirya usera karargâhlarındaki şüheda kabristanları:

1. Viladivostok vilayetinde Nikolski sancağında

2. Sibirya'da İrkorksk şehrinde

3. Sibirya'da Krasnoyarsk şehrinde

4. Çita şehrinin garbında, Tomsk şehrinde

5. Sibirya'nın Umsk şehrinde

6. Kostrama vilayetine tâbi Çoklama kazasında

7. Graynaski sancağındaki Provariçka karargâhında

8. Mançuri hududuna 6 km mesafede Vaoriba istasyonu civarında

9. Sibirya'da Veno Nikolaysks (Nevonikolayevsks olmalı) kazasında

10. Rusya'da Beltesenski vilayetinin Karsk kasabası civarında

11. Viladivostok civarında Perveriçka'da

12. Mançurya'da Haborovski, Hariben şehirlerinde.[595]

Esirlerin Geri Dönüşleri

İngilizler ülkelerine geri dönen esirlerin tekrar kendilerine karşı kullanılabileceğini düşünüyorlardı. Esirler zaman zaman aynı ülkenin içindeki farklı kamplarda, zaman zaman da farklı ülkelerdeki kamplarda yer değişimine tabi tutuldularsa da, savaş boyunca ülkelerine dönmelerine izin verilmedi. Savaş bittiğinde bile Türkleri serbest bırakmamışlardı. Bu durum 1920 ve 1921 yıllarına kadar devam etti. İngiltere bu yıllarda bir politika değişikliği yaparak çok sayıda Türk esirini İstanbul'a göndermeye başladı. Zira gönderdiği esir askerlerin İstanbul hükümeti ile birlikte Anadolu'daki milli hare-

Burma'dan dönen Türk esirlerinden birinin Genelkurmay'a verdiği kroki. Thatmyo esir kampında şehitlerimizin defnedildiği mezarlığın yerini gösteriyor.

Schedule of Actes de Décès

(Enclosure to C.90/26 A. of 9/2/20

Reference number	Name	Serial number
		71019 T
5572	Ahmed Ahmed	71020 "
5573	Khaleel Hassan	71021 "
5574	Rajab Ismail	71022 "
5575	Hassan Mumin	71023 "
5576	Osman Osman	71024 "
5577	Hassan Mustafa	71025 "
5578	Ahmed Ibrahim	71026 "
5579	Mustfa Mohd.	
5580	Khaleel Ayoub	
5581	Ibrahim Mohd.	
5582	Hussein	
5583	Ahmed Moha[illegible]	
5584	Mohamed Sul[illegible]	
5585	Hussein Ali	
5586	Yakub Yo[illegible]	
5587	Halil Rama[illegible]	
5588	Hamza Musta[illegible]	
5589	Hussein Ali	
5590	Ali Hassan	
5591	Jemal Ali	

Telegraphic Address:—"Attention," London.
Telephone:—Regent [illegible]

(1) All communications should be addressed to the Director.
(2) In any further communication on this subject, the Reference Number entered below should be quoted.

C. 90/26 A.

Prisoners War Information Bureau,
49, Wellington Street,
London, W.C.1
16 February, 1920

The Director of the Prisoners of War Information Bureau begs to forward herewith to the Ottoman Red Crescent Society actes de décès (Form I. B/1.34) in respect of 1012 deceased Ottoman Prisoners of War, as set out on the enclosed schedule.

The Ottoman Red Crescent Society,
Constantinople.

Londra Savaş Esirleri Bilgi Bürosu'nun Kızılay Cemiyeti'ne 1012 Osmanlı esirinin kamplarda vefat ettiğini bildiren 16 Şubat 1920 tarihli yazısı ve şehit listesinin bir sayfası.

Schedule of Actes de Décès.

(Enclosure to G.90/26 of 15/8/17).

9. Khalil Mohammed
10. Hussein Ali
11. Osman Sayed Ali
12. Youssouf Mohamed
13. Ismail Osman
14. Ahmed Osman
15. Ali Shaban
16. Arif Hassan
17. Osman Mehmet
18. Muharrem
19. Khalil Nead
20. Mustafa Vali
21. Mahmud Mustafa
22. Suleiman Must
23. Ahmed Abdulla
24. Hassan Mohamed
25. Mehmet Bastan
26. Vali Hassan
27. Hassan Karaja
28. Mehmed Hussein
29. Bairam Bedjeb
30. Ali Ahmed
31. Hussein Hussein
32. Suleiman Mohamed
33. Halil Hassan
34. Mustafa Mehmed
35. Ibrahim Mehmed
36. Mustafa Mustafa
37. Said Ahmed
38. Mohamet Osman

PRISONERS OF WAR INFORMATION BUREAU.

49, Wellington Street,
London, W.C.
15th August, 1917.

G.90/26.

The Director of the Prisoners of War Information Bureau begs to forward herewith to the Ottoman Red Crescent Society actes de décès (Form I.B/134) in respect of 41 deceased Ottoman prisoners of war as set out on the enclosed schedule.

It is requested that the receipt of the forms may be acknowledged to the Bureau in due course.

The number entered on each form in the left hand top corner and to the left of each name on the schedule is intended for purposes of reference in connection with the despatch of the forms. It should not be confused with the Serial Number or Camp Number. These numbers commence at 9, as they follow on the despatch of the first 8 forms forwarded to the Society with the Bureau's letter of the 23rd April last.

The Ottoman Red Crescent Society,
Constantinople.

Londra Savaş Esirleri Bilgi Bürosu'nun esir kamplarında şehit olanlarla ilgili 15 Ağustos 1917 tarihli yazısı ve şehit listesinin bir sayfası.

kete karşı kullanılmasını istiyordu. İngilizler 1920-1921 yıllarında gönderdikleri esirlere, Ankara'daki milli hareket aleyhine propaganda yapıyorlar ve bir bakıma onları beyinlerini yıkayarak gönderiyorlardı. Elbette Ankara da bu esir kafilelerinin arasında "özel talimat" (talimat-ı mahsusa) ile gönderilenler olduğunu biliyor ve tedbirini alıyordu.[596]

İngilizlerin elinde çok sayıda esir olduğundan, gönderilmeleri uzun zaman almıştır. 1921 yılı 10 Nisan tarihine kadar Ruslarla İngilizlere esir olan Türklerden 10.532 er ve 8.231 subay dönmüştür. İngilizlere esir düşenlerin dönüşü 1922 yılına kadar devam etmiştir. Toplam olarak, İngiltere'den 112.583 esir dönmüştür.[597]

Thatmiyo'daki esirlerinden bir kısmı 1918'de, bir kısmı 1921'de, son kafilelerin de 1922 yılı sonlarında yurda döndüğü sanılmaktadır. Dönüş için Thatmiyo'dan Rangoon'a getirilen esirler buradan gemilerle önce Hindistan'a götürülmüş, oradaki Türk esirlerinden bir kısmı alınarak Umman denizi yoluyla Kızıldeniz'e girilmiş, Süveyş Kanalı geçilerek Akdeniz'e ve oradan da İstanbul'a ulaşılmıştır.[598]

Bu esirlerin bir kısmı kendilerini yeni bir mücadelenin içinde bulmuş, hatta aralarından bazıları şehit olmuş, bazıları ise işgalci Yunanlılara tekrar esir düşmüşlerdir.

Geri dönüş için daha çok deniz yolu kullanılıyordu. Çok fazla gemi ayrılmadığından, esir kamplarından "posta"lar şeklinde geri dönüşler başladı. Dönüşlerin 1920 yılı sonuna doğru büyük bir hız kazandığı anlaşılıyor. Esir subayların dosyalarının incelenmesinden, çoğunluğunun 1920 ve 1921 yılında döndüğü görülüyor.[599] Birinci kafile olarak, genellikle subaylar gönderildi. 1920 yılının Nisan-Mayıs aylarında birinci kafile esirleri gelmeye başladı. Mısır, Hindistan ve Birmanya'daki esirler, uzun yolculuklardan sonra Temmuz ve Ağustos 1920'de Türkiye'ye ulaştılar. Kıbrıs'taki esirlerimiz ise 1920 yılı sonunda getirildiler. Bu arada, Mısır'daki Türk esirlerinden Türkiye dışına gidenler de oldu. Emekli Kurmay Albay Ferhat Başdoğan'ın Mısır kampından başka yerlere gönderilenlerle ilgili olarak bana verdiği bilgiler şöyle:

"1949 yılı Kara Harp Akademisi giriş sınavını kazanmıştım. Değişik birliklerde stajımı tamamladıktan sonra, 1950-1951 ders yılına katılmak üzere İstanbul'a hareketimden önce, Kahramanmaraş'ta ilkokul öğretmeni olan babamı ziyarete gitmiştim.

Kavuşmamızın heyecanı geçtikten sonra, babam içinde eski yazılı kâğıtlar ve çizelgeler olan bir dosyayı önüme koydu ve 'Bizim uzun yıllardan beri devam eden aile şeceremizdir. Onu sana veriyorum. Devam ettirmeli, eğer imkân bulursan Malazgirt'ten ötesini de araştırmalısın' dedi.

Çizelgede ilk dikkatimi çeken, dört amcamın isimleri oldu. Halbuki ben sadece dört amca çocuğunu tanıyordum. Sordum. Babam biraz durakladı ve gözleri dolu dolu olarak anlatmaya başladı:

'Oğlum, çizelgede gördüğün gibi, biz beş erkek ve iki kız olmak üzere yedi kardeş idik. Şu anda yalnız ben ve iki kız kardeşim hayattayız. Senin o gördüğün çocuklar, Balkan Harbi'nden ağır yaralı olarak döndükten sonra, vefat eden en büyük ağabeyimiz Abdurrahman'ın çocuklarıdır.

Büyük harp başladığında, ben Çanakkale'de askerdim. Aradan altı ay kadar bir zaman geçmişti. Çok iyi okuma bilenlerden ben dahil dört kişiyi seçerek, bizi İstanbul Maltepe'deki Piyade Atış Okulu'na gönderdiler. Orada hem talim yapıyor, hem de talime yardımcılık ediyorduk. Atış okuluna gelişimizin beşinci ayında ağır bir göğüs hastalığına yakalandım. Bir süre hastanede yattıktan sonra iki ay hava değişimi ile memlekete geldim. Sağlığımı kazanıp iyi olduktan sonra kıt'ama dönmek üzere iken, Maraş Mutasarrıfı'ndan [bağımsız sancak yöneticisi] bir yazı aldım. Öğretmen yetersizliğinden, bakanlıklar arası anlaşma ile, geri kalan askerlik hizmetimi öğretmen olarak tamamlayacak imişim. İşte o günden beri ilkokul öğretmenliği yapmaktayım.

Kardeşlerimden yedek teğmen Mehmet ile topçu başçavuşu Şakir, uzun süredir silah altında idiler. En küçüğümüz Muhittin ise, büyük harbin başlamasıyla askere alınmıştı. Birbirlerinden habersiz olarak, üçü de Kanal Seferi'ne katı-

lan birliklerde imişler. Üstün İngiliz kuvvetleri karşısında geri çekilen kıt'aları, Lübnan'da tesadüfen bir araya gelir. Birbirlerine kavuşan iki kardeş büyük bir ağacın altında konuşurlarken, birden şiddetli bir yağmur başlar ve düşen bir yıldırım iki kardeşin ve başka bir askerin ölümüne yol açar. Biz bu olayı, o sırada yakınlarında bulunan bir hemşehrimizden öğrendik. Bu kaderin bir cilvesidir. Kader onları önce bir araya getirdi, sonra yaşamlarına son verdi.

En küçüğümüz Muhittin'e gelince, o Kanal Seferi'nin başlangıcında, Gazze muharebelerinde İngilizlere esir düşer ve Mısır'daki esir kamplarına götürülür. Kampta beraber bulunduğu arkadaşlarından öğrendiğimize göre, harbin sonunda esirler serbest bırakıldığında, Muhittin 'Üç ağabeyim ölmüş, biri hasta imiş, ben memlekete gidip onların acılarına dayanamam, üç arkadaşımla beraber Amerika'ya gideceğim' diyerek kamptan ayrılmış. Uzun süre haber alamadık, araştırmalarımız sonuç vermedi. Ancak Arjantin'de olduğunu öğrenebildik. Eğer sen bir sonuç alabilir isen bana da haber ver.

İşte oğlum, beş kardeşin hikâyesi budur. Ne yazık ki, elimizde resmi bir belge yoktur. Müracaatlarımıza üçü de kayıp cevabını aldık, dedi."

Buradan da anlaşılıyor ki, esir kamplarından Amerika, Arjantin gibi çok uzak ülkelere gidenler de olmuştur.

Daha sonra İngilizlerle esir değişimi anlaşması yapıldı. 23 Ekim 1921'de yapılan bu anlaşmanın ardından İngilizlerde kalan diğer esirler gönderilmeye başlandı.

Fransızlardaki esirlerimizin bir kısmının gönderilmesi çalışmaları Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra başlamıştır. Ancak daha sonra özellikle Fransızların işgal ettiği Çukurova bölgesinde milli direniş baş gösterince, esirlerin geri gönderilmeleri askıya alınmış ve askerlerimizin esareti devam etmiştir. Fransızlarla esir değişimi 20 Ekim 1921'de imzalanan Ankara Antlaşması'ndan sonra yeniden gündeme gelmiş, esirlerimiz Fransa ve Korsika'dan getirilmişlerdir.

İtalya ve Romanya'daki esirlerimizin ne zaman döndükle-

rine dair bir kayıt bulunamamıştır. Gelişmelerden, esirlerimizin Mondros Mütarekesi sonrası gönderilmeye başlandıkları anlaşılmaktadır.

Rusya'daki esirlerimiz çok kötü ve uzun bir esaret dönemi geçirmişlerdir. Kaçanların ve vefat edenlerin dışında 20.000'den fazla Türk esir yurda dönmüştür. Bunlar, 1920 yılına kadar dönenlerdir. Daha sonra dönenler de vardır. Bunlardan bir kısmı dönerken tekrar esir olmuşlar ve yurda Haziran 1922'de dönebilmişlerdir. Sibirya'dan bir Japon gemisiyle getirilen Türk esirlerinin başına üzücü bir olay da gelmiştir:

Birinci Dünya Savaşı devam ederken Bolşevik ihtilali olmuştur. Bu ihtilal Rusya'daki düzeni alt üst etmiş ve ülkede büyük bir otorite boşluğu yaratmıştır. Savaş sırasında Almanlara karşı savaşan ve İtilaf devletleri yanında yer alan Japonya, Rusya'daki bu otorite boşluğundan yararlanmak istemiş, Sibirya'ya asker çıkarmıştır. 1918 yılının Nisan ayında Viladivostok'a askeri çıkarma yapan Japonlar, Sibirya'da ilerleyerek Baykal gölüne kadar gelmişler ve bu sahanın denetimini ele geçirmişlerdir. Rusya'da bulunan esirlerin bir kısmı da, daha Rusya'daki Bolşevik-Menşevik çatışması sırasında, taraf olmasınlar diye Sibirya'ya, Viladivostok ve Novinikolstusursky'de bulunan esir kamplarına sevk edilmişlerdi. Böylece bu yerlerdeki Türk esirlerin denetimi Japonya'ya geçmişti. Japonlar, Türk esirlerini Hint okyanusu üzerinden İstanbul'a göndereceklerini bildirmişler ve bu sevkiyatın maliyetini de çıkarmışlardı. Sibirya, Baykal Gölü civarında bulunan Türk esirlerini Viladivostok'ta toplayacaklar ve Japon vapur şirketi Katsuva ile yapılan anlaşmaya göre 48.000 İngiliz lirası karşılığı İstanbul'a götüreceklerdi.[600]

Osmanlı hükümeti gerekli parayı İngiliz komiserliği hesabına Osmanlı Bankası'na yatırmıştı. Bu para onlar aracılığı ile Japonya hükümetine gönderilecekti. Ancak İngilizler, Türk esirlerin Türkiye'ye geldikleri takdirde kendilerine karşı kullanılabileceği düşüncesiyle işi ağırdan alıyor ve esirlerin sevkine muhalefet ediyorlardı. Bu yüzden Osmanlı

Devleti'nin, esirlerin sevki için İstanbul'da Osmanlı Bankası'na İngiliz Fevkalade Komiserliği hesabına yatırdığı para, ancak 1920 yılı sonunda Londra'ya gönderilebildi.

Paranın gönderilmesinden sonra, 1921 yılı Şubat ayında Japonya askeri yetkilileri, Türk esirleri taşımak için Japon askerlerini ve Heymeymoro (Parlak Barış) adlı şilebi Viladivostok limanına gönderdiler.

Heymeymoro vapuruna 1030 kişi binecekti. Bunların 12'si Türk esirlerin oralarda evlendikleri eşleriydi. Geriye kalan 1.018'i ise Türk esirleriydi.[601] Japon subaylarından biri, çok büyük sıkıntılarla geçen beş altı yıllık esaret hayatının son bulacağı ümit ve heyecanı içinde olan Türk esirlere, Viladivostok limanında bir konuşma yapmıştı. Konuşma şöyledir:

"Efendiler!

Birkaç güne kadar memleketlerinize gideceksiniz. Bütün sevinçlerinize biz de iştirak ediyoruz. Sizden ziyade hararetle, ebeveyniniz memlekette bekliyorlar.

Pek mümkündür ki, siz uzun zamanlardan beri devam eden esaretiniz zarfında, bizim muamelemizden memnun olmadınız, incindiniz.

Efendiler, biz de sizin gibi Asyalıyız. Gerek sizler ve gerek bizler, her iki millet Asyalıdır. Sizin âdâtınız aynı bizimki gibidir. Binaenaleyh, her iki millet birbirlerini tanımış ve yekdiğerine iyi tesir yapmıştır. Memleketteki fıtratlarınız yine başkadır.

Dünyanın hâkimiyeti şarktan garba geçti. Bir zaman olacak ki, yine şarka geçecektir. Binaenaleyh, çalışmaktan geri durmayınız. Merkezi Avrupa hâkimiyeti görülüyor. Görüyorsunuz ki, şarka yavaş yavaş tazyik yapıyor ve şarkı zir-i hâkimiyetinde [egemenliği altında] tutuyor. Bunu görmek ve bilmek lazımdır. Gerek Türkler gerekse Japonlar, bu Avrupa'nın hâkim-i mutlakları kim ise onları görmeli, tanımalı ve hâkimiyeti onlardan almaya çalışmalıdır. Güneş İmparator[luğu] olan bizler, hilal-i sema hâkimiyetinde bulunan sizler, iki millet için büyük vezaif [görevler] vardır. Bizimki, sizinkine na-

zaran az[dır]. En ziyade çalışmak size terettüb eder [düşer]. [Çünkü] Avrupa'ya en yakın ve en ziyade Avrupa[nın] ayakları altında bulunuyorsunuz. Şerait-i esasiye, her iki milletin dostane çalışmasını icap ettiriyor.

Efendiler, memleketinize gittiğiniz zaman Aksa-yı Şark'ta [Uzakdoğu'da] bir "Güneş Hükümeti" olduğunu tebliğ etmeyi unutmayınız. Binaenaleyh, dikkat zayi etmeden çocuklarınıza dahi söyleyiniz.

Memleket için çok kurbanlar verdiniz. Fakat en büyük vezaif bundan sonra başlar. En büyük işleri memleketinizde göreceksiniz.

Şimdi ayrılırken ağlamayalım. İstikbali bekleyelim. Size uzun yol için selametler..."[602]

Heymeymoro vapurunun kaptanı Yarbay Çomora'dır. Vapurda ayrıca bir Japon yüzbaşı ve bir de doktor binbaşı vardır. Vapura Türk bayrağı çekilmiştir. 6000 tonajlık gemi, 23 Şubat 1921 günü öğleden sonra sevinç gözyaşları arasında İstanbul'a doğru hareket eder.[603] Gemide yukarıda adı geçen üç kişilik askeri heyetin dışındakiler, asker olmakla birlikte sivil giyimlidirler. Yolculuk Viladivostok'tan İstanbul'a kadar 45 gün devam edecektir. Vapur hiçbir limana uğramayacak, ancak Seylan adasının Kolombo limanından su alacaktır. Geminin ambarına ranza tertibatı yapılmıştır. Ranzalar 65 cm aralarla üç kat olarak kurulmuştur. Ranzaların üstündeki otla doldurulmuş bir çuval, yatak; yine otla doldurulmuş bir kişilik torba, yastık işlevini görmektedir. İnce bir battaniye de üstlerini örtmek üzere verilmiştir. Yiyecek olarak 50 g ekmek ve ölmeyecek kadar pirinç lapası, zaman zaman ince bir dilim balık ve çay... Bu şekilde 20.000 km'den fazla yol gidilecektir. Yolculuk boyunca Türk esirler temizlik işini paylaşmışlar, temizlikte hiçbir aksama olmamıştır. Her yerin pırıl pırıl olması Japonları şaşırtmıştır.[604]

Yolculuğun kırkıncı günü, 3 Nisan 1921'de Heymeymoro gemisi Akdeniz'e girer. Esirlerin çoğu artık memleketlerine geldiklerine inanmaktadır. Hele hele Adalar Denizi denilen Ege'ye gelince herkes rahatlamıştır. Gemi 4 Nisan'da Rodos

ve Kerpe adalarından geçecek, 5 Nisan'da Midilli adası önlerine gelecektir.

Sibirya'dan 20.000 km'den fazla bir yolu geçerek, Büyük Okyanus'tan Güney Çin Denizi'ne, oradan Hint Okyanusu'na, oradan Kızıldeniz'e ve Süveyş Kanalı ile Akdeniz'e çıkarak Ege Denizi'ne, Ege adalarından Midilli'ye kadar 43 gün gemi yolculuğu yapan 1018 Türk esiri, altı yıllık esaretlerinin sona erdiğine inandıkları anda yeni bir sıkıntıyla karşı karşıya gelmişlerdir:

Yarbay Çomora yönetimindeki gemi, 5 Nisan 1921 günü Midilli adası önlerinden geçerken, Anadolu'ya taarruz eden ve o sıralar Batı Anadolu'nun bir kısmını işgal eden Yunanlıların harp gemilerinden biri tarafından durdurulmuştur.

Daha sonra Yunanlılar, Japon yarbaya kendilerini takip etmesini söyleyerek, gemiyi Midilli adası önüne kadar getirirler. Sonra gemiye Yunan hükümetini temsilen iki subay ve bir sivil biner. Japon yarbay ve arkadaşları ile görüşürler. Yunanlılar, vapurda bulunan esirlerin tamamının kendilerine teslim edilmesini isterler. Japon Yarbay Çomora'nın yanıtı, mert bir askere yakışan yanıttır. Der ki: "Hükümetimden, bu yolcuların hepsini İtilaf devletlerinin işgali altında bulunan İstanbul'daki Türk hükümetine teslim etmek emri aldım. Elimde bütün devletlerce kabul edilip imzalanmış bir de protokol var. Bu sebeple size bunları esir olarak veremem..."[605] Yunan heyeti gider. Bir müddet sonra bir başka heyet gelir. Yine ısrar eder, Türkleri esir almak için. Japon yarbayın yanıtı aynıdır: Hayır! Bunun üzerine Yunanlılar bir yandan, Japon gemi mürettebatı bir yandan, ilgili devletler ve uluslararası Kızılhaç teşkilatı nezdinde durumla ilgili temaslara başlarlar. Böylece de gemideki 1.018 esirin, yolculukla beraber tam 8,5 ay sürecek gemi esareti başlar. Artık Türk esirler 65 cm yükseklikteki ranzalarda, ışıksız, karanlık ambarlarda, Yunanlıların vereceği erzakla tam yedi ay geçireceklerdir.

Yunanlılar, 1921 yılı Nisan ayı başlarında düzenli Türk ordusuna Eskişehir-İnönü mevzilerinde yenilmişler ve Bursa

yönüne çekilmek zorunda kalmışlardır. II. İnönü savaşındaki bu yenilgilerini örtmek için Yunanistan'da "Bir gemi dolusu Türk'ü esir aldık" propagandası yapmışlardır. Viladivostok'tan dönen Türk esirlerinin kendilerine verilmesi için bu kadar ısrarcı olmalarının sebebi budur.

Temaslar devam etmektedir. Ancak Yunanlılar gemiye hareket izni vermemekte, Japon yarbay da Türkleri Yunanlılara teslimi asla kabul etmemektedir. Japon elçiliği de devreye girmiştir. Ancak, sonuç yoktur. Yunanlılar geminin Midilli adasında kalmasından da rahatsız olmuşlar ve gemiyi Pire limanına çekmişlerdir. Ancak Japon Yarbay, nerede olursa olsun, Türk esirleri Yunanlılara vermemeye kararlıdır. O kadar ki, bu kanaat Türk esirlerinde de yer etmiştir. Esirler, "... Japonlar ayak direyecek ve bizleri Yunanlılara vermeyecekler..."[606] demektedirler.

Pire limanında yine iki küçük rütbeli subaydan oluşan bir heyet, Japon Yarbay Çomora'ya gelir, esirleri teslim etmesini ister. Yarbay Çomora, "Benimle konuşacak zatın benim rütbemde bir asker olması lazım" diyerek Yunan heyetini gemiden kovar. Daha sonra gemiye bir yarbay ve bir binbaşıdan oluşan yeni bir heyet gelir. Yarbay onlara aynı yanıtı verir: "Bu vapur Japon vapurudur, bu bayrak da Japon bayrağı. Ben de Japon hükümetinin bir askeriyim ve bu esirleri, bütün İtilaf devletlerinin onayı ve Kızılhaç Genel Merkezi'nin izniyle, hükümetimden aldığım emir üzerine, İtilaf devletlerinin işgali altında bulunan İstanbul'daki Türk hükümeti makamlarına teslim etmekle görevliyim. Aynı zamanda bir asker olduğum için de, verilen bu görevi yerine getirmeye mecburum. Yok, Yunan devleti derse ki bu esirleri sizden alırız; o takdirde, önce bizleri ve vapuru, sonra da esirleri alırsınız..."[607]

Bu olaylar üzerine Yunanlılar esirlere yiyecek vermeme veya çok az verme yoluna giderler. Amaçları hem Japonları hem Türkleri yıldırmaktır. Ama ne Japonlarda ne Türklerde yılgınlıktan eser vardır. Bu arada da hükümetler arasında yazışmalar devam etmekte, Türk esirler için çeşitli öneriler yapılmaktadır. Kimileri İstanbul'a gitmeleri, kimileri Yunanlıla-

ra verilmeleri, kimileri de uluslararası komisyon tarafından yönetilen bir karargâhta tutulmaları gerektiği görüşünü benimsemektedir. Ancak Türklerin Heymeymoro gemisindeki sıkıntıları gittikçe ağırlaşmaktadır.

Türk esirleri deniz üstündeki gemide dört ayı doldurmuşlardır. Japonlar bu sıkıntıya daha fazla dayanamamış ve çoğu hastalanıp hastaneye kaldırılmışlardır. Gemi mürettebatından Japon yüzbaşı terfi etmiş, binbaşı olmuştur. Geminin ikinci kaptanı olan Japon da hastalanmıştır. Bu olaylar üzerine Yunanlılar, Yunan gazetelerine ve Batı basınına, Japon vapurunda bulunan Türk esirleri arasında salgın hastalık çıktığı haberini yayarlar. Bu haberi Türkler ve Japon Yarbay Çomora hemen yalanlarlar. Bununla yetinmez, Yunan hükümetine ağır bir yazı da yazarlar.

Aylar geçmekte, Türk esirlerin Heymeymoro gemisindeki çileli günlerinin sonu gelmemektedir. Konu Milletler Cemiyeti'ne intikal eder. Cemiyet bir çözüm bulmaya çalışırken, gemiye de doktor ve gözlemcilerden oluşan bir heyet gönderir. Bu arada hâlâ Pire limanında kalan esir Türkler, Kütahya-Eskişehir savaşları ve Sakarya Savaşı için gemilerle cepheye gönderilen Yunanlıların taşkınlıklarına ve savaşlarda yaralanarak sargılar içinde gemilerle geri getirilen askerlerin perişanlığına tanık olurlar.

Milletler Cemiyeti, 1921 yılı Temmuz ayının sonuna doğru şöyle bir karar alır: Cemiyet adına bir sağlık kurulu gemiye çıkacak, hasta, yaralı ve yaşlıları tespit ederek onları İtalya gibi bir başka ülkede misafir (!) edecek...

Ve 6 Ağustos 1921'de Heymeymoro gemisindeki 1.018 esirden 395'i kadın, yaşlı, yaralı ve hasta kabul edilerek, Olimpos adlı küçük bir Yunan vapuru ile alınıp İstanbul'a götürülür. Bu arada sağlam olan ve iyi Rumca bilen Giritli deniz subaylarından Çarkçı Yüzbaşı Mehmet, kardeşi Teğmen Ruşen ve İzmirli Ferit Bey de gizlice İstanbul'a giden kafileye karışmışlardır.[608]

635 Türk esiri, Pire limanında demirleyen Heymeymoro gemisinde kalmaya devam etmekte ve misafir edilecekleri (!)

ülkeye gidecekleri günü beklemektedir. Öyle ki, 1921 yılının ramazan ve kurban bayramlarını gemide kutlamışlardır. Yedi aydır aynı gemidedirler ve bu sıkıntı bir süre daha devam edecektir. 1921 yılı Ağustos ayının sonu gelmiştir. Japon Yarbay Çomora da Türk esirleriyle birlikte, gemisinin başındadır.

Nihayet İtalya ile anlaşılır ve İtalya, Türk-Yunan Harbi sonuna kadar bu esirleri bir adada misafir etmeyi (!) kabul eder.

13 Ekim 1921'de gemi Pire'den ayrılır, İtalya'ya doğru hareket eder. Sardunya ile Korsika adası arasından Akdeniz'e çıkar ve 18 Ekim 1921'de Akdeniz'de küçük, kayalık bir ada olan Azinora'ya ulaşır. Esirlerin bazıları yolculuk ve bekleme sırasında öldüklerinden, sayıları 620 dolayındadır. Sekiz buçuk aydan fazla bir süre kaldıkları Heymeymoro gemisinden adaya çıkarlar. Onları Yunanlılara teslim etmeyen ve ta Viladivostok'tan itibaren kaptanlıklarını yapan Japon Yarbay Çomora bir konuşma yapar. Der ki:

"Arkadaşlar, sizi, siz Türkleri tanımış olmak, benim için hayatım boyunca taşıyacağım çok canlı ve daima yaşayan bir şeref ve iftihar vesilesi olacaktır. Ve yine diyorum ki, siz Türkleri tanımış olmak fırsatına nail olduğumdan çok bahtiyarım... Sizlerde çok üstün bir seciye ve karakter, aynı zamanda fazilet gördüm. Bu söylediklerim bilmüşahede [gözlemlere dayanan] duygularımın kendisidir. İşte bu görüşüm bana şu gerçekleri söyletiyor: Sizler insanlığın övüneceği bir üstün insansınız. Bütün iyi ve en iyi vasıflar sizdedir. Onlara sizler sahipsiniz. Yine gördüğümü ve sezdiğimi söylememe müsaade ediniz. Sizler çok büyük ve şayan-ı hürmet bir milletin çocukları olduğunuzu fiilen ispat ettiniz. Bu gerçeğin yegâne şahidi benim. Sizlerle beraber geçirdiğim tam sekiz aylık bir mazi, bana çok kıymetli hayati mevzular öğretti. Şimdi burada sizlere müjdelemek değil, olanı ve yarınlarda olacağı söylemek istiyorum: Yaşamak, var olmak, sizin ve siz ayardakilerin hakkıdır. En şayan-ı hürmet, kendine inanılır, güvenilir, en yüksek ahlaka

sahip, yaşamaya en çok layık olan bir milletsiniz. Ve bugün memleketinizin giriştiği mücadele, zaferinizle sona erecektir. Çünkü var olmak ve yaşamak isteyen sizsiniz. Türk milletidir. Yakından gördüğüm kaypak ve kahpe milletler, size gem vuramaz. Parlak yarınlar sizindir! Çok üzgünüm, sizleri sevdiğiniz vatanınıza götüremediğim için ve yine çok üzgünüm ve müteessirim. Çünkü sizleri bu ıssız, insansız, vahşi ve kötü görünüşlü yere indirdik. Umarım, inşallah, bu yerden de kurtulursunuz, şimdi en iyi dileklerimle hepinizi selamlarım."[609]

Kitabın birinci baskısının yayınlanmasından sonra Japonya'da çalışan İnan Öner adlı bir Türk kardeşimiz bu Japon yarbayı ile ilgilenmeyi bir milli görev ve vefa borcu saymış. Onunla ilgili araştırmalara başlamış ve bilgiler toplamaya çalışmış. Daha sonra kendisi ile yaptığımız görüşmede bu bilgilerin bir kısmını bana aktardı. Bu yeni bilgilere göre Japon yarbayın adı Çomora değil, Tsomora olarak söyleniyor. 1882 yılında doğmuş. Japon Deniz Kuvvetleri'nde değil, Kara Kuvvetleri'nde görev yapmış. Albay rütbesine kadar da bu görevini sürdürmüş. Kitaba da bir sayfasını aldığımız dönemin Japon gazetelerinde Yarbay Tsomora'nın söz konusu görevi ile ilgili bilgiler yer alıyor. Bunlardan da anlıyoruz ki Yarbay Tsomora gemide kaptan olarak değil, görevli ve esirlerinden sorumlu subay olarak bulunuyor. Kendisiyle birlikte bir tercüman ve birkaç subay da heyete dahil edilmiş, İnan Öner Bey'in araştırması sürüyor daha detaylı bilgilere ulaşacağını umarak kendisine teşekkür ediyorum.

Bu asil yarbayın üzerine aldığı görevi yerine getirmede gösterdiği üstün anlayış ve fedakârlık başarılı bir şekilde son bulmuş; Türk esirler Yunanlılara teslim edilmemiş; Türk-Yunan savaşı sonuna kadar yaşayacakları, İtalyanlara ait Azinora adasına getirilmişlerdir. Japon yarbay hiçbir zor, baskı ve imkânsızlıktan yılmamış, Türk esirleriyle beraber sekiz buçuk ay boyunca çekilen yiyecek-içecek sıkıntısına ve hastalıklara, geminin diğer Japon mürettebatı ile birlikte dayanmıştır.

Japon Yarbay Çomora'nın bu onurlu mücadelesi, hem biz

Türkler hem de diğer ülke insanları için unutulmaması ve örnek alınması gereken bir davranıştır.

Azinora adasındaki Türk esirlere gelince... Maalesef onların çektiği sıkıntılar bir süre daha devam etmiştir. İtalyanların salgın hastalıklılar ve çok ağır suçlular için sürgün yeri olarak kullandıkları, burada yetişen meyve ve sebzelerle et ve süt ürünlerini ülkelerine sokmadıkları, zehirli yılanlarla dolu bu susuz adada çok kötü şartlar altında sekiz ay daha kalacaklar; ot biçerek, yılanlarla mücadele ederek yaşayacaklardır. Esirlerimizden bazıları, çok kötü yaşama şartları ve yılanların sokması sonucu can vermiş, adada defnedilmiştir. Sonunda, Milletler Cemiyeti'nin ve Kızılay'ın girişimleriyle 19 Haziran 1922 tarihinde Ümit vapuru ile Azinora adasından alınacaklar ve 25 Haziran 1922'de İstanbul'a getirileceklerdir.

Birinci Dünya Savaşı'nda verdiğimiz esirlerin hepsinin dönüp dönmediğini kesinlikle tespit etmek mümkün olmamıştır. 1925 yılı sonunda ve 1926 yılında esirlerimizin büyük bir çoğunluğu yurda gelmişse de, gelmeyen esirlerimizin olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye Büyük Millet Meclisi, 22 Şubat 1926'da, yurtdışında kalan esirlerimizin yurda döndürülmeleri meselesini görüşmüş ve "Rusya'da dağınık halde bulunan harp esirlerinin tabii sevk-i muamelesine tâbi tutulmaları hakkında kanun"u çıkarmıştır. Buradan da anlaşılmaktadır ki, bazı esirlerimizin esareti 1926 yılına ve sonrasına kadar devam etmiştir.

VIII
Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'ndaki Türk esirleriyle ilgili çalışmamızda dikkatimizi çeken önemli konulardan biri, esirlerimizin sayısı oldu. Çalışmamızın sonunda, esirlerimizin sayısının tahmin edilenlerin çok çok üstünde olduğunu saptadık. Genellikle 100.000 dolayında yuvarlak rakamlarla ifade edilen esirlerimizin sayısının, gerçekte bunun iki katından fazla olduğu görüldü.

Ancak o tarihlerde Osmanlı Devleti sona erdiği ve Türkiye Cumhuriyeti de henüz oluşmadığından, sağlam arşiv kayıtlarına ulaşılamadı. Dolayısıyla esirlerimizin sayısını kesin olarak belirlememiz mümkün olmadı. Esirlerimizin yaklaşık 202.000 dolayında olduğunu söyleyebiliyoruz.

Esirlerimiz konusunda yapılacak başka bilimsel çalışmalarla, özellikle Kızılay arşivinin tasnifinin tamamlanmasından sonra, kesin rakamlara ulaşabileceğimizi tahmin ediyoruz.

Çalışmamız sırasında ortaya çıkan konulardan biri de, esirlerimizin çektikleri sıkıntılardı. Dereceleri bölgelere ve ülkelere göre farklılıklar gösterse de, esirlerimizin daha çok beslenme, ailelerinden mektup alamama, parasızlık, ilgisizlik, kötü beslenmeye ve yaralanmalara bağlı fiziksel rahatsızlıklar, uzun süre esarette kalmanın yarattığı ruhsal bunalımlar ve zaman zaman da kamplardaki ast-üst ilişkilerinden sıkıntı çektikleri ortaya çıktı. Özellikle Rusya ve Romanya'daki esirlerin, fiziki şartların ağırlığı yüzünden daha çok sıkıntı çektikleri ve daha çok kayıp verdikleri anlaşıldı.

Çok uzun süren esaret döneminde, esir kamplarındaki hayatın sosyal faaliyetler açısından hemen hemen her kampta

şaşılacak derecede canlı, aktif ve yararlı geçtiği, bir başka önemli husus olarak belirdi. Esirlerimiz kamplarda spor kulüpleri kurmuşlar; "milli" sayılabilecek futbol maçları düzenlemişler; atletizm, koşu, güreş gibi spor alanlarında etkinliklere katılmışlardır.

Kamplarda kendileri müzik aletleri imal etmişler, gerek bunlarla gerekse dışarıdan sağlanan müzik aletleriyle, kampların çoğunda konserler vermişlerdir.

Yaygın olarak yapılan kültürel faaliyetlerden biri de tiyatrodur. Kamplarda oluşturulan tiyatro gruplarıyla düzenli olarak oyunlar sergilenmiştir. Gerek müzik konserlerinden, gerek tiyatro gösterilerinden elde edilen sınırlı "kâr", bazı sıkıntılara rağmen, hiç geliri olmayan esirlere dağıtılmış ve sosyal dayanışma güçlendirilmiştir.

Esirlerin para getiren bir başka uğraşı da el sanatları olmuştur. Çeşitli kamplarda ağaç ve boncuk gibi malzemelerden yapılan ağızlık, cüzdan, tespih, çeşitli hayvan figürleri vs. satılmış ve yapanlara önemli bir kazanç getirmiştir.

Esir kamplarında yürütülen önemli bir kültür faaliyeti de konferanstır. Çok yaygın olmasa da, bu etkinlik esirlerimiz arasında "birlik ruhu"nu geliştirmiş, ülkenin ve dünyanın durumu ile bilgiler aktarılmış, esirlerimizin merak ettikleri önemli konularda doyurucu ve güncel bilgiler aktarılmaya çalışılmıştır. Esirlerimiz arasında okur-yazar olanların çok az olduğu dikkate alınırsa, bu konferansların önemi daha iyi anlaşılır.

Türk esirlerinden okuma-yazma bilenler, özellikle de subayların yönlendirmesiyle, kamplarda okuma-yazma okulları açmışlardır. Her ne kadar bunlara "okul" demek pek doğru değilse de, buralara devam edenlere okuma-yazma öğretilmiş, hatta öğrendiğine dair bir belge, bazı yerlerde "diploma" verilmiştir. Okul açma işi özellikle İngilizlere esir düşen askerlerimiz arasında gerçekleşmiştir. İngiliz yöneticilerin çoğu da bu davranışı desteklemişlerdir. Hatta İngiliz yönetimi, Mısır'da kadın ve çocukların bulunduğu esir kampında kendisi okul açmış, Türkçe derslerinin yanında İngilizce dersleri de verdirmiştir.

Esir kamplarında başarıyla gerçekleştirilen kültürel faaliyetlerden biri de yabancı dil öğretimidir. Hemen hemen her kampta rastladığımız bu kurslar yoluyla, esirlerimiz günlük konuşmayı takip edecek kadar, hatta bazen rahatlıkla kitap okuyup anlayabilecek kadar İngilizce, Fransızca, Rusça öğrenmişlerdir. Bazı kamplarda yabancı dil öğretiminin bir lisanla sınırlı kalmadığı da görülmüştür.

Çalışmamız sırasında karşımıza çıkan, çok dikkate ve ayrıca araştırmaya değer bir konu da, kamplarda "gazete" çıkarılması oldu. Oldukça yaygın olduğunu söyleyebileceğimiz bu gazeteler bir ya da iki sayfa halinde hazırlanıyor, elle yazılıyor ve belirli sayıda elle çoğaltılıyordu. Çıkarıldığı kampta hemen hemen herkesçe incelenen ve dikkatlice okunan gazetenin, daha sonra, çeşitli yollarla diğer kamplara ulaştırıldığı ve oradaki esirlerimizin de bunları okumalarının sağlandığı anlaşılmaktadır. Genellikle çok uzun ömürlü olmasalar da, kamplardaki kültür ve fikir hayatı açısından gazete çıkarılması önemli bir olaydır. Günümüze kadar gelebilen bu gazetelerin her birinin başlı başına bir inceleme konusu olması gerektiği görüşündeyiz. Telif ve çeviri yazıların, haberlerin, karikatürlerin, şiirlerin yer aldığı bu gazeteler, esirlerimizin ve dönemin duygu ve düşüncelerini yansıtmaları bakımından son derece ilgi çekicidir.

Bazı yerlerde de, bölgede bulunan yabancı gazetelerdeki güncel ve esirlerimizi ilgilendiren haberler çevrilip elle yazılarak çoğaltılmış ve bir bülten şeklinde esirlerimize dağıtılarak okumaları ve olaylardan haberdar olmaları sağlanmıştır. Haber ağırlıklı gazete olarak adlandırabileceğimiz bu tür yayınlar da önemli bir kültür olayı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Esir kamplarında esirlerimizin birbiriyle anlaşmaları konusuna gelince... Önce insanın olduğu her topluluklukta kavga olacağı nı belirtmeliyiz. Buradan hareketle, esir kamplarında esirlerimiz arasında da kavgalar olmuştur. Hatta bunlardan ölümle sonuçlananlar bile vardır. Ancak bütünsel açıdan bakıldığında, esirlerimizin birbirleriyle çok iyi geçindikleri, üstlerine daima itaatkâr ve saygılı davran-

dıkları hemen hemen bütün kamp yöneticilerince kabul edilmektedir. Özellikle İngilizlerin kışkırtmaları sonucu bazı Arap asıllı esirler Türklerle kavga etmeye yönelmişlerse de, bu gibi olaylar İngilizlerin umdukları boyutlara varmamıştır. İngilizler aynı ayrımı Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da yaşayan bir grubuna da denemişler, onları "Siz Kürtsünüz, Türkler sizi kullanıyor" gibi bir kışkırtmanın içine çekmeye çalışmışlardır. Ancak bu davranış da birkaç münferit olay dışında başarılı olmamış, yani Türk esirleri arasındaki dayanışmayı ve güveni kıramamıştır.

Hemen hemen bütün esir kamplarında dikkatimizi çeken bir başka husus da, Türk esirlerindeki ağırbaşlılıkları, ciddiyetleri, askeri ve milli gururlarına düşkünlükleri ve bunları küçültecek hemen hemen hiçbir davranışa yönelmemiş olmalarıdır. Mısır'daki, Malta'daki, Rusya'daki kamplarda bulunan Türk subay ve erleri, daima milli gururlarını ön planda tutmuşlar, hiçbir zaman alçalmamışlardır. Acılara, sıkıntılara büyük bir sabırla karşı koymuşlar, "zalimlerin bile başlarını öne eğdirecek kadar mert"lik, ruh büyüklüğü göstermişlerdir. Takdir edilecek bir önemli nokta da bu ağırbaşlılık, tahammül, disiplin ve milli onur gibi hasletlerin, daha çok okuma-yazma bile bilmeyen köy çocuklarında yaygın olmasıdır.

Fransa'daki esir kamplarındaki Türk esirlerin vatanseverlik ve milliyetçilik duygularının çok fazla olduğu, kamplarda Türkler ve Türklük aleyhine söz söyleyenlerle kıyasıya kavgaya girecek kadar milli onurlarlarına düşkün oldukları görülmektedir.

Benzer olayların Rusya'daki esir kamplarında da yaşandığı anlaşılıyor. Esir kamplarında Türk asıllı olmayan esirlerin, Ruslarla iş birliği yaparak yiyecekleri karaborsa fiyatı ile satmaları üzerine, onları "Ruslarla işbirliği yapanlar, Türkiye'nin gayrimeşru çocuklarıdır..." diye ağır sözlerle itham eden Türk subaylarının, Türk askerlerinin varlığını görebiliyoruz.

Esir kamplarıyla ilgili olarak değineceğimiz bir başka önemli nokta da, esirlerimizin kamplarda çalıştırılmalarıdır. Burada çalışmaktan, kamplardaki günlük angarya işleri kastetmiyoruz. Esirlere düzenli olarak yaptırılan ve karşılığında az da olsa ücret ödenen işlerden söz ediyoruz. Subay ve astsubay esirler çalıştırılmamışlardır. Çalıştırılanlar, er esirler ve bazı sivillerdir. Bunlar da harp sanayii ile ilgili bir işte çalıştırılmamışlardır. İngilizler ise "amele taburları" kurarak, esirlerimizi daha çok yol işlerinde çalıştırmışlardır. Esir erlerimiz arasında ayakkabıcı, marangoz, terzi, bahçıvan, berber gibi meslekleri olanlar, genellikle kamplarda mesleklerini yapmışlar ve karşılığında ücret almışlardır.

Romanya'daki esirlerimizin çalıştırılıp çalıştırılmadığı, nerelerde ve nasıl çalıştırıldıkları konusunda ne yazık ki yeterli bilgiye ulaşılamamıştır.

Rusyadaki esirlerimizin bir bölümünün angarya işlerde çalıştırıldığı ve karşılığında hiçbir ödeme yapılmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle Bolşevik rejimin ilk yıllarında, esirlerimiz kendi işlerini kendileri arayıp bulmak ve hayatlarını sürdürmek için en ağır işlerde bile "karın tokluğuna" çalışmak zorunda kalmışlardır.

Esaret hayatındaki yaşama şartları bakımından en sıkıntılı durumda olanların, Rusya ve Romanya'daki esirlerimiz olduğu da ortaya çıkmaktadır.

Esirlerimizi ve onların yakınlarıyla birlikte bütün Türk halkını büyük üzüntüye düşüren olaylardan biri de Türk esirlerinin İngiliz esir kamplarında kasten kör edilmeleri sorunudur. 1919 yılından 1921 yılına kadar Türk kamuoyunu da oldukça ilgilendiren bu olayda, kasten kör edilen esirlerimizin sayısı kulaktan kulağa aktarılan söylentilere göre, 15 bini bulmuştur.

Gerek raporlarda, gerek arşivlerde yapılan araştırmalarımız sonucunda, İngilizlerce kasti olarak bir kör etme olayının gerçekleştirilmediği kanısına vardık. Ancak, özellikle İngilizlere esir düşen Türklerden binlercesinin kamplardan kör ola-

rak döndükleri, gerek anılarda gerekse arşiv kayıtlarında belirtilmektedir. Bu olaylardan, bazılarının yanlış ilaç verilmesi, bazılarının da kin ve nefret duygularıyla hareket eden bazı Ermeni doktorların kasıtlı davranışları sonucu meydana geldiği görüşündeyiz.

Esirlerimizle ilgili bir önemli konu da, onlara yapılan veya yapılmaya çalışılan yardım faaliyetleridir. Bu konuda dönemin Kızılay (Hilal-i Ahmer) ve Kızılhaç teşkilatları, büyük ve önemli çabalar içinde olmuşlardır. Özellikle Kızılhaç teşkilatı hemen hemen her esir kampına inceleme kurulları göndermiş, esirlerin durumlarını araştırmış, iyileştirme çalışmalarına katılmış ve az miktarda da olsa maddi yardımlarda bulunmuştur. Kızılay teşkilatı ise, devletin dağılma noktasında bulunduğu bir dönemde yaşanmasına karşın, esirlerimizle ilgilenmeyi sürdürmüştür. Esirlerimizin bulunduğu ülkenin yetkilileriyle ve Kızılhaç teşkilatı ile ilişkiye geçmiş; esirlerimizin durumlarının iyileştirilmesini sağlamaya çalışmıştır. Kendi teşkilatının ve hükümetin temsilci gönderemediği durumlarda, bir başka ülkeyi girişimlerle ya da ücret ödeyerek temsilci atamış ve esirlerimizle ilgilenmiştir. Bu düşünceden hareketle Yusuf Akçura Bey, Rusya'daki esir kamplarının bir kısmını incelemiş, gerekli yardımları yapmaya çalışmış ve esirlerimizin durumuyla ilgili ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır.

Kızılay teşkilatının önemli bir faaliyeti de, esirlerimizin mektuplarının yerlerine ulaşmasına yardım etmek olmuştur. Kamplardan doğrudan doğruya ya da ilgili ülkenin savaş esirleri bürosunca Kızılay'a ulaştırılan esir mektupları, mümkün olduğu ölçüde yerlerine gönderilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Kızılay teşkilatının, devletin içinde bulunduğu mali imkânlar ölçüsünde hemen hemen her ülkedeki esirlerimize sınırlı para yardımları ve yiyecek paketleri ulaştırdığı da tespit edilmiştir.

Kızılay'ın, savaşın sonunda esirlerimizin, özellikle de Rusya'nın iç kısımlarında bulunan esirlerimizin gemilerle İstanbul'a taşınmaları konusunda aracı olduğunu ve taşıma ücre-

tinin sağlanmasında ve transferinde önemli hizmetler gördüğünü de belirtmeliyiz.

Esirlerimizin yurda dönüş faaliyetleriyle ilgili çok düzenli kayıtlara rastlayamadığımızı belirtmeliyiz. Gerek hatıralardan gerekse bulunabilen arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre, esirlerimiz dönüşleriyle ilgili iki büyük sıkıntı yaşamışlardır. Bunlardan birincisi dönüş yolunda ve dönüş sırasında çekilen sıkıntılardır. Özellikle Birmanya, Sibirya, Hindistan gibi çok uzak yerlerden getirilen esirlerimiz, uzun gemi yolculuklarında önemli sıkıntılar yaşamışlardır. Ama asıl sıkıntının, özellikle bazı esirlerimiz için, döndükten sonra yaşandığı görülmüştür. Bir kısmı ailelerini bulamamış, bir kısmı varlığını ve yaşadığını ispat etmek zorunda kalmıştır. Esir olduğunu ve esaretten döndüğünü ispatlamak bile, dönen esirlerimize düşmüştür.

Çok uzun yıllar, bin bir zorlukla esaret hayatına katlanan ve ülkesine döneceği günün umuduyla yaşayan esirlerimizin çoğuna, vatanlarında, kendi arkadaşları, kendi vatandaşları ve bazı silah arkadaşları, ne yazık ki "Dönmeseydiniz!.. Sizi davet eden mi oldu? Kırmızı mumlu davetiye mi gönderdik?..." gibi çok ağır ve çok yaralayıcı ithamlarda bulunmuşlardır.

Oysa, dönen esirlerimizin bir kısmı, vatan savunması için tekrar silahı eline almış ve ülkesini işgal edenlere karşı silahlı mücadeleye girmiştir. Bunların arasında yaralananlar vardır, şehit olanlar vardır, tekrar esarete düşenler vardır...

Biz bu çalışmamızla vatan savunması sırasında esarete düşen esirlerimize vefa borcumuzu kısmen ödemeye çalıştık. Hepsine rahmet dileriz.

Ekler

I

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Esir Edilerek Kıbrıs'a Aktarılan ve Magosa Esir Kamplarında Şehit Düşen Türk Askerlerinin Listesi

S. No	E. No	Rütbe	Adı ve Soyadı	Ölüm Tarihi
01	715	Er	Osman Mahmut	24.11.1916
02	921	Er	Muharrem Emin	26.11.1916
03	2.048	Er	Mustafa Veli	08.01.1917
04	526	Er	Mehmet Osman	19.01.1917
05	4.098	Er	Sait Ahmet	27.01.1917
06	4.264	Er	Süleyman Mustafa	04.02.1917
07	1.498	Er	Ahmet Abdullah	12.02.1917
08	3.971	Er	Halil Esat	17.02.1917
09	1.721	Onb.	Yusuf Muhammet	25.02.1917
10	2.909	Onb.	Yusuf Mustafa	02.03.1917
11	1.246	Er	İsmail Hüseyin	03.03.1917
12	3.445	Er	Ali Şaban	08.03.1917
13	3.680	Er	Hasan Ali	10.03.1917
14	4.180	Er	Ahmet Osman	17.03.1917
15	4.885	Er	Muhtedi* Ahmet	29.03.1917
16	4.278	Er	Nasuh Salih	30.03.1917
17	4.295	Er	Mehmet Şerif	07.04.1917
18	441	Er	Ali Adem	16.04.1917
19	1.706	Er	Mehmet İbrahim	23.04.1917
20	1.275	Er	Bayram Recep	24.04.1917

* İslamlığı sonradan kabul eden, "dönme".

21	5.233	Er	Mustafa Mustafa	24.04.1917
22	2.733	Er	Hasan Hasan	29.04.1917
23	4.336	Er	Mehmet Mustafa	03.05.1917
24	3.834	Er	Mustafa Mehmet	08.05.1917
25	3.884	Er	Salih Ali Osman	20.05.1917
26	480	Er	İbrahim Halil	21.05.1917
27	2.297	Er	Ömer Hüseyin	21.05.1917
28	4.368	Er	Muhammet Hamza	23.05.1917
29	3.141	Er	Halil Hasan	25.05.1917
30	4.657	Onb.	Ahmet Mustafa	29.05.1917
31	2.700	Er	Mehmet Osman	31.05.1917
32	4.145	Er	Abdullah Hasan	01.06.1917
33	4.583	Er	Mehmet Babuş	02.06.1917
34	473	Er	Fahri Ahmet	06.06.1917
35	245	Er	Halil Ahmet	11.06.1917
36	5.141	Er	Osman Abdullah	13.06.1917
37	4.804	Er	Akif Mehmet	18.06.1917
38	3.844	Er	Yusuf Ahmet	19.06.1917
39	1.835	Er	Mehmet Sait Ali	21.06.1917
40	464	Er	Mehmet Abdullah	25.06.1917
41	3.105	Er	Ali Hacı Ahmet	30.06.1917
42	3.109	Er	Hanefi Ahmet	30.06.1917
43	3.873	Er	Halil Mustafa	02.07.1917
44	4.909	Er	Yakup Kıdır	13.07.1917
45	4.379	Er	Cafer Memiş	15.07.1917
46	4.277	Er	Mustafa Mehmet	07.08.1917
47	2.960	Er	Muhammet Osman	09.08.1917
48	2.150	Er	Ali Hüseyin	09.08.1917

49	1.290	Er	Mustafa Mehmet	16.08.1917
50	4.760	Er	Raşit Mehmet	18.08.1917
51	3.496	Er	Salih Mehmet	23.08.1917
52	1.482	Er	Hasan Hüseyin	25.08.1917
53	2.502	Onb.	Durmuş Bekir	27.08.1917
54	3.684	Er	Duran Osman	01.09.1917
55	4.294	Er	Mehmet Ferhat	06.09.1917
56	3.576	Er	Ali Selim	22.09.1917
57	3.967	Er	Mehmet Emin	29.09.1917
58	4.376	Er	İzzet Mehmet	07.10.1917
59	2.128	Er	Hüseyin Ahmet	07.10.1917
60	3.675	Er	İsmail Mustafa	07.10.1917
61	4.678	Er	Rifat İskender	13.10.1917
62	5.238	Er	Abdullah Mustafa	21.10.1917
63	911	Er	Ahmet Mustafa	25.10.1917
64	3.555	Onb.	Arslan Mehmet	26.10.1917
65	4.582	Er	Mahmut Mehmet	30.10.1917
66	4.142	Er	Şakir Ali	07.11.1917
67	733	Er	Tahir Muran	07.11.1917
68	5.136	Er	Dede İbrahim	07.11.1917
69	3.786	Er	Nuri Hacı Bekir	22.11.1917
70	3.778	Er	Sait Mustafa	30.11.1917
71	4.170	Er	Osman Ahmet	01.12.1917
72	4.033	Er	Ahmet Mustafa	01.12.1917
73	3.090	Er	İsmail Recep	05.12.1917
74	5.128	Er	Salih Osman	05.12.1917
75	270	Er	İsmail Süleyman	16.12.1917
76	3.831	Er	Mustafa Ahmet	17.12.1917

77	4609	Er	Mehmet Ali	20.12.1917
78	2.347	Er	Halil Mustafa	23.12.1917
79	127	Er	İbrahim Recep	04.01.1918
80	3.820	Er	İbrahim İsmail	08.01.1918
81	4.280	Er	Numan Hasan	16.01.1918
82	3.976	Er	Mehmet Ali	19.01.1918
83	2.518	Onb.	Muhammet Hüseyin	28.01.1918
84	1.880	Er	Ahmet Mustafa	02.02.1918
85	4.248	Er	Hasan Ali	03.02.1918
86	3.477	Er	İsmail İsmail	08.02.1918
87	1.663	Er	Muhammet Ali Ali	10.02.1918
88	2.443	Er	Ali İlias	23.02.1918
89	3.446	Er	Ahmet Ali	06.03.1918
90	2.835	Er	Mehmet Yusuf	18.03.1918
91	3.192	Er	Ramazan Muhammet	12.04.1918
92	3.590	Er	Ali Süleyman	24.04.1918
93	2.825	Er	Cemal Halil (İbrahim)	18.05.1918
94	3.957	Er	İsmail İbrahim	19.05.1918
95	1.490	Er	Ahmet Ali	01.06.1918
96	1.717	Çvş.	Mehmet Mustafa	06.06.1918
97	1.288	Er	Ahmet Ali	22.06.1918
98	4.053	Er	Mehmet Mehmet	01.07.1918
99	3.978	Er	Mehmet Osman	07.07.1918
100	4.030	Er	Mehmet Mustafa	16.07.1918
101	4.045	Er	Tato Ahmet	28.07.1918
102	1.520	Er	Ali Mustafa	02.08.1918
103	1.392	Er	Mustafa Muhammet	03.08.1918
104	4.457	Er	Ali İbrahim	04.08.1918

105	2.005	Er	Kadir Süleyman	08.08.1918
106	2.037	Er	Hasan Ferhat	12.08.1918
107	3.315	Er	Hasan Supaş Hıjnet	25.08.1918
108	1.294	Er	Murat Hasan	23.09.1918
109	1.545	Er	Muhammet Kâmil	29.09.1918
110	1.910	Er	Mehmet Hasan	11.10.1918
111	6.121	Er	Halit Abbas	18.10.1918
112	4.537	Er	Ahmet Yusuf	23.10.1918
113	3.756	Er	Latif Ferhat	28.10.1918
114	4.585	Er	Durmuş Ahmet İbrahim	30.10.1918
115	2.057	Er	Mustafa Mustafa	31.10.1918
116	9.194	Er	Cafer Yusuf	05.11.1918
117	6.576	Er	Ahmet Abid	08.11.1918
118	8.239	Er	Osman Mestan	10.11.1918
119	5.864	Er	Hidayet Arif	15.11.1918
120	10.361	Er	Ali Aman	23.11.1918
121	10.419	Er	Mehmet Ayvaz	25.11.1918
122	2.192	Er	Hacı Mehmet Ahmet	24.11.1918
123	9.966	Onb.	Hasan Süleyman	26.11.1918
124	3.970	Er	Osman Hasan	27.11.1918
125	8.406	Er	Raif Arif	06.12.1918
126	10.207	Er	Enver Selim	09.12.1918
127	9.733	Er	Ali Sait Ali	10.12.1918
128	7.483	Er	Mahmut İbrahim	12.12.1918
129	9.314	Onb.	Salih Ahmet	13.12.1918
130	10.426	Er	İbrahim Hüseyin	14.12.1918
131	7.763	Er	Hüseyin Hasan	18.12.1918
132	6.527	Er	Mehmet Mustafa	22.12.1918

133	7.008	Er	Celal Mehmet	22.12.1918
134	9.285	Er	Mustafa İlias	27.12.1918
135	9.973	Er	Mustafa Ali Rıza	30.12.1918
136	8.336	Er	Mustafa Mehmet	31.12.1918
137	3.014	Er	Nuri Salih	26.01.1919
138	8.898	Er	Eyyüp Halil	01.02.1919
139	6.387	Bçvş.	Ahmet Ömer	04.02.1919
140	5.471	Er	Mahmut Cemal	07.02.1919
141	8.529	Er	Abdullah Hüseyin	08.02.1918
142	6.804	Er	Osman Ali	06.03.1919
143	7.408	Çvş.	Aşur Mustafa	09.03.1919
144	6.332	Er	Ali Hasan	15.03.1919
145	6.474	Er	Mustafa Ahmet	19.03.1919
146	10.392	Çvş.	Halil Mustafa	21.03.1919
147	2.976	Er	Hüseyin Muharrem	29.03.1919
148	9.111	Er	Abdulkadir Hüseyin	01.04.1919
149	6.112	Er	İsmail Süleyman	04.04.1919
150	9.985	Onb.	Kâzım Rıza	10.04.1919
151	5.849	Er	Yakup Mustafa	17.04.1919
152	5.504	Er	Süleyman Hasan	21.04.1919
153	5.568	Er	İbrahim Ali	02.05.1919
154	9.525	Er	Süleyman Mehmet	06.05.1919
155	9.173	Er	Mahmut Hasan	11.05.1919
156	9.228	Er	İbrahim İbrahim	12.05.1919
157	1.720	Er	Tevfik Yusuf	29.05.1919
158	8.393	Er	Ahmet Hüseyin	08.06.1919
159	6.812	Onb.	Mustafa Mustafa	20.06.1919
160	4.332	Er	Mehmet Nurullah	21.06.1919
161	1.863	Er	Ali Mustafa	25.06.1919

162	3.007	Er	Hasan Osman	02.07.1919
163	6.065	Er	Recep Mecit	05.07.1919
164	527	Er	Atta Veli	07.07.1919
165	8.009	Er	Şakir Hasan	10.07.1919
166	8.634	Çvş.	Nurullah İbrahim	19.07.1919
167	8.685	Er	Hüseyin Veli	19.07.1919
168	9.630	Bçvş.	Mustafa Hasan Hüseyin	21.07.1919
169	6.388	Er	Rasim Rahim	23.07.1919
170	1.888	Er	Mehmet Hasan	29.07.1919
171	5.821	Onb.	Hasan İbrahim	03.08.1919
172	9.468	Er	Süleyman Ahmet	04.08.1919
173	1.813	Er	Salih İsmail	06.08.1919
174	5.813	Çvş.	Mehmet İsmail	13.08.1919
175	7.699	Er	Mustafa Hasan Hüseyin	15.08.1919
176	6.274	Er	Veysel Süleyman	15.08.1919
177	2.536	Er	Hüseyin Ali	28.08.1919
178	8.039	Er	Mehmet Yusuf	30.08.1919
179	8.502	Çvş.	Hasan Emin	08.09.1919
180	8.902	Er	Mustafa Ali	15.09.1919
181	6.189	Er	Hasan Ali	15.09.1919
182	2.168	Er	Hüseyin Hıdır	24.09.1919
183	10.090	Er	Mustafa Durmuş	26.09.1919
184	6.714	Onb.	Raşit Yakup	05.10.1919
185	7.169	Er	Mehmet Halil	07.10.1919
186	8.469	Onb	Mustafa Ali	12.10.1919
187	9.324	Çvş.	Ali Hasan	16.10.1919
188	8.398	Onb.	Ahmet Emin	21.10.1919
189	6.963	Er	Halil Halil	23.10.1919

190	5.534	Er	İsmail Ali	26.10.1919
191	10.357	Er	Mustafa İsmail	31.10.1919
192	1.584	Er	Mustafa Eyyup	09.11.1919
193	7.788	Er	Ali Mehmet	11.11.1919
194	7.768	Er	Abdurrahman Hasan	14.11.1919
195	10.081	Bçvş.	Kâzım Osman	16.11.1919
196	7.751	Er	Ali İbrahim	25.11.1919
197	10.287	Er	Mehmet Mehmet	05.12.1919
198	7.589	Onb.	Durmuş İbrahim	15.12.1919
199	6.442	Onb.	Arif Recep	22.12.1919
200	9.728	Er	Ali Ahmet	06.12.1919
201	147	Çvş.	Kadir Fevzi	18.01.1920
202	6.901	Er	Ali Hüseyin	26.01.1920
203	2.756	Er	Dursun Hamza	30.01.1920
204	6.168	Çvş.	Hacı İsmail Ahmet	30.01.1920
205	6.758	Er	Davut Ali Osman	30.01.1920
206	6.639	Onb.	Esat Şükrü	31.01.1920
207	4.171	Er	İbrahim Mehmet	06.02.1920
208	5.376	Er	Hasan Ahmet	16.02.1920
209	9.532	Er	Mehmet Mehmet	17.02.1920
210	3.735	Er	Akif Muharrem	18.02.1920
211	7.750	Onb.	Mustafa Şakir	20.02.1920
212	8.248	Onb.	Ali Hüseyin	07.03.1920
213	10.413	Bçvş.	Hacı Ahmet Mehmet Emin	08.03.1920
214	9.633	Onb.	Osman Ali	24.03.1920
215	4.714	Er	Osman Mustafa	28.03.1920
216	3.368	Er	Halil İbrahim	02.04.1920
217	5.449	Er	Ali Hüseyin	05.04.1920 [321]

II
Türk Esirlerden İngiliz Esir Kamplarında Şehit Olanların Listesi

9.	Halil Muhammet
10.	Hüseyin Ali
11.	Osman Seyit Ali
12.	Yusuf Muhammet
13.	İsmail Osman
14.	Ahmet Osman
15.	Ali Şaban
16	Arif Hasan
17.	Osman Mahmut
18.	Muharrem Emin
19.	Halil Esat
20.	Mustafa Veli
21.	Mahmut Mustafa
22.	Süleyman Mustafa
23.	Ahmet Abdullah
24.	Hasan Muhammet
25.	Mehmet Bastan
26.	Veli Hasan
27.	Hasan Karaca
28.	Mehmet Hüseyin
29.	Bayram Recep
30.	Ali Ahmet
31.	Hüseyin Hüseyin
32.	Süleyman Muhammet
33.	Halil Hasan
34.	Mustafa Mehmet
35.	İbrahim Mehmet
36.	Mustafa Mustafa
37.	Sait Ahmet
38.	Muhammet Osman
39.	Hasuh Salih
40.	Muhammet Hamza
41.	İsmail Hüseyin
42.	'Muhtedi' Ahmet
43.	Yusuf Mustafa
44.	Mehmet Fituri
45.	Mehmedoğlu Süleyman Ruşdioğlu
46.	Ahmet Şevket
47.	Abdul Kadir Bin Ali
48.	Hacı Ali İssa Ağa (Hacı Ali İsa)
49.	Mehmet Oğlu Abit
50.	Mustafa Hasan
51.	Kadir Yakup

52. İsmail Ali
53. Hacı Halil Abdullah
54. Ali Mustafa
55. Halil Ali Kasım
56. İsa Hüseyin
57. İbrahim Hüseyin
58. İbrahim Hakkı İsmail
59. Dusrsun Murtaza
60. Kasım Biram
61. Mustafa Hüseyin
62. Halit Bekir
63. Mustafa Ali
64. Hamdi İsmail
65. Musa Ahmet
66. Hamdi Mahmut
67. Halil Mustafa
68. Mehmet Osman
69. Mehmet Abdullah
70. Ali Hacı Ahmet
71. Hanefi Ahmet
72. Hüseyin Hasan
73. İsmet
74. Hüseyin İbn İsmail
75. Ahmet Mustafa
76. Muhammet Muhammet Ali
77. Ali Ahmet
78. Hasan Oğlu Abdullah
79. Durmuş Sardali
80. Veli Hasan
81. Adem Muhammet
82. Memet Tahim
83. Asım Nusret Kadir
84. Payamen Bedros
85. Eşref Hacı Muhammet
86. İbrahim Ali
87. ?
88. Ali Mahmut
89. Kurban Bin Kahraman
90. Ömer Oğlu Hüseyin
91. Salih Ali Osman
92. Hasan Ali
93. Mehmet Şerif
94. Halit İbrahim
95. Arif Mehmet
96. Ahmet Halil
97. Mehmet Sait Ali
98. Yusuf Ahmet
99. Mehmet Babuş
100. Fahri Ahmet
101. Ahmet Mustafa
102. Abdullah Hasan
103. Osman Abdullah
104. Ali Oğlu Adem
105. Hasan Hasan
106. Ali Saleh
107. Ömer Mustafa
108. Mehmet Ali
109. Ferhat Mustafa

110. Hasan Hasan
111. Selim Hasan
112. Mustafa İbrahim
113. Recep Omer
114. İbrahim Mustafa
115. Osman İzzet
116. Mustafa Muhammet Ali
117. Hasan Ali
118. Şarmi Mahavran
119. Abdul Rahman bin Hüseyin
120. Ali Hüseyin
121. Abdul Rahman Mustafa
122. Mustafa Bekir
123. Muhammet Saaoodi
124. Fazlı Muhammet
125. Şaban Ali
126. Mehdi Mübarek
127. Abdullah Dehtah
128. Halil Osman
129. Mustafa Hüseyin
130. Abbas Selman
131. Hüseyin Kamber
132. Hüseyin Muhammet
133. Hüseyin Hasan
134. Hacı Ahcharish Arif
135. Sait Salih Sait İsmail
136. Muhammet İsa
137. Hüseyin Mustafa
138. İbrahim Hüseyin
139. Hasan Mehmet
140. Kadir Fatih
141. İbrahim Hüseyin
142. Beira Abidin
143. Osman Osman
144. Kalun Kadim Khan
145. Hüseyin Ali
146. Mecit Hacı Hüseyin
147. Hüseyin Mustafa
148. Azil Rüstem
149. Sait İbrahim
150. Abdullah Ahmet
151. Hamza Muhammet
152. Muhsin Hamit
153. Ahmet Ali
154. Dalfoskar Hüseyin
155. Elias Muhammet
156. Süleyman Muhammet
157. Salih Mustafa
158. Ali Mehmet
159. Hüseyin Mehmet
160. Rıza İsmail
161. Abidin Ahmet
162. Hüseyin Hasan
163. Muhammet Haydar
164. Cevat Hamza
165. Hamdi Rıza
166. Salih Faize
167. Kazım Cabir

168. Mustafa Yusuf
169. Süleyman Rishid
170. Abdul Rezzak Sheimo
171. Hasan Abdullah
172. Abdul Rahman Muhammet
173. Resul Ahmet
174. Sait Hüseyin Sait Haşim
175. Mehmet Ahmet
176. Mehmet Ali Mustafa
177. Veis Sait Ahmet
178. Ali Mehmet
179. Aziz Halil
180. Mehmet Mehmet
181. Abdullah Mehmet
182. Mehmet Ömer Ali
183. Mahmut Hasan
184. Satılmış Hasan Ali
185. Yusuf Hasan
186. Süleyman Ömer
187. Mehmet Hüseyin
188. Ali Bayram
189. Abdul Aziz Muhammet
190. Alaaddin Hasan
191. Bekir Hacı Süleyman
192. Rasim Ali
193. Hüseyin Barlil
194. Rüstem İsmail
195. Edhem İbrahim
196. Mustafa Bin Hüseyin
197. Muhammet Ahmet
198. Sait Ahmet Sait Taka
199. Bekir Hüseyin
200. Hasan Osman
201. Khisir Abbas
202. Aziz Ali
203. Bedir Hüseyin
204. Mehmet Ali Ahmet
205. Mehdi Abid
206. Jasim Hüseyin
207. İbrahim Ahmet
208. Abdul Hussim Kâzım
209. Hüseyin Ali
210. Hacı Mehmet Mahmut
211. Salih Ahmet
212. İsmail Ömer
213. Abdul Rahman Salih
214. Mustafa Mehmet
215. Muhammet Rıza
216. Bayram Süleyman
217. Ali İbrahim Taki
218. Halil Himmet
219. Kâzım Mehmet
220. Abbas Faluich
221. Durmuş Mustafa
222. Fakir Sher Ahmet
223. Ali Ali Marroof
224. Yahya Mustafa
225. Fetam Esat

226. Mustafa Ahmet
227. Osman Şoset Ali
228. Hüseyin Ali
229. Veli Ali
230. Cafer Hacı Mehdi
231. Ali Emin
232. Zilfeckim Jousif
233. Ali Muhammet
234. Muhammet Hüseyin
235. İbrahim Yakup
236. Süleyman Mehmet
237. Durmuş Veli
238. Mustafa Mustafa
239. Zain Wabadin Sayed
240. Mustafa Halil
241. Abdi Ahmet
242. Salih İbrahim
243. Hüseyin Hasan
244. Mehmet Kerim
245. Sükrü Hasan
246. İsmail İsmail
247. Ali İbrahim
248. Abdul Halim Hasan
249. Enver Han Abdul Munale
250. Ahmet İbrahim
251. Ryab Hüseyin
252. Veli Ali
253. Mahmut Khalef
254. Ali Yusuf
255. Ali Mehmet
256. Hacı Muhammet Kurt Ahmet
257. Dede Memiş
258. Şakir Hüseyin
259. Veli Oğlu Hamdi
260. Kader Oğlu Ömer
261. Ömer Oğlu Nasuh
262. Salih Oğlu Musa
263. Abuş Oğlu Eyyüb
264. Hüseyin Oğlu Turan
265. İbrahim Oğlu Osman
266. Halil Oğlu Necip
... (Aradaki listelere ulaşılamamıştır.)
1454. Şerif Ali
1455. Hasan Ali
1456. Ahmet Nasir Kudri
1457. Ali Hasan
1458. Ahmet Süleyman
1459. Forage Hurfush
1460. Fathey Halil
1461. Bugash Ghadab
1462. Denoon Raşit
1463. Ali Abdullah
1464. Davut Abdullah
1465. Abdul Rahman Diboo
1466. Hacı Kerim Leyet

1467. Ahmet Hüseyin
1468. Ali Abbas
1469. Hasan Ali
1470. Abbas Muhammet
1471. Abid İbrahim
1472. Muhammet Ali
1473. Ali Mustafa
1474. Syed Abdul Rahman Kadir
1475. Georgi Nikola
1476. Hasan Essa
1477. Awaness Armosh
1478. Memo Duran
1479. Hüseyin Amin
1480. Ali Osman
1481. Hüseyin İbrahim
1482. Hasan Mustafa
1483. Ali İbn Hamdi
1484. Şaban Hüseyin
1485. Muhammet Ahmet
1486. Hüseyin Yusuf
1487. Mahmut Ahmet
1488. Hüseyin S/O Hüseyin Mehmet
1489. Şükrü Ramazan
1490. Sait Mehdi Sait Hüseyin
1491. Nassif İbn Rüstem
1492. Anastasi Anton
1493. Rifat Celal
... (Aradaki isimlerin yer aldığı listelere ulaşılamamıştır.)
1516. Muhammet Süleyman
1517. Ali Durmuş
1518. Ramazan Himmet
1519. Ali Abdullah Hüseyin
1520. Raşit Mohi El Dien
1521. Yunus Fostiastes
1522. Khostrof Mikhail
1523. İbrahim İsmail Kourdy
1524. Abdul Rahman İbn Ahmet
1525. Ali İbn Muhammet
1526. Osman İbn Hüseyin
1527. Tahir İbn İsmail
1528. Muhammet İbn Muhammet
1529. Hasan İbn Halil
1530. Hüseyin İbn Hasan
1531. Osman İbn Muhammet
1532. Ahmet İbn Muhammet
1533. Ömer İbn Ali
1534. Muhammet İbn Mahmut
1535. Mustafa İbn Ahmet
1536. Osman İbn Ali
1537. Nasif İbn Hüseyin
1538. Ömer İbn Ahmet
1539. İbrahim İbn Ali
1540. Amin İbn Nuri
1541. Ali İbn Şeref
1542. Ali Nuri Osman
1543. Hasan Seyfi

1544. Muhammet Ahmet
1545. Ramazan Hasan
1546. Hüseyin Ali
1547. Bilinmiyor
1548. Muhammet Hasan
1549. Muhammet Gazi
1550. Sıdkı Mustafa
1551. Abdul Kadir Ömer
1552. Hasan Ahmet
1553. İsmail Hasan
1554. Sait el Din Musa
1555. Ali Musa
1556. Halil Hasan
1557. Abudllah Seyfullah
1558. Mustafa İbrahim
1559. Ahmet Ahmet Hasan
1560. Mahmut Ali
1561. İbrahim Ahmet
1562. Hüseyin Ömer
1563. Arif Muhammet
1564. Sadullah Ali
1565. Hüseyin Hasan
1566. Ahmet Hüseyin
1567. Raşit Ali
1568. Yusuf İsmail
1569. Yeatia Ahmet
1570. Muhammet İbrahim
1571. Hasan Hasan
1572. İsmail Mohed
1573. Halil Nazif
1574. Christo Garges
1575. Hamdan Hasan
1576. Ahmet Halil
1577. Halil Muhammet
1578. Bilinmiyor
1579. Şükrü İbrahim
1580. Şaban Ahmet
1581. İbrahim Ahmet
1582. Hüseyin Muhammet
1583. Hüseyin İsmail
1584. Mustafa Hüseyin
1585. Abdül Kerim Davut
1586. Abdul İbrahim Hüseyin
1587. Ali Bin Osman
1588. Salih Raşit
1589. Bilinmiyor
1590. Hafiz İbrahim Muhammet
1591. İbrahim Ahmet
1592. Süleyman Hasan
1593. Ali Yusuf
1594. Halil Halil
1595. Mustafa Mustafa
1596. Mohed Oğlu Hasan
1597. Şefik Hasan
1598. Arif Ferhat
1599. Hamza Ömer
1600. Halid Hasan
1601. Hasan Yusuf

1602. Ali Emin
1603. Ali Dauston
1604. Hacı İbrahim
1605. Muhammet Hüseyin
1606. Ahmet Ömer
1607. Bilinmiyor
1608. Hüseyin Mustafa
1609. Bayram Mustafa
1610. Arif Arraf
1611. Suduk Mohed
1612. Hasan Osman
1613. Yusuf Barry
1614. Mustafa Mustafa
1615. Hasan Hasan
1616. Ahmet Regib
1617. Mustafa Şerif
1618. Musa Muhammet
1619. Ali Muhammet
1620. Sadık Osman
1621. Mustafa İbrahim
1622. Hüseyin Hasan Mustafa
1623. Abid Mustafa
1624. Yusuf Hasan
1625. Hasan Ali
1626. Hüseyin Osman
1627. Hüseyin Ali
1628. İbrahim Muharrem Muhsin
1629. Duran Oğlu Halim
1630. Muhammet Tafon
1631. Halil Muhammet
1632. Hüseyin Halil
1633. Mostm Ali
1634. Hüseyin Osman
1635. Muhammet Ali Ahmet
1636. Ali Bayram
1637. Halil Hüseyin
1638. Mustafa Ali Mustafa
1639. Muhammet Ali
1640. Rahman Hacı Abbut
1641. Ali Oğlu Ali Ahmet
1642. Ramazan Şakir
1643. Abdullah Muhammet
1644. Haydar Abdullah Ali
1645. Nickola Nickola
1646. David Bokhor
1647. Ahmet Hamdi Ali
1648. İbrahim Mustafa
1649. Ahmet Hacı
1650. Ahmet Hüseyin
1651. Muhammet Ahmet
1652. Mevlüt Mustafa
1653. Alussi Thisie
1654. Ali Hüseyin
1655. Ali İbn Hasan
1656. Hal Durali
1657. Osman Mustafa
1658. Ahmet Mustafa

1659. Muhammet Ahmet
1660. Hasan Sahil
1661. Mamich Osman
1662. İbrahim Atta
1663. Dursun İbrahim
1664. İbrahim Süleyman
1665. Muhammet Ahmet
1666. Muhammet Ahmet
1667. Osman Muhammet
1668. Bekir Ali
1669. İbrahim Efendi
1670. Hasan Mohman
1671. Muhammet Hüseyin
1672. Mustafa İsmail
1673. Rejab Yahai
1674. Muhammet Ali
1675. Osman Sadık
1676. Hüseyin Sioki
1677. Mustafa Süleyman
1678. Ahmet Wankas
1679. Ali Radi Hüseyin
1680. Halil İsmail
1681. Muhammet Ali Hüseyin
1682. Amin Hüseyin
1683. Ali Mustafa
1684. Süleyman Ahmet
1685. Ömer Memiş
1686. Muhammet Ali Haşim
1687. Ali Muhammet
1688. Hasan Halil
1689. Ahmet Ali Muhammet
1690. Hüseyin Osman
1691. Noah Manifi
1692. Osman Muhammet
1693. Hüseyin Muhammet
1694. Muhammet Muhammet
1695. Hasan Muhammet
1696. Ali
1697. Rasim Yusuf
1698. Veli Mamish
1699. Hüseyin İbrahim
1700. Ahmet Haci Ahmet
1701. Hamit Mustafa
1702. İbrahim Chakar
1703. İbrahim Chakar
1704. Muhammet Ali Hüseyin
1705. Hasan Taha
1706. Ahmet Süleyman
1707. İsmail Ali
1708. Muhammet Hüseyin
1709. Muhammet Rıza
1710. Davut Muhammet
1711. Dedah Muhammet
1712. İbrahim Oğlu İbrahim
1713. Muhammet Osman
1714. Ayoub Bin Ayoub
1715. Muhammet Hüseyin
1716. Durmuş Ali

1717. Levon Hazarian
1718. Hasan Hüseyin
1719. Hasan Ali
1720. Mestan Recep
1721. Muhammet Ali
1722. İsmail İsmail
1723. Hasan Hüseyin
1724. Hüseyin Tahir
1725. Emin Oğlu Mehmet Emin
1726. Baki İbrahim
1727. Hasan Mehmet
1728. Mustafa Mehmet
1729. İsmail Tevfik
1730. Süleyman Mehmet
1731. Mehmet Halil
1732. Anesti Stavri
1733. Hasan Osman
1734. Raşit Süleyman
1735. Ali Salih
1736. Tanash Dimitri
1737. Ahmet Hüseyin
1738. Kamil Hüseyin
1739. Mevlüt Hasan
1740. Recep İbrahim
1741. Yehia Bin Abdel Hafız
1742. Ahmet İbrahim
1743. Yusuf İsmail
1744. Bohor Haim Bohor
1745. Haşim Hüseyin
1746. Maman Muhammet
1747. Şakir Hüseyin
1748. Hasan Davut
1749. Antoun Joseph
1750. Nazif Osman
1751. Mustafa İsmail
1752. Mustafa Halil
1753. Zekeriya Bayram
1754. Yashir Mamoon
1755. Nour El Dein İsmail
1756. İsmail Ali Osman
1757. Ali Saleh
1758. Bekir Musa
1759. Mamoon Ahmet
1760. İbrahim Halil
1761. Arif Hasan
1762. Hüseyin Halil
1763. Osman Saleh
1764. Ali Abdullah
1765. Muhammet Abdi
1766. Mustafa İbrahim
1767. Hasan Muhammet
1768. Mustafa Ali Osman
1769. Mehmet Ahmet
1770. Hüseyin Yusuf
1771. Muhammet İbrahim
1772. İbrahim Reşit
1773. Abdullah Muhammet
1774. Ahmet İbrahim

1775. Seyfullah İsmail

1776. Asmar İsmail

1777. İbrahim Süleyman

1778. Muhammet Corban

1779. Rıza Ahmet

1780. Ali Musa

1781. Halil Ali

1782. Mahammet Hasan

1783. Muhammet Ali

1784. Şükrü Bekir

1785. Ali Muhammet

1786. Hasan Veli

1787. Süleyman Muhammet

1788. Ali Oğlu Hasan

1789. Hüseyin Oğlu Muhammet

III
Burma-Thamtyo Esir Kampı Mezarlığında Yatan Şehitler

S. No	Adı	Uyruğu / Görevi	Ölüm Tarihi
01	Hüseyin	Türk	13.05.1915
02	Mohammed	Arap	25.01.1915
03	Hüsseyin	Arap	02.02.1915
04	İbrahim	Arap	10.02.1915
05.	Kadir	Jandarma Taburu	23.04.1915
06.	Bayram	Osmancık Taburu	21.05.1915
07.	Mehmet	328. Alay	24.05.1915
08.	İbrahim	Türk	25.05.1915
09.	Osman	Türk	
10.	Mecid	Sınır taburu	05.06.1915
11.	Hüseyin		05.06.1915
12.	Hüseyin	104. Alay	17.06.1915
13.	Azim	10. Alay	30.06.1915
14.	Saib	İtfaiye Alayı	26.06.1915
15.	Hamza	Arap	07.07.1915
16.	Hüşeyin	2. İtfaiye Alayı	07.07.1915
17.	Ahmed	411	08.07.1915
18	Bilal	Hafif Topçu	04.09.1917
19.	Halil	112. Alay	28.03.1918
20.	Hüseyin	İtfaiye Alayı	12.07.1915

21.	Mehmed	I/14 Alay	24.10.1918
22.	Mehmed	2. İtfaiye Alayı	03.12.1918
23.	Ali	11. Alay	04.12.1919
24.	Ahmed	4. İtfaiye Alayı	01.01.1920
25.	İbrahim	3/1 28. Alay	27.10.1918
26.	Mehmed	3/105. Alay	27.05.1918
27.	Hüseyin	3/2.40. Alay	03.08.1918
28.	Mehmed	4. İtfaiye Alayı	09.11.1917
29.	Ali	113. Alay	03.11.1917
30.	Rifat	2/310. Alay	14.06.1917
31.	Abdulrahim	2. İtfaiye Alayı	18.08.1915
32.	Mehmed	304 bombacı	25.06.1917
33.	Hasan	İtfaiye Alayı	10.08.1915
34.	Abdulrezzak	103. Alay	04.08.1915
35.	Mehdi	30.Topçu Alayı	20.08.1915
36	Abdullah	Sivil	23.08.1915
37.	Süleyman	103. Alay	04.08.1915
38.	Kasım	1/113. Alay	31.07.1915
39.	Salih	Türk	26.08.1915
40	Salih	İtfaiye Alayı	02.08.1915
41.	Şaban	4. İtfaiye Alayı 4. Tabur	26.08.1915
42.	Mehmet	Denizci	02.09.1915
43.	Cevat	İtfaiye Alayı	23.07.1915
44.	Mohamed	Türk	21.07.1915
45.	Said Salih	114. Alay	06.09.1915
46.	Abdulrahim	Musul Depo Alayı	06.09.1915
47.	Abidin	4. İtfaiye Alayı	19.07.1915
48.	Rıza	Denizci-Marmaris Ge.	18.07.1915
49.	Resul	114. Alay	07.09.1915

50.	Said Hasan	Tepo Tb.	14.09.1915
51.	Hüseyin	Türk	16.07.1915
52.	Mustafa	9. Alay	31.07.1915
53.	Muhammed	Türk	16.07.1915
54.	Said Ahmed	1/112. Alay	20.09.1915
55.	Ali	Türk	16.07.1915
56.	Bekir-Hüseyin	4. İtfaiye Alayı 4. Tb.	21.09.1915
57.	Selim	2. Alay	16.07.1915
58.	Mustafa	103. Alay	16.07.1915
59.	Okunamadı	6. İtfaiye Alayı	16.07.1915
60	Okunamadı		
61.	Subhi	Basra Valisi	29.05.1915
62.	Abdulhalim		15.10.1916
63.	Edhem	Karadeniz Ge. Başmüh.	02.04.1917
64.	Hasan	Sivil	04.09.1915
65.	Mustafa	11. Alay	09.01.1916
66.	Halil	13. Alay	08.01.1915
67.	Kasım	Türk	06.01.1915
68.	Mehmed		23.01.1916
69.	Abdas	Hudut Taburu	25.01.1916
70.	Halil	113. Alay	05.01.1916
71.	Ali İbrahim	113. Alay	31.12.1915
72.	Ali	113. Alay	28.12.1915
73.	Mohammed	Kerhaş Depo Alayı	21.11.1915
74.	Bayram	Hudut Taburu	07.12.1915
75.	Mohammed	İtfaiye Alayı	02.12.1915
76.	Nazib	133. Alay	10.08.1917
77.	Hüseyin	4. Alay	11.11.1916
78.	İsmail	128. Alay	27.06.1918

79.	İsmail	Mak. Tüfekçi	03.11.1918
80.	Hasan		
81.	Mehmed	2. Alay	27.11.1920
82.	Ahmed	105. Alay	03.11.1918
83.	Enis	3. İtfaiye Alayı	19.07.1918
84.	Kâmil	Türk	25.11.1917
85.	Mustafa	41. Alay	29.08.1917
86.	Durmuş		04.02.1918
87.	Mustafa	3. Alay	12.11.1918
88.	Naizi	Kerkük Garnizonu	
89.	Şevket	Türk	11.11.1918
90.	Ömer	104. Alay	01.08.1918
91.	Kadir	142. Alay	17.02.1918
92.	Mohammed	106. Alay	17.02.1916
93.	Veli	143. Alay	19.02.1916
94.	Mohammed	Arap, Jandarma	19.02.1916
95.	Ali	113. Alay	20.02.1916
96.	Ahmed	36. Alay	14.03.1920
97.	Raşid	128. Alay	18.11.1918
98.	Ömer	142. Alay	21.09.1918
99.	Yusuf	104. Alay	21.09.1918
100.	Takir	26. Top. Alayı	09.01.1918
101.	Remiz	3. Alay	11.09.1917
102	Ferit	Sıhhiye 4. Tb.	29.01.1918
103.	Ali	142. Alay	04.09.1917
104.	Mehmed	142. Alay	05.04.1916
105.	Ali	142. Alay	05.04.1916
106.	Abdul Aziz	105.Alay	04.06.1916
107.	Ali	142. Alay	29.02.1916

108.	Alaaddin	113. Alay	06.04.1916
109.	Veis	110. Alay	07.08.1916
110.	Bekir	109. Alay	12.04.1916
111.	Navaz		
112.	Mehmed Ali	142. Alay	07.03.1916
113.	Ali	141. Alay	02.08.1916
114.	Aziz Affia		15.08.1916
115.	Hüseyin	105. Alay	18.04.1916
116.	Hüseyin	142. Alay	22.04.1916
117.	Mejib	113. Alay	16.03.1916
118.	Mehmed	142. Alay	17.08.1916
119.	Abdullah	142. Alay	22.08.1916
120.	Mehmed Ömer	142. Alay	22.03.1916
121.	Okunamadı		20.04.1916
122.	Okunamadı		
123.	Okunamadı		
124.	Zilffakin	105. Alay	28.04.1916
125.	Ali	112. Alay	28.04.1916
126.	Osman	109. Alay	30.04.1916
127.	Mohammed	104. Alay	02.05.1916
128.	İbrahim	Türk	03.04.1916
129.	Yusuf	142. Alay	02.04.1916
130.	Süleyman	113. Alay	03.04.1916
131.	Selilmish	2. İtfaiye Alayı	01.04.1916
132.	Hasan	1. Alay	27.07.1916
133.	Hüseyin	142. Alay	30.08.1916
134.	Mehmed	113. Alay	02.09.1916
135.	İsmail	104. Top Bataryası	22.09.1916
136.	Halil	115. Alay	28.09.1916

137.	Ali	142. Alay	01.10.1916
138.	Ali	Osmancık Alayı	27.01.1920
139.	Ahmed	104. Alay	29.10.1918
140.	Hilmi	Osmancık Tb.	09.06.1918
141.	Mehmed	2. Tümen	22.11.1917
142.	Takridin	Türk	21.07.1917
143.	Hüseyin	İtfaiye Alayı	24.09.1915
144.	Khasis	113. Alay	24.09.1915
145.	Aziz	Karma Tabur	28.09.1915
146.	Bedis	114. Alay	29.09.1915
147.	Memed	Türk	05.10.1915
148.	Mehdi	118. Alay	06.10.1915
149.	Jissim Arab		15.10.1915
150.	İbrahim	105. Alay	27.11.1915
151.	İsmail	İtfaiye Alayı	16.11.1916
152.	Mustafa	Jandarma	20.11.1915
153.	Abdul Rahman	Arap	19.11.1915
154.	Mustafa	Mak.Tüfekçi	16.09.1917
155.	Süleyman	142. Alay	10.05.1916
156.	Durmuş	105. Alay	11.05.1916
157.	Mustafa	142. Alay	12.05.1916
158.	Yusuf	142. Alay	26.05.1916
159.	Mustafa	İtfaiye Alayı	25.05.1916
160.	Ahmed	129. Alay	19.11.1918
161.	İbrahim	Türk	30.11.1916
162.	Hasan	Türk	22.11.1918
163.	Süleyman	Bombacı	15.10.1918
164.	Nureddin	Osmancık Tb.	21.02.1918
165.	Kadir	113. Alay	07.03.1918

166.	Abdi	142. Alay	03.07.1916
167.	Anavankhan	I. Karma Taburu	06.11.1916
168.	Ahmed	Türk	20.01.1917
169.	Recep	142. Alay	02.03.1917
170.	Rasim	Osmancık Tb.	04.03.1917
171.	Mustafa	109. Alay	23.04.1917
172.	Ahmed	210. Alay	02.04.1917
173.	Hüseyin	I. Alay	23.03.1917

Notlar

I. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI
(Sayfa 1-54)

1 İsmet Görgülü, On Yıllık Harbin Kadrosu, Ankara, 1999, s. 55-61.
2 Gnkur. ATASE Arşivi, I. D. H. Koleksiyonu, Harp Cerideleri, 24, 25, 26,55 Fihrist: 10-2, 11-6, 12-17, 14-32.
3 Çanakkale Muharebatı, İstanbul, Askeri Matbaa, 1338, s. 52.
4 Görgülü, a.g.e., s. 101-103.
5 Fahri Belen, Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1914 Yılı Hareketleri, Ankara, 1964, s. 135.
6 Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, s. 279.
7 Allen W. ED. Muratoff Paul, Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi 1828-1921, Ankara, 1966, s. 294.
8 a.g.e., s. 316.
9 Kurat, s. 290.
10 a.g.e., s. 294.
11 a.g.e., s. 298.
12 a.g.e., s. 302.
13 a.g.arşiv; K. 1486, D-16/20, F-1-42.
14 Cemil Kutlu, Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülme Faaliyetleri, yayınlanmamış doktora tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi, 1997, s. 17.
15 Kutlu; a.g. çalışmada konu ile ilgili ayrıntılı ve doyurucu bilgiler vardır.
16 Görgülü, s. 131-134.
17 Mahmut Nedim, Filistin Savaşı, 1914-1918, Gnkur. ATASE Yayınları, Ankara, 1995, s. 15.
18 Görgülü, a.g.e., s. 135-137.
19 Nedim, a.g.e., s. 36.
20 a.g.e., s. 46.
21 a.g.e., s. 84.

22 a.g.e., s. 160.
23 Görgülü, a.g.e., s. 155-157.
24 Cepheden Mektuplar, MSB, Ankara, 1999, s. 160.
25 Görgülü, a.g.e., s. 175-177.
26 a.g.e., s. 177-180.
27 a.g.e., s. 180-182.
28 a.g.arşiv; I. D. H., K-H-14, F. 96.
29 Cemal Kutay, Siyasi Mahkûmlar Adası. Malta, İstanbul, 1963, s. 195, 196.
30 Görgülü, a.g.e., s. 182-187.
31 Birinci Dünya Harbi, Hicaz Asir Yemen Cephesi Harekâtı, Gnkur. ATASE Yayını, Ankara, 1967, s. 616.
32 a.g.e., s. 87.
33 Görgülü, a.g.e., s. 188-189.
34 Cemalettin Taşkıran, Milli Mücadele'de Kâzım Karabekir Paşa, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1999, s. 42-43.
35 a.g.e., s. 44.

II. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRK ESİRLERİ (Sayfa 55-74)

36 a.g.arşiv, I. D. H, K-18, D-88, F-1-1.
37 a.g.arşiv, K-2303, D-4, F-24.
38 a.g.arşiv, K-2303, D-3, F-1-89.
39 a.g.arşiv, K-1827, D-9, F-1-24.
40 a.g.arşiv, K-1827, D-9, F-1-24. Bu rakamlardaki şehit sayısının hatalı olduğu ortadadır. Zira sadece Çanakkale'de verilen şehit sayısı 57. 263'tür.
41 a.g.arşiv; K-1827, D-11, F-1-93.
42 Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Rusya Usera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu; Dersaadet, 1335, 108-5. TBMM Kütüphanesi - (1341=362-MT. 182).
43 a.g.rapor, s. 3, 91.
44 a.g.arşiv, İS. H. K-2494. D-19, F-11-1.
45 a.g.arşiv, İS. H. K-2494, D-19, F-11-1.
46 a.g.arşiv, K-2494, D-19, F-11-1
47 Yusuf Akçura'nın Raporu, s. 1-91.
48 a.g.arşiv, K-2494, D-19, F-11-1.
49 Emekli Korgeneral Hüseyin Işık Paşanın jandarma subaylarının şahsi dosyalarından çıkardığı bu bilgiler için bkz. Şehitlerimiz ve Gazilerimiz, s. 106.

50 a.g.arşiv, İ. H. K. -2494, D-19, F-11-4.
51 a.g.arşiv, K. 2494, D-19, F-11-5.
52 Kızılay Arşivi, Dosya No: 280.
53 Gnkur. ATASE Arşivi, I, D. H., K. -844, D-847/1247, F-4-56.
54 a.g.arşiv, İst. H., K. 2494, D-19, F-11-3.
55 a.g.arşiv, D. 280-MSB, Çanakkale, s. 232.
56 a.g.arşiv, İs. H., K-2494, D-19, F-11-2.
57 a.g.arşiv, İst. H., K. 2494, D-19, F-11-3.
58 a.g.arşiv, K. 3650, D-216/160, F-6-1, 6-2, 6-3.
59 a.g.arşiv, K-3650, D-216/160, F-6-6.
60 a.g.arşiv, İs. H., K-2494, D-19, F-11-2.
61 a.g.arşiv, K. 2494, D. 19, F. 11-5
62 Yücel Yanıkdağ, "Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-1922", Journal of Contemporary History, 1999, c. 34 (1), Londra, s. 2.
63 Yanıkdağ, a.g.e., s. 2.
64 a.g.m., s. 2.
65 a.g.m., s. 3.
66 a.g.m., s. 3.
67 Kızılay arşivindeki mektup; yayımlayan MSB Arşivi, Cepheden Mektuplar, 1999 Ankara, s. 118.
68 Gnkur. ATASE Arşivi, K. 2494, D. 19, F-11-5.
69 Yaşayan Çanakkaleli Muharipler, s. 138.

III. İNGİLİZLERE ESİR DÜŞEN TÜRKLER (Sayfa 75-254)

70 Kızılhaç Heyetinin Hindistan ve Burma Esirleri Raporu, s. 7. (Rapports on British Prison Camps in India and Burma, Londra, 1917.)
71 a.g.rapor, s. 9, 10.
72 a.g.rapor, s. 11.
73 a.g.rapor, s. 12.
74 a.g.rapor, s. 14.
75 a.g.rapor, s. 15.
76 a.g.rapor, s. 17.
77 a.g.rapor, s. 17.
78 a.g.rapor, s. 18.
79 a.g.rapor, s. 19.
80 Buğdaydan yapılan bir tür sulu yemek.
81 Konunun abartıldığını düşünüyoruz.
82 a.g.rapor, s. 20.
83 Bu orandan yola çıkarak, Sumerpur kampında 4500 dolayında esir olduğunu söyleyebiliriz.

84 a.g.rapor, s. 21.
85 a.g.rapor, s. 21.
86 a.g.rapor, s. 23.
87 a.g.rapor, s. 23.
88 Yb. Hasan Yetimi'nin Raporu; Gnkur. ATASE Arşivi, K-4609 D-13, s. 59 F. D. H.
89 Yb. H. Yetimi'nin Raporu; I. D. H., K-4609, D-13, s. 3
90 a.g.rapor, s. 23.
91 a.g.rapor, s. 40.
92 a.g.rapor, s. 40.
93 a.g.rapor, s. 41.
94 a.g.rapor, s. 42.
95 a.g.rapor, s. 42.
96 a.g.rapor, s. 44.
97 Yb. H. Yetimi'nin Raporu; Gnkur. ATASE Arşivi, I. D. H. K-4609, D-13, s. 11.
98 Muhittin Erev, "Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Hatıraları-4", Hayat Tarih Mecmuası, 1 Eylül 1967, yıl 3, c. 2, sayı 7.
99 a.g.m., s. 53.
100 a.g.m., s. 53-54.
101 a.g.m., s. 53.
102 a.g.m., s. 64.
103 a.g.m., s. 55.
104 a.g.m., s. 55.
105 a.g.m., s. 55.
106 a.g.m., s. 55.
107 a.g.m., s. 56.
108 a.g.m., s. 56.
109 Erev, a.g.m..
110 Gnkur. ATASE Arşivi, I. D. H. K-4609 D-13.
111 a.g.arşiv, K-4609, D-13- F-1.
112 a.g.arşiv, K-4609, D-13, F-6.
113 a.g.arşiv K-4609, D-13, F-10.
114 a.g.arşiv I. DH, K-4609, D-13, F-1-71.
115 Rapordaki Osmanlıca cümleler zor anlaşıldığı için, "Mukaddeme-i Mutalaa" başlığını taşıyan kısa önsözü dışında, rapor sadeleştirilerek alınmıştır.
116 Bu konferanslardan biri Bağdat Sıhhiye Müfettişi Doktor Nizameddin tarafından, özel ve genel sağlığı koruma konusunda verilmiştir. Karargâhın hoş yerlerinden ve havasından, pavyonlar ile değişik kısımlarının düzeninden, hastanenin düzenli işleyişinden, ilaç verme işinin kayıtlara bağlanması ve karargâh içinde yerleşim ve temizliğin iyi bir biçimde dü-

zenlenmiş olmasından, bütün ilerleme araçlarının uygunluğundan övgüyle söz edildi. Konferansta hazır bulunanlar kendisini alkışlayarak sağlık ve teknik konuda konferanslarını sürdürmesini dilemekle birlikte, İngilizler, adı geçeni ikinci sınıf sivil sayarak yetersiz ödenek verdiklerinden üzüntülü bulunduğu göz önüne alındı; bilgilerinden yararlanmak bahanesiyle bir derslik açıldı; öğretmen maaşı toplayıp aylık bağlamayı unutmadılar.

Aslında adı geçene, hükümetimizce görevi karşılığı üç bin kuruş aylık belirlenmişti. Bağdat'ın tanınmış ve tecrübeli doktorlarından olduğu ve başvuran hastalardan çok yüksek vizite ücreti aldığı bilinmektedir. İngilizlerce kendisine aylık yirmi üç rubye derecesinde nakit ödenek ve yiyecek maddeleri verilmiş ve ikinci sınıf sayılmıştı. Muvazzaf ve yedek sınıflarında bulunan Osmanlı askeri doktorlarının rütbeleri derecelerine göre fazla ödenek almaları kızgınlığına sebep olmuş, İngilizlere sayısız başvurularından da olumlu bir sonuç elde edememişti. Buna çare bulmak amacıyla adı geçen, konferans konusunu daha gösterişli bir ifade ile makale şekline sokmuş ve alt tarafını arkadaşlarından emekli askeri doktor Binbaşı Muzaffer Beye de imzalattırıp, ortak imza ile makalenin Hindistan'da çeşitli dillerde çıkan gazetelerde yayımlamasını, İngiliz karargâh komutanlığına dilekçe sunarak istemiştir. Makale Madras Meil gazetesinin 14 Haziran 1918 tarihli sayısında bütün esirlerce okunduğuna göre, adı geçenlerin sadece birkaç yüz rubye alabilmek hırs ve amacıyla, esirliğin baskısı altında ve savaşın en heyecanlı bir döneminde düşmanın işlemlerini uzun uzadıya överek teşekkür duygularını Hindistan İslam halkına sunmaları gayet çirkin ve yersiz görülmüştür. O güne kadar haklarında herkesçe gösterilen derin saygı birdenbire sona ermiş; aksine, hakaret ve yüz çevirme davranışları başlamış olmakla birlikte, her ikisi karargâh komutanlığına başvurarak kaldıkları üstsubay askeri pavyonundan ikinci sınıf sivil pavyona nakledilmişlerdir. Girişimleri ve uygun düşmeyen övgüleri bir fayda sağlamadıktan başka, asla göz önüne alınmayıp haklarında yürütülen işlem terhis zamanına kadar aynı şekilde sürmüştür. Şu büyük kıt'ada oturan İslam halkı gözünde, düşmanın ümit ve arzusu yönündeki hareketinin Osmanlılık şan ve şerefine onulmaz bir leke bıraktığı arz olunur.

117 Arşivde yaptığımız çalışmada maalesef ekler bulunamamıştır.
118 Bu bilgilerin doğru olduğu yönünde bir kayıt yoktur.
119 Kızılhaç heyetinin raporu, s. 44.
120 a.g.rapor, s. 44.
121 a.g.rapor, s. 45.
122 Gnkur. ATASE Arşivi, I. D. H. K-4609, D-13, s. 59.
123 Yanıkdağ, a.g.e., s. 69.
124 a.g.arşiv, K-2480, D-400, F-1.

125 a.g.arşiv, K-2480, D-400, F-1.

126 "Rapports de MM F. Thormeyer, Em. Schoch et le Dr. F. Blanchod sur leurs visites aux camps de prisonniers de guerre ottomans et d'internés autrichiens et allemands aux in des et en Birmanie Fevrier Mars et Avril 1917", Kızılhaç Genel Merkezi Arşivi, Periode: 1914-1918, Cenevre, İsviçre, s. 60. (Bundan böyle Kızılhaç Heyetinin raporu olarak verilecektir.)

127 Kızılay Genel Müdürlüğü Arşivi, Dosya sıra no: 835 (Belgeler tasnif edilmediği için dosyada fihrist yok.)

128 a.g.arşiv, D-835.

129 a.g.arşiv, D-835. (Dosyadaki evraklarda eksiklikler var. Listelerin tamamına ulaşamadık.)

130 Kızılhaç Heyetinin Raporu, s. 60.

131 Kızılhaç Heyetinin Raporu, s. 71.

132 ABD Dışişleri Bakanlığı Arşivi-Ref. No: 96372114 / 1522 (12.06.1916).

133 Gnkur. ATASE Arşivi, K-2480, D-400, F-1-1, 1-19.

134 a.g.arşiv, K-2480, D-400, F-1.

135 Kızılhaç Heyetinin Raporu, s. 44.

136 a.g.rapor, s. 60.

137 a.g.rapor, s. 82-83.

138 a.g.rapor, s. 59.

139 a.g.rapor, s. 59.

140 Gnkur. ATASE Arşivi, K-2480, D-400, F-1-19, 1-20.

141 Kızılhaç Heyetinin Raporu, s. 61.

142 a.g.rapor, s. 61.

143 a.g.rapor, s. 62.

144 a.g.rapor, s. 62.

145 a.g.rapor, s. 62.

146 a.g.rapor, s. 63.

147 a.g.rapor, s. 66-67.

148 a.g.rapor, s. 65.

149 a.g.rapor, s. 64-65.

150 ABD Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Ref. No: 763 72 114/1877(3. 8. 1916)

151 Kızılhaç Heyetinin Raporu, s. 65.

152 a.g.rapor, s. 73.

153 a.g.rapor, s. 73.

154 a.g.rapor, s. 73.

155 a.g.rapor, s. 74.

156 Milli Kütüphane, El yazmaları Blm. 1962, SB. 155.

157 Kızılhaç Heyetinin Raporu, s. 74.

158 a.g.rapor, s. 75.
159 Ergun Hiçyılmaz, "Mülazım Gani Efendinin Anıları, Hindi Çin'de Esir Türkler", Yeni Yüzyıl, 31 Aralık 1996.
160 Kızılhaç Heyetinin Raporu, s. 64.
161 a.g.rapor, s. 72.
162 a.g.rapor, s. 64.
163 Gnkur. ATASE Arşivi, K-2480, D-400, F-1-1.
164 Kızılhaç Heyetinin Raporu, s. 67.
165 a.g.rapor, s. 67.
166 a.g.rapor, s. 70.
167 a.g.rapor, s. 69.
168 Gnkur. ATASE Arşivi, K-2480, D-400, F-1-1, F-1-19.
169 Kızılay Arşivi; söz konusu mektuplar dosya halinde değil, büyük bir zarf içerisindedir.
170 Gnkur. ATASE Arşivi, K-2480, D-400, F-1-19.
171 Kızılhaç Heyetinin Raporu, s. 74-75.
172 Yeni Delhi Büyükelçiliği'nin Dışişlerine 12. 12. 1966 tarihli yazısı.
173 Dışişleri Bakanlığı'nın 16. 12. 1993, KGEH/KOFD tarihli yazısı.
174 Gnkur. ATASE Arşivi, K-2480, D-400, F-1-1, 1-4, 1-7, 1-9, 1-19.
175 Erev, "Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Hatıraları 5", Hayat Tarih Mecmuası, 1 Eylül 1967, sayı 8, s. 53-57.
176 Kızılay Arşivi, Dosya No: 835.
177 Kızılhaç Heyetinin Raporu, s. 71-72.
178 Raporun aslı ABD Dışişleri Bakanlığı Arşivi, No: 763, 721114, 1512.
179 a.g.rapor, s. 1.
180 a.g.rapor, s. 1.
181 a.g.rapor, s. 2.
182 a.g.rapor, s. 2.
183 a.g.rapor, s. 3
184 a.g.rapor, s. 4.
185 a.g.rapor, s. 5.
186 a.g.rapor, s. 5.
187 a.g.rapor, s. 6.
188 a.g.rapor, s. 6
189 ABD Dışişleri Bakanlığı Arşivi, No. 763, 721114, 1512.
190 a.g.arşiv, No. 763, 721124 11522.
191 Kızılhaç Heyetinin Raporu, s. 57.
192 a.g.rapor, s. 57.
193 a.g.rapor, s. 57.
194 a.g.rapor, s. 57.
195 a.g.rapor, s. 58.
196 Hindistan ve Burma Kampları Raporu, s. 81.

197 a.g.rapor, s. 81.
198 Hasan Yetimi'nin Raporu, ATASE Arşivi I. D. H., K-4609, D-13, s. 40.
199 MSB, Cepheden Mektuplar, s. 163.
200 Gnkur. ATASE Arşivi, K. 998, D, 35, F. 246.
201 a.g.arşiv, K. 998, D, 35. F. 246.
202 Kızılhaç'ın raporu, s. 59.
203 a.g.rapor, s. 59.
204 a.g.rapor, s. 59.
205 www.daylighting@hotmail.com
206 Kızılhaç Heyeti: Kızılhaç Heyeti Mısır Raporu, s. 40.
207 Hicaz-Asir-Yemen Cephesi, s. 616.
208 Kızılhaç Heyeti: Kızılhaç Heyeti Mısır Raporu, s. 51.
209 Yaşayan Çanakkaleli Muharipler; Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları, 1981, s. 40, 128, 142.
210 Kızılhaç Heyeti Mısır Raporu, s. 40.
211 a.g.rapor, s. 41.
212 Kızılhaç Heyeti Mısır Kampı Raporu, s. 45.
213 a.g.rapor, s. 46.
214 a.g.rapor, s. 47.
215 a.g.rapor, s. 47.
216 a.g.rapor, s. 48.
217 a.g.rapor, s. 50.
218 a.g.rapor, s. 51.
219 a.g.rapor, s. 51-52.
220 a.g.rapor, s. 52.
221 a.g.rapor, s. 53.
222 a.g.rapor, s. 55.
223 a.g.rapor, s. 55.
224 a.g.rapor, s. 56.
225 a.g.rapor, s. 56.
226 a.g.rapor, s. 57.
227 a.g.rapor, s. 57.
228 a.g.rapor, s. 57.
229 a.g.rapor, s. 57.
230 a.g.rapor, s. 58.
231 a.g.rapor, s. 58.
232 a.g.rapor, s. 59.
233 a.g.rapor, s. 60.
234 a.g.rapor, s. 60.
235 a.g.rapor, s. 61.
236 a.g.rapor, s. 61.
237 a.g.rapor, s. 62.

238 a.g.rapor, s. 62.
239 a.g.rapor, s. 62.
240 a.g.rapor, s. 63.
241 a.g.rapor, s. 63.
242 a.g.rapor, s. 63.
243 a.g.rapor, s. 64.
244 a.g.rapor, s. 65.
245 a.g.rapor, s. 65.
246 a.g.rapor, s. 65.
247 a.g.rapor, s. 66.
248 a.g.rapor, s. 66.
249 a.g.rapor, s. 66
250 a.g.rapor, s. 66.
251 a.g.rapor, s. 67.
252 a.g.rapor, s. 67.
253 a.g.rapor, s. 76.
254 a.g.rapor, s. 68.
255 a.g.rapor, s. 76, 68, 69.
256 a.g.rapor, s. 69.
257 a.g.rapor, s. 69.
258 a.g.rapor, s. 69.
259 a.g.rapor, s. 69.
260 a.g.rapor, s. 70.
261 a.g.rapor, s. 70.
262 a.g.rapor, s. 71.
263 a.g.rapor, s. 71.
264 a.g.rapor, s. 71.
265 a.g.rapor, s. 72.
266 a.g.rapor, s. 72.
267 a.g.rapor, s. 72.
268 a.g.rapor, s. 73.
269 a.g.rapor, s. 73.
270 a.g.rapor, s. 73.
271 a.g.rapor, s. 74.
272 a.g.rapor, s. 74.
273 a.g.rapor, s. 74.
274 a.g.rapor, s. 75.
275 a.g.rapor, s. 75.
276 a.g.rapor, s. 76.
277 a.g.rapor, s. 76.
278 a.g.rapor, s. 77.
279 a.g.rapor, s. 77.

280 a.g.rapor, s. 77.
281 a.g.rapor, s. 77.
282 a.g.rapor, s. 78.
283 a.g.rapor, s. 78.
284 a.g.rapor, s. 79.
285 a.g.rapor, s. 79.
286 a.g.rapor, s. 79.
287 a.g.rapor, s. 79.
288 a.g.rapor, s. 79.
289 a.g.rapor, s. 80.
290 a.g.rapor, s. 80.
291 a.g.rapor, s. 80.
292 Yaşayan Çanakkaleli Muharipler, s. 129.
293 Kızılhaç Heyeti Mısır Kampı Raporu, s. 81.
294 a.g.rapor, s. 81.
295 a.g.rapor, s. 83.
296 a.g.rapor, s. 83.
297 Rahmi Apak, Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları, Ankara, 1988, s. 171.
298 Eran Dolev, Prof. Brig Gen ®, "The Story of Pellagra Among Turkish POW's", Türk-İsrail Ortak Seminerinde Sunulan Bildiri, 3-12 Nisan 2000, Tel Aviv, s. 3.
299 a.g.bildiri, s. 3, 4.
300 Eyüp Sabri, Bir Esirin Hatıraları, Ankara, 1922, s. 32.
301 Aksiyon dergişi, 1, 3-9 Ekim 1998, s. 26-30.
302 a.g.e., s. 28.
303 a.g.e., s. 28.
304 a.g.e., s. 28.
305 a.g.e., s. 29.
306 Gnkur. ATASE Arşivi, İstiklal Harbi, Kutu: 30, Gömlek 148, Belge No: 148-1.
307 Sabahattin Selek, Anadolu İhtilali, İstanbul, 1968, s. 224.
308 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BEO, Dahiliye Vekâleti, NO: 345480.
309 a.g.arşiv, BEO, Dahiliye Vekâleti, NO: 345480.
310 Sabri, a.g.e., s. 32-36.
311 a.g.e., s. 32.
312 a.g.e., s. 33.
313 YOK.
314 Yaşayan Çanakkaleli Muharipler, s. 142.
315 Ahmet Sami, Magosa'da Toprağa Verilen Şehitlerimiz, Magosa, 1964, s. I.
316 a.g.e., s. 2.
317 a.g.e., s. 11.

318 a.g.e., s. 3.
319 a.g.e., s. 4.
320 a.g.e., s. 6.
321 Ahmet Sami Bey, a.g.e., s. 9-15.
322 Ahmet Sami Bey, a.g.e., s. 9-16.
323 Jeff Ertughrul, "World War I, Turkish prisoners Held in Cyprus", Turcoman International, Londra, Kış 1996, s. 36. (Akt. Ulvi Keser, Kıbrıs'ta Çanakkale Esir Kampları, KKK Maltepe Askeri Lisesi Komutanlığı, İzmir, 2001. s. 3-23).
324 Ertughrul, The Postal Services of Military Forces in Cyprus, Londra, Mart 1996, s. 7. (Akt. Ulvi Keser, a.g.e., s. 3-23).
325 Ertughrul, The Postal Services of Military Forces in Cyprus, Londra, Mart 1996, s. 7. (Akt. Ulvi Keser, a.g.e., s. 3-23).
326 Sami, a.g.e., s. 10.
327 Gnkur. ATASE Arşivi, K. 2680, D-210, F: 1-3, 24, 31. (Akt. Ulvi Keser, a.g.e., s. 3-23).
328 a.g.arşiv; K. 2680, D-210, F-1, 6, 37, 38, 50, 51, 53. (Akt. Ulvi Keser, a.g.e., s. 3-23).
329 Ulvi Keser, a.g.e., s. 3-23.
330 Ulvi Keser, a.g.e., s. 3-23.
331 Bilâl N. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, c. II, Ankara, 1975, s. 425. (Akt. Ulvi Keser, a.g.e., s. 3-23).
332 Gnkur. ATASE Arşivi, K. 2680, D. 210, F. 37-53. (Akt. Ulvi Keser, a.g.e., s. 3-23).
333 Güvenlik Kuvvetleri Dergisi, Lefkoşe, Mart 1988, sayı 4, s. 14. (Akt. Ulvi Keser, a.g.e., s. 3-23).
334 Ulvi Keser, a.g.e., s. 3-23.
335 Ulvi Keser, a.g.e., s. 3-23.
336 Güvenlik Kuvvetleri Dergisi, Lefkoşe, Mart 1990, sayı 10, s. 21. (Akt. Ulvi Keser, a.g.e., s. 3-23).
337 Bilâl N. Şimşir, Malta Sürgünleri, İstanbul, 1985, s. 91.
338 Cemal Kutay, Siyasi Mahkûmlar Adası: Malta, İstanbul, 1964, s. 8.
339 a.g.e., s. 228, 229.
340 a.g.e., s. 10.
341 a.g.e., s. 220.
342 Apak, a.g.e., s. 177.
343 Kutay, a.g.e., s. 95.
344 a.g.e., s. 107.
345 a.g.e., s. 107, 112.
346 a.g.e., s. 305.
347 Kutay, a.g.e., s. 95.
348 a.g.e., s. 107.

349 Apak, a.g.e., s. 182.
350 Kutay, a.g.e., s. 136.
351 a.g.e., s. 351-354.
352 a.g.e., s. 359.
353 a.g.e., s. 366-369.
354 a.g.e., s. 383-385.
355 a.g.e., s. 404.
356 Kutay, a.g.e., s. 16.
357 a.g.e., s. 18.
358 a.g.e., s. 68.
359 a.g.e., s. 152-153.
360 a.g.e., s. 69-73.
361 a.g.e., s. 69.
362 a.g.e., s. 49, 50.
363 Kızılay Arşivi, Dosya: 764.
364 a.g.arşiv, Dosya: 764.
365 Yurt Dışı Şehitlikleri; MSB Yayınları, Ankara, 1999, s. 44.
366 a.g.e., s. 44.
367 Güvenlik Kuvvetleri Dergisi, Lefkoşa, Mart 1990, sayı 10, s. 21.
368 Yaşayan Çanakkaleli Muharipler, 1991, s. 15.
369 a.g.e., 1991, s. 39, 40, 41.
370 a.g.e., s. 40.
371 Kızılhaç Heyetinin Hindistan ve Burma Esirleri Raporu, s. 44.
372 a.g.rapor, s. 44.
373 Yaşayan Çanakkaleli Muharipler, s. 17.
374 Gnkur. ATASE Arşivi, I. D. H., K-4609, D-13, s. 40.
375 a.g.arşiv, Kutu: 48, Gömlek: 75, F: 1-5
376 Yaşayan Çanakkaleli Muharipler, s. 17.
377 Cepheden Mektuplar, MSB Yayınları, Ankara, 1999, s. 161.
378 Gnkur. ATASE Arşivi, Kutu: 48, Gömlek: 75, F: 1-5.
379 a.g.arşiv, Kutu: 48, Gömlek: 95, F: 1.
380 a.g.arşiv, Kutu: 30, Gömlek: 46, F: 1.
381 a.g.arşiv, Kutu: 18, Gömlek: 125, F: 3-
382 Apak, a.g.e., s. 171.

IV. FRANSIZLARA ESİR DÜŞEN TÜRKLER (Sayfa 255-286)

383 Kızılhaç, Fransa'daki Türk Esirleri Raporu, s. 5.
384 a.g.rapor, s. 6.
385 a.g.rapor, s. 6.

386 a.g.rapor, s. 7.
386 a.g.rapor, s. 7.
387 a.g.rapor, s. 8.
388 a.g.rapor, s. 8.
389 a.g.rapor, s. 8.
390 a.g.rapor, s. 9
391 a.g.rapor, s. 9.
392 Kızılay Arşivi, yıl 1333, Dosya No: 196.
393 Kızılhaç, Fransa'daki Türk Esirleri Raporu, s. 9.
394 a.g.rapor, s. 9.
395 a.g.rapor, s. 9.
396 a.g.rapor, s. 10.
397 a.g.rapor, s. 10.
398 a.g.rapor, s. 10.
399 a.g.rapor, s. 10.
400 a.g.rapor, s. 10.
401 a.g.rapor, s. 11.
402 a.g.rapor, s. 11.
403 a.g.rapor, s. 12.
404 a.g.rapor, s. 12.
405 a.g.rapor, s. 13.
406 a.g.rapor, s. 14.
407 a.g.rapor, s. 14.
408 a.g.rapor, s. 14.
409 a.g.rapor, s. 14.
410 Kızılay Arşivi, Yıl 1333, Dosya No: 196.
411 Kızılhaç, Fransa'daki Türk Esirleri Raporu, s. 14.
412 a.g.rapor, s. 15.
413 a.g.rapor, s. 15.
414 Kızılay Arşivi, Yıl 1333, Dosya No: 196.
415 Kızılhaç, Fransa'daki Türk Esirleri Raporu, s. 15-16.
416 a.g.rapor, s. 16.
417 a.g.rapor, s. 16.
418 Kızılay Arşivi, Yıl: 1333, Dosya No: 196.
419 Kızılhaç, Fransa'daki Türk Esirleri Raporu, s. 17.
420 a.g.rapor, s. 20.
421 Kızılay Arşivi, Yıl: 1333, Dosya No: 196.
422 Kızılhaç, Fransa'daki Türk Esirleri Raporu, s. 20.
423 a.g.rapor, s. 34.
424 a.g.rapor, s. 16.
425 a.g.rapor, s. 21.
426 a.g.rapor, s. 22.

427 a.g.rapor, s. 22.
428 a.g.rapor, s. 22.
429 a.g.rapor, s. 22.
430 a.g.rapor, s. 23.
431 a.g.rapor, s. 23.
432 a.g.rapor, s. 23.
433 a.g.rapor, s. 23.
434 a.g.rapor, s. 23.
435 a.g.rapor, s. 24.
436 a.g.rapor, s. 24.
437 a.g.rapor, s. 24.
438 a.g.rapor, s. 25.
439 a.g.rapor, s. 25.
440 a.g.rapor, s. 26.
441 a.g.rapor, s. 26.
442 a.g.rapor, s. 27.
443 a.g.rapor, s. 27.
444 a.g.rapor, s. 27.
445 a.g.rapor, s. 28.
446 Kızılay Arşivi, Yıl: 1333, Dosya No: 196.
447 Kızılhaç, Fransa'daki Türk Esirleri Raporu, s. 28.
448 a.g.rapor, s. 28.
449 a.g.rapor, s. 29.
450 a.g.rapor, s. 29.
451 a.g.rapor, s. 29.
452 a.g.rapor, s. 29-30.
453 a.g.rapor, s. 30.
454 a.g.rapor, s. 30.
455 a.g.rapor, s. 31.
456 Kızılay Arşivi, Yıl: 1333, Dosya No: 196.
457 Kızılhaç, Fransa'daki Türk Esirleri Raporu, s. 31.
458 a.g.rapor, s. 31.
459 a.g.rapor, s. 35.
460 Kızılay Arşivi, Yıl: 1333, Dosya No: 196.
461 Kızılhaç, Fransa'daki Türk Esirleri Raporu, s. 323.
462 a.g.rapor, s. 33.
463 a.g.rapor, s. 33.
464 a.g.rapor, s. 34.
465 a.g.rapor, s. 35.
466 a.g.rapor, s. 35.
467 a.g.rapor, s. 35.
468 a.g.rapor, s. 35.

469 a.g.rapor, s. 35.
470 a.g.rapor, s. 35.
471 a.g.rapor, s. 36.
472 a.g.rapor, s. 36.
473 a.g.rapor, s. 36.
474 a.g.rapor, s. 37.
475 a.g.rapor, s. 37.
476 a.g.rapor, s. 37.
477 a.g.rapor, s. 37.
478 a.g.rapor, s. 41.
479 a.g.rapor, s. 27.
480 Fransa Dışişleri Arşivi, 1914-1918 Savaşı, 974, Turquie, Ottomans En France, Internes civils, 12 Ocak 1916, Jean Claude Forcy: Les camps de concent ration Français de la Ier Guerre mondiale, (1914-1920), Paris, 1995, s. 41-47.
481 a.g.arşiv, 1914-1918 Savaşı, 974, Turquie, Ottomans En France, Internes civils, 12 Ocak 1916, Jean Claude Forcy: Les camps de concent ration Français de la Ier Guerre mondiale, (1914-1920), Paris, 1995, s. 41-47.
482 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 42.
483 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 42.
484 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 42.
485 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 42.
486 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 43.
487 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 43.
488 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 43.
489 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 44.
490 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 44.
491 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 45.
492 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 45.
493 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 46.
494 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 46.
495 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 447.
496 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 346.
497 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 346.
498 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 346.
499 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 347.
500 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 347.
501 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 347.
502 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 347.
503 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 347.
504 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 348.

505 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 348.
506 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 349.
507 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 349.
508 a.g.arşiv, akt. Forcy, s. 349.
509 Cepheden Mektuplar, MSB Yayını, Ankara, 1999, s. 152-153. Bu yayında mektubu yazanın Halil Paşa olduğu bildirilmekteyse de, gerek mektubun yazılış şekli gerekse o dönemde Fransa'ya esir düşen paşa olmadığı bilindiğinden, buradaki "paşa"nın rütbe değil, lakap olduğu düşünülmektedir. Bu mektubu yazanın da, "paşa" lakaplı Halil Ağa olması gerekir. Nitekim, mektubun sonundaki imzaya, sivil esir gibi köyünü ve lâkabını yazmıştır: Alaşehir Çavuşlar köyünden Paşa Halil Ağa. Asker olması halinde, birlik bilgilerini yazması gerekirdi.
510 Gnkur. ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi, K. 2494, D. 19, F. 11-2, 11-3.

V. ROMANYA'DAKİ TÜRK ESİRLERİ (Sayfa 287-302)

511 Kızılay Arşivi, Dosya No 280.
512 ABD, Nationel Archives, Record Group 2000. 619. 2/08. Box 607.
513 Kızılay Arşivi, Dosya No: 680.
514 a.g.arşiv, D. 680.
515 ABD National Archives, Record Group Raporu, s. 7.
516 a.g.rapor, s. 7.
517 a.g.rapor, s. 3.
518 a.g.rapor, s. 2.
519 a.g.rapor, s. 4.
520 a.g.rapor, s. 6.
521 a.g.rapor, s. 6.
522 a.g.rapor, s. 6.
523 a.g.rapor, s. 6.
524 a.g.rapor, s. 7.
525 a.g.rapor, s. 8.
526 a.g.rapor, s. 8.
527 a.g.rapor, s. 8.
528 a.g.rapor, s. 8.
529 Romanya Askeri Arşivi, UM 02405, Pitesti. Fond Nr-27, Dosar Nr. 67, Filek: 81, Aimata DO, Dobrogea, Dosarar-67, Filek, 81.
530 a.g.arşiv, Fondni, 27, Dosor Nr., 67, Filek Nr, 81.
531 a.g.arşiv, Fond: 5470, Dosar Nr, 1370, Dosar Nr, 1394, Filek Nr, 3.
532 a.g.arşiv, Fond Nr, 5470, Dosar Nr, 1394, Filek Nr. 1.
533 a.g.arşiv, Fond Nr, 5470, Dosar Nr, 1394, Filek Nr. 3.

534 a.g.arşiv, Fond Nr, 5470, Dosar Nr, 1394, Filek Nr. 3.
535 a.g.arşiv, Fond Nr, 5470, Dosar Nr, 1394, Filek Nr. 3.
536 Kaçan bazı Türk esirlerinin belirtildiği haneye sonradan "(+1)" şeklinde bir not eklenmiş. Buradan da kaçan esirlerin sayısının 3 olduğu anlaşılıyor.
537 a.g.arşiv, Fond Nr, 5470, Dosar Nr, 1394, Filek Nr. 3.
538 a.g.arşiv, Fond Nr, 5470, Dosar Nr, 1394, Filek Nr. 3.
539 a.g.arşiv, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr, 4.
540 a.g.arşiv, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr, 51. Ancak burada toplam sayı yanlışlıkla 117 olarak belirtilmiş.
541 a.g. arşiv, Fond Mr, 1687, Dosar Nr, 54, Filek Nr, 243.
542 a.g.arşiv, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr, 53.
543 a.g.arşiv, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr, 58.
544 a.g.arşiv, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr, 60.
545 a.g.arşiv, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr, 63.
546 a.g.arşiv, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr, 77.
547 a.g.arşiv, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr, 81, 83, 89.
548 a.g.arşiv, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr, 81, 83, 89.
549 a.g.arşiv, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr. 68.
550 a.g.arşiv, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr. 67.
551 a.g.arşiv, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr. 98, 23, 100.
552 a.g.arşiv, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr. 103.
553 a.g.arşiv, Fond Mr, 5470, Dosar Nr,.849, Filek Nr. 104.
554 a.g.arşiv, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr. 23.
555 a.g.arşiv, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 2488, Filek Nr. 150, 151, 152.
556 a.g.arşiv, fond Mr. 5470, Dosar Mr, 2821, Filek Nr, 18 (A-1R).

VI. İTALYA ve RUSYA'DAKİ TÜRK ESİRLERİ (Sayfa 303-324)

557 Gnkur. ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi, K. 2494, D. 19- F. 11-1, 11-2.
558 a.g.arşiv, İstiklâl Harbi, K. 2494, D. 19, F. 11-3, 11-4
559 a.g.arşiv, İstiklâl Harbi, K. 2494, D. 19, F. 11-3, 11-2
560 İsmet Görgülü, 10 Yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1922, Ankara, 1993, s. 188, 189; İsrafil Kurtcephe, Türk-İtalyan İlişkileri, Ankara, 1995, s. 256.
561 Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Rusya Usera Murahhası Yusuf Akçura Beyin Raporu, s. 91.
Dersaadet, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1919, Yusuf Akçura Bey "Rusya'da tahminen 20-30 bin Şimal ve Cenubi Kafkasya'da, 20-30 bin Rusya'nın aksam-ı sânisinde Osmanlı esiri var" diyor.

562 a.g.rapor, s. 27-30.
563 Kızılhaç Heyetinin Rusya Esirleri Raporu, s. 152. (Rapport de MM, F. Thormeyer et Dr. Ferrière Junior sur leur visites aux camps de prisonniers en Russie. Octobre, 1915, Cenevre).
564 Gnkur. ATASE Arşivi, I. D. H, K. -A 1, 2, D-36, F. 45-1.
565 Harun Tolasa, Kendi Kalemiyle Temaşvarlı Osmanağa, Konya, 1986.
566 Cemal Kafadar, "The Diary of a Dervish in 17. Century İstanbul", Studia Islamica, 69, (1989) s. 131-132.
567 Yücel Yanıkdağ, "Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22", Journal of Contemporary History, 1999, c. 34 (1), Londra, s. 71.
568 a.g.m., s. 73.
569 a.g.m., s. 73.
570 a.g.m., s. 73.
571 a.g.m., s. 73.
572 a.g.m., s. 73.
573 Ali Arif Ülgen, Vetluga Irmağı, Ankara, 1994, s. 117.
574 Halil Ataman, Esaret Yılları, İst. 1990, s. 122-140; Arif Ülgen, a.g.e., s. 88-90; Yanıkdağ, a.g.e., s. 76.
575 Yanıkdağ, a.g.e., s. 77.
576 a.g.m., s. 79.
577 a.g.m., s. 80.
578 a.g.m., s. 81.
579 a.g.m., s. 81.
580 a.g.m., s. 82.
581 a.g.m., s. 82.
582 a.g.m., s. 83.
583 a.g.m., s. 83.
584 Kutlu, a.g.tez.

VII. YURDA DÖNÜŞ ve ŞEHİTLİKLER (Sayfa 325-345)

585 Gnkur. ATASE Arşivi, K. 998, D. 35, F. 246.
586 a.g.arşiv, K. 998, D. 35, F. 247.
587 a.g.arşiv, K. 998, D. 35, F. 247.
588 a.g.arşiv, K. 998, D. 35, F. 247.
589 a.g.arşiv, K. 998, D. 35, F. 1-40.
590 a.g.arşiv, K. 998, D. 35, F. 245.
591 a.g.arşiv, K. 998, D. 35, F. 245.
592 a.g.arşiv, K. 998, D, 35, F. 245.
593 a.g.arşiv, K. 998, D, 35, F. 245.

594 a.g.arşiv, K. 998, D, 35, F. 245.
595 a.g.arşiv, K- 998, D-35, F-245.
596 a.g.arşiv, K-914, D-3/7, F-3.
597 a.g.arşiv, K-2494, D-19, F-11-1, 11-2, 11-3.
598 Erev, a.g.e., s. 57.
599 Işık; esirlerimizin dönüş tarihleri, isim isim dosyalarından çıkarılarak belirtilmiştir..
600 Gnkur. ATASE Arşivi, A: 1-4, K: 529, D: 140/47 B, F: 1-13.
601 Halil Ataman, Esaret Yılları, Niğde, 1990, s. 226.
602 Gnkur. ATASE Arşivi, A: 1-4291, K: 1672, D: 390/363, F: 1.
603 Ataman, a.g.e., s. 226-227.
604 a.g.e., s. 233-234.
605 a.g.e., s. 252.
606 a.g.e., s. 255.
607 a.g.e., s. 256.
608 a.g.e., s. 270.
609 a.g.e., s. 281.

Kaynakça

Aksiyon dergisi 1, 3-9 Ekim 1998, s. 26-30.
Allen W.ED-Muratoff Paul, *Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, 1828-1921, Ankara, 1966.
APAK, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara, 1988.
ATAMAN, Halil, *Esaret Yılları*, İstanbul, 1990, s. 226.
ATAMAN, Halil, *Esaret Yılları*, İstanbul, 1990.
BELEN, Fahri, *I. Cihan Harbinde Türk Harbi, 1914 Yılı Hareketleri*, Ankara, 1964.
Birinci Dünya Harbi, Hicaz, Yemen, Asir ve Trablusgarp Cephesi Harekâtı, Gnkur. ATASE Yayını, Ankara, 1967.
Cepheden Mektuplar, MSB, Ankara, 1999.
Çanakkale Muharebatı, İstanbul, Askeri Matbaa, 1338.
DOLEV, Eran, Prof. Brig Gen®, *The Story of Pellagra Among Turkish POW's*, Türk-İsrail Ortak Seminerinde Sunulan Bildiri, 3-12 Nisan 2000, Tel Aviv.
EREV, Muhittin, "Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Hatıraları-4", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1 Eylül 1967, yıl 3, c. 2, sayı 7.
ERTUGHRUL, Jeff, "World War I, Turkish prisoners Held in Cyprus", *Turcoman İnternational*, Londra, Kış 1996.
Eyüp Sabri, *Bir Esirin Hatıraları*, Ankara, 1922.
FARCY Jean Claude, *Les camps de concentration Français de la Ier Guerre Mondiale (1914-1920)*, Paris, 1995.
GÖRGÜLÜ, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, Ankara, 1993.
Güvenlik Kuvvetleri Dergisi, Lefkoşe, Mart 1988, sayı 4.
Güvenlik Kuvvetleri Dergisi, Lefkoşe, Mart 1990, sayı 10.
HİÇYILMAZ, Ergun, "Mülazım Gani Efendinin Anıları, Hindi

Çin'de Esir Türkler", *Yeni Yüzyıl*, 31 Aralık 1996.
IŞIK, Hüseyin, *Şehitlerimiz ve Gazilerimiz*, Ankara.
KAFADAR, Cemal, "The Diary of a Dervish in 17. Century İstanbul", *Studia İslamica*, 69, (1989).
KESER, Ulvi, *Kıbrıs'ta Çanakkale Esir Kampları*, KKK Maltepe As.Lis. K.lığı, İzmir, 2001.
KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990.
KURTCEPHE, İsrafil, *Türk-İtalyan İlişkileri*, Ankara, 1995.
KUTAY, Cemal, *Siyasi Mahkûmlar Adası: Malta*, İstanbul, 1963.
KUTAY, *Siyasi Mahkûmlar Adası: Malta*, İstanbul, 1964.
KUTLU, Cemil, Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülme Faaliyetleri, yayımlanmamış doktora tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi, 1997.
NEDİM, Mahmut, *Filistin Savaşı, 1914-1918*, Gnkur. ATASE Yayınları, Ankara, 1995.
Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Rusya Usera Murahhası Yusuf Akçura Beyin Raporu, Dersaadet, 1335, 108-5. TBMM Kütüphanesi-(1341=362-MT. 182).
SAMİ, Ahmet, *Magosa'da Toprağa Verilen Şehitlerimiz*, Magosa, 1964.
SORGUÇ, Erdoğan, *Yd. P. Tğm. İbrahim Sorguç'un Anıları, Kaybolan Filistin*, İzmir, 1995
SELEK, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, İstanbul, 1968.
ŞİMŞİR, Bilal N., *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c. II, Ankara, 1975.
ŞİMŞİR, *Malta Sürgünleri*, İstanbul, 1985.
TOLASA, Harun, *Kendi Kalemiyle Temaşvarlı Osmanağa*, Konya, 1986.
ÜLGEN, Ali Arif, *Vetluga Irmağı*, Ankara, 1994.
YANIKDAĞ, Yücel, www.daylighting@hotmail. com
Yaşayan Çanakkaleli Muharipler, Doğumunun 100'üncü Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları, 1981.
Yurt Dışı Şehitlikleri, MSB Yayınları, Ankara, 1999.

ARŞİVLER

ABD Arşivi

ABD Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Ref. No. 96372114/1522 (12.06.1916).
ABD Dışişleri Bakanlığı Arşivi, No. 763, 721114, 1512.
ABD Dışişleri Bakanlığı Arşivi, No. 763, 721124 11522.
ABD Nationel Archives, Record Group 200. 619.2/08. Box 607.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BEO, Dahiliye Vekâleti, No. 345480.

Fransa Dışişleri Arşivi

Fransa Dışişleri Arşivi, 1914-1918 Savaşı, 974, Turquie, Ottomans En France, Internes civils, 12 Ocak 1916, Jean Claude Farcy, Les camps de concent ration Français de la Ier Guerre mondiale, (1914-1920) Paris, 1995.

Genelkurmay ATASE Arşivi

ATASE Arşivi, K: 4609, D: 13.
ATASE Arşivi, I. D.H., K: 18, D: 88, F: 1-1.
ATASE Arşivi, K: 2303, D: 4, F: 24.
ATASE Arşivi, K: 2303, D: 3, F: 1-89.
ATASE Arşivi, K: 1827, D: 9,, F: 1-24.
ATASE Arşivi, K: 1827, D: 11, F: 1-93.
ATASE Arşivi, İS.H.K-2494, D: 19-, F: 11-1.
ATASE Arşivi, İ.H.K.2494, D: 19, F: 11-4.
ATASE Arşivi, K: 2494, D: 19, F: 11-5.
ATASE Arşivi, I, D.H., K: 844, D: 874/1247, F: 4-56.
ATASE Arşivi, İS.H., K: 2494, D: 19, F: 11-2.
ATASE Arşivi, İS.H., K. 2494, D: 19, F: 11-3
ATASE Arşivi, İS.H., K. 2494, D: 19, F: 11-2

ATASE Arşivi, İS.H., K. 2494, D: 19, F: 11-3
ATASE Arşivi, K: 3650, D: 216/160, F: 6-1, 6-2, 6-3.
ATASE Arşivi, K: 3650, D: 216/160, F: 6-6.
ATASE Arşivi, K: 2494, D: 19, F: 11-5.
ATASE Arşivi, I.D.H., K: 4609, D: 13.
ATASE Arşivi; K.2480, D: 400, F: 1.
ATASE Arşivi, I.D.H. K-4609, D-13.
ATASE Arşivi, K: 4609, D: 13, F: 1.
ATASE Arşivi, K: 4609, D: 13, F: 16.
ATASE Arşivi, K: 4609, D: 13, F: 10.
ATASE Arşivi, I.DH, K: 4609, D-13, F-1-71.
ATASE Arşivi; K: 2480, D: 400, F: 1.
ATASE Arşivi, K: 2480, D: 400, F: 1-1, 1-19.
ATASE Arşivi, K: 2480, D: 400, F: 1.
ATASE Arşivi, K: 2480, D: 400, F: 1-19, 1-20.
ATASE Arşivi, Kutu: 48, Gömlek: 75, F: 1-5.
ATASE Arşivi, Kutu: 48, Gömlek: 95, F: 1.
ATASE Arşivi, Kutu: 30, Gömlek: 46, F: 1.
ATASE Arşivi, Kutu: 18, Gömlek: 125, F: 3.
ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi, K. 2494, D. 19, F. 11-2, 11-3.
ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi, K: 2494, D: 19, F: 11-3, 11-4.
ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi, K: 2494, D: 19, F: 11-3, 11-2.
ATASE Arşivi, I.D.H, K.-A 1, 2, D-36, F. 45-1.
ATASE Arşivi, K: 998, D: 35, F: 246.
ATASE Arşivi, K: 998, D: 35, F: 247.
ATASE Arşivi, K: 998, D: 35, F: 247.
ATASE Arşivi, K: 998, D: 35, F: 1-40.
ATASE Arşivi, K: 998, D: 35, F: 245.
ATASE Arşivi, K: 914, D: 3/7, F: 3.
ATASE Arşivi, K: 2480, D: 400, F: 1-1, 1-19.
ATASE Arşivi, A: 1-4291, K: 1672, D: 390/363, F: 1.

Kızılay Genel Merkezi Arşivi

Kızılay Genel Müdürlüğü Arşivi, Dosya Sıra No: 835.
Kızılay Arşivi, Dosya: 764.
Kızılay Arşivi, Yıl 1333, Dosya No: 196.

Kızılay Arşivi; Dosya No: 280.
Kızılay Arşivi, Dosya No: 680.

Kızılhaç Genel Merkezi Arşivi

Kızılhaç Heyetinin Hindistan ve Burma Kampları Raporu.
("Rapports de MM F. Thormeyer, Em. Schoch et le Dr. F. Blanchod Sur leurs visites aux camps de prisonniers de guerre ottomans et d'internés autrichiens et allemands aux in des et en Birmanie Fevrier Mars et Avril 1917", Kızılhaç Genel Merkezi Arşivi, Periode: 1914-1918, Cenevre, İsviçre)
Kızılhaç Heyeti Mısır Raporu.
Kızılhaç, Fransa'daki Türk Esirleri Raporu.
Kızılhaç Heyetinin Rusya Esirleri Raporu, (Rapport de MM, F. Thoımeyer et Dr. Ferrière Junior sur leur visites aux camps de prisonniers en Russie. Octobre, 1915, Cenevre).
Kızılhaç Heyeti Mısır Kampları Raporu.

Romanya Askeri Arşivi

Romanya Askeri Arşivi, UM 02405, Pitesti. Fond Nr-27, Dosar Nr. 67, Filek: 81, Aimata DO Dobrogea, Dosarar-67, Filek, 81.
Romanya Askeri Arşivi, Fond: 5470, Dosar Nr, 1370, Dosar Nr, 1394, Filek Nr, 3.
Romanya Askeri Arşivi, Fond: 5470, Dosar Nr, 1394, Filek Nr, 1.
Romanya Askeri Arşivi, Fond: 5470, Dosar Nr, 1394, Filek Nr, 3.
Romanya Askeri Arşivi, Fond Mr, 1687, Dosar Nr, 54, Filek Nr, 243.
Romanya Askeri Arşivi, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr, 53.
Romanya Askeri Arşivi, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr, 58.
Romanya Askeri Arşivi, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr, 60.

Romanya Askeri Arşivi, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr, 63.
Romanya Askeri Arşivi, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr, 77.
Romanya Askeri Arşivi, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr, 81, 83, 89.
Romanya Askeri Arşivi, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr, 68.
Romanya Askeri Arşivi, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr, 67.
Romanya Askeri Arşivi, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr, 98, 23, 100.
Romanya Askeri Arşivi, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr, 103.
Romanya Askeri Arşivi, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr, 104.
Romanya Askeri Arşivi, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 849, Filek Nr, 23.
Romanya Askeri Arşivi, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 2488, Filek Nr, 150, 151, 152.
Romanya Askeri Arşivi, Fond Mr, 5470, Dosar Nr, 2821, Filek Nr, 18 (A-RL).

Çanakkale'den Korsika'ya...
Kafkas Cephesi'nden ve Galiçya'dan Sibirya'ya... Irak ve Filistin'den Hindistan'a ve Burma'ya...

Türk savaş esirlerinin çeşitli cephelerden, adını duymadıkları diyarlardaki kamplara uzanan maceraları ilk kez bu kitapta bir araya geliyor.

Ailesinden ya da çevresinden bir esaret hikâyesi duymamış kaç kişi vardır? Ancak bu esaretin zamanı, yeri, sebebi hep bir sis perdesi arkasındadır...

Bu kitap, I. Dünya Savaşı'nda dünyanın neredeyse dört bucağında esarete mahkûm edilen askerlerimizin izini sürüyor.

Yüzlerce isimlik listelerden, Kızılhaç raporlarına ve mektuplara uzanan somut belgelerin ışığında, bu esaret hikâyelerini örten sis perdesi kalkıyor; meçhul askerler kişiliklerine bürünüyor...

Cemalettin Taşkıran (1954) Karaman'da doğdu. Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi'ni bitirdi. TCDD ve TRT genel müdürlüklerinde çalıştı. 1979'da Bursa Işıklar Askeri Lisesi'nde öğretmen, 1982'de Harp Akademileri'nde öğretim üyesi oldu. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü'nde yüksek lisans ve doktora öğrenimini tamamladı. Genelkurmay ATASE Yayın Şube Müdürlüğü'nden kıdemli albay rütbesiyle emekli oldu. Halen Kırıkkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nin dekanı ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesidir. Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemlerine odaklanan pek çok makalesi ve kitabı yayımlanmıştır.

ISBN 975-458-811-2
9 789754 588118

KDV dahil fiyatı
19 YTL